मानस गूढार्थ चंद्रिका

लंकाकाण्ड (मराठी)

खंड -१

लेखक

श्री. प. प. ब्र. स्वामी प्रज्ञानानंद सरस्वती

अनुक्रमणिका

।।श्रीराम।।

।।श्रीसद्‌गुरवे नमः।।

मानस प्रेमी हो,

सादर सविनय नमस्कार.

लंकाकांडाचा हा प्रथम खंड दो. ७२।५ अखेर आपले हाती सुपूर्द करताना श्रीरामचरितमानसप्रेमी मंडळास आनंद होत आहे.

या कांडास 'लंकाकांड' हे नाव देण्यात गोस्वामींची काव्यात्मकता प्रथमतः प.पू. स्वामी कांडवैशिष्ट्यात खास करून निर्दिष्ट करतात कारण हे सारे नाट्य महाकाव्य लंकेत घडलेले असल्याने केवळ युद्धाचा रुक्ष प्रसंग यात नाही. अनुवादकाचे दोन श्लोक त्यातून दिसणारे संपूर्ण (वस्तूनिर्देश) व आशीर्वादात्मक मंगलाचरण दोन्हीही सुस्पष्ट होतात. त्यानंतर मूळ मंगलाचरणात राम व शंकर यांना केलेले वंदन व त्यातून साधलेला राम-शिव अभेद हे चिंतनीय आहे. त्यानंतर नेहमीप्रमाणे लंकाकांड वैशिष्ट्य सविस्तर सांगण्याची शैली तर आता वाचकांना सुपरिचितच आहे.

रामाच्या सूचनेनुसार सेतुबंधनापूर्वीची जांबुवंताची व हनुमंताची विनीत व काव्यमय कल्पना मननीय व स्पृहणीय कशी ते पहावे. 'जय रघुवीर प्रताप' हे सूत्र संपूर्णतः सर्वांना कसे यशस्वी करते ते खास वैशिष्ट्यपूर्ण असे या कांडात आहे प्रत्येकाने कठीण प्रसंगी अनुभवावे असेच!

श्रीरामप्रभू त्या स्थानास 'परम रम्य धरणी' असे का म्हणाले ते टीकेतून वाचताना प्रत्येक शब्दाच्या सूक्ष्म अर्थ छटांचा प.पू. स्वामींचा अभ्यास ध्यानी येतो.

रामेश्वर-स्थापना, पूजा व महात्म्य हे राम मुखाने सांगण्यात गोस्वामीचा सात्त्विक दृष्टिकोनाबरोबर तत्कालीन सामाजिक जाणिवेने ऐक्य साधण्याचा किती उदात्त हेतू होता हे समजते.

जेव्हा अति उदात्त कार्ये घडतात तेव्हा सारा निसर्गही कसा त्या घटनेस अनुकूल व उत्सुक बनतो हे सेतु-समुद्र लंघन या उपप्रकरणातून व त्यानंतरच्याही थोड्या भागात ५।३-४-५ मध्ये दिसते.

समुद्रावर सेतू बांधल्याची वार्ता मिळताच रावणाची प्रतिक्रिया गोस्वामींनी नेमकी, प्रक्षिप्त क्रियेसारखी टिपली आहे व त्याचे विवेचन टीकेतून वाचताना तो 'रावण' दृष्टीसमोर उभा राहतो.

मंदोदरीचा उपदेश (४ वेळा) त्यात असलेले भाव भावनांचे कंगोरे स्वामींनी एकेक पापुद्रा उलगडून दाखवले आहेत. उत्तम पतिव्रता व षड्गुणी दुर्लभ भार्या ती कशी आहे हे प्रत्येक उपदेशातून सुस्पष्ट होत जाते. त्यानंतर भर सभेत रावण पुत्र प्रहस्त याने रावणास नीतीपूर्ण कसा सल्ला दिला तो भाग फारच सुरेख आहे. अनेक सुभाषिते व नीतीवचनांनी परिपूर्ण आहे.

परंतु रावण हा आदर्श वैरी रंगवण्यासाठी अशा बाका-प्रसंगीही कसा नाच गाण्यात, जलशात रमला हे दाखवण्यात गोस्वामी फारच यशस्वी नाट्यमहाकवी असल्याचा उत्तम नमूना मिळतो.

सुवेल शैलावर श्री रघुवीर हे अत्यंत छोटेखानी प्रकरण ध्यान व भक्तीचे दृष्टिकोनातून कसे अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे हे टीकेतून उलगडते. तर त्यानंतरचे सुवेल पर्वतावरील चंद्रोदय ह्या प्रकरणात गोस्वामींचा सूक्ष्म मानसशास्त्राभ्यास दिसतो.

रामबाणाने गुपचुप केलेली करामत रावण सभेचा कसा रसभंग करते ते पाहण्याजोगे आहे. त्यानंतरच्या मंदोदरीने रावणास केलेल्या उपदेशातून तर श्रीराम-परब्रह्माचे-विराट पुरुषाचे सुंदर चित्र पुरूषसूक्ताची आठवण जागी करून देते. त्यावर रावणाचे उत्तर व स्त्री स्वभावाचे खदखदा हसत त्याने केलेले चित्रणही स्वतःच्या अवगुणावर कसे पांघरूण घालणारे आहे ते प.पू.स्वामी टीकेतून खुलवून सांगतात आणि जाता जाता सहजी रावणाला 'मूर्ख' वा 'पढत मूर्ख' ठरवून देतात- पुराव्यानिशी.

तर तिकडे श्रीराम वृद्ध व विनयी जांबुवंताच्या सुंदर सूचनेचा सानंद स्वीकार करून अंगदास 'परम चतुर' कार्यारंभीच पारितोषिक प्रदान करून रावणाकडे शिष्टाईस पाठवतात. अन् या शिष्टाईत अंगद खरोखरच परम चतुर का ठरतो व एकापेक्षा एक दिव्य प्रताप कशाच्या जोरावर करतो हे टीकेतून सविस्तर वाचावे असेच आहे. रावण-अंगद संवाद हा उत्कृष्ट मुत्सुद्दी, हेरगिरी, राजनीती व धर्म अशा सर्वही अंगांनी कसा परिपूर्ण वठला आहे हे सविस्तर वाचावे. रामसेवक कसा असावा, स्वामीनिष्ठा कशी जपावी, स्वामी निंदकास कसे जेरीस आणावे, निरुत्तर करावे, इ. इ. अनेक पैलू यातून प्रकाशात येतात. या अंगद शिष्टाईचा कलशाध्याय म्हणजे रावणाचे चार मुकुट श्रीराम चरणी शरण येणे अन् त्याचे वर्णन रामभक्त अंगद कसे करतो यावरून आपणास आत्मावलोकन करण्यास भरपूर वाव कसा मिळतो हे

प्रत्येकाने अनुभवावे असेच आहे. तसेच या शिष्टाईत शेवटी प्रत्यक्ष रावण अंगदाचे पाय धरू पाहतो ते का व कसे हा Climax ही वाचनीय व मननीय आहे. रावणासारख्या वेदसंपन्न ब्राह्मणाची अवनती किती होऊ शकते त्याचा जणू हा प्रत्ययच! दुराचारी पतीची केलेली मनसोक्त कान उघाडणी वा निर्भत्सनाच होय! अनाचारी पतीस दुष्कृत्यापासून परावृत्त करण्याचा आटोकाट पण एक असफल प्रयत्न! यावरून 'पतिव्रता' कशी असावी हाही वस्तुपाठ आपोआप मिळतो. 'सहधर्मचारिणी कशी असावी' हेच जणू या द्वारे वाममार्गी पतीला वठणीवर आणण्यासाठी प.पू.स्वामींची कलियुगासाठीची ही दूरदृष्टी असावी!

शेवटी निशिचर-कीश युद्धास तोंड फुटले एकदाचे! श्रीरामांनी सर्वानुमते व्यूह रचना, सेनापती-निवड कशी केली ते पाहण्यासारखे आहे. प्रथम लंकेत या कपिसैन्याने कसा हाहाकार उडवला, रावणाने आपला सर्व सेनेस कसे प्रेरित केले व त्यानंतर राक्षस सेनेची का व कशी सरशी झाली ते टीकेतूनच जाणून घ्यावे. रावणाचे मनोबल क्रमशः कसकसे खच्ची होत गेले अन् त्या पार्श्वभूमीवर श्रीराम कसे उदार, कृपालु, दयालु, 'मृदु-मन-करूणाकर' कसे ठरत होते ते अत्यंत मनोवेधक असे आहे.

युद्धप्रसंगी 'पडे प्रकाश कुठे तम नाही। ज्ञानोदयि की संशय राही?' अशी चौपाई कशी चपखल बसते हे वाचताना गोस्वामींचा व प.पू.स्वामींचा मूळचा ज्ञानवेध प्रकर्षाने जाणवतो.

युद्धात होणारा संहार थांबवण्यासाठी शेवटचा निकराचा उपदेश जो माल्यवंत वा माल्यवानाने रावणाला केला त्याचा रावणावर काय परिणाम झाला हे वाचून रावणाची दृढ धारणा समजते.

शेवटी इंद्रजित वा मेघनादावर रावण कसा शेवटचा धागा म्हणून पाहतो (विसंबतो) त्यातून त्याचे वरवर दिसणारे पुत्रवात्सल्य व संपत चाललेले धैर्य व मृत्युभय कसे दिसते ते प.पू.स्वामी फार सुरेख रीतीने समजावून सांगतात. मेघनादाच्या पराक्रमाने त्रस्त झालेली वानर सेना पाहून क्रुद्ध लक्ष्मण त्याच्या पारिपत्यासाठी कसे जातात व का पराभूत होतात हे वाचताना स्वतःस 'शिष्य-भक्त साधक' म्हणणाऱ्यास कसा धक्का बसतो ते प्रत्येकाने अनुभवावेच.

हनुमंताचा द्रोणागिरी-हिमालयातील औषधी पर्वत आणण्याचा संपूर्ण

प्रसंग त्यात 'प्रभंजनसुत'-'कपि' पासून पुन्हा 'हनुमान' संबोधनापर्यंतचा प्रवास प्रत्येक साधकाने आत्मपरीक्षण करण्यासाठीच जणू टीकेत सविस्तर वर्णीला की काय असाच प्रश्न पडतो. यातून भरताच्या बाहुबलाची प्रभावी झलक दृष्टोत्पत्तीस येते.

हनुमान औषधी घेऊन येईपर्यंतचा राम-विलाप वा प्रलाप हे नरनाट्य असले तरी ते परमात्म्याचे नाट्य हृदय विदीर्ण करणारे असून बंधू प्रेमाचा अप्रतिम ठसा उमटविणारे असेच आहे. आज लाखो वर्षानंतरही भाऊ असावे तर राम-लक्ष्मणासारखे असे का म्हणतात ते कोडे उलगडते.

शेवटी रावण निर्वाणीचे अस्त्र म्हणून कुंभकर्णाचा कसा उपयोग करून घेतो व बंधुप्रेमाचे नाटक करतो ते श्रीराम बंधू प्रेमाच्या पार्श्वभूमीवर चांगलेच 'नाटकी' दिसून येते.

आणि त्याचवेळी कुंभकर्णाची रामभक्ती, मदिरापानाआधीची 'रामरूपगुण आठवित प्रेममग्न पळ एक' ही भावावस्था बिभीषणासारख्या रामभक्ताला पाहूनही कशी टिकते हे फारच विलोभनीय आहे.

परंतु कर्तव्य म्हणून तोच कुंभकर्ण राम व रामांच्या सेनेविरुद्ध कसा रणधीरपणे सामर्थ्यवान ठरतो व त्याचेसाठी स्वतः श्रीरामांना त्याचे पारिपत्यार्थ यावे लागते यातच त्याचे 'रणझुंझारत्त्व' सिद्ध होते. त्याचेकडून सुग्रीव-हनुमानादि कसे पराभूत होतात हे 'युद्धस्य वार्ता रम्यः' न्यायाने वाचनीय व मननीयही आहे.

'प्रभुवदनी तत्तेज समावत' हे श्रीरामांचे करुणाकरत्व श्रीशिवमुखांनी वर्णिलेले वाचताना एक आगळावेगळाच दिव्य आनंद मिळतो. कुंभकर्ण-बल-पौरुष-संहार प्रकरणाने या खंडाची समाप्ती होते.

रामेश्वर वर्णनात शांत व भक्तीरसाचा सुंदर परिपोष! सेतू-बंधनाचे निमित्ताने भव-सागर-तरणोपायासारखी तात्त्विक चर्चा मंदोदरीच्या वेगवेगळ्या उपदेशांद्वारे राजनीतीपासून ते परम-पुरुषाचे विराट रूप वर्णन असे अनेक विध विषयांची सांगोपांग सविस्तर चर्चा वाचताना प.पू.स्वामींची सर्वज्ञता मनास स्पर्शून जाते. तर लंकाकांडातही भक्तीरस, करूणरस यांचा अंतर्भाव करण्यात प.पू.स्वामींचा 'भक्ती' हा स्थायीभाव प्रकर्षाने जाणवतो.

भक्त मग तो विरोध-भक्ती करणारा देखील 'निर्भय' कसा असतो ते रावणाच्या परम प्रबल रिपूत्वाने सिद्ध झालेले पाहून वाचक स्तंभितच होतो.

अन् या पार्श्वभूमीवर लक्ष्मणाचे स्वाभाविक कोमलत्व 'तरू किसलय बहू सुमने शोभन। रुचिर विरचिती स्वकरे लक्ष्मण' यातून हृदयाला भिडते, सुखावते इतकेच नव्हे तर भक्तीची मृदूता व शितलता प्रदान करते. हनुमानाची भक्तीची परमोच्चता दाखवण्याची एकही संधी कवी व टीकाकार सोडत नाहीत उलट त्या संधीने हनुमंताच्या नवविधा भक्तीस दरवेळी पाडलेले, प्रकाशांकित पैलू आगळेपणाने अगदी अंतर्दृष्टीपर्यंत जाऊन भिडतात. 'विधु दृदिं तव मूर्ती वसे, तो मेचकताऽऽ भास' यातून ही अनन्य भक्ती अक्षरशः द्रवविते.

लक्ष्मण मूर्च्छित झाल्यानंतरचे हनुमानाचे कपित्व ते पुनःच हनुमानत्व ह्या प्रवासाचे पारमार्थिक तत्त्व जेव्हा स्वामी उलगडून सांगतात तेव्हा खऱ्या अर्थाने ज्ञानाचा साक्षात्कार (शाब्दिक का होईना) घडतो. (अर्थात हे प्रत्येकाच्या पात्रतेनुसार होते विरंची समान सर्वज्ञ ब्रह्मज्ञानी सद्गुरू असले तरी घेणाऱ्याची पात्रता किती हा महत्त्वाचा भाग आहेच!)

भक्ती, ज्ञान, काव्य आणि नाट्य तसेच साहित्य अशा अनेक अंगाने हे श्रीरामचरितमानस मूळ वाल्मिकी रामायणापेक्षा सरस व मधुर ठरते. अर्थात आदिकाव्य म्हणून वा.रा.चा दर्जा प्रथम श्रेणीचा आहेच आहे. परंतु त्यातील रूक्षता-निरसता गाळून तुलसीदासांनी जी सर्व (उत्तम) समावेशकता व सर्वसमन्वयता अंगीकारली आहे त्यामुळे हे मानस खरोखरच कोठूनही प्रारंभ केला तरी 'मधुराधिपतेरखिलं मधुरं' असेच आहे, हा स्वानुभव प्रत्येकाने चाखावाच असा आहे, होय ना?

'श्रीगुरू चरणकमलार्पितमस्तु'
श्रीसीतारामचंद्रार्पणमस्तु!

-प्रज्ञाशिष्या रामदासी

श्री राम समर्थ

श्री गणेशाय नमः श्री सरस्वत्यै नमः

श्री गुरुभ्यो नमः श्री जानकीवल्लभाय नमः

श्री रामचरितमानस- गूढार्थ- चंद्रिका षष्ठः सोपानः

लंकाकाण्ड

अध्याय पहिला

अनुवादककृत - मंगलाचरण

।अहं दशास्यं घटकर्णमोहं कामाभ्रनादं परिवारयुक्तान्।।

।।हत्वा रिपून् मैथिलराजपुत्र्या शान्त्या समेतोऽ भयदोऽस्तु रामः।।१।।

।निपीय मनुजोऽमृतं यदि भवेद्विमुक्तो रुज।

।।स्तथापि न निवारयेज्जनिभयं प्रपंञ्चंहि तत्।।

।महभ्दयनिवारकं गुरुपदाब्ज निर्णेजनं।

।।सुपुण्यधन-तोषित- प्रभुकृपांकितैर्लभ्यते।।२।।

अर्थ- अहंकाररूपी दशास्य- दशानन, मोह हा कुंभकर्ण (घट=कुंभ) व कामरूपी अभ्रनाद=मेघनाद या रिपुंना परिवारासहित मारून मिथिल देशाच्या राजाच्या कन्येने शान्तीने युक्त झालेले राम आम्हाला अभयदायक होवोत.।।श्लोक १।। मनुष्य पुष्कळ अमृत पिऊन (निपीय) जरि रोगांपासून मुक्त झाला, तरी ते (स्वर्गीय अमृत) जन्मभय व प्रपंच याचे निवारण करू शकत नाही. महाभयाचे निवारण करणारे श्रीगुरूचरणकमलांचे प्रक्षालनोदक (निर्णेजन=पाय धुतलेले जल=चरणामृत) अतिपुण्यरूपी धनाने तोषविलेल्या प्रभूच्या कृपेने अंकित झालेल्यानांच मिळतें।।२।।

टीका- श्लोक १-(१) रावण, कुंभकर्ण व इंद्रजित यांचा त्यांच्या सैन्या सहित वध करून सीतेची प्राप्ती व सर्वांना भयमुक्त करणे हा या काण्डाचा मुख्य विषय या श्लोकाने सुचविला. (क) अहं= अहंकार, येथे

ज्ञानाचा अहंकार असा अर्थ आहे. आत्मज्ञान प्राप्त झाल्यावर मी मुक्त, मी ज्ञानी असा अहंकार पुष्कळांना होतो. तो जोपर्यंत जिवंत असतो तो पर्यंत जीव पूर्ण अभय होऊ शकत नाही. त्याचा नाश रामकृपेशिवाय होऊ शकत नाही, म्हणून रामाने त्याचा नाश करून आम्हाला पूर्ण निर्भय करावे अशी प्रार्थना येथे केली. प्रेमभक्ति देऊन, लक्ष्मण व सीता यांच्यासह हृदयांत निवास केला म्हणजे या सर्व रिपूंच्या भयापासून ज्ञानी सहज, नित्य, मुक्त होतो हे मागील काण्डात व त्यापूर्वी अनेक वेळा टीकेत दाखविले आहे. (ख) ज्ञान होण्यास आधी मोहाचा= अज्ञानाचा व संशय भ्रम इत्यादि त्याच्या परिवाराचा नाश व्हावा लागतो. काम व त्याचा परिवार म्हणजे क्रोध, लोभ, शोक, दंभ, कपट, मत्सर इत्यादींचा नाश मोह विनाश झाल्याशिवाय होत नाही, म्हणून आधी मोहरूपी कुंभकर्णाचा वध व मग इंद्रजित=मेघनाद=अभ्रनाद (काम) याचा वध होतो. (ग) या सर्व शत्रूंचा नाश केल्याशिवाय शान्ति = रामभक्ति = जानकी प्राप्त होत नाही. या सर्व गोष्टी रामकृपेनेच सहज घडतात. या श्लोकांत दोन प्रकारचे मंगलाचरण केले गेले आहे.

श्लोक २ रा (१) श्रीगुरूचरणामृताचे महत्त्व प्रभाव स्वर्गातील अमृतापेक्षा मोठा आहे हे या श्लोकांत दाखविले आहे. त्या गुरूचरणामृताचा लाभ म्हणजे सद्गुरूकृपा होण्यास भांडवल काय लागते ते उत्तरार्धाने सांगितले आहे. प्रभूच्या, रघुनाथाच्या कृपेशिवाय सद्गुरूकृपालाभ होत नाही, व प्रभुकृपा उत्तम पुण्यरूपी धन भगवंतास समर्पण केल्याशिवाय होत नाही. श्रीसद्गुरूकृपेने प्रेमभक्ति प्राप्त होते. (क) निपीय = पुष्कळ पिऊन रूज= रोगापासून, जनिभय = जन्मभय. (ख) सुपुण्य = उत्तम पुण्य. पुण्य एक जगिं समान आन न। तनमनवचनि विप्रपद पूजन। (७।४५।७) हे रामवचनच आहे. 'प्रथम विप्रपदिं परमा प्रीती' (३।१६।६) ही प्रेमभक्ति प्राप्तीच्या सोपानाची पहिली पायरी प्रभूंनीच सांगितली आहे. या उत्तम पुण्याने रामकृपांकित= रामकृपाप्राप्त झाली असेल त्यालाच सद्गुरु भेटून त्यांची कृपा होते, व त्यांच्या कृपेने प्रेमभक्ति लाभ होतो. 'सकळ फलहि हरिभक्ति सुशोभन। संतकृपेविण कुणाहि लाभ न।' (७।१२०।१८). (ग) प्रेमभक्ति लाभ करून घेणे हा मागील व या काण्डाचा मिळून मुख्य विषय आहे, म्हणून येथे प्रथम रामकृपेसाठी प्रार्थना केली व रामकृपेने सद्गुरुकृपा होऊन प्रेमभक्ति

मिळते हे दुसऱ्या श्लोकात दाखविले. ;भेटति संत विशुद्ध तयाला। राम कृपे अवलोकिति ज्याला'। विप्रपदसेवा परम प्रीतीने करणे हे जीवाच्या हाती आहे. 'त्यजुनि कपट तनमनवचनी जो भूसूर सेवील।। मी विधि शिव सुर सर्वही त्याला वश होतील' (३।३३।) असे श्रीरघुवीरानेच म्हटले आहे. पुढील मूळ मंगलाचरणांत सुद्धा विप्रभक्तीचा उल्लेख आहेच.

अनुवादककृत- मंगलाचरण- टीका समाप्त.

मूळ मंगलाचरण श्लोक १ला.

स्रग्धरा- *।रामं कामारि-सेव्यं भवभयहरणं काल-मत्तेभ सिंहं।*
।।योगीन्द्रं ज्ञानगम्यं गुणनिधिमजितं निर्गुणं निर्विकारम्।।
।मायातीतं सुरेशं खलवध निरतं ब्रह्वृन्दैक देवं।
।।वन्दे कन्दावदातं सरसिजनयनं देवमुर्वीशरूपम्।।१।।

शब्दार्थ- कामारि- कामदेवाचे अरिं- शत्रु शंकर, मत्त+इभ = मत्तेभ= माजलेला हत्ती, गुणनिधि+ अजितं= गुणनिधिमजितम्, कंद+अवदात= कंदावदात, कं जलं ददाति= कन्द= जलद, मेघ, अवदात= निर्मल, सुंदर मनोहर. 'अवदातं तु विमले मनोज्ञे सित पीतयोः' (हैमः) सितपीत हे अर्थ. येथे गैरलागू आहेत. देवम् उर्वीश रूपम.

अर्थ- कामदेवाचे शत्रु शंकर ज्यांचे सैन्य आहेत. व शंकराचे जे सेव्य आहेत, भवभयाचे हरण करणारे, काळरूपी उन्मत्त हत्तीला सिंहरूप असणारे सर्व योगीजनांत श्रेष्ठ, ज्ञानाने ज्यांची प्राप्ती होते (ज्ञानगम्य), जाणले जातात गुणसागर, ज्यांना कोणी कधी जिंकलेले नाहीत (जे जिंकले जात नाहीत) ते निर्गुण, निर्विकार, मायेच्या पलीकडे असलेले, सर्व देवांचे स्वामी, दुष्टांचा वध करण्यांत तत्पर, ब्राह्मणवृंद हा ज्यांचा एक मात्र देव आहे, (जे ब्रह्मवृंदाचे मुख्य देव आहेत) जे जलदासारखे निर्मल व सुंदर, कमल नयन, व पृथ्वीपतिरूपाने असलेले देव जे राम त्यांना मी वंदन करतो।।श्लोक१।।

सूचना- (१) मा.पी.मध्ये 'लवनिमेष परमानु' हा मंगलाचरणातील

दोहा या पहिल्या श्लोकाच्या पूर्वी म्हणजे काण्डारंभीच घेतलेला आहे, व काही टीकाकारांनी काही कारणेही दिली आहेत. पण ती समाधानकारक नाहीत. गीता प्रेस गोरखपूरच्या सर्व रामायणात हा श्लोकच प्रथम आहे, व हा श्लोक प्रथम असणेच योग्य आहे.

टीका- सूचना- या श्लोकांत स्तुतिरूप व वस्तुनिर्देशात्मक मंगलाचरण केले आहे. कांडातील विषय या श्लोकात कसा सुचविला आहे हे पुढील टीकेत दाखविले असून या श्लोकांतील शब्दांची पुनरावृत्ती या कांण्डांत झालेली तुलना करून दाखविली आहे. यावरूनही हेंच ठरते की गोस्वामीनी हा श्लोकच काण्डारंभी लिहिला असला पाहिजे. (क) जसा प्रत्येक काण्डाचा प्रारंभ 'म'गणाने झाला आहे तसाच या काण्डारंभी 'म'गणच आहे तो मंगलकर्ता आहे. यापेक्षा या गोष्टीला आधिक महत्त्व देणे चुकीचे व कल्पनेचे मनोरे ठरतील. (ख) इतर कोणत्याही काण्डारंभी 'राम' शब्द नाही तो येथेच घालून सुचविले आहे की 'राम सकल आनंदनिधानू' व 'जो आनंदसिंधु सुखरासी। त्रिजगी पावे लवें सुखासी' (१।१९७।५) याची सत्यता त्रैलोक्याला या कांण्डात अनुभवास येईल, त्रैलोक्यात आनंदाचा सागर पसरेल व त्रैलोक्य सुखी होईल. हे या काण्डांच्या शेवटी रावणवधानंतर दिसेल.

(२) कामारिसेव्यम्- याचे प्रथम दिलेले दोन अर्थ होतात व त्यांची प्रतीती काण्डारंभी व अंती क्रमशः मिळते. कामरिः सेव्यः यस्य कामारि आहेत सेव्य ज्याचे या कांडाच्या आरंभीच रघुपतींनी शंकराची रामेश्वर नावाने स्थापना करून रामेश्वर माहात्म्य व शंकराची महती स्वमुखाने गाइली आहे. 'स्थापुनि लिंग सविधि कृत पूजा' (२।६) म्हणून शंकर रामचंद्रांस पूज्य हा पहिला अर्थ घेणे भाग आहे. (क) 'पुलकित तनु गद्गद गिरा स्तुति करिती त्रिपुरारि' (११४य) रावणवधानंतर कामारीनी प्रत्यक्ष येऊन स्तुति, प्रार्थना केली आहे. 'मामभिरक्षय रघुकुलनायक' पासून पहा म्हणून कामारिणा सेव्य, कामारीला सेव्य, पूज्य असलेले हा दुसरा अर्थही घेणे भाग आहे. (ख) ज्यांना रामभक्ति पाहिजे असेल त्यांनी प्रथम कामारिः सेव्यः, शंकराची पूजा, सेवा करून त्यांस प्रसन्न करून घ्यावे, त्यांच्या कृपेशिवाय कामाचा नाश करून साधकास स्वतः कामारि होता येणार नाही. 'शंकर विमुख भक्ति मम वांछति। तोहि नारकी मूढ अल्पमति' 'निष्कामहि निष्कपट

सेविती। शंकर त्या मम भक्ति अर्पिती' (२।८ व ३।३) असे रामच म्हणतात. या विशेषणाने रामेश्वर स्थापना, पूजा, रामेश्वर माहात्म्यकथन व शेवटची शिवकृत स्तुति इतके विषय स्पष्टपणे सुचविले.

(३) भवभयहरणं- जन्ममरणरूपी संसृतिचे भय दूर करणारे. रामचंद्रांनी जो सेतु बांधविला त्याचे माहात्म्य रामच सांगतात की 'मम कृत-सेतु दर्शना करतिल। ते अश्रम भवसागर तरतिल'(३।४) या प्रमाणे भविष्यकाळा करतांही भवभयहरणाची सोय करून ठेवली आहे. (क) कालमत्तेभसिंह- काळरूपी मत्त हत्तीचा सिंहाप्रमाणे विनाश करणारे. काळाला जिंकल्याचा अभिमान रावणाला आहे. राम काळाचा विनाश करणारे आहेत, मग रावणरूपी मत्त गजाचा संहार करतील यात नवल काय? रावण काळाला ठार करू शकला नाही. 'भृकुटि विलासच काळ भयंकर' (१५,,) असे मंदोदरीने रामाविषयी रावणास सांगितले आहे. 'जय राम, रावणमत्तगज- मृगराज (७९ छंद) = राम मत्तेभसिंह. याने रावणाचा वध सुचविला. मत्तगजाला ठार मारण्यास सिंहाला कष्ट व वेळ लागत नाही. (ख) योगींद्र- इंद्र, वृष, वृषभ, सिंह हे शब्द पुढे जोडले की श्रेष्ठता दर्शवितात. योगींद्र= योगीश्रेष्ठ, सर्व योगीजनांत श्रेष्ठ- चांगल्या योग्याला सुद्धां त्रिकाल ज्ञान , सर्व दर्शिता व अनेक सिद्धि सुलभ असतात. भरद्वाज, याज्ञवल्क्य सर्वदर्शी त्रिकालज्ञ होते (११।३०।६-७) मग जे शंकरादि सर्व योग्यांपेक्षा श्रेष्ठ आहेत त्यांना रावणमरणाचे मर्म, मेघनाद अपावन यज्ञ करतो ते, व रावण गुप्तपणे यज्ञ करतो ते कळणार नाही असे कसे होईल? पण नरनाट्य करीतच रावणवध करणार असल्याने विभिषणाने सांगितले आहे. (ग) कामारिसेव्य पासून ही चार विशेषणे ऐश्वर्यसूचक आहेत. ज्ञानगम्यं, निर्गुणं, निर्विकारं, मायातीतं या चार विशेषणानी मुख्यतः निर्गुण निराकार ब्रह्माचे वर्णन केले आहे. अजित, निर्विकार, मायातीत गुणनिधि, सुरेश, ब्रह्मवृन्दैक देव ही सगुण निराकार ब्रह्माची परमेश्वराची विशेषणे आहेत, व कन्दावदातं, सरसिजनयनं, उर्वीशरूपम्, गुणनिधि ही सगुण साकाराचे, दशरथनंदन रघुवीराचे वर्णन करणारी आहेत. या तिन्ही प्रकारांचा संबंध एकाच 'राम' शी जोडून दाखविले आहे की तिन्ही एकच आहेत. रावणवधानंतरच्या स्तुतीत ही बहुतेक विशेषणे सापडतील, तुलना करून पहावी.

(४) ज्ञानगम्य- ज्ञानानेच जे जाणले जातात. 'बघती जया योगी सुयत्ने करित मन गो वश सदा' (३।३२- छंद) हे केवळ निर्गुण निराकारालाच लागू आहे. (क) अजित- अजित अमोघ शक्ति करुणामय' (६।११०।६) हे ईश्वर व रघुपति या दोघांस लागू आहे. (ख) ईश्वर व रघुपति गुणनिधि, निर्विकार व मायातीत आहेत. 'चिदानंदमय अपली काया। विगत विकार'(२।१२७।५) म्हणून रावणादि निशाचरांच्या शस्त्रादिकांचा त्यांच्यावर काहीच परिणाम होणार नाही. त्यांना कोणी जिंकले नाहीत व पुढे जिंकू शकणार नाहीत. निर्विकार असल्याने जन्ममृत्यू, मूर्च्छा इत्यादि त्यांना नाहीत. पण नागपाश बंधनात सापडणे, क्षण एक मूर्च्छा येणे हे नरनाट्य रण शोभेसाठी केले आहे. मायातीत असल्याने रावणादि निशाचरांच्या मायेचा त्यांच्यावर काही परिणाम होणार नाही. 'वश ज्यांच्या माये प्रबल शिवविरंचि लघु थोर। त्यां निज माया दाखवी दुर्मति निशिचर-पोर' (५१) 'मायेतुनि रघुवीर वाचती' (८९।८)

(५) सुरेशं खलवधनिरतं- सुरांचे स्वामी आहेत. स्वामीने सेवकांचे संरक्षण करणे जरूर असते, म्हणूनच ते करण्यासाठी खलवधनिरत होत आहेत, झाले आहेत. 'जैं जैं दुःखें नाथ सुरांना। हरलीं तुम्हिच धरुनि तनु नाना' (११०।८) 'कृत देव सर्व सनाथ' (११३।२) सर्व देवसमाज, ब्रह्मदेव, इंद्र व त्रिपुरारि या सर्वांनी स्तुति व प्रार्थना केल्या आहेत, त्यावरूनही रघुनाथाचे सुरेशत्व सिद्ध होते. (क) ब्रह्मवृन्दैकदेवं-ब्रह्मवृन्द आहे एकच देव ज्यांचा= 'प्रभु ब्रह्मण्य देव.' (१।२०९।४) 'विप्रचरणपंकजिं शिर नमविति' (९०।१) असे रथांत बसून युद्धासाठी रथ चालू लागतांना केले आहे. ब्रह्मवृंदांचा एकच देव हा अर्थही आहेच. 'वर्षति सुमन देव मुनिवृंद' (१०३।११) मुनि ब्राह्मणच असतात, म्हणून मुनिवृंद ब्रह्मवृंद. (ख) कन्दावदातं- कन्द= जलद, नीरद त्याच्यासारखे सुंदर, मनोहर. याने रघुपतींच्या शरीराच्या मनोहर रूपाचे शोभेचे वर्णन केले. 'नीलसरोरूह नीलमणि नीलनीरधर शाम।। लाजति तनुशोभा बघुनि कोटि कोटि शतकाम' (१।१४६). कं=सुख, कन्द=सुखदायक. (ग) उर्वीशरूप- उर्वीश=पृथ्वीपति, चक्रवर्ती महाराजांचे रूप घेतलेले (घ) सूचना- या श्लोकांत एकंदर १६ विशेषणे आहेत. रामरूपी पूर्ण व निर्दोष चंद्राच्या या जणूं सोळा कला आहेत. या १६ विशेषणांपैकी बहुतेकाशी समानार्थक अशी याच काण्डांतील

विशेषणे वरील टीकेतच नमुन्यादाखल दिली असल्याने स्वतंत्र तुलनेची आवश्यकता नाही. समानार्थक आणखी पुष्कळ वचने या काण्डात आहेत, त्याचे संकलन वाचकांनी मानसपारायणाच्या वेळी करावे.

शा.वि. *।शंखेन्द्वाभमतीव सुंदर-तनुं शार्दूल चर्माम्बरं।*
।कालव्यालकराल- भूषणधरं गंगाशशांकप्रियम्।।
।काशीशं कलि कल्मषौघशमनं कल्याण कल्पद्रुमं।
।नौमीड्यं गिरिजापतिं गुणनिधिं कन्दर्पहं शंकरम्।।२।।

शब्दार्थ- शंख+इंदु+आभम्- शंख व चंद्र यांच्या सारखी कान्ति असलेले. अतीव= अति. शार्दूल= व्याघ्र किंवा सिंहाच्या जातीचा एक पशु. शशांक= चंद्र. कल्मष= पाप. ओघ= समूह, कल्मषौघ= पापांचा समूह. नौमि+ईड्यं, ईड्य= स्तुति करण्यास योग्य.

अर्थ- शंख व चंद्र यांच्यासारखे कांतिमान अत्यंत सुंदर शरीर असलेले, शार्दूलाचे चर्म परिधान केलेले, काळासारखे भयानक सर्प व भयानक (मुंडमालादि) भूषणे धारण केलेले, गंगा व चंद्र प्रिय असणारे, काशीपति, कलीच्या पापांचा समूहांचा नाश करणारे, कल्याणाचे कल्पवृक्ष, गुणसागर, कामदेवाला मारणारे, पार्वतीचे पति जे स्तुति योग्य आहेत त्या शंकरांस मी नमन करतो.।।श्लो.२।।

टीका- १. शंखेद्वाभम्- शंख व इंदु यांचा गौरवर्ण असला तरी त्यात गुणभेद आहे. शंख गांभीर्य, घनता व काठिन्य यांचा निर्देशक आहे. प्रकाश, शीतलता, तापहरण, प्रसन्नता इत्यादि गुणांचा निर्देशक चंद्र आहे. हे या दोघांचे गुण शंकराच्या शरीराच्या ठिकाणी आहेत. (क) 'कुन्दइन्दुदरगौरसुन्दरं' असे उ.कां.मंगलाचरणांत म्हटले आहे. दर= शंख. येथे कोमलतासूचक 'कुंद' नाही, कारण लंकेत कोमलता असणे शक्य नाही, तेथे वीर, भयानक रौद्र बीभत्स या रसांचे पूर वाहणार आहेत. रावण ज्या शंकराचा उपासक आहे त्याच्या ठिकाणी कोमलता असती तर ती थोडी तरी रावणात दिसली असती, पण ती रावणांत मुळीच नाही. या श्लोकांतील

पहिल्या दोन चरणांत शृंगार, भयानक रौद्र, बीभत्स व शान्त हे रस आहेत. या पहिल्या विशेषणांत शृंगार आहे.

(२)शार्दूल चर्माम्बरं- व्याघ्रचर्म नेसलेले. या विशेषणाने योग व वैराग्य सुचविले. व्याघ्रचर्मावरं योगसिद्धि लवकर होते. व्याघ्रचर्म नेसतात म्हणजेच वस्त्रे वल्कले सुद्धा वापरीत नाहीत, याने वैराग्य दिसते. (क) कालव्याल कराल भूषणधर- कालव्यालभूषणधर यांत रौद्ररस आहे. वशित्व सिद्धि आहे. साध्या सर्पाच्या पिलाला नुसता स्पर्श केला तरी ते प्राण घेते. यांच्या अंगावर तर वासुकीसारखे अति भयंकर रौद्र सर्प असून यांना ते काही बाधा करीत नाहीत, याना अगदी वश आहेत. सर्पासारखे किंवा त्याच्याहि पेक्षा दुष्ट जे निशाचर ते या रूद्ररूपाचे उपासक याना वश आहेत. करालभूषणधरं- चिताभस्म नरमुंडमाळा ही भूषणे आहेत यात बीभत्स रस आहे, अमंगलता आहे. यांचे उपासक निशाचर असेच रौद्र, अमंगल बीभत्स आहेत. युद्धात याच रसांचे वैशिष्ट्य असते.

(३) गंगाप्रिय- चिताभस्मादि अमंगलाचा परिहार करण्यासाठी यांना गंगा इतकी प्रिय आहे की ती स्त्री असून तिला डोक्यावर धारण केली आहे. 'ज्यापदिं सुरसरिता परमपुनीता प्रगट होइ शिव शिरीं धरी' (१।२११ छंद) भगवंताच्या पदकमलापासून उत्पन्न झालेली असल्याने गंगा हरिचरणामृत आहे म्हणून ती शंकरांना प्रिय आहे. पूजेनंतर भगवच्चरणामृत मस्तकी धारण करावे असा नियम आहे. म्हणून गंगेला सतत मस्तकावर धारण केली आहे. शिवाय 'व्यापिनि ज्ञानगंगा' पण सुचविली. ज्ञानाचा संबंध मस्तकाशी असतो. भक्तीचा हृदयाशी असतो. हरिचरणामृत म्हणून मस्तकावर धारण करणे भक्तिसूचक आहे. (क) शंशांकप्रियम्- शश आहे अंक=कलंक ज्यात तो शशांक=कलंकित चंद्र. शंकराच्या भालावर चंद्रकोर-वक्रचंद्रमा आहे तो याना प्रिय आहे. या विशेषणाने दीन बंधुता व शरणागतभयहारकत्व सुचविले. 'यमाश्रितो हि वक्रोऽपि चन्द्रः सवत्र वंद्यते' ज्या चंद्राला सर्व निंदीत होते तो दीन बनून शरण येताच. त्याला आपल्या मस्तकावर धारण केला व तो वाकडा असून सुद्धा जगद्वंद्य झाला. (ख) शंकरांना गंगा प्रिय आहे म्हणूनच रामेश्वरावर 'जे गंगाजल आणुनि घालती। ते सायुज्य मुक्तिनर पावती' (३।२) असे रामचंद्रांनीच सांगितले आहे. याप्रमाणे गंगाप्रिय शब्दाने रामेश्वराशी संबंध सुचविला. याप्रमाणे पहिल्या दोन चरणांत मुख्यतः रूपाचे

वर्णन केले. पुढील दोन चरणांत ऐश्वर्याचे वर्णन आहे.

(४) काशीशं= काशीपति. रामेश्वराची स्थापना करण्यासाठी, काशीपति विश्वेश्वरां जवळून लिंग आणण्यासाठी हनुमंतास पाठविला होता, वगैरे विस्तृत वर्णन आनंद रामायणांत आहे. या विशेषणाने सुद्धा रामेश्वर स्थापनेशी संबंध दर्शविला आहे. काशीश - म्हणण्यांत भाव हा आहे की काशींत मरणाऱ्या जीवमात्राला सायुज्ज मुक्ति देण्याचा ज्यांचा अधिकार , ऐश्वर्य आहे. काशीचा व गंगेचा जसा निकटचा संबंध आहे तसाच या श्लोकांत काशीश व गंगा यांचा आहे. काशीशांचीच स्थापना रामेश्वर नावाने केली आहे, म्हणून रामेश्वर माहात्म्यांत गंगा आणि मोक्ष यांचा संबंध दाखविला आहे. या श्लोकात गंगेचा संबंध वर दाखविला. मोक्षाचाही संबंध या श्लोकात आहे. (क) कलिकल्मषौघशमनं- कलि आणि कल्मषांचा ओघ असा अर्थ घेणे अधिक योग्य. कामक्रोधादि विकार म्हणजेच मुख्य कल्मषांचा ओघ होय. आणि 'कलिकेवल मलमूल मलीन। पापपयोनिधि जनमन मीन।' म्हणून कलि शब्दाने सर्व प्रकारची पापे असा अर्थ घेणे योग्य. अन्यथा हे विशेषण द्वापरयुगात निरर्थक ठरेल. रामेश्वराची स्थापना त्रेतायुगात झाली आहे. आणि काशी माहात्म्य सर्वच युगांत सारखे आहे. 'जे रामेश्वर दर्शन करतील। त्यजतां तनु मम लोकी वसतिल' याने या विशेषणाची सत्यता रामेश्वरात दाखविली. कारण की सर्वपापविनाश व काम क्रोधआदि विकारांचा नाश झाल्याशिवाय कोणी ममलोकी= रामधामी= नित्यवैकुण्ठांत वास करू शकत नाही.

(५) कल्याण कल्पद्रुमं- कल्याण= धर्म अर्थ काम मोक्ष, यापैकी जे पाहिजे असेल ते देणारे कल्पवृक्ष आहेत. रावणाला ऐश्वर्य मिळाले ते शंकररूपी कल्याणकल्पद्रुमानेच दिले पण आपली मस्तके कापून अग्नीत होमली तेव्हा. पण रामेश्वर शंकर प्रसन्न होण्यास एवढे कष्ट नाहीत. या विशेषणाने मोक्षदायकत्व सिद्ध झाले. 'ते सायुज्य मुक्ति नर पावति' असे रामेश्वर माहात्म्य रामचंद्रांनीच सांगितले आहे. नुसते गंगाजल आणून घातले की मोक्ष! (क) गिरीजापति- गिरीजा = पार्वती, ज्यांची कृपा संपादन करण्यासाठी गिरीजेला हजारो वर्षे उग्र तपश्चर्या करावी लागली ते शंकर नुसते गंगाजल (पायी यात्रा करून) आणून रामेश्वराला घातले की कल्याणकल्पद्रुम होतात. (ख)गुणनिधि- गुणसागर. यांच्या कृपेने सर्व

सद्गुण सहज मिळतील. (ग) कन्दर्पहं- कंदर्प= कामदेव, कामविकार, कामना, यांचा नाश करणारे. यांची कृपा संपादन केल्याशिवाय कामादि विकार जिंकता येणार नाहीत. (घ) शंकरम्- शं= कल्याण व सुख पण 'कल्याण'चा समावेश 'कल्याणकल्पद्रुम' यात आधीच केला असल्याने शं= कल्याण= मोक्ष हा अर्थ घेता येत नाही म्हणून शं= सुख करणारे हा अर्थच घेणे जरूर आहे. 'मोक्षसकल सुखखाण' (७।८३ म) असला तरी मोक्ष सुख रामभक्तिशिवाय टिकू शकत नाही. (७।११९।५-६) म्हणून शंकर= रामभक्ति देऊन सुखसंदोह करणारे. 'निष्काम निष्कपट सेविती। शंकर त्या मम भक्ति अर्पिती' (३।३) असे रामेश्वर माहात्म्य रामचंद्रांनीच सांगितले आहे. (ङ) ईड्यं स्तुति करण्यास योग्य. 'स्थापुनि लिंग सविधिकृत पूजा' (२।६) रामचंद्रांनी रामेश्वराची विधियुक्त पूजा केली. विधियुक्त पूजेत स्तुति-प्रार्थना नमस्कार इत्यादि सर्व असतेच. ज्यांची स्तुति रामचंद्रानीसुद्धा केली त्यांची मी स्तुति करतो= नौमि= व नमस्कार करतो.

सूचना- १ याप्रमाणे बारा विशेषणानी या श्लोकात शंकरांचे वर्णन केले आहे. हा श्लोक रामेश्वर वर्णनपर आहे हे प्रथम सांगितले. नंतर रामेश्वर माहात्म्यातील अवतरणांनी ते साम्य सिद्ध करून दाखविले. (क) रामेश्वर हे एक ज्योतिर्लिंग आहे, 'सेतुबंधे तु रामेशं' (द्वा.ज्यो.स्तो.) आणि ज्योतिर्लिंगे एकंदर बारा आहेत, म्हणून येथे द्वादश ज्योतिर्लिंग सूचक बारा= द्वादश विशेषणे आहेत. जेथे ज्योतिर्मय तेजोमय शिवमूर्ति प्रगट होऊन पूजा घेते व लिंगरूपाने शिव तेथे राहतात किंवा ज्या लिंगाच्या ठिकाणी तेजोमय शिवमूर्ति प्रगट होऊन ते पूजा ग्रहण करतात व त्या लिंगरूपाने तेथे राहतात ते ज्योतिर्लिंग. द्वादशज्योतिर्लिंगांत असे दोन प्रकार आहेत. द्वादश ज्योतिर्लिंगस्तोत्रांत फक्त नावे व स्थानेच दिली आहेत पण द्वादश ज्योतिर्लिंग कथांची पोथी वाचीत असलेली (१९३९ साली नर्मदाकाठी) एक व्यक्ति दृष्टीस पडली होती. महाराष्ट्रांत पुष्कळ तपास करून पोथी उपलब्ध झाली नाही.

सूचना २- या अल्प बुद्धीस तर खात्रीपूर्वक वाटते की रघुवीराने रामेश्वराची पूजा केल्यावर जी रामेश्वराची स्तुति केली तिचाच सारांश या श्लोकांत दिला आहे. द्वादशज्योतिर्लिंग कथांत रामेश्वर वर्णनात पाहिले पाहिजे. ही किंवा या अर्थाची विशेषणे तेथील स्तुतीत असणारच. तसे नसते

तर आयत्यावेळी या मूढ लेखकांस ही वृत्ती अचानकपणे स्फुरली नसती. तुलना करून पाहणे जरुर आहे. (११।२।५५).

सूचना ३- भाद्रपद शके १८७८ ते (इ.स.१९५६) सांगलीच्या चातुर्मासात तयार करता करता शिवपुराण पोथी प्रयासाने मिळाली. तीत ज्ञान संहितेत द्वादशज्योतिर्लिंगाच्या उत्पत्तीच्या कथा सापडल्या. त्यातील श्रीरामेश्वर ज्योतिर्लिंग कथा पुढे २।६ च्या (मूळ) टीकेत (नंतर पुरवणी रूपाने) सविस्तर दिली आहे. तिच्यात दिसेल की रघुवीराने अनेक वार प्रणिपात नमस्कार केले आहेत. येथे 'नौमि' आहेच. 'स्तवैः दिव्यैः प्रार्थण्यास,' 'स्तुतिचं विविधं कृत्वा' अनेक वेळा स्तुति केली आहे. येथे ईडयं= स्तुत्यर्ह आहे. तेथे सपरिवार प्रगट होऊन पूजा ग्रहण केली आहे. येथे 'गिरिजापति' आहे. गिरिजा शिवपरिवारातील मुख्य आहे. रावणाच्या बरोबर कराव्या लागणाऱ्या युद्धांत साह्य करावे अशी प्रार्थना करून पक्षपात करण्याविषयी आग्रह तेथे केला आहे. "पक्षपात्यो त्वया कार्यः' येथे शंकरानी 'शिवमस्तु', 'जयोस्तु' असे आशीर्वाद दिले आहेत. शिव= कल्याण 'श्वः श्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मंगलं शुभम्' (अमेर) कल्याण होवो= शिवमस्तु येथे कल्याणकल्पद्रुम= पाहिजे असलेले कल्याण करणारे. असे सांगितलेच आहे. येथे 'अतीव सुंदर' रूप आहे तेथे 'रूपमुत्तमम्' आहे. याप्रमाणे सिद्ध झाले की हा श्लोक श्री रामेश्वर ज्योतिर्लिंग कथेच्या आधारेच लिहिला गेला आहे.

ल.ठे.- ही बारा विशेषणे वैष्णवांचे द्वादशतिलक सूचक आहेत असे काही टीकाकार म्हणतात, ते योग्य की द्वादशज्योतिर्लिंगे आहेत म्हणून द्वादश विशेषणे आहेत हे योग्य याचा विचार वाचकांवरच सोपविणे चांगले. द्वादशतिलकांचा येथे संबंध काय हे टीकाकारांनी साधार किंवा संयुक्तिक सांगितलेले नाही. बारा महिने, बारा राशी, बारा संक्रांती, द्वादशी, सूर्याच्या बारा कला, द्वादशादित्य, इ. अनेक 'बारा' आहेत.

।यो ददाति सतां शम्भुः कैवल्यमपि दुर्लभम्।।
। खलानां दण्डकृद्योऽसौ शंकरः शं तनोतु मे।।३।।

शब्दार्थ- सतां= सज्जनानां, कैवल्यम् अपि= सुद्धा, ददाति= देतो, दण्डकृत= दण्ड करणारा, यः जो, असौ तो, शं= सुख= रामभक्ति, तनोतु=

विस्तार करो=देवो.

अर्थ- जे शंभु दुर्लभ असलेले कैवल्यसुद्धा सज्जनांना देतात व जे खलांना दण्ड करणारे आहेत ते शंकर मला रामभक्ति देवोत. (माझ्यात सुखाचा विस्तार करोत). ।।श्लोक ३।।

टीका- (१) सतां हे षष्ठीचे रूप आहे. चतुर्थीबद्दल षष्ठी विभक्ति वापरली आहे, 'शेषे षष्ठी' या नियमानुसार हा दोष नाही. 'अति दुर्लभ कैवल्य परम पद' (७।११९।३) (क) कैवल्यम् अपि- कैवल्य अति दुर्लभ असून ते सुद्धा देतात, मग इतर दुसऱ्या दुर्लभ नसलेल्या गोष्टी म्हणजे धर्म अर्थ काम देतील हे सांगण्याची आवश्यकताच नाही. भाव हा की सज्जनांना जे पाहिजे असेल ते देतात मग ते सुलभ असो, दुर्लभ असो की अति दुर्लभ असो कैवल्य= कैवल्य पद= कैवल्य मोक्ष.(ख) यःखलाना दण्डकृत- अधर्मी पापी दुष्टांना दंड करणारेही तेच आहेत. हेच 'खल व दण्ड करणे' शब्द अवन्तीश भगवान महाकालाने उच्चारले आहेत. 'जर तुज खल मी करीन दंड न। श्रुतिमार्गा मम होईल खंडन।' (७।१०७।४). यावरून ठरले की अवन्तीश भगवान शंकरांना, महाकालाला ही प्रार्थना आहे. त्यांच्याजवळ भक्तिची याचना केली आहे. हे काण्ड अवन्तीपुरी-उज्जयिनी आहे. 'उज्जयिन्यां महाकालं' हे ज्योतिर्लिंग आहे. उज्जयिनीत शिवोपासक शुद्राने त्या ब्राह्मण गुरूचा अपमान केला व तो विष्णुद्रोह करीत असे म्हणून त्याला शंकरांनी खल म्हटले व वरील (७।१०७।४) प्रमाणे कारण सांगून घोर शापरूपी दंड दिला- केला आहे.

(२) श्री महाकाल ज्योतिर्लिंग कथा (मूळ टीकेत पुरवणीरुपाने पाठीमागून घातलेली) शिवपुराण ज्ञानसंहिता अ.४६ मध्ये ही कथा आहे. वेदप्रिय नावाचा विप्र शिवमूर्ति (लिंग) पूजारत असे. तो अवन्तिका नगरीत राहात असे. रत्नमाल पर्वतावर दूषण नावाचा दैत्यराज महा असूर राहात असे. 'बलवान् दैत्यराजश्च धर्मद्वेषी निरंतरम्। ब्राह्मणो वरदानाश्च जगत् तुच्छी करोति च।।१३।। दूषणाने एक दिवस अवन्ती नगरीतील ब्रह्मणांचां विनाश करण्यासाठी प्रबल दैत्य सैन्यासह चाल केली. वेदप्रिय विप्र न घाबरता 'शिवो रक्षां करोत्वद्य न्यान्यथा शरणं शिवात्। इति स्थैर्यं समास्थाय

पूजां तु पार्थिवस्यच।।२०।। कृत्वांध्यान परायण झाला. तेव्हा जेथे पार्थिव पूजेतील लिंग ठेवले होते तेथे मोठा आवाज होऊन मोठा खाडा निर्माणहोऊन 'महाकालः समुत्पन्नः ।।३२।। मायान्तु ब्राह्मणांनां समीपं दूरतो व्रज।। असे त्या राक्षसांस सांगून हुंकारानेच महाकालाने पुष्कळांस भस्मसात केले व 'दूषणश्च हतस्तेन शिवेन परमात्मना'।। अभैव लोकरक्षार्थ स्थातव्यहि शिवत्वया।।३७।। इत्यादि प्रार्थना त्या विप्राने केल्यावरून महाकाल लिंगरूपाने तेथे राहिले. 'खलांना दण्डकृत्' हेच या कथेत घडले आहे. रामेश्वराने स्वतः दुष्टांचा नाश केला नाही, पण महाकालाने अवन्तीतच दूषणादि महा बलवान खलांचा विनाश स्वतः केला आहे. दुष्टांना दण्ड करण्यासाठी भीमशंकर व नागेश हीच आणखी ज्योतिर्लिंगे निर्माण झाली आहेत पण त्याचा संबंध अवंतीशी नाही.

(३) रावण शिवभक्तच आहे, त्याने पुलस्तिमुनींसारख्या ब्राह्मण गुरूंच्या उपदेशांचा तिरस्कार केला व रामद्रोह, विष्णुद्रोह उघड करतो आहे. तेव्हा त्यालाही दंड करण्यास शंकर कमी करणार नाहीत. भाव हा की रावणाचा वध व्हावा असे शंकरांस सुद्धा अंतःकरणपूर्वक वाटत आहे. प्रत्यक्ष तोंडाने शाप दिला नसला तरी शंकराच्या हृदयातील संकल्पाने रावण मेल्यासारखाच आहे हे येथे ध्वनीत केले आहे. 'गत हे वदुनि विभिषण जेव्हा। आयुहीन सब झाले तेव्हा।। साधु अवज्ञा त्वरित भवानी। करी अखिल कल्याणा हानी।.(५।४२।२) असे शंकर म्हणालेही आहेत.

(४) शं शंतनोतु मे- येथे शं= कल्याण, मोक्ष असा अर्थ करता येत नाही कारण 'कैवल्यामपि ददाति' याने धर्मार्थ काम मोक्ष यांचा उल्लेख आधीच केला गेला आहे. मोक्षाच्या नंतर सुद्धा प्राप्तव्य असे एकच राहिले व ते शंकराच्या कृपेशिवाय मिळत नाही. 'शंकरभजन विना नर भक्ति न मम लभतात' (७।४५) 'कृपा पुरारि न करिती जयासी। भक्तिलाभ मम मुनि न तयासी' (१।१३८।७) (क) कैवल्य देतात असे आधी सांगून मग 'शं तनोतु मे' हे मागणे मागितले, म्हणजेच कैवल्य मुक्ति मला नको असे सुचवून मग मागितले. 'तसे मोक्षसुख बघ खगराया। टिकु न शके हरिभक्ति विना या।। हे जाणूनि हरिभक्त विचक्षण। भक्तिलुब्ध करि मुक्ति उपेक्षण' (७।११९।६-७) 'निष्कामहि निष्कपट सेविती। शंकर त्या मम भक्ति अर्पिती' (३।३) असे पुढे रामचंद्रांनी याच अर्थाने सांगितले आहे. निष्काम= मोक्षाची, कैवल्याची

कामना सोडून. (ख) शं तनोतु मम्' असे सुतीक्ष्णाने म्हटले आहे. (३।११।१६) सुतीक्ष्णाला सेव्य. सेवक भावाने भक्ति शिवाय काहीच नको होते. 'शं' म्हणजे काय हे स्पष्ट करीत करीत 'की सेवक मी मम रघुपति पति। त्यजो न हा अभिमान चुकुन मति' हे मागून शेवटी 'सानुज सहजानकी प्रभु चापबाणधर राम।। हृदय गगनि मम इंदुसे संतत वसा निकाम' (३।११) असे मागणे मागून 'शं' चा अर्थ स्पष्ट केला आहे. परंतु प्रेमभक्ति अनपायिनी हृदयांत असली की तेथे राम जानकी लक्ष्मणासह राहतातच. 'हृदयकमलिं त्यांचे सदा करतो मी विश्राम' (३।१६) म्हणून येथे व मागल्या श्लोकांत शं= प्रेमभक्ति अनपायिनी असा अर्थ घेणेच संयुक्तिक आहे. मागल्या श्लोकांत प्रेमभक्ति हे प्राप्तव्य सुचविले 'शंकर' टीका पहा, व येथे ती मागितली.

(५) पूर्वी दाखविले आहेच की सुंदर कांड व लंकाकांड यांचे ध्येय प्रेमभक्ति अनपायिनी प्राप्त करणे हे आहे. त्याप्रमाणे शंकराच्या मंगलाचरणांतसुद्धा प्रेमभक्ति हेच मुख्य प्राप्तव्य दाखविले व ती शंकराच्या कृपेशिवाय मिळत नाही हा मानससिद्धांतही सुचविला.

(६) राम= शंकर. सुंदरकांड मंगलाचरणाच्या टीकेत राम= शिव= हनुमान व रामलक्ष्मण= हनुमान हे तुलनेने सिद्ध केले आहे. सुंदर व लंका कांडे भिन्नभिन्न असल्याने येथेही दोघांचे साम्य दर्शविणारी काही विशेषणे वापरली आहेत.

(क) 'कामारिसेव्य' दोन अर्थ पूर्वीच दाखविले आहेत. भवभयहरण= कैवल्यमपि ददाति', कालमत्तेभसिंह- कालब्यालकरालभूषणधरं, गुणनिधिं- गुणनिधिं, खलवधनिरतं- 'खलांनां दण्डकृत', कन्दावदातं, सरसिजनयन- शंखेंद्वाभम्, अतीव सुंदर तनु (ख) नौमीड्यं जानकीशं- (उ.मं.) नौमीड्यं गिरिजापति, सतत शं तनोतु मम राम= शंकरः शं तनोतु मे, 'प्रणतकाम सुरधेनु कल्पतरू' राम आहेत. कल्याणकल्पद्रुम शंकर आहेत. याप्रमाणे राम व शिव यांत अभेद सिद्ध केला आहे, व पुन्हा हा सिद्धांत स्वतः रामच सांगणार आहेत. (दो.२)

हि.दो. ।लव निमेष परमानु जुग बरष कलप सर चंड।।
।भजसि न मन तेहि राम को कालु जासु कोदंड।।मं-दो.।।

म.दो. *।लव निमेष परमाणु युग वर्ष कल्प शर चंड।।*
।भजसि न मन रामास त्या काल यस्य कोदंड।।मं.दो.।।

अर्थ- लव, निमेष, परमाणु, युग, वर्ष, कल्प हे ज्यांचे भयंकर (चंड) बाण आहेत, आणि काळ ज्यांचे धनुष्य आहे त्या रामास हे मना! तू (का) भजत नाहीस? ।।मं.दो.१।।

टीका- (१) लव निमेष यांच्या व्याख्या पूर्वी दिल्या आहेत. परमाणु हा अति सूक्ष्म काळ आहे. त्याचे मोजमाप करता येण्यासारखे नाही. एका परमाणूला गतिशील होण्यास जेवढा वेळ लागेल तो काळाचा परमाणु. अति सूक्ष्म काळापासून अति दीर्घकाळापर्यंत म्हणजे कल्पापर्यंत काळाचे जितके भेद कल्पिता येतील तितके सर्व बाणांसारखे आहेत. ब्रह्मदेवाच्या आयुष्याची गणना युग व कल्प यानी होते. मनुष्याच्या आयुष्याची गणना दिवस महिने वर्षे यांनी होते. असे काही जीवजंतु आहेत की त्यांच्या आयुष्याची गणना लव निमेष यानी करता येईल. भाव हा आहे की ज्याला काळ, यम म्हणतात तो सर्वांच्या आयुष्याची गणना करतो. ठरलेले आयुष्य संपले की तो देह मारला जातो. (क) धनुष्य आणि जग हे दोन्ही पदार्थ एकाच पृथ्वी तत्वाचे बनलेले असतात. (दोन्ही लोखंड, दोन्ही वेणु) तसाच धनुष्य असणारा काळ व बाण बनविणारा काळ हे काळाचेच प्रकार आहेत. काळ, महाकाळ, अक्षय काळ असेही भेद आहेत. धनुष्य आणि बाण वापरणारा यात गति उत्पन्न करणारा जसा धनुर्धर असतो, त्याप्रमाणे काळ-धनुष्य व काळ बाण यांच्यावर सत्ता चालविणारे राम आहेत. त्यांच्या इच्छेनेच याना गति, शक्ति येते. 'अहमेवाक्षयः कालः' (भ.गी.१०।३३) 'कालौऽस्मि लोकक्षयकृत प्रवृद्धः' (भ.गी.११।३२) 'कालरूप मी त्यांना भ्राता। शुभ नी अशुभ कर्मफल दाता। हे जाणुनि जे परम शहाणे। मज भजती भवभीती ज्ञाने' (७।४१।५६) काळाचे भय, जन्ममरणाचे भय सर्वांच्या पाठीस लागलेले आहे, आणि त्या काळाचे प्रेरक राम आहेत. रामाला भजतात त्यांना काळाचे भय राहात नाही. म्हणून कवि आपल्या मनाला सांगतात की काळभयापासून मुक्त होण्यासाठी काळाला जिंकला तरी तो काळ नश्वर असल्याने मरण चुकणार नाही. पण त्या काळाचा काळ 'भुवनेश्वर काळाचा काळहि' परमात्मा राम

त्यालाच भजला, त्यालाच जीव शरण गेला तर तो सहजच निर्भय होतो, हे जाणून शाहणे रामाला भजतात. मना तू का नाही रामाला भजत, भजन करीत त्यांचे? रावण रामाला शरण न आला तर तो रामचंद्रांच्या बाणानी मारला जाणार हे सुचविले.

"सेतुबंध" प्रकरण (दो ४।१ अखेर)

हिं.सो. । सिंधु बचन सुनि राम सचिव बोलि प्रभु अस कहेउ।।
।। अब बिलंबु केहि काम करहु सेतु उतरै कटकु ।।मं.सो.१।।
। सुनहु भानुकुल केतु जामवंत कर जोरि कह।
।। नाथ नाम तव सेतु नर चढि भव सागर तरहिं ।।मं.सो.१।।

म.सो. । श्रवुनि सिंधुवच राम अणवुनि सचिवां प्रभु म्हणति।।
।। काय विलंबा काम रचा सेतु कटकें तरति ।।मं.सो.१।।
। पहा भानुकुलकेतु वदे जांबवान् जुळुनि कर।।
।। नाथ! नाम तव सेतु चढुनी भवनिधि तरति नर ।।मं.सो.२।।

अर्थ- सागराचे वचन ऐकून सचिवांना आणवून प्रभु राम म्हणाले की (आता) विलंब करण्याचे काय काम आहे? सेतु तयार करा म्हणजे कटके तरून जातील. ।।सो.१।। (तेव्हा) जांबवन हात जोडून म्हणाला की हे भानुकुल केतु! हे नाथ! हे पहा (ऐका) की आपले नामच सेतु आहे, त्याच्यावर चढून मनुष्य भवसागर सुद्धा तरून जातात. ।।सो.२।।

टीका. सो.१-(१) श्रवुनि सिंधुवच राम- सिंधु बोलला सुंदर काण्डात व ते ऐकल्याचा उल्लेख या कांडात मंगलाचरणांत करून सुचविले की सुंदर व लंका ही दोन्ही कांडे रचनेच्या दृष्टीने वेगळी असली तरी तत्वतः एकच आहेत. 'नाथ नीलनल कपि भावांला' पासून 'नाथ! बांधवा पयोनिधि असा। की त्रिभुवन मग गाइल सुयशा' (५।६।१-४) हे ते सिंधुचे वचन आहे. (क) राम- नरनाट्य, खेळ, क्रीडा करण्याचे व कपींची कृति पाहण्याचे एक अद्‌भुत साधन उपलब्ध झाले असे वाटून त्या वचनाने आनंद झाला. प्रभु= 'लव. निमिषामधि भुवननिकाया। रचि ज्यांच्या आज्ञेने माया' असे समर्थ

असल्याने इच्छामात्रे एका क्षणांत सेतु तयार करता आला असता पण 'सोंगा योग्य कि नटे नाचणे' (२।१२७।८) म्हणून नरनाट्य करून दासांना मोठेपणा देत आहोत. (ख) अणवुनि सचिवा म्हणति- राम रघुराज असल्याने सचिवांच्या संमतीने त्यांच्याकडूनच कार्याची आज्ञा दिली जाणे योग्य म्हणून जवळ बोलावून घेतले. (ग) काय विलंबा काम- आतापर्यंत ३।४ दिवस फुकट गेले, पण आता उपाय कळल्यावर उशीर का करायचा? सेतुबंधनास प्रारंभ करावा. कटके तरति- 'तात उपाय असा वदा उतरे कपिदळ फार' (५।५९। -) दोन्ही ठिकाणी कपिसेनेचाच उल्लेख केला भाव हा की राम लक्ष्मण सुग्रीव हनुमान इत्यादि मुख्यानां सेतुची आवश्यकता नाही' दुसरा भाव हा की इतक्या मोठ्या सैन्याला ज्याच्यावरुन शीघ्र जाता येईल असा खूप रुंद बांधा.

मं.सो.२-(१) वदे जांबवान् जुळुनि कर- रामचंद्रांनी सूचना दिली सगळ्या मंत्र्यांना मिळून. बिभिषण शरणागतीच्या वेळी सुग्रीवासच विचारले व त्याने आपले मत सांगितले. सागरतरणविचाराचे वेळी सुग्रीव बिभिषणांना विचारले पण बिभिषणच बोलला. त्या दोघांनी आता विचार केला असेल की आपले त्या वेळचे मत अचूक ठरले नाही तेव्हा जांबवंत अतिवृद्ध आहे, म्हणून त्यालाच संधि द्यावी, म्हणून त्याला खुलवले असेल, म्हणून जांबवान बोलला. आपल्याला विचारले व आपण सांगितले पण ते आपले मत अगदी अचूक ठरले नाही असा अनुभव आला म्हणजे पुन्हा मत सांगतांना सज्जनांचे मन कचरते. पुढे १७।१-२ मधे सचिवांना बोलावून मत विचारले आहे. तेव्हा सुद्धा जांबवानाला बोलावे लागले आहे. व त्याने सांगितलेला मंत्र पूर्ण यशस्वी झाला आहे. (क) बिभिषणाने प्रभुचे ऐश्वर्य वर्णन करून मत सांगितले तसेच जांबवंताने येथे व पुढेहि केले आहे, पण जांबवान हात जोडून बोलत आहे, पुढील वेळी 'वंदुनि पाया' बोलला आहे. बिभिषणाने असे केले नाही. रघुनाथांचा उपकृत नसता जांबवान पूर्ण निरभिमानी, अगदी विनम्र आहे. तितका बिभीषण उपकृत असून नाही व सुग्रीव तर अगदीच कमी. सुग्रीव बिभिषणापेक्षा जांबवान अधिक नीतिनिपुण व अधिक दूरदर्शी आहे असे ठरते. जांबवान ब्रह्मदेवाचाच अवतार असल्याने त्याची सर इतरांस कशी येईल?

(२) भानुकुलकेतु- भाव हा आहे की या सेतुबंधनाच्या योगाने

भानुकुलाच्या कीर्तीची ध्वजा अत्युच्च होणार आहे, म्हणून सेतु बांधणे योग्य आहे, नाहीतर सेतुची काही आवश्यकता नव्हती. कारण की ज्यांच्या नामाचा आश्रय घेऊन अति अपार भवसागर सहज तरून जाता येतो ते प्रभु, आमचे नाथ, प्रत्यक्ष पाठीशी आहेत. त्यांनी जर आज्ञा दिली असती की सर्व जण समुद्राच्या जलावरून चालत जा तुमचे पाय सुद्धा पाण्यात बुडणार नाहीत तर सहज चालत जाता आले असते, किंवा स्वयंप्रभेने जसे निमिषार्धात आम्हा सर्वांना सागरतीरावर पोचविले तसे आपण सागराच्या परतीराला पोचवू शकला असता. (क) नाम तव सेतु- 'मंत्राणां प्रणवः सेतुः' कोणत्याही सात्विक मंत्राला आदि अंती प्रणव लावला म्हणजे तो शीघ्र भवतारक होतो, म्हणून प्रणवाला मंत्रशास्त्रांत 'तारः' अशी संज्ञा, पारिभाषिक नाव आहे. तारणारा म्हणून तार. 'राम' प्रणवस्वरूप आहे हे 'विधिहरिहरमय वेद प्राण ते' (१।१९।२) यांत आधीच सांगितले आहे. 'मंत्र परम लघु वश जया विधिहरिहर सुर सर्व' (१।२५६) हे सर्व मंत्राविषयी म्हटले आहे. मग जे 'राम' नाम सर्व मंत्रांत श्रेष्ठ सेतुरूप आहे त्याचा महिमा कोण किती सांगणार? व असा ज्यांच्या नामाचा प्रभाव आहे त्यांच्या सेवकांस सागरपार जाण्यास सेतुची जरूर काय? व वेळ तो किती लागणार? पण आम्हा दासांना मोठेपणा देण्यासाठी व आमच्यावर कृपा करण्यासाठी आपण सांगितलेत ते आपल्या स्वभावास शोभेल असेच आहे. (२।१०१।३-४) व (४।२९।३) पहा.

सूचना- मागील एक दोहा व हे दोन सोरठे मंगलाचरणांतील असल्याने हिंदी रामायणातून त्यांना क्रमांक दिलेले नाहीत. पण टीकेत संदर्भ देतांना क्रमांकावाचून मोठी अडचण पडते म्हणून मं.दो.१, मं.सो.१ असे येथे म्हटले आहे. (क) याप्रमाणे उपक्रमांत शेवटी नाममहिमाच सांगितला तसाच उपसंहारात 'श्रीरघुनाथनामविण नाही अन्य आधार' याने सांगितला आहे. (१२१ म) याने सुचविले की मोक्षाची आकांक्षा असो की प्रेमभक्तिचीच लालसा असो 'राम' नाम आधार सोडून भागणार नाही, कारण-

।।राम नाम भवभंजक अस्त्रचि अंतकाळि ये उपयोगा।।
तेंच मना! गा सदा, दगा त्यज देति इतर जप मख योगां।।प्रज्ञा।।

लंकाकाण्डाचे वैशिष्ट्य

१. हे साहवे कांड, साहवा सोपान आहे. याचा प्रतिनिधि श्लोक बा.कां.मंगलाचरणांतील साहवा श्लोक 'यन्मायावशवर्ति विश्वमखिलं' हा आहे. येथील 'रामं कामारि सेव्यं' या श्लोकाची वरील बा.कां. श्लोकाशी तुलना सुं.कां. मंगलाचरण टीकेत केली आहे ती पाहावी. तसेच या श्लोकाची सुं.कां. मं. श्लो.१शी तेथेच टीकेत तुलना करून दाखविले आहे की ही दोन्ही काण्डे मिळून मुख्यतः एकच विषय वर्णितात. बा.मं.श्लो.५वा सुंदर काण्डाचा प्रतिनिधि आहे. तो श्लोक 'उद्भवस्थिति संहार कारिणीं क्लेशहारिणीम्' हा होय. सीताराम भिन्न व अभिन्न असल्याने दोघांचे अवतार कार्यातील प्रमुख चरित्र या दोन काण्डात असे वर्णन केले आहे. या दोन कांडांची फलश्रुति जवळजवळ सारखी आहे.

२. उपक्रमांत रावणाचा वध 'कालमत्तेभसिंह' याने दाखविला. उपसंहारात 'रावणारि चरित्र' याने तेच सुचविले. सुं.कां.उपसं. मोक्ष आणि प्रेमभक्ति फलश्रुति सांगितली. या काण्डांत 'विज्ञानकर' ने मोक्ष सांगितला व रामपदरति दे सदा' याने प्रेमभक्ति हे फळ सांगितले. कलिमलहर= कामादिहर, कलिकाल मलायतन, सुमंगलदायक= अर्थार्थीची कामनापूर्ती= विभूति देति (१२१) तरति भवनिधि विणजलयान=भवभयहरणं (मं१) गा ऐक, सादर ऐकति= गाती मुदा, चरिता श्रवति सुजाण (१२१) याप्रमाणे दोन्ही कांडांच्या उपसंहारांतही तंतोतंत साम्य आहे. उपक्रमांतील साम्य सुं.कां. मंगलाचरण टीकेत दाखविले आहे. असे साम्य असण्याचे कारण सीता व राम दिसण्यात भिन्न असली तरि अभिन्न आहेत (१।१८).

३. हे साहवे काण्ड साहवी मोक्षपुरी अवन्तिका आहे. अवन्तिका = अवन्ती = उज्जयिनि ही शिवपुरी आहे. तेथील मुख्य देव महाकाल आहे. राम महाकाल आहेत हे 'कालमत्तेभसिंह'ने सुचविले आहे. काळाला ठार मारणारा महाकाळच असणार. 'कालयस्यकोदण्ड' (मं.दो.११) काळ ज्याच्या मुठीत आहे तो महाकाळाशिवाय कोण असणार? (क) काण्डरूपी साहव्या पुरीनेच देव विप्रगण भूमि नर मुनि या सर्वांचे अवन (रक्षण) केले आहे. अवनी = अवन = रक्षण करणारी. लंकाकांडरूपी पुरी उत्जयिनी सर्वप्रकारे जय मिळविणारी झालीच आहे. (ख) महाकाल हे ज्योतिर्लिंग आहे तसेच. रामचंद्रांनी रामेश्वर ज्योतिर्लिंग स्थापन केलेच आहे व त्याचा महिमा रामचंद्रांनीच वर्णिला आहे. महाकाल शंकर म्हणून दुसऱ्या श्लोकात

शंकरांना वंदन केले आहे. राम आणि शिव यांतील अभेद 'कामारिसेव्यं'च्या दोन अर्थांनी आधीच दाखविला आहे तथापि दुसऱ्या श्लोकातील विशेषणांनी दोघांची (राम शिव) अभिन्नता अधिक स्पष्ट केली आहे. (टी. पहावी)

४. शंकरांचे मंगलाचरण दोन श्लोकात फळ याच काण्डात आहे. याचे कारण पहिला श्लोक रामेश्वर वर्णनपर आहे व दुसरा श्लोक अवन्तीश शिवाचे महाकालाचे वर्णन करणारा आहे व त्याचे महाकाल-ज्योतिर्लिंग उत्पत्ति कथेशी बरेच साम्य आहे ते टीकेत पहावे.

५. लंकाकांड हे नाव मानसातील या काण्डास अगदी सार्थ आहे. सागरसेतु बंधनास प्रारंभ होताच रामचंद्रांचा लंकेशी संबंध सुरु झाला व पुष्पक विमानात बसून सागरावरून रामेश्वरापर्यंत आल्यावर लंकेचा संबंध तुटला. (दो.११९रा). पुढील दोन दोहे उपसंहाराचे आहेत. इतर प्रचलित रामायणांत साहव्या काण्डाला युद्धकांड हे नाव आहे पण त्यात आरंभी विभिषण शरणागति, सागरनिग्रह इत्यादि कथा आहेत. त्यांचा युद्धाशी संबंध नाही आणि शेवटी (वा.रा.मधें) अयोध्येत येऊन राज्याभिषेक वगैरे कथा युद्धकांडातच आहेत. त्यांचा युद्धांशी संबंध काय? म्हणून त्या त्या रामायणांतील युद्धकाण्ड हे नाव सार्थ नाही.

६. बा.कां. मंगलाचरण पहिला श्लोक अनुष्टभ छंदात आहे. पुढील चार कांडांतील मंगलाचरणाचा आरंभ शार्दूलविक्रिडिताने झाला आहे. शार्दूल=वाघ किंवा सिंह, विक्रीडित=विशेष क्रीडा, विशेष लीला. सिंहासारखी विशेष क्रीडा मागील चारी कांडात रघुपतींनी केलीच आहे. पण त्यापेक्षांही अधिक पराक्रम रघुवीराने या कांडात गाजविला असूनसुद्धा या कांडाचा वस्तुनिर्देश करणारा आरंभीचा श्लोक शा.विक्रीडित नाही. पहिला श्लोक स्त्रग्धरा वृत्तांत आहे. स्त्रक=हार, पुष्पहार, माला स्त्रक धारण केलेली ती स्त्रग्धरा, लंकापुरी आहे. लंकेनेच श्रीरामचंद्रांच्या गळ्यांत विजयश्रीमाला घातली म्हणून लंका स्त्रग्धरा आहे. ती जणू रघुवीराच्या गळ्यात घालण्यासाठी विजयश्रीमाला हातात घेऊन उभीच होती! (क) ज्याच्या गळ्यांत माळ घातली जाते त्याला काहीच कष्ट पडत नाहीत पण त्या हाराने त्याची शोभा वाढते, त्या प्रमाणेच रावण वध करण्यास काहीच श्रम पडणार नाहीत व रघुवीराची शोभा किर्ती मात्र वाढेल हे या युक्तीने सुचविले आहे. मोठ्या अग्नीला शलभ समुदायांचा नाश करण्यास जसे

काहीच कष्ट वा श्रम नाहीत किंवा महाभयंकर सर्पांचा संहार करण्यास गरूडास जसे कष्ट नाहीत तसेच घडेल. घडलेही आहे. 'रावणनागवरा। खगनाथ यथा' असे ब्रह्मदेवांनींच स्तुतीत म्हटले आहे. (१११।२) (ख) रामनाममाला जिने अहर्निश आपल्या कंठात धारण केली आहे अशी स्त्रग्धरा सीता अनुपम अतुल कीर्ती स्त्रग्धरास रघुवीरास परत मिळाली. या परिच्छेदात या गोष्टी अगदी संक्षेपाने दिल्या आहेत. साधार सविस्तर विवेचन 'मानसांत छंदाचा उपयोग सहेतुक व सापेक्ष' या उत्तरकांडातील परिशिष्टांतील प्रकरणांत केलेले पहावे.

७. शिवभक्तीचा महिमा या काण्डारंभी श्रीराममुखाने जितका सविस्तर वर्णिला आहे तितका अन्य कांडात नाही. लंकेत शिवभक्तिच मुख्य होती. शिवभक्ति व रामभक्ति परस्पर पूरक व सहायक आहेत हे रामचंद्रांनी रामेश्वर स्थापना समयी अगदी स्पष्ट सांगितले आहे.

८. मंदोदरीने या काण्डांत रावणाला तीन वेळा उपदेश केला आहे. त्यावरून ठरते की ती तत्त्वज्ञ विरागी, रामभक्तिसंपन्न, पतिव्रता होती. तिसऱ्या उपदेशाच्या वेळी ती 'कार्येषुमंत्री' या अधिकाराने बोलली आहे. मंदोदरीच्या स्वभावाचे मुख्य चित्र याच कांडात दिसते, सुंदर कांडात थोडे आहे.

९. बा.कां.मंगलाचरण साहवा श्लोक या काण्डाचा प्रतिनिधि आहे. त्यातील 'यत्पादप्लव एक एव हि भवाम्भोधे। स्तीतीर्षावताम्' हे वाक्य मुख्यतः या काण्डांतच खरे करून दाखविले आहे. अगणित राक्षसांना व रावण कुंभकर्ण घननादादि पाप पर्वताना भवम्भोधीच्या पार जाण्यास श्रीरामचरणच उपयोगी पडले आहेत.

१०. रावणपुत्र प्रहस्त व सहोदर कुंभकर्ण यानी सुद्धा रावणास उपदेश करून रामशरणागतीच हितकर हे सांगितले आहे पण ते दोघेही रावणासाठी लढून मेले आहेत.

११. रावणाचा निर्भय, हट्टी, निर्लज्ज, अति अहंकारी स्वभाव यांत फार उठावदार दिसतो.

१२. ज्या अंगदाला मुमूर्षु वालीने रघुवीराच्या पदरांत घातला त्याला येथे कीर्तीच्या शिखरावर चढवून हनुमंताच्या बरोबरीने सन्माननीय केला आहे.

१३. यातील अंगदशिष्टाई प्रकरणासारखे अंगद शिष्टाईचे वर्णन इतर

रामायणांत मिळणे अशक्य आहे. एकट्या अंगदाने समस्त लंकापूरीच्या महामहावीरांना रावणमेघनादांसुद्धा आपल्या बलबुद्धिवैभवाने अत्यल्प काळात जिंकले आहेत, सर्वांना माना खाली घालावयास लावले आहे.

१४. रामभक्ताच्या आत्मविश्वासाची व भगवान्निष्ठेची परमसीमा यांत अंगदाच्या पणाने दाखविली आहे. प्रत्यक्ष आपल्या स्वामीची भार्या इंद्रजीत रावणासारख्या बरोबर पणास लावणे सोपे काम नाही! अति अद्‌भुत आहे!

१५. स्वार्थवश होऊन आम्ही भक्ति विसरलो ही जबानी इंद्रादि देवांनी दिली आहे.

१६. युद्धाच्या भयानक, रौद्र, बीभत्स रसात्मक वर्णनांत सुद्धा नीति व भक्तिरत्ने व सुभाषिते रूपी मुक्ताफळे अशी खुबीने जडली आहेत की मानसांतील लंकाकांड कितीही वेळा वाचले तरी त्यातील युद्ध वर्णन इतर रामायणातील वर्णनासारखे रूक्ष कंटाळवाणे व एका ठराविक साच्याचेच वाटत नाही.

१७. लक्ष्मण, हनुमान, अंगद, नल, नील इत्यादि महा दुर्धर वीरांच्या योतील चरित्रांत एक गोष्ट अगदी प्रामुख्याने दाखविली आहे की जो कोणी रामप्रतापावर विश्वास ठेऊन त्या प्रतापाचे व रामाचे स्मरण करून कार्य करीत राहिला त्याला त्यावेळी बिकट प्रसंगातसुद्धा यश मिळाले आहे पण असे न करता स्वतःच्या सामर्थ्यावरच भिस्त ठेऊन जे लढले त्यांना त्यावेळी मूर्च्छित होऊन धरणीवर शयन करावे लागले.

१८. रावणाच्या निर्भय निधड्या छातीचे, मायाशक्तीचे व दृढनिश्चयी स्वभावाचे शिखर येथे दिसते. रघुवीरासारखा शत्रु नगरीला वेढा देऊन बसला असता नृत्यगायनाच्या जलशांत मग्न होणारा रावण येथे आरंभीच दिसतो. (क) कर्माने मनाने व वाणीने भगवंताशी विरोध करून मरण्याचा अरण्यकांडात मनातच केलेला निश्चय त्याने अखेरपर्यंत असा कसोशीने पाळला की जिवंत असेपर्यंत रामलक्ष्मणांचे नावही उच्चारले नाही. कापून आकाशांत उडविलेल्या त्याच्या मुंडांनी 'राम' शब्द उच्चारला तरी वैरभावानेच.

१९. मानसांतील अंगद शिष्टाई हा परमरामभक्त आणि रामाचा कट्टा हाडवैरी, यांच्यातील वाग्युद्धाचा एक अत्युत्कृष्ट नमुना आहे. त्यात अंगदासारख्या तरूण वानर वीराने, रावणासारख्या प्रख्यात पंडित महावीरास

शक्ती परास्त करून निःश्रीक व तेजोहत केला आहे. वक्रोक्ति धनुष्यावरून सोडलेले वचन बाण परस्परांस अगदी मर्मी झोंबणारे आहेत.

२०. युद्ध वर्णन शृंगाररसास अगदी प्रतिकूल असून श्रीरामरूपवर्णनात वीरादि कठोर रसामधे त्याचे मधुर मिश्रण अद्‌भुत रसोत्पादक झाले आहे. हास्यरसही भरपूर आहे हे ही आश्चर्यच! करूणरस युद्ध वर्णनात असणे दुर्मिळ पण तो ही येथे भरपूर आहे. वीरभयानकादिरासांच्या वर्णनात कवि इतके तदाकार झाले आहेत की ज्या शब्दांत हिंदीत जोडाक्षरे नाहीत त्यातसुद्धा ती निर्माण झाली आहेत.

२१. इतर काण्डात जसा प्रत्येक रसाचा उत्कृष्ट परिपोष करून त्याचे पर्यवसान भक्तिरसात केले आहे तसेच युद्ध वर्णनातही केले आहे.

२२. बिभिषणावर रावणाने अमोघ, प्राणघातक शक्ति सोडली तेथे रामचंद्रांची शरणागतरक्षकता अति उत्कटत्वाने दाखविली आहे. बिभिषणाला मागे सारून रघुवीराने ती शक्ति स्वतःवर घेतली व क्षणभर मूर्च्छित झाले.

२३. इंद्रजिताची शक्ति लक्ष्मणास लागली तेव्हा तिचे निवारण स्वतः रामचेद्रांनी केले नाही सुषेणास आणावा लागला व हनुमंतास जावे लागले पण रावणाची तशीच शक्ति लक्ष्मणास लागल्यावर नुसत्या थोड्या शब्दांनी 'प्रभूनी' त्यास शुद्धीवर आणला आहे व ती शक्ति आपोआप निघून गेली आहे. इतर रामायणात व पद्‌म पुराणात असे नाही. हा भेद दाखवून 'महती दासां सदा देतसा' ही एक राम स्वभावातील विशेषता दाखविली आहे व अन्य अनेक हेतु साधले आहेत. टीका पहावी.

२४. 'रामकार्य केल्याविना कुठला मज विश्राम' असे सागरलंघनाचे वेळी सांगणारा व ते खरे करून दाखविणारा हनुमान द्रोण पर्वताकडे जाताना वाटेत तृषित होतो व श्रमपरिहार करण्याची इच्छा करतो. यात एक महत्त्वाचा अध्यात्म सिद्धांत ग्रंथित केला आहे. तो टीकेत स्पष्ट करून दाखविला आहे.

२५. या कांडातील दोह्यांची संख्या किष्किंधा व सुंदर कांडातील संख्येप्रमाणे सहेतुक आहे. सुवेल शैलावर उतरल्यापासून लंकेचा संबंध सुटेपर्यंत रघुनाथ लंकेत किती दिवस राहिले हे दाखविले आहे. कसे ते टीकेत दिसेल.

२६. मानसांतील या कांडात वानरराक्षसयुद्ध, दोन वेळा मेघनादयुद्ध,

कुंभकर्णयुद्ध व दोन वेळा रावणयुद्ध इतकेच युद्धवर्णन आहे. पद्म पु, स्कंद पु. व वा.रा. यांत इतर अनेक राक्षसाशी झालेल्या युद्धांचे एका ठराविक साच्यांचे वर्णन आहे तसे येथे नाही.

२७. पाताळातील राक्षसांस मारण्याची प्रतिज्ञा मानसांतील रघुवीराने केली नसल्याने अहिरावणादिकांच्या वधांचे वर्णन नाही.

यापमाणे सहज सिंहावलोकनाप्रमाणे, रामायण किंवा टीका अवलोकन न करता जे वैशिष्ट्य दाखविता आले ते येथवर यथामति दाखविले गेले, त्यामुळे काण्डातील कथाक्रम साधला नसणारच! न्यूनपूर्ण करतील वाचक। हा भरवसा असे सम्यक। यास्तव हा मंदमति लेखक लेखनाते आवरी।।

कांडवैशिष्ट्य समाप्त.

हिं.- ।यह लघु जलधि तरत कति बारा।अस सुनि पुनि कह पवनकुमारा ।।१।।
।प्रभु प्रताप बडवानल भारी। सोषेउ प्रथम पयोनिधि बारी।।२।।
।तव रिपु नारि रूदन जल धारा।भरेउ बहोरि भयउ तेहिं खारा ।।३।।

म. ।हा लघु जलधि तरत किती वार हि।श्रवुनि वदे मग पवनकुमार हि ।।१।।
।प्रभु प्रताप वडवानल भारी। शोषी प्रथम पयोनिधि-वारी।।२।।
।तव-रिपुनारि-रूदन-जलधारा। त्यांनी भरुनि होय मग खारा ।।३।।

अर्थ- (जांबवानच म्हणाला) हा लहानसा सागर तरून जाण्यास वेळ (वार) तो किती? हे ऐकून मग पवनकुमार म्हणाला की।।१।। प्रभुचा प्रताप भारी वडवानल आहे त्याने पहिल्यानेच सागराचे जल शोषून टाकले होते।।२।। (पण) तुमच्या शत्रुंच्या बायकांच्या रडण्याच्या ज्या जलधारा त्यांनी त्याला पुन्हां भरून टाकला म्हणून तो खारा (क्षार खारट) झाला आहे.।।३।।

टीका- चौ- १-(१) हा लघुजलधि- भवसागराच्या मानाने हा जलनिधि फारच लहान व क्षुद्र आहे. याला काहीतरी सीमा आहेत. आजपर्यंत अनेकांनी हा ओलांडला आहे. लंकेतील निशाचर तर याला सहज

लंघून येतात जातात. बाकीचे भाव मागील सोरठ्याच्या टिकेत स्पष्ट झाले आहेत. (क) पवनकुमार शब्दाने हनुमंताच्या भाषणाचा उपक्रम कवींनी केला व पवनतनय (पवनसुत) शब्दाने उपसंहार(चौ.४) केला आहे. याने सुचविले की हनुमंताचे वचन परम पावन आहे हे जाणून त्याचा विचार करावा, त्यातील रस चाखावा, व पुढील कार्याच्या दृष्टीने श्रोत्यांच्या मनावर त्याचा काय परिणाम झाला असेल तो विचारांत घ्यावा.

चौ.२- (१) वडवानल- समुद्रांत राहणारा अग्नि. वडवानलाच्या उत्पत्तीविषयी पुराणांत भिन्न भिन्न उल्लेख आहेत. कामाला जाळतांना रूद्राने जो क्रोधाग्नि निर्माण केला होता तो ब्रह्मदेवाने समुद्रात ठेवला. कुठे और्वऋषीच्या क्रोधाचे तेज म्हटले आहे अशी अनेक मते आहेत. हा समुद्रांतील वडवानलच कल्पान्ताच्या वेळी सर्वत्र पसरतो, असेही उल्लेख सापडतात. हा समुद्रांत असतो पण कल्पान्तासमया पर्यंत सागरांचे शोषण करू शकत नाही. (क) प्रभु प्रताप भारी वडवानल- सागरांतील वडवानलापेक्षा फार मोठा असल्याने त्याने आधीच या सागरांचे सर्व जल शोषून टाकले होते. प्रथम= आधीच. प्रभु सागरतीरावर येण्यापूर्वीच, किष्किंधेतून रावणवधाच्या हेतूने प्रयाण केले तेंव्हाच. सगळे कौरव व त्यांचे सैन्य समोर जिवंत असतां जसे प्रभुंनी म्हटले की, 'मया हतान् त्वं जहि' (भ.गी.) मी आधीच ज्यांना मारलेले आहेत त्यांना तू ठार कर, तसेच हनुमान म्हणतात की प्रभुच्या प्रतापाने सागर आधींच शुष्क केला. भाव हा की प्रभु प्रत्यक्ष लंकेत जाण्यापूर्वी सागराचे अस्तित्व जणू नष्ट करून प्रभूचा प्रताप आधीच लंकेत गेला व तो सर्वांच्या हृदयाला तेथे चिंता, भय रूपी ज्वाळांनी जाळीत आहे.

चौ.३-(१) तव रिपुनारिरूदन- राम सागरतीराला येण्याच्या आधीच रावणाच्या पट्टराणीनेच जाणले आहे की तिला वैधव्य येणार म्हणून तिने रावणाला उपदेश केला, विनवण्या केल्या. ते तिचे विनवणे रडण्यासारखेच आहे. भाव हा की तुमच्या प्रतापाने रावणाचा वध आधीच केला आहे. त्याच्या स्त्रियांनी रावण मेल्यामुळे जो शोक केला रडल्या तेव्हा त्यांच्या नेत्रांतून अश्रुधारा वाहू लागल्या व त्या जलाने हा सागर पुन्हा भरला. अश्रुजल खारट असल्याने हा खारा झाला आहे. (क) बिभिषणाला हाकलून दिला व तो लंका सोडून गेला 'आयुहीन सब झाले तेव्हां' (५।४२।१) असे

शंकरांनीच म्हटले आहे. तोच अर्थ हनुमंताने येथे अतिशयोक्ति अलंकाराने स्पष्ट केला आहे. फार काय रावणाला वर देऊन ब्रह्मदेव परत जात होते तेव्हा ५६ युगांपूर्वीच त्यांनी लंकिनीला सांगितले की 'विकल होसि तू कपिच्या मारे। तदा समज हत निशिचर सारे' (५।५।६-२) म्हणजे हेच ठरले की हनुमंताने ज्यावेळी (मार्गशीर्ष शुद्ध एकादशी सायंकाळी) लंकिनीला ठोसा मारला त्याचवेळी 'सर्व निशाचर मेले' असे ब्रह्मदेवाचेच वचन आहे. सूक्ष्म जगांत घडलेल्या गोष्टी स्थूल जगांत स्थूलदृष्टीने दिसण्यास काही काळ लागतो. म्हणून बिचकण्याचे कारण नाही. येथे दाखविले की हनुमान उत्तम कवि आहेत.

(२) हनुमंताच्या या भाषणाने सर्व वानरांच्या हृदयांत प्रभुप्रतापाबद्दल किती उत्कट विश्वास उत्पन्न झाला असेल याची कल्पना करावी. याचा प्रत्यक्ष पुरावा पहा- 'स्वयंसिद्ध सब काज प्रभुनीं आदर दिला मज' (१७म) असे म्हणून 'नमूनी पदी, प्रभुता उरि धरूनी। जाई अंगद सकलां नमुनी। प्रभु प्रताप सहज उरि निधडा।' (१८।१-२) प्रभुप्रताप हृदयांत धारण करून सहज निधड्या छातीने निघालेला हा अंगद आणि सीताशोधासाठी रामदूतांचा पुढारी म्हणून पाठविलेला, सागरतीरावर रडत बसून प्रायोपवेशनास बसलेला, संपातीचे शब्द ऐकून व त्यास पाहून भयभीत झालेला अंगद एकच का दोन? असा तमःप्रकाशवत फरक कशाने पडला? हनुमंताच्या या उक्तीनेच पडला. सर्व वानरांना आता कळून चुकले की 'स्वयंसिद्ध प्रभुकाज' प्रभूचा प्रतापच सर्व काही आधीच करून ठेवतो, आम्ही सेवकांनी फक्त 'निमित्तमात्रं' (भ.गी.) बनून फुकटचा मोठेपणा व कीर्ती पदरांत घ्यावयाची आहे.

हि. ।सुनि अति उकुति पवनसुत केरी। हरषे कपि रघुपति तन हेरी ।।४।।
।जामवंत बोले दोउ भाई। नलनीलहि सब कथा सुनाई।।५।।
।राम प्रताप सुमिरि मन माहीं। करहु सेतु प्रयास कछु नाहीं ।।६।।

म. ।पवनतनय- अत्युक्तिस परिसति। रघुपतिकडे बघुनि कपि हर्षति ।।४।।
।अणवि जांबवान् दो भावांसी। वदे कथा सब नल नीलांसी ।।५।।
।प्रभु प्रतापा स्मरुनि मनाही। सेतु करा प्रयास न काहीं।।६।।

अर्थ- पवन तनयाची अतिशयोक्ति ऐकली व सर्व कपि रघुपतिकडे पाहून हर्षित झाले।।४।। जांबवंताने नल व नील या दोघां भावांना आणविले (बोलावून) आणि त्यांना सर्व कथा सांगितली.।।५।। (आणि सांगितले की) प्रभु रामचंद्रांच्या प्रतापाचे मनांत स्मरण करीत (करून) सेतु तयार करा, त्यांत तुम्हाला काहींच प्रयास नाहीत.।।६।।

टीका- चौ.४-(१) पवनतनय शब्दाने सुचविले की पवनसुताने आपल्या भाषणाने प्रभुचा प्रताप सर्वांच्या हृदयांत भरला व पावनतेचा विस्तार सर्व कपि सेनेत करून सर्वांची हृदये उत्साह रूपी पवनाने भरून टाकली. (क) अत्युक्ति= अतिशयोक्ति, वस्तुस्थितीपेक्षा फुगवून, अतिशय करून सांगण्याची शैली. अतिशयोक्ति हा एक काव्यालंकार आहे. पवनसुताच्या भाषणांत आहे असे कवींनी स्पष्टच सांगितले. (ख) ज्या अतिशयोक्तित भगवंताचे वर्णन आहे ती अतिशयोक्ति आहे असे वाटत असले तरी ती अभिनंदनीय आहे. कारण की प्रभूला कोणतीच गोष्ट अशक्य नाही. 'तुका म्हणे जें जें बोला। तें तें साजे या विठ्ठला।।' 'रति न रामपदिं काव्यरसिक नहिं' (१।९।३) असे अभागी जे असतील तेच येथे दोष देतील. जे रघुपतीला केवळ मनुष्य मानतात त्यांनाच ही अतिशयोक्ति दोषार्ह वाटेल. 'प्रभावें हि तव जाळील वडवाग्निस खलु तूल' (५।३३) 'प्रभुप्रतापे खगपतिसि खाइल सुलघू ब्याल' (५।१६). जेथे एक वानर प्रभुप्रतापाच्या बळावर सोन्याची लंका जाळतो तेथे अशक्य काय आहे? दोन मोठ्या पिवळ्या धमक बेडकानीं तळ्याच्या पाळीवर एका मोठ्या नागाला तोंडाकडून व शेपटीकडून गिळून व्याकुळ केल्याचे वर्तमानपत्र वाचकांच्या स्मरणांत असेलच.

(२) रघुपतिकडे बघुनि कपि हर्षति- हिंदीतील रघुपति तन= रघुपतिकडे हेरी=पाहून. रघुपतिकडे पाहिले तो ते सस्मित झालेले दिसले. ते सस्मित मुख पाहून सर्व कपींना हर्ष झाला. कपींना वाटले की असे प्रतापी स्वामी व हनुमान जांबवंतासारखे सचिव आहेत. अशा स्वामींची सेवा करण्यास सापडणार हे आमचे अहो भाग्य! आमच्यासारखे धन्य देव सुद्धा नाहीत. 'कृतकृत्य विभो सब वानर हे। निरखिती तवानन सादर हे' (१११।९) असे ब्रह्मदेवानेच म्हटले आहे. (क) भगवंताकडे बघून आपल्या

नेत्रानीं व मुद्रेने जणू भगवंतास सांगत आहेत की प्रभो! आपल्या प्रतापाचा अल्पसा अंश द्या आम्हाला, म्हणजे आम्ही काही थोडे करू शकू.

चौ.५-६-(१) अणवि जांबवान दो भावांसी- जरा दूर असलेल्या नलनीलांना जवळ बोलावून घेतले, सागराने सांगितलेली सर्व कथा त्यास सांगितली व शिवाय सेतु कुठे बांधावयाचा, किती रूंद बांधला पाहिजे इत्यादि सर्व समजावून सांगितले व सर्वात अति महत्त्वाची गोष्ट, आतां सांगतात. (क) प्रभुप्रतापा स्मरूनि मनां ही- मनां= मनांत. हे जांबवंताने सांगितले हीच त्या अतिशयोक्तिची पावन प्रतीति आहे. तुमच्या हातांचा स्पर्श झाल्याने मोठमोठे पर्वत नौकासारखे जलांवर तरंगतील इतकेच. परंतु तुम्ही प्रभुप्रतापाचे स्मरण करून कार्य केलेत की प्रभुच्या प्रतापाने ते स्थिर राहतील. समीराने व लाटांनी एकमेकांपासून सुटे होणार नाहीत, वहात जाणार नाहीत. वानरांचा भार फार झाला तरी नौकेसारखे बुडणार नाहीत, किंवा 'चढत मत्त गज जशि लघु तरणी' एका बाजूला कलंडते तसे कलंडणार नाहीत. तुम्हाला कष्ट, प्रयास काहीसुद्धा नाहीत. पर्वत वृक्षादि आणून तुमच्या हातांत देण्याचे काम वानर भल्ल सेना करील. तुम्ही फक्त ते हातात घेऊन एका जवळ दुसरा असे व्यवस्थित ठेवावयाचे. ती शक्ति व बुद्धि प्रभु प्रतापाच्या स्मरणाने तुम्हाला सहज प्राप्त होईल. पवनसुताने जे सांगितले ते प्रभुप्रतापाचा अलौकिक असंभाव्य असा अनुभव घेऊनच सांगितले आहे. तुम्ही फक्त निमित्त बनावयाचे आहे. 'स्वयंसिद्ध प्रभुकाज,' हे लक्षांत ठेवा म्हणजे झाले.

हिं. ।बोलि लिए कपि निकर बहोरी। सकल सुनहु बिनति कछु मोरी ।।७।।
।राम चरन पंकज उर धरहू। कौतुक एक भालु कपि करहू ।।८।।
।धावहु मर्कट बिकट बरुथा। आनहु बिटप गिरिन्ह के जूथा ।।९।।
।सुनि कपि भालु चले करि हूहा। जय रघुबीर प्रताप समूहा ।।१०।।

म. ।मग बोलावूनि घे कपि निकरां। ऐका विनती सकल मग जरा।।७।।
।रामचरण पंकजां उरिं धरा। एक कौतुका भल्ल कपि करा ।।८।।
।धावा मर्कट विकट वरूथ। आणा विटप-गिरींचे यूथ।।९।।
।गत कपि भल्ल करित तैं हू हा!। जय रघुवीर प्रताप समूहा ।।१०।।

अर्थ- मग जांबवंताने कपिसमुदायांना बोलावून घेतले (आणि म्हणाला की) तुम्ही सर्व माझी थोडीशी विनंती ऐकून घ्या.।।७।। रामचरण कमले हृदयात धारण करून हे भल्ल कपि हो! तुम्ही एक कौतुक (खेळ) करा (पाहूं). ।।८।। अक्राळ विक्राळ (विकट) मर्कटांचे तुम्ही सर्व समूह धावत पळत जा (शर्यत लावा) आणि मोठमोठे वृक्ष (विटप) व पर्वत यांचे समूह आणा (पाहू).।।९।। तेव्हा कपि व भल्ल हू हा! करीत व 'जय रघुवीर प्रताप समूहा' (असा जयजयकार) करीत गेले. ।।१०।।

टीका- चौ.७-८ (१) ऐका विनती- विनंती ऐका. जांबवान एक प्रतिष्ठित वयोवृद्ध सचिव असून सेवकांना आज्ञा देताना म्हणतो की माझी विनंती ऐका. असे बोलण्यातच मोठ्यांचा मोठेपणा दिसतो व त्यामुळे छोट्यांचे त्यांच्यावर प्रेम बसते. जरा फार कठिण काम नाही सांगत, तुम्हाला खेळत बागडत सहज करता येईल असेच सांगणार आहे. श्रोत्यांची जिज्ञासा वाढवून मन आकर्षण करून घेतले. (क) रामचरण पंकजा उरि धरा. कोणतेही कार्य रामचरण चिंतन करीत केले की त्यांत कष्ट वाटत नाहीत, विघ्ने अडचणी इत्यादि सहज बाजूस सरतात किंवा त्यांना दूर सारण्याची शक्ती येते. 'शिरुनि नगरि कारजे सब काजा। हृदिं राखुनि कोसलपुर राजा' (५।५।१) असे लंकिनीने हनुमंतास सांगितले. 'रघुपतिपद हृदयी धरुनि तात मधुर फल खाइ' (५।१७) सीतेने हनुमंतास 'रामचरणसरसिज हृदिं राखुनि। निघे प्रभंजनसुत बल भाषुनि' (५६।१) (ख) या सर्वांना चरण पंकज हृदयांत धारण करण्यास सांगितले. याने सुचविले की अजून यांचे 'हृदयसरोवर पंकाने' युक्त आहे. हनुमंताविषयी कवींनी 'रामचरणसरसिज' (५६।१) म्हटले व सुचविले की हनुमंताचे मानस सरोवर पंकरहित आहे. अगदी निर्मल आहे. पंकांत= चिखलांत जन्मलेले ते पंकज. 'सरसिज' शब्दांत चिखलाचा संबंध नाही. शंकराविषयीसुद्धा 'हर उर सरि' सरोज पद जेही' असे म्हटले आहे. शब्द वापरताना किती सावधगिरी बाळगली पाहिजे याचा विचार करावा. (ग) एक कौतुका भल्ल कपि करा- कौतुक= खेळ, भाव हा की मी सांगणार आहे ते करणें तुम्हाला एक अद्‌भुत खेळच वाटेल. कष्ट मुळींच पडणार नाहीत. कपिसेना बरोबर घेतली ती 'कौतुक कारण' (४।३०।१२) कौतुकासाठीच असे पूर्वी जांबवानच

म्हणाला आहे. तसेच त्या कौतुकांत हे दुसरें कौतुक!

चौ.९-१०-(१) धावा- चढाओढच लावा म्हणजे कोणात किती बळ आहे ते कळेल. उत्साह वाढवून पुष्कळ काम त्वरेने पण हर्षाने करून घेण्याची ही युक्ती आहे. (क) विकट. अक्राळ विक्राळ व विशाल- भाव हा की, 'तुम्ही काही कमी शक्तिमान नाही आहांत. चांगलेच भयानक दिसतां सगळं. तुम्हाला शोभतील असे वृक्ष व पर्वत घेऊन येताना जर कोणी रावणाचे गुप्तहेर, तुम्हाला पाहतील तर त्यांची गाळण उडेल व त्यांना चांगला धाक बसेल.' रावणाचे गुप्तहेर असणारच पण यावेळी सापडणार नाहीत. (ख) विटप= मोठमोठ्या शाखा असलेला वृक्ष. पर्वत पाण्यात घातल्यावर त्यावर वृक्ष आडवे, उभे टाकले की पृष्ठभाग सपाट करता येईल. होड्यांचा केलेला हंगामी पूल ज्यांनी पाहिला असेल त्यांना याची यथार्थ कल्पना येईल. (ग) हू हा! हू! हा! करीत चालले. हिंदी टीकाकार म्हणतात की 'हू ह' हा एक कपींचा हर्षध्वनी आहे. कोषांत सापडला नाही. हा! हू! असे ओरडत हर्षाने चालले आहेत. त्यांच्यात अति उत्साह व आवेश उत्पन्न झाला आहे. (घ) जय रघुवीर प्रतापसमूहा- जांबवंताने याना रामचरणपंकज हृदयांत धारण करण्याविषयी सांगितले, पण हे रघुवीराच्या प्रतापाचा जयजयकार करीत चालले, हा पवन तनयाच्या अतिशयोक्तीचा दृश्य परिणाम आहे. रामचरणाचे ध्यान करीत होते की नाही त्यांचे त्यांना ठाऊक! पण वीररसाचा संचार सर्वांच्या शरीरांत, मनांत व वाणीत झाला आहे.

हिं.दो. ।अति उतंग गिरि पादप लीलहिं लेहिं उठाइ।।
।आनि देहिं नल नीलहि रचहिं ते सेतु बनाइ।।१।।

म.दो. ।गिरि पादप उत्तुंग अति घेति सलील तुकून।।
।आणुनि देती, नीलनल रचिति सेतु घेऊन।।१।।

अर्थ- अति उंच पर्वत व अति उंच वृक्ष लीलेने उचलून (तुकून) घेऊन आणून देऊ लागले व नलनील ते घेऊन सेतुची रचना करू लागले.।।१।।

टीका- (१) सलील= लीलेने, सहज खेळत खेळत. तुकून= उचलून (उठाइ) असे म्हटले, उपटून (उपारि) म्हटले नाही. 'येत बघे घे बिटपा तर्जे' व 'उपटि तरुसि अति विशाल एका' (५।१८।५, १९।५) येथे यांच्यासाठी झाडे कोणी आधी उपटून किंवा तोडून ठेवलेली नव्हती. पादप शब्दाने मुळासकट वृक्ष सुचविले आहेत. अर्थात वृक्ष व पर्वत या वानरांना उपटूनच घ्यावे लागले, पण तुकून- उचलून (उठाइ) शब्द वापरून सुचविले की जणू काय आधीच उपटून ठेवलेले जसे उचलावे तसे जरासुद्धा कष्ट जोर न लागतां उचलून घेतले. (क) हनुमंताला अतिविशाल तरू उपटून घ्यावा लागला. पण यापैकी कोणालाही अति उत्तुंग पादपच काय अति उत्तुंग पर्वत उपटण्यास सुद्धा काहींच कष्ट करावे लागले नाहीत. या एका शब्दाने सुचविले की यातील प्रत्येक कपींचे बळ अशोकवनांत राक्षसांशी युद्ध करण्याऱ्या हनुमंताच्या बळापेक्षा जास्त आहे. 'सकला कपीमधि अल्पबल तया' (५।५४।७) हे शुकाचे वचन सत्य असल्याचे ध्वनित केले. ही शक्ति यांना रघुवीर प्रताप स्मरणाने प्राप्त झाली आहे. (ख) कोटि कोटि कपि अहमहमिकेने भराभर वृक्ष पर्वत आणू लागले. आणले की त्यांनी नलाच्या किंवा नीलाच्या हातात द्यावे व त्यांनी ते घेऊन सेतु रचना करावी असा क्रम दिनरात चालू झाला. आणून देणारे कोट्यानुकोटी व घेणारे फक्त दोघेच! यावरून कल्पना करावी की हे सामर्थ्य यांना रघुवीर प्रताप हृदयांत धारण केल्यानेच आले.

पद्मपुराणातील थोडी माहिती- "ततः समुद्रं काकुत्स्थ स्तर्तुकामः प्रपध वै।। शार्ंगमादाय बाणौघैः शोषयामास वारिधिम्।। ततश्च सरितामीशः काकुत्स्थं करूणानिधि।। प्रपद्य शरणं देवं अर्चयामास वारिधि।। पुनरापूर्य जलधिं वारुणास्त्रेण राघवः।। उदधेर्वचना त्सोऽथ सागरे मकरालये।। गिरिभिर्वानरानीतैर्नलं सेतुमकारयत्।। (उ.ख.२८९। २९४-२९७) सारांश- प्रथम राघवाने सागर तरून जाण्याच्या इच्छेने सागरास शरण जाऊन प्रार्थना केली, ती निष्फळ ठरली तेव्हा तो आपल्या बाणांच्या ओघांनी शुष्क करून टाकला. तेव्हा सागर शरण आला, त्याने रामपूजा केली तेव्हा सागराच्या प्रार्थनेस्तव तो सागर वारुणास्त्राने पुन्हा भरला व सागराने सुचविल्याप्रमाणे नळाकडून सेतु बांधविला.

थोडेसे तिथिपत्र- पौष शुद्ध दशमीला प्रारंभ होऊन त्रयोदशीला सेतु

तयार झाला. पुरते चार दिवसही लागले नाहीत. चतुर्दशीला राम थोड्या सैन्यासह सुवेल पर्वतावर उतरले. पौर्णिमा, प्रतिपदा व पौष कृष्ण तृतीयेपासून दशमीपर्यंत आठ दिवस कपि सेनेने लंकेला वेढा घातला होता. (प.पु.) मानसांत तिथी दिलेल्या नाहीत. स्कंद पुराणांत अगदी याच तिथि दिल्या आहेत.

वि.ल.ठे.- सेतु बंधनास प्रारंभ झाल्याची बातमी रावणास त्याच्या हेरांकडून कळलेली असणारच. ज्याने बिभिषणाच्या पाठोपाठ गुप्तहेर पाठविले, व राम कपिसेनेसह सागरतीरावर उतरल्याची बातमी त्या पूर्वीच हेरांकडून ज्याला कळली, त्याने गुप्तहेर ठेवले नसतील असे मानणे चुकीचे ठरेल. बातमी कळूनसुद्धा रावणाने ती गुप्त ठेवली. सेतुबंधनात विघ्न न येता राम लवकर लंकेत यावे हा हेतु आहे.

हिं. *।सैल बिसाल आनि कपि देहीं। कंदुक इव नल नील ते लेहीं ।।१।।*
।देखि सेतु अति सुंदर रचना। बिहँसि कृपानिधि बोले बचना ।।२।।
।परम रम्य उत्तम यह धरनी। महिमा अमित जाइ नहिं बरनी ।।३।।

म. *।गिरि विशाल कपि आणुन देती। चेंडु जसे नलनील हि घेती ।।१।।*
।बघुनि सेतु अति सुंदर रचना।विहसुनि वदति कृपानिधि वचना ।।२।।
।परम रम्य उत्तम ही धरणी। महिमा अमित कोण किती वर्णी ।।३।।

अर्थ- कपि मोठमोठे- विशाल-पर्वत आणून देत आहेत आणि नलनील त्या पर्वताना चेंडूसारखे (झेलून) घेत आहेत.।।१।। सेतुची अति सुंदर रचना होत असलेली पाहून कृपासागर मोठ्याने हसून म्हणाले की ।।२।। ही धरणी परम रम्य व उत्तम आहे. तिचा महिमा अपार आहे. कोण किती वर्णन करणार! (वर्णन करणे शक्य नाही)।।३।।

टीका.चौ.१-(१) पहिल्या चरणांत दोह्यांतील अर्थाची पुनरुक्ति आहे. मात्र हा दोष नसून हे दाखववायाचे आहे की एका वानराने एकदा पर्वत (वा वृक्ष) आणून दिला की त्याचे कार्य संपले असे झाले नाही. वानरांच्या टोळ्या पुनः पुनः जातात व पर्वत वृक्ष घेऊन येतात असे हे कार्य सतत चालले

आहे. पुनःपुनः तीच तीच गोष्ट केली जात आहे हे या पुनरुक्तीने दाखविले. (मा.पी.) हे पुनरुक्तीने सुचविले नसते तर असा अर्थ ठरला असता की प्रत्येक वानराने एकच खेप केली. आणून देणाऱ्यांना श्रम होत नाहीत हे दोह्यांत दाखविले व घेणारांना श्रम होत नाहीत हे पुढील चरणांत दाखवितात. (क) चेंडू जसे नलनील हि घेती- आणून देणारे भल्ल कपि चेंडूसारखे दुरून फेकतात व नलनील चेंडूसारखे ते पर्वत घेत आहेत. जणू हा चेंडू झेलण्याचा खेळच चालला आहे. चेंडू झेलून घेण्यांत श्रम नसतात तसेच नलनीलांस मुळीच श्रम होत नाहीत हे दाखविले. 'सेतु करा प्रयास न काही' हे वचन खरे ठरले.

चौ.२.(१) बघुनि सेतु अति सुंदर रचना- सेतु रचनेचे कार्य सुरू झाल्यावर राम कौतुक पाहण्यास गेले. सेतु पूर्ण झाल्याचा उल्लेख ३।७ व 'सेतु बद्ध अति सुदृढ बनवला' (४।१) असा पुढे आहे. येथे टीकाकार घसरले आहेत. (मा.पी.प) येऊन पाहतात तो अति सुंदर रचना चाललेली आहे. 'बघुनि कृपानिधिचे मनिं भरली (४।१). (क) विहसुनि वदति- मोठ्याने हसले. या विशेष हसण्यांत विशेष हेतु आहेत. सेतु लवकरच पुरा होऊन सुरकार्य लवकरच पूर्ण होणार म्हणून हर्ष जनित हास्य, नल नीलादि सर्व कपि प्रेमाने आपले स्मरण करीत निरंहारवृत्तीने सतत कार्यनिरत आहेत हे जाणून त्यांच्यावर प्रसन्न झाले आहेत व येथे कपींच्या या सेवेचे काही तरि स्मारक व्हावे करावे अशी कल्पना मनांत आली म्हणून कृपायुक्त प्रसन्नतेचे हास्य अगणित कोटी वानर काहीं दिवस खपतील तेव्हा हा सेतु काही दिवसांनी पूर्ण होणार! व वानर सेना पार जाणार! पण माझ्या हनुमंताने हा सागर सहज लीलेने उल्लंघन केला ही कल्पना मनांत चमकून गेली. व ज्यांचा अवतार मारुती आहे त्यांचे उत्तम स्मारक येथे करावे अशी कल्पना मनांत आली, म्हणून हास्य. आपल्या भक्तांचे, दासांचे, महत्त्व वाढवून भविष्यकालीन जीवांना संसार तरणाचा सोपा उपाय उपलब्ध व्हावा इत्यादि अनेक कल्पना मनांत आहेत म्हणून 'कृपानिधि' म्हटले. सर्व गोष्टी साधणारी मुख्य कल्पना पुढे स्पष्टच सांगत आहेत व तिला परम कल्पना असे म्हटले त्याची कारणे जी येथे वर दाखविली तीच.

चौ.३.(१) परम रम्य उत्तम ही धरणी- धरणी= धारण करणारी हा शब्द वापरला व उत्तम का हे एका प्रकारे सुचविले. अगणित कोटी पर्वतप्राय

वानर मोठमोठे पर्वत घेऊन जेथे अहोरात्र धावत आहेत तेथे भूमिकंप होत नाही की सागरांत क्षोभ नाही. किष्किंधेतून निघाले व धाऊ लागले तेव्हा कोणाच्या डोक्यावर पर्वत नव्हते तरि भूकंप वगैरे अनेक असह्य उत्पात झाले, परंतु तसे काही नाही त्या अर्थी येथील या भूमिविभागाची भार धारण करण्याची शक्ति अमित आहे हे ठरले. हे दाखविण्यासाठी धरणी शब्द वापरला. (५।३५ छंद पहा). त्यातील कोणतीच गोष्ट येथे घडली नाही. सागराच्या अगदी किनाऱ्याला पर्वतासह ही धावाधाव व पर्वत फेक चालली असतां व अगणित पर्वत शिखरे सागराच्या जलांत टाकली जात असता सागर जरासुद्धा खवळला नाही हे परम आश्चर्यच आहे. हा या धरणीचाच काहीतरी अवर्णनीय महिमा आहे यात शंका नाही. ही आधिभौतिक कारण होत. (क) दैवी कारणे पहा- (१) या ठिकाणी स्वतः भगवान पंधरा दिवस अगदी उघड्यावर राहिले. (२) तितकाच काळ अनंत रामभक्त वानर येथे राहिले, जेथे एखादाच रामभक्त काही दिवस राहतो ते स्थान सुद्धा परम पवित्र व पूज्य होते, मग या स्थानाची पावित्र्याची व भक्तिमय वातावरणाची महती कोण कशी व किती सांगणार! (३) येथेच बिभिषण सारखा 'धर्मात्मा सत्यसंधश्च महाभागवतोत्तमः।।..... परित्यज्य स्वपूर्वजाम्। राज्यं सुतं च दारांश्च राघवं शरणं ययौ।।" (प.पु.उ.खंड २६९।२९१-२९२) परमभक्त शरण आला व दहा दिवस राहिला. (४) येथेच अंगदादि कपींनी काही दिवस प्रायोपवेशन केले. (५) येथेच सीतेचा शोध लागला. (६) येथेच संपाती पापमुक्त होऊन त्याला पंख फुटले. (७) येथेच शुक शापमुक्त होऊन त्याला पूर्वरूप प्राप्त झाले. (८) येथेच प्रभूंनी तीन दिवस निर्जल व्रत केले. (९) येथेच परम अघटित घटना पाण्यावर पर्वत तरणे सुरु झाली, सेतुबंध रचना होत आहे. आणखी किती कारणे पाहिजेत? जेथे परम पवित्रता व परम भक्ति यांचा संगम असेल तेंच खरोखर रम्य होय. शबरी शरीराने रम्य होती काय? पण तिला प्रभूनी 'एकदा'च नव्ह तीन वेळा 'भामिनी'= मनोरम, सुंदर म्हटले आहे. परम रम्य म्हणण्याची कारणे वर दिलीच. (ख) भौतिक दृष्टीने परमरम्यता. रामेश्वर जेथे आहे तेथे तीन बाजूंनी तीन सागर व उपसागर मिळून एकत्र भेटतात, त्यांचा संगम आहे. जेथे नुसता नदीसागर संगम होतो ते स्थान सुद्धा उत्तम व परमपवित्र म्हणतात. येथे तर सागरांचा संगम आहे. त्यांच्या लाटांचा संगम होतो तेथील दृश्य खरोखरच आजही

परमरम्य वाटते. आज तेथे वनश्री मुळीच नाही, पण वा.रा.सिद्ध आहे की तेथे पुष्कळ निसर्ग सौंदर्य होते. (वरील विवेचनाने ज्यांचे समाधान होणार नाही, ज्यांस हे विसंगत व अयथार्थ वाटेल त्यांनी मा.पी. मधील अनेक मतांपैकी कोणते रूचते ते पहावे!) (ग) श्रीराम स्वतः ज्याचा महिमा वर्णन करू शकत नाहीत त्याचा महिमा कोण वर्णन करील? रघुपति वर्णन करीत नाहीत याचे कारण हेच की आपल्या मुखाने आपला मोठेपणा व दासांच्या, भक्तांच्या समोर त्यांचा मोठेपणा वर्णन करणे शीलनिधीच्या मर्यादेचा भंग करणारे आहे.

हिं. ।करिहउँ इहाँ संभु थापना। मोरे हृदयँ परम कलपना।।४।।
।सुनि कपीस बहु दूत पठाए। मुनिबर सकल बोलि लै आए ।।५।।

म. ।करिन इथें शंभू-स्थापना। माझे हृदयीं परम कल्पना।।४।।
।तैं कपीश बहु दूत धाडिती। सकल मुनिवरां घेऊन येती।।५।।

अर्थ- येथे शंभूची स्थापना करीन- करावी अशी परम कल्पना माझ्या हृदयांत आहे. (असे रघुवीर म्हणाले) ।।४।। तेव्हा कपीश सुग्रीवाने पुष्कळ दूत (जिकडे तिकडे) धाडले व ते सगळ्या मुनिवरांना (बोलावून) घेऊन आले.।।५।।

टीका- चौ.४-(१) शंभू= शंभू. याने दाखविले की आपले सर्वांचे शं= कल्याण व्हावे (भवति) म्हणून येथे शंकराची स्थापना करावी अशी परम श्रेष्ठ कल्पना मनीषा इच्छा आहे. रघुवीर या भावनेने हे करीत आहेत. राम नित्य नियमाने शिवपार्थिव पूजन करतात हे अयोध्या कांडात स्पष्ट दाखविले आहे. या परम कल्पनेच्या बुडाशी काय हेतु आहेत ते चौ.२ च्या टीकेत आधीच स्पष्ट केले आहेत. आणखी हेतु कोणते ते रामेश्वर माहात्म्य वर्णनात स्पष्ट होतील. (क) या चौपाईच्या प्रत्येक चरणांत १।१ मात्रा कमी आहे. आपल्या परम प्रिय भक्ताचें व माधुर्य भावाने उपास्य देवतेचे स्मरण होताच राम सत्वभावापन्न झाले. कंठ भरून आला, अंगावर रोमांच व नेत्रांत अश्रु आले. ज्या हेतुने ही कल्पना उद्‌भवली त्या हेतुने आपल्या हनुमंतादि

कपिभक्तांच्या प्रेमाचे स्मरण होताच तसेच झाले.

चौ.५-(१) मुनिश्रेष्ठांना बोलावणे पाठवून लगेच घेऊन येण्यासाठी सुग्रीवाने ठिकठिकाणी, जेथे तेथे मुनिवर होते तेथे तेथे अनेक कपिदूत पाठविले. प्रत्येक मुनिवरास आणण्यास १।१ दूत पाठविला. ते त्यास आपल्या खांद्यावर बसवून अति त्वरेने घेऊन आले. एकीकडे सेतुबंधन कार्य चालू आहे व एकीकडे मुनीश्वर जमून आता रामेश्वर स्थापना करवितील. कोणत्याही देवतेची स्थापना करतांना चारी वेदांचे ब्राह्मण जितके मिळतील तितके थोडेच. म्हणून पुष्कळ मुनींना आणविले.

हिं. *।लिंग थापि विधिवत करि पूजा। सिव समान प्रिय मोहि न दूजा ।।६।।*
।सिव द्रोही मम भगत कहावा। सो नर सपनेहुँ मोहि न पावा ।।७।।
।संकर विमुख भगति चह मोरी। सो नारकी मूढ मति थोरी ।।८।।

म. *।स्थापुनि लिंग सविधि कृत पूजा।प्रिय मज शिव सम नाहीं दूजा ।।६।।*
।शिवद्रोहि मम भक्त म्हणवतो। स्वप्नि हि तो नर मज न पावतो ।।७।।
।शंकर-विमुख भक्ति मम वांछति। तो हि नारकी मूढ अल्पमति ।।८।।

अर्थ- लिंगाची स्थापना करून रामचंद्रांनी त्याची यथाविधि (यशाशास्त्र) पूजा केली व नंतर (सांगितले की) शिवासारखा प्रिय मला दुसरा कोणी नाही. ।।६।। शिवाचा द्रोह (विरोध) करणारा असून जो स्वतःस माझा भक्त म्हणवतो तो स्वप्नांतसुद्धा माझी प्राप्ती करू शकत नाही.।।७।। शंकरविमुख असून जो माझ्या भक्तीची इच्छा करतो तो महामुर्ख अल्प बुद्धि नरकाचा अधिकारी होय.।।८।।

टीका- चौ.६-(१) स्थापुनि लिंग सविधि कृत पूजा- शंकराच्या सावयव मूर्तीच्या पूजापेक्षा निरवयव मूर्तीची= लिंगाची पूजाच मुख्य आहे. लिंगाची स्थापना सुद्धा शास्त्र नियमानुसार केली. स्थापना केल्यानंतर त्या स्थापित लिंगाची पूजा यथाविधि केली. यथाविधि पूजा केली हे एकदा मान्य केल्यावर प्रदक्षिणा नमस्कार स्तुति प्रार्थना इ. सर्व केले असे म्हणणे भागच आहे. कोट्याधीशाने भिकाऱ्याचे सोंग घेतले हे मान्य केल्यावर मग 'तो

कनकपात्र घेऊन भिक्षेला गेला असे म्हणणे हास्यास्पद व विसंगत ठरते, पण सांप्रदायाभिमान तसे वदवितो.

(२) श्री रामेश्वर ज्योतिर्लिंग कथा

श्री शिवमहापुराणंत रामेश्वर कथा ज्ञानसंहितेत अ.५७ मध्ये आहे.

सागरतीरावर श्रीराघवास तहान लागली तेव्हा वानरांनी जल आणले. पण शिवदर्शन घेतलेले नाही अशी आठवण झाली म्हणून पाणी प्यायले नाहीत. पश्चाच्च पार्थिवीं 'पूजां' चकार रघुनन्दंनः।। आवाहनादिकादींश्च ह्नुमचारान् प्रकल्प्यच ।।११।। प्राणिपातैः स्तवै र्दिव्यैः संतोष्य शंकरं पुनः।। प्रार्थयामास देवेशं शंकरं परया मुदा।।१२।। स्वामिन् जलमगाधंच राक्षसो बलवत्तरः।। वानराणां बलं ह्येतत् चंचलं युद्धसाधनम्।१३।। तस्माच्छंभो त्वया कार्य साहाय्यं मम सुव्रत।। त्वदीयो रावणश्चैव दुर्जयः सर्वथा नृभिः।।।पुण्ये ('लोकोपकारके पुण्यकर्मणि' संस्कृत टीका) च पक्षपा तो वै त्वया कार्यः सदाशिव।। इत्येवं च नमस्कृत्य प्रक्रम्यच पुनः पुनः।।१५।। जय जय तदाप्युच्चै रूद्घोषैः शंकरेतिच।। इति स्तुत्वा शिवं तत्र मंत्र ध्यान परायणः।।१६।। पुनः पूजा तदा कृत्वा गल्लनादं यदाऽकरोत।। तदाच शंकरो देवो ज्योती रूपो महेश्वरः ।।१७।। सांगः सपरिवारश्च यथोक्तं रूपमुत्तमं।. धृत्वा च प्रकटीभूय शिवमस्तु तदाऽब्रवीत।।१८।। तद्रूपं च तदा दृष्टा सर्वपूजां पुनः स्वयम् कृतवान् राघवो देवः शिवधर्मपरायणः।।१९।। स्तुतिंच विविधां कृत्वा प्रणिपत्य शिवं मुदा। जयंच प्रार्थयामास जयोस्तु पुनर ब्रवीत्।।२०।। शिवदत्तं जलं प्राश्य ह्यनुज्ञां समवाप्य च। पुनश्च प्रार्थयामास इहस्थेयं त्वया प्रभो।।२१।। लोकानामुपकारार्थ पावनाय शिव त्वया। स्थातव्यमघ देवेश करुणासागर प्रभो।।२२।। इत्युक्तु शिवस्तम लिंगरूपोऽभवत्ता रामेश्वरश्च नाम्ना वै प्रसिद्धो जगतीतले.

यात स्पष्टच सांगितले आहे की आवाहनादि विविध उपचारानी श्री राघवाने शिवपार्थिव पूजा केली, अनेक वेळा साष्टांग नमस्कार घातले, प्रदक्षिणा केल्या अनेक वेळा स्तुती व प्रार्थना केल्या.जयजय शंकर इत्यादि प्रकारे जयघोष केला, आणि दुर्जय रावणाच्या विरुद्ध साह्य करावे अशी

प्रार्थना केली. पुन्हा पार्थिव लिंगाची सर्व पूजा केली.पुण्य कार्यात पक्षपात करावा अशी प्रार्थना केली व गल्लनाद (गाल वाजवून नाद करतात तो) केला, तेव्हा भगवान शिव सांग परिवार ज्योतीरूपाने प्रकट झाले. पुन्हा त्या सर्वांची सर्व पूजा केली. 'शिवमस्तु= कल्याण होवो, जयोऽस्तु= जय होवो' असे आशीर्वाद शंकरांनी दिले आहेत.

(३) जो लिंग स्थापन करतो त्याच्या नावाला 'ईश्वर' शब्द जोडून त्या लिंगाचे नाव ठेवले जाते (पुष्कळ वेळा तसे ठेवलेच पाहिजे असा नियम नाही). राम+ईश्वर= रामेश्वर, म्हणून या शिवाचे नाव रामेश्वर असे ठेवले गेले. (क) स्कंद पुराणांत वर्णन आहे की रामस्य ईश्वर= रामाचा ईश्वर असे राम म्हणाले. ते ऐकून शिव म्हणाले की, 'रामः ईश्वरः यस्य सोऽहं' राम ज्याचा ईश्वर आहे तो मी रामेश्वर आहे. तेव्हा सर्व मुनि म्हणाले की राम= एव ईश्वर, राम तेच ईश्वर, असे हे रामेश्वर शिव आहेत, म्हणजे दोघांत भेद नाही. येथील पहिले दोन अर्थ 'कामारि सेव्यं' या मंगलाचरणांतील शब्दांत आहेत. (ख) आनंद रामायणांत वर्णन आहे की काशीला जाऊन काशीशांकडून लिंग मागून घेऊन, एका मुहूर्तात (दोन घटकांस) परत येण्यास सांगून रामचंद्रांनी हनुमंतास पाठविला, पण शिव व अगस्ति यांचे संभाषण चालले होते त्यामुळे हनुमंतास एका मुहूर्तात परत येता आले नाही. मुहूर्त टळू नये म्हणून सेतुजवळील वाळू (सिकता)= रेती घेऊन त्याचे लिंग करून त्याची स्थापना केली. व यथाविधि पूजा केली. अगस्ति ऋषि इकडे स्थापनेच्या वेळी होतेच. लिंग स्थापना वगैरे होऊन अगस्त्यादि मुनि परत जात असता काशीहून येणाऱ्या हनुमंताने त्यांस पाहिले. पुढील कथा फारच आनंददायक आहे पण येथे तिची आवश्यकता नाही. मं.श्लो.२ मधील 'काशीशं' शब्द आनंद रामायणातील वरील कथा सुचवितो. (ग) येथपर्यंत स्थापना पूजादि कार्य रघुपति या नात्याने माधुर्य भावाने झाले. पुढील चरणापासून ऐश्वर्यभावाची भाषा आहे. राम भगवान या भूमिकेतील भाषा आहे.

(४) प्रिय मज शिव सम नाही दूजा- आता राम आपली व शिवाची अभिन्नता, रामशिव अभेद, स्थापित करीत आहेत. 'प्रिय शिव सम मजला नहिं कोणी। ही प्रतीति सोडा न चुकोनी। कृपा पुरारि न करिति जयासी। भक्ति लाभ मम मुनि! न तयासी' (१।१३८।६-७) असे नारदास सांगितले

…आहे. 'शंकर भजन विना नर भक्ति न मम लभतात' (७।४५) हेच सिद्धांत …थे जमलेल्या सर्व मुनींना व सर्व कपिभल्लांना भगवान राम सांगत आहेत.

चौ.७-(१) शिवद्रोही मम भक्त म्हणवतो- शंकरांशी वैर, विरोध, द्वेष करणारा, शिवनिंदा करणारा माझा (रामाचा) भक्त होणेच शक्य नाही. 'अद्वेष्टा सर्वभूतांना' 'कोणाही भूताचा न घडो मत्सर। वर्म सर्वेश्वर पूजनाचे' (तुका) हे जेथे भक्तीचे प्रमुख लक्षण आहे तेथे शिवद्वेष, शिवद्रोह करणारा राम नामजपादि व भजनपूजनादि- पुष्कळ साधन करीत असला,रामभक्तीची बाह्य चिन्हे धारण करीत असला तरी तो रामभक्त असणे, होणे शक्य नाही. त्याच्यावर रामकृपा कधीही होणार नाही. त्यास रामदर्शन कधी स्वप्नांतसुद्धा होणे अशक्य. झाले असे तो तोंडाने म्हणत असेल तर ते दंभ, असत्य, बोवाबाजी आहे असे नक्की समजावे.

चौ.८-(१) शंकरविमुख भक्ति.....अल्पमति- शंकरभजन पराङ्मुख राहून जो रामभक्तीची इच्छा करीत असेल त्यालाही ती मिळणे शक्य नाही. 'शंकरभजन विना नर भक्ति न मम लभतात' (७।४५). (क) तो मूढ हि अल्पमति- शंकरभजन करीत नाही पण रामभक्ती मिळावी असे ज्याला वाटते तो मूढ = महा मूर्ख होय. वेद पुराण सिद्धांत त्याने श्रवण केले नाहीत असे ठरेल किंवा तो वेदपुराण श्रवण पठण करणारा असेल तर अल्पमति= मंदबुद्धी= पढत मूर्ख असला पाहिजे. शिवद्रोह करणारा असेल तो तर नरकातच पडावयाचा. ल.ठे. नारकी शब्द प्रथम आहे, त्याचा संबंध मागील चौपाईशी घेणे भाग आहे हे पुढल्या दोह्यावरून सिद्ध होईल व शिवपुराणही असेच सांगतो. शंकरभजन न करणे शंकरद्रोह करण्यासारखा महादोष नाही, रामभक्तापराध नाही, शिवद्रोह करणे हा रामभक्तापराध आहे.

वि.ल.ठे.- वर व पुढील दोह्यांत शिवद्रोह व रामद्रोह याविषयी जो सिद्धांत रामचंद्रांनी सांगितला अगदी तसाच सिद्धांत शिवपुराणात शिवाने महाविष्णूस सांगितला आहे. 'मम ध्येयं भवांश्चैव तवध्येयमहं पुनः।।१८।। आवयोरन्तरं नैव ह्यणुमानं विचारतः।। वस्तुत्वे चाप्यनेकत्वं चरतोऽपि तथैवच।।१९।। मद्भक्तो यो नरो भूत्वा ते निन्दां करिष्यंति। तस्याहं सकलं पुण्यं भस्मीकृत्याऽविशेषतः।।२०।। नरके पातियिस्यामि तद्दोषात्पुरुषोत्तम..... ।।२३।। त्वांच समाश्रिता ये वै मामेव समुपाः श्रिताः।। अन्तरं यश्च जानाति निरये पतते ध्रुवम्।।२९।।

हरिरूवाच- 'मम भक्तश्च यो नित्यं, तव निन्दां करिष्यति। तस्य वै निरये वासं. प्रयच्छे सततं ध्रुवम्।।३३।। त्वद्भक्तो यो भवेन्नित्यं मद्भक्तः समुदाहृतः ।।३४।। शिव आणि हरि यांनी एकमेकांस जे सांगितले त्याचेच सार राम रामेश्वरासमोर सर्वांस सांगत आहेत. शिव आणि हरि यांत जो भेद मानील तो नरकांत पडतो हे शिवानी विशेष सांगितले आहे. प्रस्तावनेत 'राम-शिव अभेद' हे प्रकरण पाहावे (पृ.३८५)

सूचना- नानापुराण निगमागम संमत असे हे सिद्धांत मानसांत असून मानसभक्त व रामभक्त, तुलसीदास सांप्रदायिक म्हणविणाऱ्या पंडित शास्त्री मंडळींची इतकी तयारी आहे की सीतेने केलेले गौरीपूजन 'करिन इथे शंभू स्थापना' ही चौपाई व असली इतर वचने प्रक्षिप्त आहेत असे म्हणण्यापर्यंत त्यांची मजल गेली आहे, व असे अनेक सांप्रदायिक द्वेषाचे झगडे आजही चालू आहेत! याचेच नाव प्रबला माया! महाराष्ट्रात त्या मानाने असले झगडे पुष्कळ कमी आहेत, तर भक्ती श्रद्धाही कमीच आहे.

हिं.दो. ।संकरप्रिय मम द्रोही सिव द्रोही मम दास।।
।।ते नर करहिं कलप भरि घोर नरक महुँ बास।।२।।

म.दो. ।मद्‌द्रोही, प्रिय शंभु ज्यां शिवद्रोहि मम दास।।
।।ते नर करती कल्पभर नरकीं घोर निवास।।२।।

अर्थ- माझा द्रोह करणारे असून ज्यांना शंकर प्रिय वाटतात आणि शंकराचा द्रोह करणारे असून माझे दास (भक्त) म्हणवतात (मला प्रिय मानतात) ते (दोन्ही प्रकारचे लोक) कल्पभर नरकांत निवास करतात.।।२।।

टीका- (१) 'शिवद्रोहि मम भक्त म्हणवतो' असा उपक्रम करून येथे 'शिवद्रोहि मम दास' म्हणून उपसंहार केला, व अशांना फलप्राप्ती कल्पभर घोर नर्कात पडून राहणेही सांगितली, म्हणूनच मागल्या चौपाईतील नारकी शब्द सातव्या चौपाईतील 'शिवद्रोहि मम भक्त म्हणवतो' याच्याशी संबद्ध घेतला व घेणे जरुर आहे. शिव आणि राम यांचा पूर्ण अभेद या दोह्यांत रामचंद्रांनींच दाखविला. (क) शंका येईल की रावणादि राक्षस रामद्रोही

शिवभक्त होते त्यांना नरक प्राप्ती का झाली नाही? समाधान राम बाणांनी त्यांना मरण आले व ते त्यांच्या पूर्वजन्मांतील फार मोठ्या पुण्याने आले. विप्रशापाने राक्षस झाले होते. शिवाय हनुमन्तासारख्या व बिभिषणासारख्या महाभागवतोत्तम संतांचे त्यांना दर्शन स्पर्शादि झाल्याने त्यांचा पापक्षय झाला होता. (ख) रामेश्वर स्थापनेचा उल्लेख पद्म-पुराणातील रामायणांत नाही, स्कंद पुराणांत आहे.

हिं. /जे रामेस्वर दरसनु करिहहिं। ते तनु तजि मम लोक सिधरिहहिं।।१।।
/जो गंगाजलु आनि चढाइहि। सो सायुज्य मुक्ति नर पाइहि ।।२।।
/होइ अकाम जो छल तजि सेइहि। भगति मोरि तेहि संकरदेइहि।।३।।

म. /जे रामेश्वर-दर्शन करतिल। त्यजतां तनु मम लोकीं जातिल ।।१।।
/जे गंगाजल आणुनि घालति। ते सायुज्य मुक्ति नर पावति ।।२।।
/निष्कामहि निष्कपट सेवितिल। शंकर त्यास भक्ति मम देतिल ।।३।।

अर्थ-- जे कोणी रामेश्वराचे दर्शन करतील (घेतील) ते देहत्यागानंतर माझ्या लोकास (वैकुण्ठास) जातील.।।१।। गंगाजल आणून जे रामेश्वररावर घालतील त्या लोकांना सायुज्य मुक्ति प्राप्त होईल.।।२।। जे निष्काम होऊन निष्कपट होऊन रामेश्वराची सेवा (भजनपूजनादि) करतील त्यांना शंकर माझी भक्ति देतील.।।३।।

टीका- चौ.१- (१) रामेश्वर- जे शिवलिंग स्थापन केले गेले त्याचे नांव रामेश्वर ठेवले हे येथे सुचविले. मागील दोह्यानंतर हे माहात्म्य सांगण्यात हेतु आहे की ते दोन्ही प्रकारचे नारकी सुद्धा जर रामेश्वराचे दर्शन घेतील तर ते सुद्धा त्या महाघोर पातकापासून मुक्त होऊन रामधामास= वैकुंठास जातील. मग जे असे नारकी नाहीत त्यांना रामेश्वर दर्शनाने रामधाम प्राप्त होईल यात नवल काय? सूचना- हल्लीच्या यात्रेच्या पद्धतीने जाऊन रामेश्वरदर्शन घेतल्याने मात्र हे फळ मिळणार नाही. 'रामतीर्थि पदिं चालत जाती' (२।१२९।५) अनवाणी चालत, डोक्यावर छत्री वगैरे व घेता व यात्रेच्या व देवदर्शनाच्या अन्य नियमांचे पालन करीत गेले

तरच हे फळ मिळेल, पुढील दोन तीन चौपायांतसुद्धा ही सूचना ध्यानांत ठेवावी. सलोकता हे फळ इथे सांगितले.

चौ.२-(१) जे गंगाजल आणुनि घालती- गंगाजल कोठून कसे आणून घालावयाचे याचे वर्णन अध्यात्म व आनंद रामायणांत आहे. काशीहून गंगेची कावड रामेश्वरास नेऊन, रामेश्वर-दर्शन करून, सेतुबंधांत स्नान करून, काशीहून आणलेले गंगाजल रामेश्वरावर घालतील व सेतु काशीस नेतील त्यांना ब्रह्म प्राप्ति होईल यांत शंका नाही. (अ.रा.) आनंद रा= रामेश्वराचे दर्शन करून तेथील सेतु (वाळू) काशीस नेऊन मणिकर्णिकेजवळ गंगेत टाकतील, व तेथील गंगेची कावड रामेश्वरी नेऊन रामेश्वरास घालतील व सेतुबंधी स्नान करतील त्यास निःसंदेहपणे ब्रह्म प्राप्ति होईल. काशीची गंगा रामेश्वरास नेऊन तेथील सेतु काशीत नेऊन गंगार्पण करण्याची पद्धति हल्ली इकडे प्रचलित आहे. (क) या दोन पद्धतींचा समन्वय असा करणे शक्य व संयुक्तिक आहे. रामेश्वरापेक्षा ज्यांना काशी जवळ आहे त्यानी वर दर्शविलेली प्रचलित पद्धति आचरावी. (अ.रा.) ज्यांना काशी दूर आहे त्यानी आनंद रामायणातील पद्धति आचरावी. एका पद्धतीत दोनदा काशी यात्रा व एकीत दोनदा रामेश्वर यात्रा.

(२) येथे जे वर्णन आहे ते रामेश्वरास असलेल्या रामचंद्रांनी केले आहे. त्यानी प्रथम रामेश्वराचे दर्शन सांगितले (चौ.१) व या चौपाईत सांगितले की गंगाजल आणून घालावे. भाव हा की रामेश्वराचा सेतु काशीस न्यावा व गंगा तेथून आणून श्रीरामेश्वरास घालावी, म्हणजे सायुज्य मुक्ति मिळेस. सायुज्य= निर्गुण सायुज्य, कैवल्य मोक्ष. मोक्षसुद्धा एक सात्विक ईच्छाच आहे. ही ज्यांना नसेल त्यांनी काय करावे ते सांगतात.

चौ.३.(१) निष्काम मोक्षाच्या इच्छेसुद्धा कोणतीच कामना नाही ते निष्कपट= इतरांची आशा व इतर साधनांचा भरवसा सोडून. असे जे कोणी रामेश्वराची सेवा म्हणजे भजनपूजनादि= नवविधाभक्ति करतील त्यांना शंकर रामभक्ति देतील. तीन चौपायांत उत्तरोत्तर कठीण सेवा व उत्तरोत्तर श्रेष्ठ फळ सांगितले. (क) या तिन्ही चौपायातील फलश्रुति मं.श्लो.२ मध्ये आधीच सुचविलेली टीकेत स्पष्ट केली आहेच. (ख) निष्काम निष्कपट असतील व केवळ रामभक्तिचीच इच्छा असेल त्यांना सेतु नेणे व गंगा आणून घालणे इत्यादि देह कष्ट भोगण्याची आवश्यकता नाही, त्यानी रामेश्वराची सेवा

करावी म्हणजे झाले.

हिं. ।मम कृत सेतु जो दरसनु करिही।सो बिनु श्रम भव सागर तरिही ।।४।।
।राम बचन सबके जिय भाए। मुनिबर निज निज आश्रम आए ।।५।।
।गिरिजा रघुपति कै यह रीती। संतत करहिं प्रनत पर प्रीती ।।६।।

म. ।मम कृत सेतु-दर्शना करतील।ते अश्रम भवसागर तरतिल ।।४।।
।रामवचन सकलां मनिं रुचलें। मुनिवर निजनिज आश्रमिं आले ।।५।।
।गिरिजे रघुपतिची ही रीती। संतत करिती प्रणती प्रीती।।६।।

अर्थ- माझ्या बनविलेल्या सेतुचे जे दर्शन करतील ते काही श्रम न पडतां भवसागर तरून जातील.।।४।। रामवचन सर्वाच्या मनाला आवडले व मुनिवर आपापल्या आश्रमांत परत आले.।।५।। गिरीजे रघुपतिची ही रीत आहे की ते सतत प्रणतावर प्रीती करतात।।६।।

टीका- चौ.४-(१) अश्रम भवसागर तरतील- जसे पुलावरून सेतुवरुन जाणाऱ्यास सागर तरून जाण्यांत काहीच श्रम पडत नाहीत तसेच मोक्ष प्राप्तीसाठी काही श्रम करावे लागणार नाहीत. (क) एकदा सायुज्य प्राप्ति सांगून मोक्ष प्राप्तीच सुचविली , नंतर रामभक्ति शंकर देतील असे सांगितले. म्हणून या चौपाईचा संबंध मागील तिन्ही चौपायाशी घेणे योग्य आहे. म्हणजेच मागील तिन्ही प्रकारच्या साधकानी सेतुदर्शन करणे हे अनुपान त्या त्या औषधाला सांगितले. शंकरानी भक्ति दिली तरी टिकली पाहिजे. भक्ति शिवाय सायुज्याची काही किंमत नाही व ज्ञान प्राप्ति झाली नाही तर नित्यवैकुंठात निवास न मिळता अनित्य वैकुंठात मिळेल व पुन्हा भवचक्र पाठीस लागेल. म्हणून सेतु दर्शन करावे म्हणजे भवसागरांत पुन्हा पडावे लागणार नाही.

(२) सेतु बंधनातील हेतु- (क) जीवांना मोक्ष प्राप्तीचे साधन अगदी सुलभ करून ठेवणे (ख) सर्व कपींसह सागरलंघन आकाशमार्गाने किंवा जलावर चालत जाऊन केले असते तर राम मनुष्य नाहीत हे सहज ठरले असते. (ग) रघुवंशाची कीर्ती वाढली नसती. (घ) कपींची कीर्ती वाढली

[illegible] मूत्र ओलांडून जाऊ नये असे शास्त्र सांगते.

[illegible] रामवचन सकलां रूचले. शिवरामद्रोही यांच्या विषयी जे [illegible]माहात्म्य व सेतुदर्शन महिमा या सर्व गोष्टी अगस्त्यादि [illegible], त्यानी मान्य केल्या. (क) मुनिवर गेले असे न म्हणता [illegible] म्हणण्यात भाव हा आहे की जसे त्याना आणले तसे सुग्रीवाच्या कपिदूतानी त्यांच्या आश्रमांत पोचविले व ते कपिदूत परत आले. दुसरा भाव हा की कवि त्या सर्व मुनींच्या आधीच आपल्या भावनेने त्यांच्या आश्रमापर्यंत गेले होते. 'पुरजन जोहरुनि घरि आले' (२।८९।६) टी. पहा.

चौ.६-(१) गिरिजे! रघुपतिची ही रीती प्रीती- रघुपतीनी लिंग स्थापना करून त्याची पूजा केली व शिवमहिमा वर्णन केला तो शंकरानी पार्वतीस सांगितला, तेव्हा माझा पति रघुपतिपेक्षा श्रेष्ठ या भावनेची छटा मुखावर उठून ती अगदी गिरीसारखीच ताठ झाली असेल, म्हणून शंकर सांगतात की तू बोलून चालून गिरीजाच! गिरीसारखीच बुद्धि जड तुला यातले मर्म कळणार कसे? रघुपतिरूपाने असलेल्या प्रभूची एक रीत सांगतो. प्रभूच्या स्वभावाचा एक गूढ पैलू दाखवितो. ते सदा सर्वकाळ प्रणतांवर अत्यंत प्रीती करतात, त्यामुळे प्रणतांचा महिमा वाढविण्यासाठी स्वतःकडे कमीपणा घेतात. 'महती दासां सदा देतसा' (३।१३।१४) अगस्त्यवचन 'वदा कुणा प्रभूची अशि रीती। दासांवर ममता नी प्रीती।। प्रभु न असा, भ्रम त्यजुनी भजति जे ज्ञानरंक जडमति अभागि ते' (३।४५।२-३) शंकराच्या म्हणण्यातील भाव हा आहे की- मी रघुपतीस शरण गेलेला एक सेवक असल्यामुळे त्यानी मला हा मोठेपणा दिला आहे.

हिं. ।बाँधा सेतु नील नल नागर। रामकृपाँ जसु भयउ उजागर ।।७।।
।बूडहिं आनहि बोरहिं जेई। भए उपल बोहित सम तेई।।८।।
।महिमा यह न जलधि कै बरनी। पाहन गुन न कपिन्ह कै करनी ।।९।।

म. ।सेतु बद्ध नागर नल नीले। राम कृपें यश जगिं उजळीलें ।।७।।
।आपण बुडुनी दुजां बुडवती। उपल जहाजा सम ते बनती ।।८।।
।महिमा हा न जलधिचा म्हणती।कपिकृति ना, न उपलगुण गणती।।९।।

अर्थ- चतुर नलनीलांनी सेतु बांधला व रामकृपेने त्यांचे यश जगांत उजळले. (उज्वल झाले).।।७।। जे स्वतः बुडून दुसऱ्यांना बुडवतात ते पाषाण जहाजांसारखे झाले.।।८।। हा महिमा सागराचा असे कोणी म्हणत नाहीत, किंवा ही कपींची करणीही नाही किंवा हा त्या पाषाणांचा गुण असे कोणी मानीत नाही.।।९।।

टीका- चौ.७-(१) नलनीलांनी सेतु बांधून पूर्ण केला तो फारच सुंदर केला म्हणून त्यांना नागर म्हणजे चतुर म्हटले. नलनीलानी सेतु बांधला व तो सुंदर झाला आहे ही गोष्ट रावणास हेरांकडून कळल्याचा पुरावा रावणाच्या वचनांतच आहे. 'शिल्पिकर्म जाणति नलनील' (२३।५) असे रावण म्हणाला ते सेतु बंधनावरूनच. या कार्याने नलनीलांचे यश जगांत पसरले, पण ते त्यांच्या पुरूषार्थाचे फळ नसून त्यांना ते रामकृपेनेच मिळाले. रामकृपा नसती तर काय झाले असते याची चर्चा १।६च्या टीकेत पहावी.

चौ.८।९-(१) पाषाणाना पाण्यावर तरंगत संलग्न ठेवणे हे सागराच्या स्वभावाविरुद्ध आहे. पाषाणांचाही स्वभावधर्म असा नाही. पर्वत आणून देणाऱ्या कपींचाही हा प्रभाव नाही. सर्वांनी रघुपती प्रभाव हृदयांत धरून कार्य केले आहे. म्हणून हा केवळ रघुवीर प्रताप होय.

हिं. दो. ।श्री रघुवीरप्रताप ते सिंधु तरे पाषान।।
।।ते मतिमंद जे राम तजि भजहिं जाइ प्रभु आन।।३।।

म.दो. ।श्रीरघुवीरप्रताप हि तारि जलधि पाषाण।।
।।मतिमंद चि रामा त्यजुनि भजति वृथा प्रभु आन।।३।।

अर्थ- ज्याने सागरांत पाषाण तारले तो श्रीरघुवीराचा प्रताप होय. जे मतिमंद असतात तेच रामाला सोडून व्यर्थ इतर प्रभूला भजतात.।।दो.३।।

टीका- पाषाण कसे तरले हे सांगणे भाग होते म्हणून येथे सांगितले की श्रीरघुवीरांच्या प्रतापामुळेच तरले. (क) 'आपण बुडुनी दुजां बुडवती'

(चौ.८) पासून या दोह्यांत सुद्धा जे सांगितले त्याच अर्थाचा श्लोक हनुमन्नाटकांत आहे, 'ये मज्जान्ति निमज्जयान्ति नो परांस्ते प्रस्तरा दुस्तरे। वार्धौ वीर तरन्ति वानरभटान् संतारयन्तेऽपिच।। नैते ग्रावगुणा न वारिधिगुणा नो वानरांणा गुणाः। श्रीमद्दाशरथेः प्रतापमहिमारम्भः समुज्जृंभते' (ह.ना.७।१९ हनुमद्वचन) हे वीर! जे स्वतः बुडतात व दुसऱ्यांना बुडवितात ते पाषाण दुस्तर सागरांत तरत आहेत, आणि वानर भटांना तारीत आहेत, हे पाषाणांचे गुण नव्हेत, की समुद्राचे गुण नाहीत, किंवा वानरांचेहि गुण नाहीत, हा केवळ श्रीमत् दाशरथी रामाच्या महिम्याचा आरंभच शोभत आहे. सूचना- यांत जहाजाचा उल्लेख नाही.

(२) असा ज्यांचा प्रताप आहे ते सचेतन, बुद्धीमान अशा मनुष्य प्राण्यानी भवसागर तरून जाण्यास लागणारी शक्ति, युक्ति व शुद्ध बुद्धि देतील यात नवल काय? म्हणून वक्ते म्हणतात की हे जाणून, श्रवण करून सुद्धा जे रामास शरण न जाता इतर देव देवता, मानव इत्यादींना शरण जातील ते मंदमति, पढत मूर्खच म्हटले पाहिजेत. जे रामाला भजतात ते शाहणे, चतुर सुमति हे याने सुचविले. 'प्रभु विरिचिं मशका करिति। मशकाहुनि अज हीन।। हे जाणुनि संशय तजुनि रामहि भजे प्रवीण'।। (७।१२२ म). 'कठिण काल मलरास ज्ञान न धर्म न योग जप। सांडुनि सर्वहि आस भजति राम ते चतुर नर' (३।६म). इत्यादि अनेक वचने हेच सांगतात. विषय प्राप्तीच्या आशेने मलिन झालेल्या मंदबुद्धीमुळे इतर देव देवतांना भजतात. फार काय हिंदुधर्मातील तेहेतीस कोटी देवतांतील कोणीच यांच्या कामना पुरवीत नाहीत असे वाटूनच जणू काय कोणी पीरांस भजती, कोणी ताबूत पूजिती, पण हे त्यांचे भजन अंती दुःखद होते कारण त्याने मानसरोग बरे होत नाहीत.

हिं. ।बाँधि सेतु अति सुदृढ बनावा। देखि कृपानिधि के मन भावा ।।१।।
म. ।बद्ध सेतु अति सुदृढ बनवला। बधुनि कृपानिधिचे मनिं भरला ।।१।।

अर्थ- सेतु बांधून झाला व तो अति सुदृढ बनविलेला पाहून कृपानिधि रघुवीराच्या मनांत भरला (फार आवडला)।।११।।

टीका- (१) बघुनि सेतु अति सुंदर रचना। विहसुनि वदति कृपानिधि वचना।। (२।२) या प्रमाणे सेतु बंधनास प्रारंभ झाल्यानंतर जाऊन कृपादृष्टीने अवलोकन केले होते. 'बद्धसेतु नागर नलनीले' (३।७) येथे तो बांधून पूर्ण झाला. तेव्हा आता तो पाहण्यास कृपानिधि गेले, त्या समयीचे हे वर्णन आहे. दोन्ही ठिकाणी 'कृपानिधि' शब्द आहे हे विसरू नये. या वेळी त्या सेतुकडे कृपादृष्टीने पाहून त्याच्या ठिकाणी अति उत्तम दृढता निर्माण केली हा गूढ भाव आहे. नलनीलानी सुदृढ बनविला होताच पण अपार कपिदळाच्या भाराने मधेच तुटला फुटला तर विघ्न नको म्हणून अतिसुदृढ बनविला. 'बघुनि अति सुदृढ बनवला' असा अन्वय केला म्हणजे वरीलभाव निघतो. (क) कृपानिधिचे मनिं भरला- नलनीलांना व सर्व वानरांना संतोष, समाधान वाटून उत्साह वाढावा म्हणून सेतुकडे पाहून प्रसन्नता धारण केली ही दासांवर कृपा केली, अन्यथा सेतु बांधलेला पाहून प्रभूंना आनंद वाटण्यासारखे त्यांत विशेष काय? 'लव निमिषामधि भुवन निकाया' ज्यांच्या आज्ञेने रचि माया।। दीनदयाळू भक्तीस्तव तो। चकित चापमखशाला बघतो।।' (१।२२५।४-५) असेच येथे सेतुकडे पाहिले.

सूचना- सेतु किती दिवसांत बांधून झाला या विषयी ग्रंथात मतभेद आहेत, म्हणून येथे तो उल्लेख नाही. पद्म पुराणांत चार दिवसांचा व वा.रा. पाच दिवसाचा उल्लेख आहे. ८० मैल रुंद व ८०० मैल लांबीचा बांधला. वि.ल.ठे. रावणवधानंतर बिभिषणासह परत येताना बिभिषणाने विनंती केल्यावरून रघुवीराने आपल्या बाणांनी सेतूचे तुकडे तुकडे करून टाकले. शंभर तुकडे केले. (प.पु.सृ.खं.३८।२८-३२) शत्रूच्या आक्रमणाची भीति राहू नये म्हणून बिभिषणाने विनंती केली आणि भक्त काम कल्पद्रुमाने ती पूर्ण केली. आपण बांधविलेला सागर सेतु आपणच मोडून तोडून टाकला! भक्तासाठी इतका त्याग कोण करू शकेल!

सेतुबंधन प्रकरण समाप्त.

"कपिचमू जाई सागरपार" प्रकरण (४/२- दो १६)

या प्रकरणाच्या अंगभूत लहान लहान प्रकरणे आहेत, त्यांचा उल्लेख तेथे केला आहे.

हिं. /चली सेन कछु बरनि न जाई। गर्जहिं मर्कट भट समुदाई ।।२।।
/सेतुबंध ढिग चढि रघुराई। चितव कृपाल सिंधु बहुताई।।३।।
/देखन कहुँ प्रभु करुना कंदा। प्रगट भए सब जलचर बृंदा ।।४।।

म. /चाले कटक, न वदले जाय। गर्जति मर्कट भट समुदाय।।२।।
/सेतुबंध तटिं रघुपति चढती। सिंधु विपुलता कृपालु बघती ।।३।।
/देखाया प्रभु करुणाकंद। प्रगट होति सब जलचर वृंद।।४।।

अर्थ- (कपि) सेना (सेतूकडे) चालू लागली. त्या सेनेचे वर्णन करता येणे शक्य नाही, वानर वीरांच्या झुंडीच्या झुंडी गर्जना करीत आहेत।।२।। कृपालु रघुपति (रघुराज) सेतुबंधाच्या तटावर चढून सागराची विपुलता (विस्तार इ.) पाहू लागले।।३।। करुणाकंद प्रभुरामचंद्रांच्या दर्शनासाठी सर्व जलचरांचे वृंद (समुदाय, थवे) प्रगट झाले (त्या सागराच्या पृष्ठभागावर आले).।।४।।

टीका- चौ.२-(१) चाले कटक- जेथे सैन्याचा तळ होता तेथून सेतुबंधाकडे जाण्यासाठी सर्व सैन्य शिस्तिने चालू लागले व सेतुपर्यंत येऊन थांबले. असा अर्थ येथे करणे जरूर आहे. 'कटक निघे प्रभु-आज्ञा मिळतां' (चौ ९) असा उल्लेख पुढे आहे. अजून सेतूचा उद्‌घाटन समारंभ व्हावयाचा आहे. तो प्रभूच आतां करतील. (क) न वदले जाय- सैन्यातील कपि भल्लांची संख्या, सामर्थ्य, उत्साह, वीर्य, शौर्य, धैर्य, देह इत्यादि कोणत्याच गोष्टीचे वर्णन कोणालाही करता येणार नाही.

चौ.३-(१) सेतुबंध= बांधलेला सेतु, पूल. या स्थळाला 'सेतुबंध' असे आजही म्हणतात. 'सेतुबंधे तु रामेशं' हिंदूच्या चार मुख्य धामांपैकी हे एक आहे. उत्तरेस बद्रीनारायण, पश्चिमेस द्वारका, व पूर्वेस श्रीजगन्नाथपुरी

अशी ही चार धामे चार दिशांस आहेत. (क) तटिं रघुपति चढति- हे सेतूचे उद्घाटन केले. सेतुच्या एका उंच भागी चढले. रघुराज असल्याने कुतूहलाने सागरादि तेथील दृश्य अवलोकन करण्यासाठी चढले. (ख) सिंधुविपुलता कृपालु बघती- कृपालु शब्दाने सुचविले की सागरनिरीक्षणाच्या निमित्ताने त्यातील जलचरांवर कृपा करण्यासाठी उंच ठिकाणी चढून चोहोंकडे पाहिले. जलचरांना दर्शन देऊन कृतार्थ करणे हा हेतु आहे. प्रभूच्या मनांत असा विचार आल्याबरोबर काय झाले ते आता सांगतात.

चौ.४-(१) करुणाकंद= करूणावारिद, कृपामेघ. कं= जल, देणारा तो कंद. उंचावर उभे आहेत, करूणाजलद आहेत- येथे वीज, गर्जना इत्यादि रूपक कल्पनेने पूर्ण करता येईल पण तसा आधार येथे मुळीच सापडत नाही. आता कृपादृष्टीची वृष्टि करून सर्व जलचरांस कृतार्थ करतील. मेघवृष्टि करतात तेव्हा गर्जना व वीज असतेच असे नाही. (क) वृंद- निरनिराळ्या जातींच्या जलचरांचे थवेच्या थवे पाण्यावर आले.

हिं. ।मकर नक्र नाना झष ब्याला। सत जोजन तन परम बिसाला ।।५।।
।अइसेउ एक तिन्हहि जे खाहीं। एकन्ह के डर तेपि डेराहीं ।।६।।
।प्रभुहि बिलोकहिं टरहिं न टारे। मन हरषित सब भए सुखारे ।।७।।
।तिन्हकी ओट न देखिअ बारी। मगन भए हरि रूप निहारी ।।८।।

म. ।मकर नक्र झष नाना व्याल हि। शतयोजनं तन परम विशाल हि ।।५।।
।कांहि असे गिळतीहि अशांना। तेहि घाबरति परी दुजांना ।।६।।
।प्रभुस बघति, ना हटति हटवले। सर्व सुखी बहु मनीं हर्षले ।।७।।
।त्यांच्या आड, न दिसतें वारी। मग्न बघुनि हरिरूपा भारी ।।८।।

अर्थ- नाना जातींचे मकर, नाना प्रकारचे नक्र, मासे आणि नाना जातींचे व्याल सर्व प्रगट झाले. त्यांचे देह शतयोजन लांबीचे व फार विशाल आहेत.।।५।। अशांना सुद्धा गिळून टाकतील असे काही आहेत, पण ते सुद्धा ज्यांना घाबरतात असे दुसरे आहेतच.।।६।। परंतु हे सर्व (एकमेकांची भीति सोडून) प्रभूकडे बघत राहिले आहेत व इतरांनी हटवून सुद्धा बाजूस हटत नाहीत. सर्वांच्या मनांत हर्ष झाला असून

सगळे फार सुखी झाले आहेत.।।७।। या जलचरानी आच्छादले गेल्यामुळे (ते आड आल्यामुळे) सागराचें जल दिसेनासे झाले. हरीचे रूप निरखून ते सर्व भारी (आनंद-प्रेम) मग्न झाले आहेत.।।८।।

टीका. चौ.५-६-(१) मकर- शिशुमार, उद्र, शंकु व मकर हे मकरांचे प्रकार होत. नक्र- ग्राह आणि नक्र या निराळ्या जाती आहेत. झष- रोहित, मद्गुर, शाल, राजीव, शकुल, तिमि, तिमिगिंल आणि गिलगिल या फार मोठ्या माशांच्या एकापेक्षा एक मोठ्या अशा जाती आहेत. गडक, सहस्त्रदंष्ट्र (पाठीन) उलूपी नलमीन , चिलिचिमि, शफरी या मत्स्यांच्या आणखी जाती आहेत. यात हजार दाढांचा पाठीन सर्वात मोठा आणि त्याच्यापेक्षा मोठे रोहित वगेरे. येथे शतयोजन लांबीचा जो वर्णिला आहे तो तिमि, साहव्या चौपाईत वर्णिलेले दोन प्रकार म्हणजे तिमिंगिल, तिमिला, गिळणारा, आणि त्या तिमिंगिलाला गिळणारा तिमिंगिलगिल. ही सर्व माहिती अमरकोष व अमरव्याख्यासुधा यांच्या आधारे लिहिली आहे. (अमरकोष १।१० वारिवर्ग श्लो. १७-२२ व अ.व्या.सु. पहा) व्याल= उरग, सर्प यांच्या महीलता, गण्डूपद, गोधिका, जलोका इत्यादि जाती आहेत. (अमरे) (क) शतयोजन शब्दांत अतिशयोक्ति मानण्याचे कारण नाही 'अस्ति मत्स्यास्तिमि नीम शतयोजनविस्तरः।। तिमिंगिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति राघव,' हे हनुमन्नाटकांत अंगदाने रावणास सांगितले आहे. हा सागर शतयोजन रूंद आहे, आणि तिथि वगैरे शतयोजनादि लांबीचे आहेत म्हणून असंबद्धता दोष नाही.

(२) मोठे मासे लहान माशांना खातात ही म्हण प्रसिद्ध आहे. असे असता शफरी सारख्या अगदी लहान माशापासून तो तिमिंगिलाला गिळणाऱ्या सर्वात मोठ्या माशापर्यंतचे सर्व जातींचे मासे थव्या थव्यानी तेथे पाण्याच्या पृष्ठभागावर जमले. भाव हा की आपसांतील वैर विसरले. हा प्रभूच्या कृपादृष्टीचा परिणाम येथे स्पष्ट दाखविला. पशुपक्षी आपसांतील वैर विसरल्याचे वर्णन पूर्वी (२।१३८।१) आले आहे.

चौ.७-८ (१) असे परस्परांस भिणारे व एकमेकांस खाणारे जलचर प्रभूकडे बघत इतके तटस्थ झाले की देहभान विसरले. मोठे मासे लहानांस बाजूला हाटवून पुढे येण्याचा प्रयत्न करीत आहेत पण ते जागचे हालत

नाहीत. या सर्वांचे चित्त रघुपतींनी चोरून घेतले आहे. 'मग्न विहग मृग रूप विलोकुनि। राम पथिक घे चित्ता चोरूनि' (२।१२३।८) (क) जलचरांचे थवे सर्वत्र असे दिसू लागले की सागरांचे जल दिसत नाहीसे झाले. वारिधि नसून जलचरच आहेत असे वाटले. अगदी समाधिवत स्तब्ध एकमेकांस रेटून तटस्थ होऊन भगवत् प्रेमात मग्न झाले आहेत. यांचा जन्म धन्य झाला, जीवन सफल झाले व हे सर्व परमपदाचे अधिकारी झाले. 'धन्य विहगमृग काननचारी। सफल जन्म तव दर्शनि सारी' (२।१३६।२) 'पथि जडचेतन जिव बहु नाना। ज्या बघती प्रभु दिसले ज्यांना।। ते सब परम पदा अधिकारी।। (२।२१७।१-२). आता राम दर्शनाचे फळ म्हणजे रामभक्त दर्शन, हनुमान बिभिषणांसारख्या महाभागवतोत्तमांचे दर्शन होऊन या सर्वांना प्रेमभक्ति लाभ होईल, पण ते वर्णन करण्यास वेळ मिळणार नाही. काहींना तर रामभक्तांचा स्पर्श सुद्धा अतां होईल.

हिं. ।चला कटकु प्रभु आयसु पाई। को कहि सक कपिदल बिपुलाई ।।९।।
हिं.दो. ।सेतुबंध भइ भीर अति कपि नभ पंथ उडाहिं।।
।।अपर जलचरन्हि ऊपर चढिं चढि पारहि जाहिं।।४।।

म. ।कटक निघे प्रभु आज्ञा मिळता। कोण वर्णि कपिकटक-विपुलता।।९।।
म.दो. ।सेतुबंधिं गर्दी अति कपि नभपथिं उडतात।।
।।चढ चढूनी जलचरांवरि अपर पार जातात।।४।।

अर्थ- प्रभूची आज्ञा होतांच सैन्य (सेतूवर चढून) कूच करू लागले, ते किती अफाट होते याचे वर्णन कोण करू शकणार? (कोणालाच शक्य नाही) ।।९।। सेतुबंधावर बेसुमार गर्दी झाली, (तेव्हा) काही कपिं आकाशमार्गाने उडत चालले व दुसरे काही जलचरांवर पुनःपुन्हाः चढून पार जाऊ लागले.।।दो.४।।

टीका- (१) कटक निघे प्रभु-आज्ञा मिळतां- सैन्य तळावरून कूच करून सेतुपर्यंत येऊन प्रभूची आज्ञा हुकूम होण्याची वाट पहात थांबले होते. (चौ.२) नंतर सेतुबंधाचे उद्घाटन प्रभूंनी केले, तेव्हा त्या समारंभास सर्व

जलचर आले, त्याचे वर्णन केले. आता हा पूल रहदारीस खुला केला आहे असे अध्यक्षांनी मोठ्याने जाहीर करताच त्या ८० मैल रुंदीच्या पुलावर चढणाऱ्यांची बेसुमार गर्दी झाली. (क) सेतुवरून सर्वांनी चालत जाणे अशक्य झाले, तेव्हा ज्यांच्यात ताकद होती व धीर धरवत नव्हता ते 'कपि नभपाथिं उडतात- उड्डाण करून आकाशमार्गाने चालले. (ख) अपर चढचढुनी जलचरांवरि- ज्यांना उडत जाण्याची शक्ति नव्हती पण गर्दीतून लवकर जाता येत नव्हते, त्यांनी त्या दिसणाऱ्या जलचरांच्या पाठीवर पुनः पुन्हाः उड्या घेतल्या व गेले पार.

(२) प्रभूंनी जलचरांना प्रगट करून पाषाणासारखे तटस्थ का केले यातील मर्म येथे बाहेर पडले. प्रभूंनी सेतु अवलोकन केला व त्याच्याजवळ येऊन थांबलेल्या सैन्याच्या त्या अफाट सागराकडे पाहिले तेव्हा वाटले की जरि हा सेतु ४० कोस रुंद आहे तरि सर्व सैन्य एकाच वेळी याच्यावरून जाणे शक्य नाही, हा फार अपुरा पडणार, म्हणून जणू काय जलचरांचा सेतुच तयार केला!

(३) भवसागर तरून जाण्याचे तीन मार्ग.-

वरील वर्णनाच्या निमित्ताने कवींनी भवसागर तरून जाण्याचे तीन मार्ग येथे सुचविले आहेत. आकाशमार्ग, जलचरमार्ग व सेतु. (१) आकाशमार्गाने लवकर जाता येते पण ही शक्ति व अनुकुलता फारच थोड्यास असते. 'आकाशमार्गी गुप्त पंथ। योगिये जाणती समर्थ।। (दा.बो.) यालाच वराहोपनिषदांत विहंगममार्ग किंवा शुकमार्ग म्हटले आहे. 'विहंगमार्गे फळासी गाठी पडे। पिपिलका मार्गे हळुहळु घडे' (दा.बो.) योगाने ज्ञान होते व ज्ञानाने मुक्ति मिळते म्हणून आकाशमार्ग म्हणजे योगाने ज्ञानमार्ग. (२) सेतुमार्ग- अगदी निर्धास्त अगदी सुलभ व सुखद. पडण्याची भिती नाही, मधे विश्रांती सुद्धा घेता येईल. 'नाथ नाम तव सेतु चढुनी भवनिधि तरति नर' (मं.सो.२) 'नाम' हे भक्तिमार्गातले मुख्य अंग आहे. म्हणून सेतुमार्ग= भक्तिमार्ग. 'बंधु! सुलभ सुखद हा मार्गहि। वेदपुराण कथित मम भक्ति हि' (७।४५।२) 'वदा भक्तिपथिं कुठे प्रयासहि। योग न जपतप मख उपवास हि' (७।४६।१) असे प्रभूंनीच म्हटले आहे. पुलावरून लुळे पांगळे फार काय मुंगीसुद्धा तरून जाईल. 'भूप करविती सेतु जै अति अपार सरितांस।। अति लघु मुंगीहि जातसे अश्रम पर तीरास' (१।१३) हा सेतु

म्हणजे हरियश कथन होय. म्हणजे भक्तिमार्गच. (३) शेष राहिला कर्ममार्ग-तोच जलचर मार्ग. 'कर्मणो गहना गति-' 'विधिनिषेधमय कलिमलहरणी। कर्मकथा ती भानुनन्दनी' यमुना= भानुनन्दनी= कर्ममार्ग फार खोल आहे. यमुनेत सुद्धा खूप जलचर आहेत, ती फार खोल आहे, ती सूर्यकन्या आहे तसा सागराचा संबंध सूर्याशी आहेच. कर्ममार्ग, योगज्ञानमार्ग व भक्तिमार्ग असे तीन मार्ग म्हणजेच क्रमशः जलचर, आकाशमार्ग व सेतुमार्ग हे साधार सिद्ध झाले.

हिं. ।अस कौतुक बिलोकि द्वौ भाई। बिहँसि चले कृपाल रघुराई।।१।।
।सेन सहित उतरे रघुबीरा। कहि न जाइ कपि यूथप भीरा।।२।।

म. ।उभय बंधु हें कौतुक बघती। विहसति रघुपति कृपालु निघती।।१।।
।उतरले हि रघुवीर ससेना। कपि यूथप दाटी वदवेना।।२।।

अर्थ- उभय बंधूनी (रामलक्ष्मणांनी) हे कौतुक पाहिले व दोघे मोठ्याने हसले व मग कृपालु रघुपति निघाले.।।१।। (आणि) रघुवीर सेनेसह उतरले सुद्धा, कपि यूथपतींची गर्दी इतकी झाली आहे की सांगता येणे शक्य नाही.।।२।।

टीका- चौ.१-२.(१) उभय बंधु हे कौतुक बघती- याने सुचविले की लक्ष्मण रघुपतींच्या बरोबर आहेतच पहिल्यापासून. 'सेतुबंधतटि रघुपति चढती' असा उपक्रम केला व 'उभयबंधु हे कौतुक बघती.... निघती' असा उपसंहार केला, मधल्या भागांत जे वर्णिले ते सर्व कौतुक. (क) 'कटक निघे प्रभु आज्ञा मिळता' (४।८) असे सैन्याचे सेतूवरून कूच करणे आधीच सांगितले आहे. रघुपति निघाले असे आता सांगितले, म्हणजेच सैन्य पुढे गेल्यावर रघुपति निघाले. त्या जलचरांनी हालचाल करू नये म्हणून सर्व सैन्य पुढे जाईपर्यंत रघुपती थांबले. (ख) विहसति- जलचरांचे प्रेम व कपींचा उत्साह व भक्ती पाहून मोठ्याने हसले, हा बाह्य हेतु आहे. कपिसेना लंकेच्या किनाऱ्यावर आधी उतरणे धोक्याचे होते. रावणाने सैन्य ठेवले असल्यास घोटाळा होईल म्हणून सैन्याच्या आधी जाऊन पोचणे आवश्यक

होते, पण स्वतः जाऊ लागले तर जलचर हालचाल करतील, म्हणून या विहसण्याने मायेला प्रेरणा देऊन अशी व्यवस्था केली की कपिसेना पार जाई पर्यंत त्यांनी हालचाल करू नये.

(२) उतरले रघुवीर- सुचविले की रघुवीर सर्वांच्या आधी लंकेच्या किनाऱ्यावर उतरले. पाठीमागून निघून सर्वांच्या पुढे जाऊन पोचले हे ठरले. सेतुवरून गेले म्हणावे तर बेसुमार गर्दी आहे म्हणून सुचविले की हनुमंताच्या खांद्यावर राम व अंगदाच्या खांद्यावर लक्ष्मण असे सेतुवरील आकाशमार्गाने गेले. रामलक्ष्मण सुग्रीवाच्या विनंतीवरून हनुमान व अंगद यांच्या खांद्यावर बसून गेले असे वर्णन वा.रा. आहेच. (क) ससेना- राम पुढे जाऊन तीरावर उतरतात तो सैन्यही येण्यास प्रारंभ झाला व सर्व सैन्यही उतरले. कपिसैन्यासाठी सेतु पाहिजे होता असे पूर्वी म्हटले आहे. (५।५९) व 'करा सेतु कटके तरति' (मं.सो.१) राम चालत गेले सेतुवरून असे म्हटल्यास त्या वचनांस बाध येतो. मानसांतील वरील वर्णनावरून ठरले की राम सर्व सेनेसह एकाच दिवसांत परतीराला जाऊन पोचले. सैन्य पाठीमागे राहिले नाही. (ख) राम तीरावर उतरतात- तोच तेथे यूथपतींचीच इतकी दाटी झाली की वर्णन करता येणे अशक्य. पुढे काय करावयाचे त्या आज्ञेची वाट पहात राहिले. तेच आता सांगतील.

'सेतु-समुद्र लंघन' हे उपप्रकरण समाप्त.

समाचार हा मिळे रावणा

हिं. ।सिंधु पार प्रभु डेरा कीन्हा। सकल कपिन्ह कहुँ आयसु दीन्हा ।।३।।
।खाहु जाइ फल मूल सुहाए। सुनत भालु कपि जहँ तहँ धाए ।।४।।
।सब तरु फरे राम हित लागी। रितु अरु कुरितु कालगति त्यागी ।।५।।
।खाहिं मधुर फल बिटप हलावहिं। लंका सन्मुख सिखर चलावहिं ।।६।।

म. ।तळ देती प्रभु पार सागरा। आज्ञा दिधली सकल कपिंवरां ।।३।।
।खा जाऊनि फल मूल सुशोभन। श्रवत धावले भल्ल कीशगण ।।४।।
।सब तरू फळले रामा लागुनि। कालगती ऋतु कुऋतू त्यागुनि ।।५।।

।खाति मधुर फळ विटपां हलविति। लंके सन्मुख शिखरें फेकिति ।।६।।

अर्थ- सागराच्या पार (जाऊन) प्रभुंनी तळ दिला आणि सर्व कपिवरांना आज्ञा दिली की.।।३।। जाऊन सुंदर फलमूले खा. (हे) ऐकताच भल्लकपिगण (जिकडे तिकडे) धावत गेले.।।४।। अनुकूल प्रतिकूल ऋतु व कालगति याना सोडून रामचंद्रांसाठी सर्व वृक्ष फळले.।।५।। वानर मधुर फळे खाऊ लागले व (गदगदा) वृक्ष हालवू लागले, आणि (गिरीतरू) शिखरे लंकेकडे फेकू लागले.।।६।।

टीका- चौ.३.(१) तळ देती प्रभु पार सागरा- सागरतीरावर येऊन उतरल्यावर किनाऱ्यालगत असलेल्या मोकळ्या मैदानात सैन्यासह तळ दिला. बहुफलमूल व उदक असलेला भाग पाहून तेथे सेनेची व्यूहरचना करून तळ दिला (वा.रा.) (क) प्रभु- सर्व समर्थ भगवान असल्याने इच्छामात्रे अशी व्यवस्था केली की सर्व कपिसेनेचे क्षुधाशमन होऊ शकेल. (ख) रघुपतींनी प्रायोपवेशनास प्रारंभ केल्यावर तीन दिवस कपींनीही काही खाल्ले नसेल नंतर चौथ्या दिवशी सेतुबंधास प्रारंभ झाला. ४।५ दिवस अहोरात्र श्रम केले नंतर ८०० मैलांच्या सेतुवरून एका दिवसांत आले. समुद्रतीराला आल्यावर सुद्धा ',,,,,,,,तिथे बघे वनशोभे। गुंजति चंचरीक मधुलोभे।। नाना तरू फल फूल सुशोभन। खगमृगवृंदा बघत रमे मन' (५।३।६-७) अशी नैसर्गिक सोय किनाऱ्याजवळच असतां एकही वानर फळे खाण्यासाठी त्या सुंदरवनाकडे गेला सुद्धा नाही! याने हे दाखविले की रामकार्यात सर्व कपि क्षुधातृषा सुद्धा विसरले होते. ८।९ दिवस उपाशी असून इतका मनोनिग्रह! आज्ञा मिळेपर्यंत कोणी गेले नाहीत. यावरून रामसेनेतील उत्तम शिस्तही दिसली.

चौ.४-५-(१) आज्ञा मिळताच धावले- कोठे धावले व फळे खाल्ली हे अध्याहृत ठेवले आहे. वर सुंदर कांडारंभीचे अवतरण दिले आहे. ते वर्णन सागरतीरापासून सुवेल पर्वतापर्यंत पसरलेल्या सुंदर वनाचे आहे. त्या सागरोपान्तवनांत कपि जिकडे तिकडे धावले. (क) सब तरू फळले रामालागुनि- त्या वनांत कालऋतु मानाने असलेली फळे एवढ्या अपार सैन्यास पुरणार नाहीत हे जाणून सर्व तरू फळाफुलांनी अगदी सपाटून

भरले. चौ ३ मध्ये जो प्रभु शब्द वापरला तो एवढ्याचसाठी. रामासाठी वृक्षांनी हे सर्व केले. असे वरवर दिसले तसे येथे वर्णिले. सर्व प्रकारच्या वृक्षांना एकाच वेळी एकाच ऋतुत फळे येतात असे नाही. पण येथे कालगतीचे उल्लंघन करून अनुकूल प्रतिकूल ऋतुमानाची पर्वा न करता सर्व जातींचे वृक्ष फळांनी भरून गेले. पण हा रावणाच्या राजधानीला अपशकुनच झाला. 'भयदा दुष्टाची प्रिय वाणी। अकाळिची जशि फुले भवानी' (३।२४।८) काळाचे काळ राम असल्याने वृक्षांना सुद्धा काळाची भीती वाटत नाहीशी झाली. वानरगणसुद्धा अगदी उत्साहाने व निर्भयपणे त्या वनात शिरले. तेथे मात्र त्यानी जाणून बुजून कपि चेष्टांना प्रारंभ केला.

चौ.६-(१) सर्वांनी मधुर फळे पोटभर खाल्ली. सर्वांच्या मनांत व शरीरात वीररसाचा संचार झाला आहे. युद्ध लालसा सर्वांना आहे. मारूतीचे अशोकवनांतील चरित्र सर्वांना कळले असल्याने वृक्षांना गदगदा हालवू लागले. राक्षसांनी युद्धाला यावे हा हेतु आहे. (क) शिखरे- तरूशिखरे व गिरि शिखरे लंकेकडे फेकू लागले.

हिं. ।जहँ कहुँ फिरत निसाचर पावहि। घेरि सकल बहु नाच नचावहि ।।७।।
।दसनन्हि काटि नासिका काना। कहि प्रभु सुजसु देहिं तब जाना ।।८।।
।जिन्ह कर नासा कान निपाता। तिन्ह रावनहि कही सब बाता ।।९।।
।सुनत श्रवन बारिधि बंधाना। दस मुख बोलि उठा अकुलाना ।।१०।।

म. ।फिरत कुठे जैं निशिचर निरखिति। घेरिति सगळे नाच नाचविति।।७।।
।दशनीं कापुनि नाकां कानां। प्रभुयश वदवुनि सोडिति त्यानां ।।८।।
।ज्यांचे नासा कर्ण कापले। ते जाऊनि रावणास वदले।।९।।
।श्रवणी पडतां वारिधि-बंधन। दशमुखिं उद्गारला व्याकुळुन ।।१०।।

अर्थ- कुठे फिरत असलेला निशाचर दिसला की त्याला सगळे घेरून घेऊन नाच नाचवितात.।।७।। दातांनी नाक कान कापून घेऊन प्रभुयश वदवून मग सोडून देतात.।।८।। ज्यांचे कान नाक कापले गेले त्यांनी (लंकेत) जाऊन रावणास सर्व हकीगत सांगितली।।९।। वारिधिबंधन कानी पडताच तो व्याकुळ होऊन दहामुखांनी (एकदम) उद्गारला.

॥१०॥

टीका- चौ.(१) हनुमान लंका जाळून गेल्यापासून सर्व राक्षस भयभीत झाले होते, त्यामुळे कोणी फारसे लंकादुर्गाच्या बाहेर पडत नसावेत. एखादा तुरळक दिसला की पुष्कळ कपी जाऊन त्याला एकदम गराडा घालू लागले, हेतु हा की त्याला पळता येऊ नये. त्याला मार देऊन देऊन नाना प्रकारचे नाच नाचावयास लावीत. पूर्वी 'कोठे कुणी जैं निशिचर भेटे। प्राण घेति एकैक चपेटें' (४।२ ४।१) असा प्राण घेतला राक्षसांचा. पण वानरसेना आल्याची बातमी रावणास कळावी व युद्ध लवकर सुरू व्हावे म्हणून ठार मारले नाहीत पण काय केले पहा-

चौ. ८-(१) दशनी कापुनि नाका काना- नाच नाचवून मार देऊन जेरीस आणला की चटकन नाक कान कापून घेतात. 'हरतिल अमच्या नाका काना। कोशल पतिची आण तयांना' (५।५२।६) असे म्हणण्यास सवडच मिळू देत नाहीत. (क) एवढे केल्यानंतर त्यास सांगितले असेल की म्हणा 'जयजय रघुवीर समर्थ', 'सितापति रामचंद्र की जय' इ. नाहीतर हात पाय कापून टाकू. नाक कान कापल्यावर वानरांना वाटले असेल की आता यांच्या जन्माचे कल्याण तरी करूया 'पापिहि ज्यांच्या नामा स्मरती। अति अपार भवसागर तरती। (४।२९।३).

चौ.९-१० (१) ते जाऊनि रावणास वदले- 'ते' या शब्दावरून ठरते की ज्यांचे नाक कान कापले गेले ते सर्व एकत्र जमून रावणाच्या सभेत गेले. सेतुवरून वानरसेना येऊन त्या वानरांनी काय काय केले ते सर्व सांगितले. (क) सेतु बांधल्याचे ऐकून एकदम व्याकुळ झाला. ल.ठे. असे दोनच प्रसंग आहेत. लक्ष्मणाचे पत्र ऐकले त्यावेळी एकदा घाबरला होता. पण मनातच. येथे जास्त घाबरला. रघुवीराच्या हातून युद्धांत मरण्यासाठी त्याने जरी सर्व प्रयास केले असले व अत्यंत निधड्या छातीचा जरी आहे तरि आता आपण मरणार व कुलक्षय होणार असे खात्रीने वाटताच थोडेसे भय वाटलेच. मी मुक्त असा वृथाभिमान बाळगणाऱ्या दांभिकांचे असेच होते. परंतु रावणाचे हे भय अगदी क्षणभंगुरच आहे. या बातमीने तर रावणाची बालंबाल खात्री झाली की राम भगवान आहेत. यानंतर पुन्हा रावणास भय वाटले नाही. स्वप्नांतसुद्धा शक्य न वाटणारी गोष्ट घडल्याचे ऐकून जो धक्का बसला

त्याने चकित झाला. दहा मुखांनी एकदम उद्गारला हेंच व्याकुळतेचे लक्षण आहे.

हिं.दो. ।बाँध्यो बननिधि नीरनिधि जलधि सिंधु बारीस।।
।।सत्य तोयनिधि कंपति उदधि पयोधि नदीस।।५।।

म.दो. ।बद्ध नीरनिधि वननिधि जलधि सिंधु वारीश।।
।।सत्य? तोयनिधि कंपति उदधि पयोधि नदीश।।५।।

अर्थ- काय! खरोखरच नीरनिधि, वननिधि, जलधि, सिंधु, वारीश, तोयनिधि, कंपति, उदधि, पयोधि, नदीश बद्ध केला? (बांधला?) ।।दो.५।।

टीका- (१) नीर,वन,जल,वारि,तोय,कं,उदन् आणि पयस् या सर्व शब्दांचा अर्थ 'जल' आहे. (क) सेतु सागरावर बांधला जाईल ही कल्पना रावणाला स्वप्नांत सुद्धा नव्हती. ती गोष्ट प्रत्यक्ष घडली असे कानी पडताच त्याच्या अंतःकरणास एकदम धक्काच बसला. हे साधे आश्चर्य नसून कल्पनातीत आश्चर्य आहे, त्यामुळे असे घडले. बध्दनीरनिधि बद्ध वननिधि, बद्धजलधि अशा प्रकारे दहा मुखांतून एकाच वेळी हे उद्गार बाहेर पडले. पण खरे वाटेना म्हणून विचारले की ही गोष्ट सत्य आहे काय? रावण नेहमी एकाच मुखाने बोलत असे, पण भयचकित झाल्यामुळे किंचित. चित्त विभ्रम झाला व मनावर व वाणीवर ताबा ठेवता आला नाही. समानार्थी श्लोक- 'श्रूत्वा सागरबंधनं दशशिराः सर्वैर्मुखैरेकदा। तूर्णं पृच्छति वार्तिकान्, सचकितो भीत्या, परं संभ्रमात्।। बद्धः सत्यमपांनिधि र्जलनिधिः कीलालधिस्तोयधिः। पाथोधिर्जलधिः पयोधिरुदधिनीरांनिधि वारिधिः।। (सु.र.भा.मा.पी.वरून)

हिं. ।निज बिकलता बिचारि बहोरी। बिहँसि गयउ गृह करि भय भोरी।।१।।
म. ।व्याकुळता मग अपली बघुनि। जाइ गृहीं भय भुलुनी ।।१।।

अर्थ- मग आपली व्याकुळता पाहून (त्या विषयी विचार करून) मोठ्याने हसून भय विसरून घरी गेला.।।१।।

टीका- (१) स्वतःस न कळता दहा मुखांनी एकच वाक्य बाहेर पडलेले पाहून त्याला मनांत थोडी लाज वाटली. हे घडले तरी कसे? असे त्याला वाटले. विचार केला की 'या गोष्टीमुळे हे सभासद व हे सगळे अपशकुनी यांचा गैरसमज होईल की रावण घाबरला. भ्याला.' म्हणून तो मोठ्याने खो खो हसला, व म्हणाला असेल की सेतु बांधला यांत त्या तपस्यानी पुरुषार्थ तो काय केला? सेतु बांधला त्या दोन वानरांनी. असेल कोणाचा तरी वर केंव्हातरी मिळालेला. सेतु बांधला म्हणजे काय महावीर का ठरतात? इत्यादी प्रकारे लोकांची समजूत घालून व जा आपापल्या घरी खुशाल घोरत पडा असे सांगून, भय विसरून घरी गेला. 'यदि तावत्समुद्रेतु सेतु बद्धो यदृच्छया रामेण विस्मयः कोऽत्र येन ते भयमागतम्' (वा.रा.६।३६८) असे रावण माल्यवंतास म्हणाला आहेच. रामाने यदृच्छेने पूल बांधला यांत आश्चर्य ते काय? आणि तुला इतके कसले भय येऊन पडले?

मंदोदरीचा रावणास (दुसरा) उपदेश. (६।२- ८।६)

हिं. ।मंदोदरीं सुन्यो प्रभु आयो। कौतुकही पाथोधि बँधायो।।२।।
।कर गहि पतिहि भवन निज आनी। बोली परम मनोहर बानी ।।३।।
।चरन नाइ सिरु अंचलु रोपा। सुनहु बचन पिय परिहरि कोपा ।।४।।

म. ।मंदोदरि ऐके प्रभु आला। सिंधु कौतुके बद्ध करविला।।२।।
।पतिस धरुनि कर निज गृहिं आणी। बोले परम मनोहर वाणी ।।३।।
।पसरी पदर पदी शिर नमुनी। प्रिय! ऐका वच कोप टाकुनी ।।४।।

अर्थ- मंदोदरीने ऐकले की प्रभु आले, आणि त्यानी सहजलीलेने समुद्र बद्ध केला.।।२।। पतीचा हात धरुन त्याला तिने स्वतःच्या महालात नेला

आणि परम मनोहर वाणी ती बोलली.।।३।। पायांवर डोके ठेऊन, पदर पसरून म्हणाली की हे प्रिया! क्रोध बाजूला ठेऊन (न रागावता) माझे म्हणणे ऐका.।।४।।

टीका- चौ.२-(१) मंदोदरीच्या दूती होत्या व त्या गुप्त हेरांचे काम करीत असत. 'दुतिमुखे पुरजनोक्ति कळली। मंदोदरी अधिक विव्हळली.।।(५।३६।४) यावेळीही तसेच झाले. दरबारात बातमी येऊन रावण आपल्या राजवाड्यांत जातो न जातो तोच मंदोदरी तेथे आली. म्हणजे ही बातमी आधीच नगरांत पसरली होती, ती मंदोदरीच्या दूतींना कळली व त्यानी मंदोदरीला सांगितली. यावरून ही बातमी किती विद्युद्वेगाने पसरली हे कळते. प्रभु आला! प्रभु आला! हेच ज्याच्या त्याच्या तोंडी ऐकू आले असेल. कसे आले? विचारल्यावर मग पुढील उत्तर दासींना मिळाले असेल. दासींनी सुद्धा 'प्रभु आला' असेच प्रथम सांगितले. (क) सिंधु कौतुके बद्ध करवुनी- कौतुके= सहज खेळाप्रमाणे, लीलेने काहीही श्रम न पडता. सिंधु बद्ध करविला. हे दुसरे आश्चर्य कानी आले. पहिल्या वेळीही दूतींकडून बातमी कळल्यावरच उपदेश केला.

चौ.३-(१) निज गृहिं आणी- रावण सभेतून आला तो त्याच्या राजवाड्यात गेला. मंदोदरीने तेथे जाऊन हात धरुन त्याला आपल्या वाड्यांत आणला. (क) बोले परम मनोहर वाणी- पहिल्यावेळी 'वदली वाक्य नीतिरसभरली' (५।३६।५) यावेळीही नीतीचा उपदेश नाही असे नाही, पण रामरहस्य, त्यांची प्रभुता इत्यादि सांगून मुख्यता भक्तिपर उपदेश केला असल्याने कवींनी त्यास परम मनोहर म्हटले. परम जो परमात्मा. त्यच्याकडे त्याचे मन वळविण्याचा प्रयत्न करणार आहे. यावेळी पूर्वी प्रमाणेच शृंगार रसाने उपदेशास आरंभ झाला आहे, पण आरंभी दैन्य व करुणा यांची जोड दिली आहे व पुढे क्रोधात त्यांचे रूपांतर झाले आहे.

चौ.४-(१) पाया पडणे व पदर पसरणे या गोष्टी करुणा व दैन्य सूचक आहेत. हात धरुन आपल्या वाड्यात आणणे हे शृंगाररसदर्शक आहे. 'प्रिय!' हे संबोधन रावणाच्या हृदयांतील पत्नी प्रेमाला जागृत करण्यासाठी वापरले असून शृंगाररस निदर्शक आहे. (क) कोप टाकुनी- मागच्या वेळी रावण मंदोदरीवर रागावला नव्हता, अशोकवनात नीति सांगितली तिने

त्यावेळीही रागावला नव्हता, पण ती जे करण्यास सांगणार आहे तेच बिभिषणाने सांगितल्यावर रावणाने काय केले ते तिच्या लक्षात असल्यामुळें ती साशंक आहे. मंदोदरीच्या या वचनावरुन वाटते की स्वतःच्या कामी पतीच्या स्वभावाचे व कामी पुरुषांच्या स्वभावाचे यथार्थ ज्ञान तिला नाही. प्रेमी पतिव्रता पत्नीवर कामी पुरुष एकान्तांत तर कधीही रागावणार नाही. तिने जोडे मारले तरी सुद्धा म्हणेल की तुझे हात दुखले असतील. कोप टाकुनी ऐका अशी प्रस्तावना प्रत्येक उपदेशकर्त्याने केली, पण 'सीता रामाला द्या' इतके ऐकताच रावण क्रुद्ध झाला आहे. तथापि मंदोदरीवर तो एकदासुद्धा रागावला नाही.

हिं. *।नाथ बयरु कीजे ताही सो। बुधि बल सकिअ जीति जाही सों ।।५।।*
।तुम्हहि रघुपतिहि अंतर कैसा। खलु खद्योत दिनकरहि जैसा ।।६।।
।अतिबल मधु कैटभ जेहिं मारे। महाबीर दितीसुत संधारे।।७।।
।जेहि बलि बाँधि सहस भुज मारा। सोइ अवतरेउ हरन महिभारा।।८।।

म. *।नाथ! वैर तो त्यासी करणे। बुद्धि बळे ज्या शक्य जिंकणे ।।५।।*
।तुम्हि रघुपति मधि अंतर कैसे। खलु खद्योत दिनकरी जैसे ।।६।।
।अतिबल मधु कैटभ जो मारी। महावीर दितिसुत संहारी।।७।।
।बलि बांधुनि दशशतभुज वधला। तो भूभार हरण अवतरला ।।८।।

अर्थ- नाथ! वैर तर त्याच्याशी करावे की बुद्धीने व बळाने ज्याला जिंकणे शक्य आहे.।।५।। तुम्ही आणि रघुपति यांच्यात अंतर कसे आहे (माहीत आहे?) खरोखरच काजवा आणि दिनकर (सूर्य) यांच्यात जसं आहे तसं।।६।। ज्याने अति बलवान मधु व कैटभ (या दैत्यांना) मारले, ज्याने दितीच्या महावीरपुत्रांचा (हिरण्याक्ष व हिरण्यकशिपु यांचा) संहार केला.।।७।। ज्याने बळीला बांधला व ज्याने सहस्त्रबाहूला मारला, तोच भूभारहरण करणारा अवतरला आहे.।।८।।

टीका-चौ.५-(१) नाथ! भाव हा की तुमच्यामुळे मी सनाथ आहे पण तुम्ही मला अनाथ करू बघत आहां. तुम्ही रघुपतींशी जे वैर मांडले आहे

त्यावरून असे वाटते. तुमची पात्रता आहे कां रघुपतींशी वैर करून यश मिळविण्याची? बुद्धीने व बळाने ज्याला जिंकणे शक्य असेल त्याच्याशी वैर करण्यास हरकत नाही. अधिक बलवान किंवा बरोबरीचे असतील त्यांच्याशी संधि करावा हे तुम्ही जाणतांच. 'बलिना सह संधिः स्थात् अबलेनच विग्रहः।। तेनैव सह वैरत्वं बुध्द्या जेतव्य एवयः' (शु.नी.माः पी.) तुमच्या चित्तांत काही तरी गैरसमज भ्रम उत्पन्न झाला आहे म्हणून मी खरी वस्तुस्थिती सांगते.

चौ.६-(१) खलु खद्योत दिनकरी जैसे- रावणाला खद्योताची व रघुपतीला दिनकराची उपमा देण्यात भाव हा आहे की रघुपति परमात्मा आहेत व तुम्ही कितीही बलवान व बुद्धिमान असलात तरि जीव आहात. 'जीव किं ईशसमान'? जीव ईशाची बरोबरी सुद्धा करू शकत नाही. तुम्ही आजपर्यंत ज्यांना जिंकलेत ते इंद्रादि सर्व देव जीवच आहेत. जीव जीवांना जिंकू शकतील. 'जीवो जीवस्य जीवनम्' पण जीव कितीही समर्थ झाला तरी परमेश्वराची बरोबरी करू शकणार नाही मग जिंकणे तर अगदीच अशक्य. (क) खद्योताचे तेज व सूर्याचे तेज याची जशी बरोबरी होणे शक्य नाही तशी तुमच्याकडून रघुपतीची बरोबरी सुद्धा होणे अशक्य. सूर्य उगवला म्हणजे दिवस होतो पण अनंत कोटि काजवे चमकले तरि रात्रीचा अंधार लेशमात्र कमी होत नाही व दिवसा कितीही चमकले तरि त्यांचे अस्तित्व सुद्धा कळत नाही. मोहनिशेत असणारांच्या पुढे तुमचा प्रकाश पडला पण राम भगवान परमेश्वर आहेत. 'राम सच्चिदानंद दिनेशी। नाही मोहनिशा लवलेशीं' (१।११६।५) रावण एक जीव आहे व राम परमेश्वर आहे हे ठसविण्याचा प्रयत्न मंदोदरी करीत आहे. ईशशक्ति व जीवशक्ति यांच्यातील महदंतर दाखविण्यास दिनकर खद्योत या दृष्टान्ता सारखा सहज पटणारा दुसरा दृष्टान्त नाही.

(२) मंदोदरीने हा जो दृष्टान्त दिला त्याचाच उपयोग रूपकाने सीतेने अशोकवनात केला तर तिला मारण्यासाठी तलवार उपसली रावणाने! पण मंदोदरीवर मुळीसुद्धा रागावला नाही. इतकेच नव्हे तर 'जानकी परत द्या' हे वाक्यसुद्धा त्याने अगदी शान्तपणे ऐकून घेतले आहे व उलट तिची प्रेमाने समजूत घातली आहे की 'श्रणु तू प्रिये वृथा भय धरसी' (८।२) याचे कारण 'प्रिये' शब्दाने स्पष्ट सांगितले. दुसरे कारण म्हणजे सीतेने ते शब्द

तिरस्काराने, अपमान करण्याच्या हेतूने सर्वासमक्ष उच्चारले. मंदोदरी प्रिया आहे व एकांतात बोलली हेच कारण आहे . पाया पडून, प्रेमाने, कल्याण व्हावे या सदिच्छेने बिभिषण, माल्यवान यानीसुद्धा हेच सांगितले पण सीता रामचंद्रास द्या व त्यास शरण जा हे सांगितल्यावर त्यांच्यावर किती क्रुध्द झाला हे दिसले आहे, म्हणून कोप टाकुनी ऐका वगैरे प्रस्तावनेमुळे रावण मंदोदरीवर रागावला नाही असे म्हणणे विसंगत असल्यामुळे अगदी चुकीचे ठरेल.

चौ.७-(१) रावण व रघुपति यांत अंतर किती हे आणखी दृष्टान्तानी सांगून हेच मर्म रावणास सांगत आहे की रघुपती मनुष्य नसून परमात्मा आहेत. झोपलेला असेल त्याला जागा करील कोणी पण जागा असून ज्याने झोपेचे सोंग आणले आहे त्याला कोण जागा करणार? रावण हे सर्व जाणतो पण राम बाणानी मरण्याचा केलेला गुप्त निश्चय गुप्तच ठेवावयाचा असल्याने निरनिराळ्या व्यक्तिनी केलेल्या उपदेशांची वासलात निरनिराळ्या पद्धतीने त्याने लावली आहे. (क) मधु कैटभ हे दोन अत्यंत बलवान असुर कृतयुगांत होते. यांच्या उत्पत्तीविषयी भिन्न भिन्न कथा आहेत. हे ब्रह्मदेवालाच भक्षण करणार होते, पण चतुर्भुज विष्णुने त्यांना चक्राने मारले. हे उदाहरण प्रथम देण्यात हेतु हा आहे. ज्या ब्रह्मदेवाच्या वराने तुम्हाला सामर्थ्य मिळाले त्या ब्रह्मदेवालाच जिवंत गिळून टाकण्याचे सामर्थ्य त्या असुरांचे होते. त्यांना सुद्धा ज्या भगवंताने मारले त्यांच्याशी वैर करण्याचे सामर्थ्य तुमच्यात कसे असू शकेल? हनुमंताने उदाहरणे न देता जे रावणास उत्तर दिले तेंच मंदोदरी उदाहरणाने सांगत आहे. ब्रह्मदेवाला भगवंताच्या बळांतला किंचित अंश मिळालेला व त्या अंशातला अति अल्प अंश तुम्हाला मिळालेला! मधु कैटभ ब्रह्मदेवापेक्षा कितीतरी बलवान होते पण त्यानी सुद्धा प्रभूशी वैर न करताच मरण मागितले. मग तुम्ही त्याच प्रभूशी वैर करणे कसे योग्य होईल?

(२) महावीर दितिसुत- हिरण्याक्ष व हिरण्यकशिपु यांचा वध विष्णुनेंच श्री वराहावतार व श्रीनृसिंहावतार घेऊन केला. यांच्या कथा बालकांडाच्या टीकेत दिल्या आहेत. हे दैत्य सुद्धा कृतयुगांतले, रावणाच्या पूर्वीचे, व रावणापेक्षाहि बलाढ्य होते. हिरण्यकशिपूच्या कानातील नुसते एक कुण्डल रावणाला उचलता आले नाही. यानां ज्याने अवतार घेऊन मारले

तेच प्रभु रघुपतिरूपाने अवतरले आहेत. या उदाहरणांनी रावण निरुत्तर होईल न होईल म्हणून ज्यांच्या बळाचा अनुभव रावणाला आला आहे व ज्यांनी रावणाला बांधून ठेवला होता. अशा दोघांचा नुसता नामनिर्देश पुढील चौपाईत करते.

चौ.८-(१) बलि बांधुनि- बली दैत्यराज होता, इंद्रादि देवांना त्यानेही जिंकले होते व तो भक्तही होता. वामनावतार घेऊन त्याला पाताळात बद्ध करून ठेवला. पुढे अंगद स्पष्टच सांगणार आहे की 'एक बलि जया गत पाताळां। ठेविति बांधुन शिशु हयशाळां' (२४।१३) इत्यादि सर्व मर्म मंदोदरीला माहीत होते, म्हणून बलीचा उल्लेख केला. (क) दशशतभुज= सहस्त्रबाहु- सहस्त्रार्जुन. याने रावणाला एक विचित्र किडा समजून कुतूहलाने पकडून नेला होता. त्याचा वध परशुरामावतार घेऊन केला. त्या परशुरामाचा दर्प रघुवीराने जनकसभेत हरण केलेला रावणाने पाहिला होता हे माहित असल्याने मंदोदरीने शेवटी हा उल्लेख केला. आणि सांगते की (ख) तो भूभारहरण अवतरला- असा जो परमात्मा तोच रघुपतिरूपाने भूभार हरण करण्यासाठी अवतरला आहे. चौथ्या उपदेशाचे वेळी विचारणार आहे की एवढा पुरुषार्थ जर होता तर तुमच्या देखत रघुपतीनी सीतेला पणाने मिळविली त्यावेळीच त्यांना जिंकून जानकीला का आणली नाहीत? या वेळी बऱ्याच शांतपणाने सांगत आहे तरीपण खद्योत दिनकर दृष्टांत देण्यात क्रोधाचा भाग आहेच. काय करू नका व काय करा ते आता सांगते.

हिं. ।तासु विरोध न कीजिअ नाथा। काल करम जिव जा के हाथा।।९।।
हिं.दो. ।रामहि सौंपि जानकी नाइ कमल पद माथ।।
।सुत कहुँ राज समर्पि बन जाइ भजिअ रघुनाथ।।६।।

म. ।त्यासि विरोध नका करु नाथा। जीव काल कर्मे ज्या हाता।।९।।
म.दो. ।रामा सोपुनि जानकी नमुनि कमलपदिं माथ।।
।सुता राज्य अर्पुनि भजा जाउनि वनिं रघुनाथ।।६।।

अर्थ- नाथा! जीव काळ व कर्मे ज्याच्या हातात आहेत त्याच्याशी विरोध (वैर) करु नका. ।।९।। रामचंद्रांस जानकी परत देऊन त्यांच्या

चरणकमलांवर मस्तक नमवून (म्हणजे त्यास शरण जाऊन) पुत्राला राज्य अर्पण करून वनांत जाऊन रघुनाथाचे भजन करा.।।दो.६।।

टीका- चौ.९-(१) 'नाथ वैर तो त्यासी करणे' (चौ.५) असा उपक्रम केला व येथे 'त्यासी विरोध नका करु नाथा' असा वैरत्यागाचा उपसंहार केला. (क) जीव काल कर्मे ज्या हाता. जीव- ईश्वराचा अंश असल्याने ईश्वर जीवाचा स्वामी आहे. जीवमात्र ईश्वराच्या ताब्यात आहेत. 'ईश्वर अंश जीव अविनाशी' म्हणून जीवाने ईश्वराशी विरोध करु नये. पण अहंकाराला वश झालेले, माया मोहित जीव ईश्वराशी व त्याची आज्ञा जे वेद शास्त्रपुराणादि त्यांच्याशी विरोध करतात व आपला विनाश करून घेतात. 'मोहे पाप विविध आचरती। स्वार्थ निरत परलोक नाशती।। कालरूप मी त्यांना भ्राता! शुभ नी अशुभ कर्म फल दाता' (७।४१।४-५). जीवाला शुभगति किंवा अशुभगति देणे ईश्वराच्या हाती आहे. ईश्वरशरण होऊन जो त्यास प्रसन्न करुन घेतो त्याची सर्व पापे ईश्वर जाळून टाकतो व सद्‌गति देतो. व जीव काळाच्या व कर्माच्या अधीन रहात नाही. कारण काळाचाही काळ, काळाचा नियंता ईश्वरच आहे. 'भुवनेश्वर काळाचा काळ' असे बिभिषणानेही सांगितले आहे. 'काल यस्य कोदंड' असे मंगलाचरणांतच सांगितले आहे. धनुष्य हातात, मुठीत असते तसा काळ रामाच्या मुठीत आहे. भाव हा आहे की तुम्ही कालवश झाल्यामुळे तुम्हाला हा भ्रम पडला असला तरी तुम्ही वैर सोडून जर रघुनाथाला शरण जाल तर तुमचे आयुष्य संपले असले तरि तुम्हाला चिरंजीव करतील, वैर केलेत तर काय होणार हे स्पष्ट दिसत आहेच. कर्मेसुद्धा ईश्वराच्याच हाती आहेत. कर्माचे फळ देणारा ईश्वरच आहे. (७।४१।५ वर दिलेले पहा) 'शुभ वा अशुभ कर्म-अनुसारे। ईश देइ फल हृदय विचारे' (२।७७।७) भाव हा की तुम्ही कितीही दुष्कर्मे केली असतील तरि रघुपति क्षमा करतील व त्या कर्माचे फळ भोगावे लागणार नाही. वैर केल्यास कर्मानुसार कटु फळे भोगावी लागतील.

दो.(१) रामा सोंपुनि जानकी- वैरत्याग केल्याचे पहिले लक्षण म्हणजे जानकी रामचंद्रास परत द्या. त्यांच्या ताब्यांत द्या व त्यांना शरण जा. कमलपद शब्दाने दास्यभाव सुचविला. दास्य भावाने शरण जा, व नमन करा. (क) भजा रघुनाथ जोपर्यंत जीव रघुनाथाचा आश्रय करीत नाही

तोपर्यंत तो कितीही ऐश्वर्यादि संपन्न व बलाढ्य असला तरी अनाथ आहे. भजा- आश्रय करा, शरण जा. हाच अर्थ पुढील चौपाईत स्पष्ट केला आहे. (ख) बनिं जाउनि- वानप्रस्थाश्रम स्वीकारून आपण रघुनाथ भजन करीत राहू. (ग) रघुपती परमात्मा हरि आहेत व सीता दिल्याशिवाय तरणोपाय नाही, या दोन गोष्टी पहिल्या उपदेशात सांगितल्या होत्याच, पण सीता सचिवा बरोबर परत करा असे सांगितले होते. येथे सांगितले की तुम्ही सोपवा, शिवाय शरण जाणे, राज्य त्याग व भजन करणे या अधिक सांगितल्या. याविषयी आता अधिक स्पष्टीकरण करील.

हिं. ।नाथ दीन दयाल रघुराई। बाघउ सनमुख गएँ न खाई।।१।।
।चाहिअ करन सो सब करि बीते।तुम्ह सुर असुर चराचर जीते ।।२।।
।संत कहहिं असि नीति दसानन। चौथेंपन जाइहि नृप कानन ।।३।
।तासु भजन कीजिअ तहँ भर्ता। जो कर्ता पालक संहर्ता।।४।।

म. ।नाथ! दीन दयाळु रघुराज हि। जाता शरण, न खाई वाघहि।।१।।
।केले सगळ्या कर्तव्याला। विजित सुरासुर चराचरांला।।२।।
।संत वदति अशि नीति दशानन। वृद्ध नृपें सेवावे कानन।।३।।
।तिथें करा तद्‌भजना भर्ता। जो कर्ता धर्ता संहर्ता।।४।।

अर्थ- नाथ! रघुराज तर दीनदयाळू आहेत (ते क्षमा करतील तर नवल नाही) वाघाला शरण गेल्यास तो सुद्धा खात नाही.।।१।। (या वयापर्यंत) जे काही करणे जरुर होते (कर्तव्य होते) ते सर्व केलेत. सर्व सुर, असूर आणि चराचर (विश्व) जिंकलेत.।।२।। हे दशानन! संत अशी नीति सांगतात की राजा वृद्ध झाला म्हणजे त्याने वनात जाऊन राहावे (वनवास पत्करावा).।।३।। म्हणून हे भर्ता तिथे (वनांत जाऊन) जो कर्ता, पालक (धर्ता) व संहार कर्ता आहे त्याचे भजन करा.।।४।।

टीका- चौ.१ (१) दीनदयाळु रघुराज हि- रावण कदाचित म्हणेल की मी तर घोर अपराध करून वैर करून चुकलो आता मला क्षमा कसे

करतील? यावर हे उत्तर आहे. (क) जाता शरण, न खाई वाघ हि- वाघ, हिंस्त्र, क्रूर पशु आहे, पण ईश्वर भावनेने त्याला शरण गेल्यास तो सुद्धा खात नाही. फार काय त्याला जर अशी प्रार्थना केली की ही गुहा आजची रात्र मला विश्रांतीसाठी पाहिजे आहे, तर तो ती गुहा सोडून निघून जातो. अष्टे येथील श्री दत्तमहाराजांच्या चरित्रांत असे प्रत्यक्ष घडले आहे. २०।२५ वर्षातलीच ही गोष्ट आहे. म्हणून वाघ= सिंह असा अर्थ करून त्यांना शरण जाणे म्हणजे त्यांच्या डोळ्याकडे बघत राहणे इत्यादि अर्थ काढण्याची आवश्यकताच नाही व विसंगतही आहे. वाघासारखा क्रुर निर्दय, हिंस्त्र पशू सुद्धा शरणागताला मारीत नाही. ईश्वर सर्वांच्या ह्रदयांत असल्याने ईश्वर भावनेने शरण गेल्यास हे सहज शक्य आहे. भगवद्‌भावना न ठेवता नुसता साष्टांग नमस्कार घातल्याने हे घडेल असे खात्रीपूर्वक म्हणवत नाही.

चौ. २- (१) केले सगळ्या कर्तव्याला- घोर तपश्चर्या करून ब्रह्मदेव व शंकर यांस प्रसन्न केलेत. सर्व वेदविद्या, व सर्व शास्त्रे यांचे अध्ययन केले. ब्राह्मणाचे कर्तव्य संध्या अग्निहोत्रादि ते सर्व निष्ठेने केलेत. राजाचे कर्तव्य- पुरुषार्थ, दिग्विजय तो केलात, एवढेच नव्ह तर स्वर्ग (सुर) आणि पाताळ (असुर) लोक जिंकलेत. (२।४ अपवादानी या म्हणण्यास बाध येत नाही) सत्ता, ऐश्वर्य, जगातील उत्तमोत्तम भोग भोगले. जागतिक दृष्टीने. काही करावयाचे किंवा मिळवावयाचे राहिले नाही. या वयापर्यंत जे जे करणे कर्तव्य होते ते सर्व करून चुकलात. आता उतार वयात करावयाचे कर्तव्य राहिले आहे.

चौ.३-(१) वृद्ध नृपे सेवावे कानन- बाल्य, कौमार्य, तारुण्य व वार्धक्य या चार मुख्य अवस्था गणल्या आहेत. 'गृहस्थस्तु यदा पश्येत् वलीपलित मात्मनः। अपत्यस्थैव चापल्यं तदारण्यं समाश्रयेत् (मनु) अंगाला सुरकुत्या पडल्या किंवा डोक्याचे केस पिकू लागले,किंवा अपत्याला अपत्य (नातवंड) झाले म्हणजे गृहस्थाने अरण्यात जावे, वानप्रस्थाश्रम स्वीकारावा. पत्नीची येण्याची इच्छा असली तर तिला नेली पाहिजे.रावणाला वली व पलीताचा अनुभव नाही, पण नातवंडेच नव्हे तर नातवंडांना सुद्धा पणतू झाले असतील, म्हणून मंदोदरीने सांगितले की पुत्राला राज्य देऊन वानप्रस्थाश्रम स्वीकारणे हे कर्तव्य क्रमप्राप्त आहे तेवढे करा म्हणजे झाले.

चौ.४-(१) तिथे करा तद्‌भजना- संहर्ता जगाचा उत्पत्ति कर्ता,

पालनकर्ता व संहार करणारा जो परमात्मा, परमेश्वर त्याचे भजन तेथे वनवासांत करावे म्हणजे कृतकृत्य व्हाल. (क) भर्ता- माझ्या भरण पोषणाची जबाबदारी तुमचीच असल्याने मी तुमच्याबरोबर येणारच. 'इतःपरं वा वैदेहीं प्रेषयस्व रघूत्तमे बिभिषणाय राज्यं तु दत्वा गच्छामहे वयम्' (अ. रा. ६।१०।५४) हा उपदेश इंद्रजित मारला गेल्यानंतर केला आहे म्हणून बिभिषणाला राज्य देण्याचा उल्लेख केला आहे.

हिं. ।सोइ रघुवीर प्रनत अनुरागी। भजहु नाथ ममता सब त्यागी।।५।।
।मुनिबर जतनु करहिं जेहि लागी। भूप राजु तजि होहिं बिरागी।।६।।
।सोइ कोसलाधीस रघुराया। आयउ करन तोहि पर दाया।।७।।
।जौं पिय मानहु मोर सिखावन। सुजसु होइ तिहुँ पुर अति पावन।।८।।

म. ।रघुविर तो अनुरागी प्रणतां। नाथ भजा त्यागुनि सब ममता।।५।।
।मुनिवर यत्न करिति ज्या लागीं। त्यजुनि राज्य नृप होति विरागी।।६।।
।तो कोसलाधीश रघुराया। आला करण्या तुझ्यावर दया।।७।।
।प्रिय जर माना माझी शिकवण। त्रिभुवनिं भरे सुयश अति पावन।।८।।

अर्थ- नाथ! तोच प्रणतांवर अनुराग करणारा रघुवीर, म्हणून सर्व ममता व सर्व सोडून त्याला भजा (शरण जा) ।।५।। ज्याच्या प्राप्तीसाठी मुनिवर प्रयत्न करीत असतात (पण मिळत नाही) व ज्याच्यासाठी राजे राज्याचा त्याग करून विरागी बनतात तोच कोसलाधीश रघुराया (बरं!) तुझ्यावर दया करण्यासाठी (अगदी जवळ) आला आहे. ।।६-७।। हे प्रिय! माझी शिकवण जर तुम्ही मान्य केलीत तर त्रिभुवनात तुमचे अति पवित्र सुयश पसरेल.।।८।।

टीका- चौ.५-(१) रघुवीर- जो कर्ता पालक व संहर्ता आहे जगाचा तोच रघुवीर आहे. धर्मवीर असल्याने प्रणताचा त्याग करणार नाहीत. दयावीर असल्याने दया-कृपा करतील. विद्यावीर असल्याने ज्ञानविज्ञान देतील, दानवीर असल्याने भक्ति देतील. पण शरण गेला नाहीत तर युद्धवीर असल्याने धर्मयुद्ध करतील. रघुवीर मनुष्य नाही परमेश्वर आहे. (क) प्रणतां

अनुरागी- शरणागतांवर अत्यंत प्रेम करणारे आहेत. सुग्रीव व बिभिषण ही उदाहरणे आहेतच. (ख) त्यागुनि सब ममता- 'जननी जनक बंधु सुत नारी। तन धन भवन सुहृद परिवारी। जी ममता ते धागे जमवुनि। वळुनि दोरि मन मम पदिं जखडुनि' (५।४८।४-५) याचे नाव सर्व ममतेचा त्याग म्हणजे अन्तः त्याग व सर्वस्वाचा त्याग म्हणजे बहिरत्याग.

चौ.६-७ (१) मुनिवर यत्न करिती ज्यालागी- मुनिवर= मुनिश्रेष्ठ, म्हणून ज्ञानविज्ञान संपन्न मुनि असा अर्थ घेणे जरुर आहे. ' अत्रि आदि मुनिवर बहु वसती। जपतप योग करित तनु कसती।। श्रमां सफल सकलांच्या करणे' (२।१३२।७-८) असे वाल्मीकीनी रघुवीरासच सांगितले आहे. ज्ञानी मुनि ज्या सगुण साकाराच्या दर्शनासाठी असे कष्ट करीत असतात पण 'जन्म जन्म मुनि झिजति साधनी। अंती 'राम' न येइ आननी' (४।१०।३). असे ज्यांचे दर्शन अत्यंत दुर्लभ आहे तेच रघुवीर तुझ्यावर दया करण्यासाठी अगदी दाराशी आले आहेत. असे कोणाच्या भाग्यांत आहे! (क) 'त्यजुनि राज्य नृप होति विरागी- मनु राजाने बळे सुता राज्यार्पण केले। काननि नारी समेत गेले।। मग हरिसाठि करिति तप भारी' (१।१४३।१, १४४।२). सत्यकेतु 'ज्येष्ठ सुता नृप करि राज्यार्पण। हरिभजना वनि गेला आपण' (१।१५३।८). या प्रमाणे मोठमोठे राजे ज्या हरीच्या सगुण दर्शनासाठी ममतेचा व सर्वस्वाचा त्याग करून विरागी बनतात व हजारो वर्षे तपश्चर्या करतात तरि दर्शन होणे फार दुर्मिळ असते तोच भगवान हरि रघुवीर रूपाने कोसलाधीश रूपाने तुमच्यावर दया करण्यासाठी अगदी तुमच्या दाराशी आला आहे. त्याचे दर्शन तुम्हाला विना परिश्रम होणार आहे. फक्त लंकेचे द्वार उघडून जानकीला त्यांच्या ताब्यांत नेऊन द्यावयाची व मुनिवर दुर्लभ आणि विरागी नृपसुदुर्लभ असा लाभ करून घ्यावयाचा आहे. ल. ठे. या चौपायात मंदोदरीने रघुवीराबद्दल प्रारंभापासून एक वचनच वापरले आहे हे अति प्रेमाचे द्योतक आहे. पण रावणाबद्दल चौ.७ मध्ये 'तोहि पर' = तुमच्यावर असे एकवचन मधेच वापरले आहे. पुढल्या चौपाईत पुन्हा बहुवचन वापरले आहे. हे एकवचन वापरणे क्रोध आल्याचे द्योतक आहे.

चौ.८-(१) प्रिय! जर माना माझी शिकवण- उपक्रमांत 'प्रिय! ऐका वच कोप टाकुनी' असे म्हटले. येथे पुन्हा प्रिय या संबोधनाने आपल्या प्रेमाचे

वजन घालून उपसंहार करीत आहे. (क) 'जर' शब्द सांगतो की मंदोदरीच्या सांगण्याप्रमाणे रावण करील असे काही चिन्ह त्याच्या मुखावर प्रगट झालेले दिसले नाही, करणार नाही अशीच लक्षणे दिसली. (ख) सुयश भरे- सीताहरणामुळे तुमचे कुयश सर्वत्र पसरले आहे. मी सांगितल्याप्रमाणे केलेत तर त्या अपकीर्तीचे परिमार्जन होईल व त्रैलोक्यात सुयश पसरेल, एवढेच नव्हे तर (ग) अति पावन इतरांना पावन करण्यास तुमचे सुयश साधन होईल. निशाचरानी अनुकरण करण्यासारखे आपले चरित्र होईल. (घ) येथे प्रिय! शब्दाने शृंगाररसाचा अविर्भाव दिसला पण तो निरुपयोगी ठरला असे वाटताच स्त्रियांचे पतीला वश करण्याचे जे अमोघ अस्त्र त्याचा उपयोग आता करून पाहील, पण रावण निश्चयाचा महामेरु असल्याने करुणारसाचासुद्धा उपयोग होणार नाही हे ठरलेलेच आहे.

हिं. दो. ।अस कहि नयन नीर भरि गहि पद कंपित गात।।
।नाथ भजहु रघुनाथहि अचल होइ अहिवात।।७।।

म. दो. ।विनवत नयनी नीर ये धरि पद कंपत काय।।
।नाथ भजा रघुनाथ हि मम सौभाग्य चिराय।।७।।

अर्थ- असे विनवीत असता तिचे डोळे पाण्याने भरले व तिचा काय(देह) थरथर कापत असताच तिने पाय धरले (व म्हणाली की) नाथ! रघुनाथाला भजाच म्हणजे माझे सौभाग्य (अहेवपण=अहिवात) चिरकाल टिकेल।।दो. ७।।

टीका- (१) रडत रडत शोका वेगाने अंग थरथर कापत असता मंदोदरीने रावणाचे पाय घट्ट धरले व पायावर डोके ठेऊन शोकाश्रुधारानी त्यांना अभिषेक करीत शब्द तुटक तुटक उच्चारीत व उसासे सोडीत म्हणते- नाथ! भजा, रघुनाथ हि मम सौभाग्य, चिराय. या प्रत्येक पदागणिक सुस्कारा सोडून पायांवर डोके टेकावे, पुन्हा मुख किंचित वर करुन पतिमुखाकडे पहावे व दुसरे पद उच्चारावे याप्रमाणे हे वाक्य पुरे केले. हे अति करुणाजनक नाट्य आहे. रावणाचे मंदोदरीवर फार प्रेम असून त्याच्या

हृदयांस मात्र पाझर फुटत नाही. 'नाथ' व 'रघुनाथ' शब्दांतील भाव ६।५ व दो.६ मध्ये पहावे. चिराय= चिर, चिरकाळ टिकणारे. 'चिराय चिररात्राय चिरस्याद्या। श्चिरार्थकाः' (अमरे) भाव हा की असे केलेत तर तुम्ही चिरं-जीवी व्हाल व माझे सौभाग्य कायम राहील नाहीतर माझे कपाळ फुटलेच! (क) पण रावण मनांत म्हणतो की 'आत्मनः तु कामाय सर्व प्रियं भवति' (वृउ.) 'धर्मेच अर्थेच कामेच नातिचरामि' इतक्या पुरताच मी तुला बांधला गेलो आहे. 'मोक्षे च नातिचरिष्यामि' अशी प्रतिज्ञा मी केलेली नाही. या जन्माने तुझा माझा संबंध सुटणार. तुला पुन्हा जन्म नको असेल तर 'त्यागुनि सब ममता भज रघुनाथा' हे तूच कर मनापासून म्हणजे झाले.

हिं. *।तब रावन मयसुता उठाई।कहै लाग खल निज प्रभुताई।।१।।*
।सुनु तैं प्रिया बृथा भय माना।जग जोधा को मोहि समाना।।२।।
।बरून कुबेर पवन जम काला।भुजबल जितेउँ सकल दिक्पाला ।।३।।
।देव दनुज नर सब बस मोरे। कवन हेतु उपजा भय तोरे।४।।

म. *।तै रावण उठवुनी मयसुते। खल वदुं लागे अपल्या प्रभुते।।१।।*
।श्रुणु तू प्रिये? वृथा भय धरसी। कोण वीर जगिं समान मजसी।।२।।
।वरुण कुबेर पवन यम कालां। विजित भुजबळें सब दिक्पालां।।३।।
।देव दनुज नर सब वश मजला। कवण हेतु भय उपजे तुजला।।४।।

अर्थ- (मंदोदरीला शोकविव्हल झालेली पाहून) रावणाने मयकन्येला उठविली व तो खल आपली प्रभुता- 'प्रभाव सांगू लागला.।।१।। प्रिये! ऐक, तू कारण नसतांच भय मानीत आहेस, माझ्यासारखा वीर जगांत कोण आहे.।।२।। मी वरुण, कुबेर, वायु, यम काळ इत्यादि सर्व दिक्पालांना माझ्या बाहुबळाने जिंकले आहेत.।।३।। देव, दानव व मनुष्य (स्वर्ग,पाताळ व पृथ्वी) हे सर्वच मला वश आहेत. (असे असतां) तुला भय वाटण्याचे कारण काय? (काहीच कारण नाही.)।।४।।

टीका- चौ.१-(१) रावण- शत्रूनां रडविणारा म्हणून प्रख्यात असलेला आज स्वतःच्या प्रिय पत्नीस सुद्धा रडविता झाला. त्याने आपले हृदय

वज्रापेक्षा कठोर केले, प्रेमळ पत्नीच्या रडण्याला वश होऊन निश्चयभ्रष्ट झाला नाही. मोक्षाचा किंवा भक्ति प्राप्तीचा निश्चय असाच दृढ ठेवणे आवश्यक आहे. अत्यंत मोठा खाडा म्हणजे प्रेमळ सुशील पत्नीचे अश्रु व व्याकुळता, यातून जो बचेल तोच खरोखर पुरुष व महावीर. रणांगणांत उघड्या निधड्या छातीने लढणारे महावीर सुद्धा येथे लटपटतात. 'शूल कुलिश असि अंगि झेलती। ते रतिनाथ-सुमनशरिं झुरति' (२।२५।४) (क) खल एवढ्याच मुळे की अशा प्रेमळ पत्नीच्या परम मनोहर, परम हितकारक उपदेशाचा अपमान केला. 'मूढ धरिशि तूं अति अभिमाना। नारीमंत्र न घेशी काना' (४।९।९). शिवाय स्वतःच्या मुखाने स्वतःची प्रभुता एकांतात बायकोजवळ सांगू लागला!

चौ.२ (१) प्रिये! (प्रिया) रावण मंदोदरीवर का रागावला नाही याचे कारण येथे या एका शब्दांत दाखविले आहे. (क) वृथा भय धरसी- भिण्याचे काहीही कारण नसता तू उगाच धास्ती घेतली आहेस. भाव हा की मला जिंकणारा व मारणारा त्रिभुवनात कोणी नाही, हे तुला माहीत असता केवळ काल्पनिक कारणानी तू घाबरली आहेस. भाव हा की रघुपति मनुष्य आहे. तू म्हणालीस ते मला पटत नाही. (ख) जगांत माझ्या तोडीचा योद्धासुद्धा कोणी नाही, मग मला जिंकील व मारील असा अधिक बलवान कोणी असला तर सांग.

चौ.४-(१) देव दनुज नर- या शब्दांनी स्वर्ग, पाताळ व मृत्यूलोक यांचा उल्लेख केला. त्रैलोक्य माझ्या स्वाधीन आहे हे सुचविले. (क) कवण हेतु भय उपजे तुजला- याने उपसंहार केला. स्वतःचा हेतु गुप्त ठेवणे असल्याने व मंदोदरीच्या भाषणाला प्रत्युत्तर देण्यास दुसरे साधन नसल्याने स्वतःचा पुरुषार्थ सांगून वेळ मारून न्यावी लागली, कारण तिच्यावर क्रोध करणे अशक्य.

हिं. *।नाना बिधि तेहि कहेसि बुझाई। सभाँ बहोरि बैठ सो जाई।।५।।*
।मंदोदरी हृदयँ अस जाना। काल बस्य उपजा अभिमाना।।६।।

म. *।समजाउनि नानापरिं तिजला। सभेमाजि मग जाउन बसला।।५।।*
।कळले मंदोदरि हृदयाला। कालविवश अभिमान किं झाला।।६।।

अर्थ तिची नानापरीनी समजूत घालून मग रावण सभेत जाऊन बसला.।।५।। मंदोदरीच्या हृदयाला कळले की काळाला विशेष वश झाल्यामुळे (पतीला) अभिमान झाला आहे.।।६।।

टीका-(१) सभेत लज्जित व निरुत्तर झाल्यावर मोठ्याने हसून, कोणाचा तरी उपहास करून किंवा दुरुत्तरे बोलून आग पाखडून घरी जावे, घरी जाऊन विश्रांति घेतो न घेतो तो मंदोदरीने कान उघाडणी केली की तिची कशी तरि समजूत घालून अप्रिय भाषण ऐकण्याचे टाळण्यासाठी पुन्हा सभेत जावे तो पुन्हा तेंच, असा रावणाचा कार्यक्रम सध्या ठरल्यासारखा झाला आहे. (क) कळले मंदोदरि हृदयाला- मंदोदरीला माहीत आहे की लंकापति इतका मूर्ख नाही किंवा इतका कठोर नाही की मी अशा प्रकारचा प्रेमाने केलेला उपदेश मान्य होऊ नये व आपलाच प्रभाव गात बसावे. तिला स्वतःला दोन वेळा जो अनुभव आला, बिभिषणाची व शुकाची जी दुर्दशा झाली, माल्यवंतासारख्या पूज्याचा भर सभेत जो अपमान केला गेला वगैरे गोष्टावरून मंदोदरीने आपल्या मनाशी खूणगाठ बांधली की मरण काळ जवळ आला असल्याने हा दुरभिमान उत्पन्न झाला आहे.

मंदोदरीचा दुसरा उपदेश समाप्त.

सभेत विचार (८/७- दो.१०)

हिं. ।सभाँ आइ मंत्रिन्ह तेहिं बूझा। करब कवन बिधि रिपु सैं जूझा।।७।।
।कहहिं सचिव सुनु निशिचर नाहा। बार बार प्रभु पूछहु काहा।।८।।
।कहहु कवन भय करिअ बिचारा। नर कपि भालु अहार हमारा।।९।।

म. ।येउनि सभे पुसे सचिवांसी। युद्ध कशापरि करणे रिपुशी।।७।।
।सचिव वदति की निशिचरपाला। प्रभु! पुसणे बहुवार कशाला।।८।।
।वदा कवण भय करूं विचार। अमचा नरकपिभल्ल अहार।।९।।

अर्थ- सभेत येऊन त्याने सचिवाना विचारले की शत्रूशी युद्ध करणे ते कशाप्रकारे (याचा विचार करून सांगा)।।७।। सचिव म्हणाले की हे

निशिचपाला! (नाहा=नाथा, नायका) हे प्रभु! वारंवार कशाला विचारता!।।८।। सांगावं तर खरं की भय कोणते आणि विचार तो कशाचा करायचा! नर कपि आणि अस्वले तर आमचा आहार आहेत.।।९।।

टीका- चौ.७-(१) येउनि सभे असे पुन्हा म्हणण्याचे कारण की साहव्या चौपाईत मध्येच मंदोदरीचे वर्णन केले. रावण सभेत आल्यानंतरचे कथासूत्र आता हाती घेतले. (क) युद्ध कशापरि करणे रिपुशी- भाव हा की शत्रूशी युद्ध करण्याचे मी ठरविले आहे. म्हणून युद्ध कशाप्रकारे करावे याचा फक्त विचार करून तुम्ही आपले मत सांगा. बचावाचे युद्ध करावे की आक्रमक युद्ध करावे? बचावाचे करणे असेल तर कशी काय व्यवस्था करावी? आक्रमक करणे असेल तर कोठून, कसा, कोणी हल्ला करावा इ. विचार करुन सांगा. मात्र असा विचार सांगा की सीता परत द्यावी लागणार नाही व दोन मुख्य शत्रूंचा नाश करता येईल.

चौ. ८-९ (१) निशिचरपाला- आपण निशाचरांचे पालक आहात, निशाचरांच्या कल्याणासाठीच आपण विचारलेत- राक्षसांचे नर (ते सुद्धा अवघे दोन) कपि आणि अस्वले यांच्यापासून रक्षण करण्याची आवश्यकता कधी कुठे कोणी अनुभवली आहे का? शिवाय तुम्ही एकटेच प्रभु= सर्व समर्थ आहात, म्हणून कसे युद्ध करावे याचा विचार करण्याची जरुर काय? आणि पुनःपुन्हाः विचारता तरी कशाला? नर कपि भल्लांचे भय राक्षसांस असणे शक्यच नाही, कारण ते तर आमचा राक्षसांचा आहार आहेत, आहारापासून संरक्षण काय करावयाचे? पोटभर खाऊन मजा करू आम्ही. (क) हे सगळे तोंडपुजेच, आजचे मरण उद्यावर ढकलण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. पण जी कपाळ कटकट टाळण्यासाठी मंदोदरीला सोडून सभेत आला ती येथेही त्याच्या दाही कपाळी कशी लागली पहा-

हिं.दो. ।सब के बचन श्रवन सुनि कह प्रहस्त कर जोरि।।
।।नीति बिरोध न करिअ प्रभु मंत्रिन्ह मति अति थोरि।।८।।
म.दो. ।तैं प्रहस्त ऐकुनि सकल बोले करयुग जोडि।।
।।नीतिविरोध न करा प्रभु मंत्र्यां मति अति थोडि।।८।।

अर्थ ते सगळे ऐकून प्रहस्ताने हात जोडले आणि म्हणाला की प्रभु! नीति विरोध करु नका, (कारण) या मंत्र्यांना अगदी थोडी बुद्धी आहे. (अति अल्पमति, महामूढ आहेत).।।दो.८।।

टीका- 'ते सकल ऐकुनि प्रहस्त करयुग जोडि आणि बोले' असा अन्वय. ते सकल= मंत्री जे बोलले ते सगळे. (क) प्रहस्त हा रावणाचा एक अति प्रतापी पुत्र असल्याचे वा.रा.युद्ध वर्णनावरुन ठरते. रावणाच्या मनाविरुद्ध असलेले बोलणारावर तो चिडतो व शिक्षा करतो हे त्याला माहीत आहे तरी तो रावणास मुळीच न रुचणारी गोष्ट करण्यास सांगणार आहे, त्यावरुन तो निर्भय व स्पष्टवक्ता आहे असे ठरते. प्रहस्त हा मंत्र्यापैकी एक आहे. (ख) नीतिविरोध न करा प्रभु- प्रभु= समर्थ. असलात तरी नीतिविरुद्ध वागणे हितावह होणार नाही. या सर्व मंत्र्यांनी जे सांगितले ते अगदी नीतिविरुद्ध आहे. मंत्री असून त्यांनी भलतेच अकल्याण करणारे मत दिले. यावरुन त्यांना काही अक्कल नाही, बुद्धीहीन आहेत हे ठरले. (ग) रावणाने आपल्या मंत्रीमंडळांत आपल्या जवळच्या नातेवाईकांचा बराच भरणा केला होता असे ठरते. प्रहस्त मुलगा, बिभीषण भाऊ, माल्यवंत आजोबा हे सगळे मंत्रीच. व्यक्ति राज्यांत असे करणे कित्येक वेळा जरी राज्याच्या हिताचे ठरले तरि प्रजेच्या अहितांचेच ठरण्याचा जास्त संभव असतो. लोक राज्यांत तर असे होणे अति वाईट.

हिं. ।कहहि सचिव सठ ठकुर सोहाती। नाथ न पुर आव एहि भाँती।।१।।
।बारिधि नाधि एक कपि आवा। तासुचरित मन महुँ सबु गावा।।२।।
।छुधा न रही तुम्हहि तब काहू। जारत नगरु कस न धरि खाहू।।३।।
।सुनत नीक आगें दुख पावा। सचिवन अस मत प्रभुहि सुनावा।।४।।

म. ।वदति सचिव शठ तोंडपुजे अति। नाथ! न पुरें पडे या पद्धतिं।।१।।
।लंघुनि सिंधु एक कपि आला। स्मरति सकल मनि तच्चरिताला।।२।।
।तैं न भूक मुळिं तुम्हां कुणाला। जाळित पुर कां धरुन न खाल्ला।।३।।
।श्रवणिं सुखद अंती दुःखद जें। मत सचिवानी प्रभुस कथित तें ।।४।।

अर्थ- हे सगळे सचिव तोंडपुजेपणा करून बोलतात हे अति शठ आहेत, नाथ! या पद्धतीने पुरे पडणार नाही. (शेवटी निभाव लागणार नाही).।।१।। एक कपि सागर लंघून आला तर त्याचे चरित्र सर्व अजून मनात आठवीत आहेत.।।२।। तेव्हा तुम्हाला कोणाला मुळीच भूक नव्हती आं! तो नगर जाळीत असतां त्याला धरुन का नाही खाल्लांत?।।३।। सचिवांनी प्रभुला जे मत सांगितले ते ऐकण्यास गोड असले तरि शेवटी दुःखदायक आहे.।।४।।

टीका- चौ.१. (१) बाकीच्या मंत्र्यांत रावणावर प्रेम करणारा कोणी जवळचा नातेवाईक नव्हता असे वाटते. रावण मेला व बिभिषण राजा झाला तर फार चांगले असे त्यास वाटत असावे, पण प्रहस्त पडला रावणपुत्र! आपला बाप आपल्या हातानी अनीतीने आपला विनाश करून घेत आहे हे त्याने ओळखले आहे. आणि हे मंत्री हांजी हांजी करुन त्याला आणखी भर देत आहेत हे त्याला कसे सहन होणार! बिभिषण आणि माल्यवान यांनी जो विरोध केला तो याच भावनेने, व मंदोदरी रडली ती एवढ्याचसाठी, प्रहस्त वास्तविक पाहता चिडला आहे त्या तोंडपुज्या मंत्र्यांवर मंत्री राजाच्या विनाशाचा उपदेश करीत आहेत म्हणून त्यांना अति शठ म्हणाला ते ही योग्यच आहे. (क) तोंडपुजे- मनात अगदी निराळे असून ऐकणारास गोड वाटेल, आवडेल असे बोलणारे. (ख) न पुरे पडे- याने निभाव लागणार नाही, संकटकाळी हे उपयोगी पडणार नाहीत.

चौ. २-३-(१) नरकपिभल्ल जर यांचा आहार आहे तर तो एकटा एक कपि आला आणि त्याने इतका उत्पात केला की सर्वांना त्याची चांगली आठवण राहिली आहे. त्याच्या प्रतापादि गुणांचे वर्णन हेच सचिव रोज अनेक वेळा करीत असतील व तुम्हाला मनांत शिव्या देत असतील. (क) तै न भूक मुळि तुम्हा कुणाला- तुम्हाला त्यावेळी तोंडं नव्हती, का कोणी शिऊन ठेवली होती का भूक नव्हती लागली एकालाही? एवढा पुरुषार्थ जर तुमच्यात आहे व भूक नव्हती तर निदान तो नगर जाळीत असतां सर्वांनी मिळून तरी त्याला पकडून ठेवला असतात तर केव्हा तरी भूक लागल्यावर खाता आला असता. भाव हा की हे सगळे मिथ्याभाषी, वाचिशूर, भागूबाई आहेत. एक कपि आला तेव्हा या सर्वांनी आपला पुरुषार्थ दाखविला तो सर्व

लंकेला माहीत आहे! आणि आता त्याच्यापेक्षा मोठे पर्वतप्राय मर्कट विकट महाभट आले आहेत त्यांना हे खाणार आहेत! जरा दूर्गाच्या बाहेर जाऊन एकाद्या कपीला तरी खाऊन येऊ द्या की इत्यादि प्रहस्त बोलला.

चौ.४-(१) श्रवणि मधुर अंति दुःखद- यांनी सांगितलेले मत प्रभुच्या कानांना अमृता सारखे गोड वाटले असले तरि ते अति घोर हालाहलविषाने भरलेले आहे. ते मान्य केल्यास अंती दुःख होईल व ते टाळता येणार नाही.

हिं. ।जेहि बारीस बँधायउ हेला। उतरेउ सेन समेत सुबेला।।५।।
।सो भनु मनुज खाब हम भाई। बचन कहहिं सब गाल फुलाई ।।६।।
।तात बचन मम सुनु अति आदर।जनि मन गुनहु मोहि करि कादर।।७।।

म. ।बांधविला जिहिं वारिधि हेलां। सेने सह उतरले सुवेला।।५।।
।म्हणे 'मनुज तो' 'खाऊ' म्हणती। गाल फुगवुनी वृथा वल्गती ।।६।।
।श्रुणु मम वचन तात! अति सादर। समजुं नका मनिं मजला कातर।।७।।

अर्थ- ज्यानी सहज लीलेत (हेला=लीला) सिंधु बांधविला व सैन्यासह जे सुवेल पर्वतावर उतरले।।५।। तो म्हणे मनुज! आणि त्याला खाऊ, असे हे म्हणतात. गाल फुगवून (वीराचा आव आणून) वृथा वल्गना करीत आहेत!।।६।। तात! मी म्हणतो ते अति आदराने ऐक पण मनात असे नका समजू की मी भ्याड. कातर आहे.।।७।।

टीका- चौ.५-६-(१) बांधविला जिहिं वारिधि हेला- हेला= खेळ, लीला. शंभर योजनाच्या अति अगाध दुस्तर सागरावर सेतु बांधविणे ही देव दानव मानव सिद्ध मुनि योगी इत्यादि कोणाला ही कल्पनेनेसुद्धा अशक्य वाटणारी गोष्ट! असे असतां खेळात पूल बांधावा तसा अगदी श्रम न पडता ज्यांनी सेतु बांधविला तो मनुष्य असणे शक्य तरि आहे काय? आणि त्याला हे शठ, सचिव म्हणतात मनुष्य. आणि म्हणतात 'आम्ही त्याला खाऊ'! काही लाज नाही वाटली असे म्हणताना. (क) सुवेल शैलावर आणि मनुष्य? हे तरि शक्य आहे काय? एकटा नव्हे तर कल्पनातीत कपिसेनेसह! सुवेल पर्वत- 'पुढे एक गिरि विशाल पाहुनि। त्यावर चढला निर्भय धाउनि। गिरिवर

चढतां लंका देखे' (५।३।८-१० टी.प.) हा त्रिकुटाद्रिचा एक भाग, लंकेपेक्षा उंच असलेले अति दुर्गम असे एक शिखर. या पर्वतावरुन लंका नगरी स्पष्ट दिसते. या शिखरावर रावणाने काळाला पाहरेकरी ठेवला होता असे म्हणतात, आणि म्हणूनच प्रहस्तासारख्या महावीराने त्याचा मुद्दाम उल्लेख केलेला दिसतो. कपि सैन्याने फळे वगैरे भक्षण केल्यावर सुवेल शैलावर जाऊन प्रभूनी सैन्यासह तळ दिला हे येथे सुचविले. ल.ठे. या (९।५) चौपाईत सुवेलावर उतरल्याचा उल्लेख आहे हे लक्षांत ठेवावे.

चौ.७-(१) श्रुणु अति सादर- येथे (सुनु-) श्रुणु असे एकवचन 'तात' या शब्दाने न कळत आणले, पुढल्याच चरणांत 'गुनहु' हे बहुवचन आहे. रावण पिता आहे ही भावना जागृत होताच सभेत असल्याचे भान राहिले नाही, आणि घरी बोलत असेल प्रेमाने तसे एकवचन वापरले गेले. पुढल्या चरणांत 'समजु नका' या बहुवचनाने ती चुक सुधारली. पितृप्रेमाने बोलत आहे हे दाखविले.' (क) अति सादर ऐका- मी लहान म्हणून माझ्या भाषणाकडे दुर्लक्ष करु नका व त्याचा अनादर करु नका, मी सांगतो ते अति आदराने करा. सीता परत द्या हे सांगणार आहे त्याची ही प्रस्तावना केली. (ख) समजु नका कातर- मी युद्धाला व मरणाला भितो असा माझ्या बोलण्याचा विपर्यास मात्र करु नका.

हिं. ।प्रिय बानी जे सुनहिं जे कहहीं। ऐसे नर निकाय जग अहहीं।।८।।
।बचन परम हित सुनत कठोरे।सुनहिं जे कहहिं ते नर प्रभु थोरे।।९।।
।प्रथम बसीठ पठउ सुनु नीती। सीता देई करहु पुनि प्रीती।।१०।।

म. ।प्रिय वाणी जे ऐकति, वदती। ऐसे जगिं नर निकाय असती।।८।।
।वचन परम हित कर्णकठोर हि। श्रोते वक्ते प्रभु नर अल्पही।।९।।
।प्रथम धाड दूतां श्रुणु नीती। सीता देऊनि करणे प्रीती।।१०।।

अर्थ- प्रिय वाणी जे ऐकतात व जे बोलतात असे नर जगांत पुष्कळ आहेत.।।८।। परम हितकारक पण कर्णकठोर असे वचन ऐकणारे व बोलणारे नर हे प्रभु! (फार) अल्पच असतात.।।९।। नीति ऐक- प्रथम वकील पाठव व (मग) सीता देऊन त्यांच्याशी प्रीती (सख्य) करा-

करावी।।१०।।

चौ.८-९-(१) सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः।। अप्रियस्यच पथ्यस्थ वक्ता श्रोताच दुर्लभः।। (वा.रा.६।१६।२१) असे बिभिषणाने म्हटले आहे. त्याचाच विस्तार या दोन चौपायांत आहे. हनुमन्नाटकांत महोदर व विरुपाक्ष यानी असाच उपदेश केला आहे. (मा.पी.प.) (क) ऐकणाराच्या कानात गोड लागणारे व मनांस रुचणारे पण परिणामी अहितकारक असे बोलणारे व ऐकणारे लोक समाजात वाटेल तितके असतात. (कलियुगांत तर हे प्रमाण वाढणारच.) हे सचिव वचनांस उद्देशून म्हटले, अशा लोकांनाच तोंडपुजे शठ म्हटले. हे लोक स्वार्थसाधु व भित्रे असतात, देशांच्या, प्रजेच्या वा स्वामींच्या हिताची पर्वा न करणारे असतात. (ख) कर्णकठोरहि= अप्रिय, ऐकणाराच्या कानात कडु वाटणारे व मनाला न रुचणारे पण परिणामी परमहितकारक भाषण करणारे व ते ऐकून घेणारे फारच थोडे असतात. ज्यांना ऐकणाराच्या परमहिताची अत्यंत कळकळ असते व जे निर्भय, सत्यवादी, निःस्पृह व निस्वार्थी असतात तेच असे बोलू शकतात. ल.ठे. मूळ श्लोकांत पथ्यस्थ= हिताचे म्हटले असून येथे 'परमहित' म्हटले. हित= ऐहिक कल्याण, परमहित= ऐहिक व पारमार्थिक कल्याण (५।२४।१ टी.प.) राम परमात्मा आहेत हे प्रहस्ताने सुद्धा ओळखले आहे, व त्यांच्याशी विरोध न करता शरण जाऊन सख्य करावे असे त्याचे सुद्धा मत आहे. यावरुन स्पष्ट दिसते की 'मंदोदरीपासून गुप्त हेरांपर्यंत सर्व लोक हे जाणतात आता की राम परमेश्वर आहे व बहुतेक सर्व लोक, कुंभकर्णासुद्धा! रावणाच्या मताच्या विरुद्ध आहेत. फक्त इंद्रजित विरुद्ध नसावा असे वाटते. (ग) प्रभु- भाव हा की तुमच्यासारख्या चिडखोर, क्रोधी, अनीतिमान, कठोर, हट्टी, दुराभिमानी स्वामीच्या समोर परमहितकारक पण अप्रिय बोलणारा तर फारच दुर्लभ. भाव हा की तुमच्यासारखा स्वामी असला म्हणजे सेवक सचिवादि तोंडपुजे नसले तरि भयाने तोंडपुजे बनतात. (घ) या दोन्ही चौपायांत ऐकति व वदति श्रोते वक्ते असाच क्रम मुद्दाम ठेवला आहे. मूळ श्लोकांत वक्ता श्रोता असा क्रम आहे. असा उल्लेख करण्यात हेतु हा आहे की पहिल्या प्रकारचे ऐकणारे पुष्कळ म्हणून तसे प्रिय बोलणारे पुष्कळ व अप्रिय ऐकणारे फार थोडे म्हणून बोलणारेही फार थोडे. प्रभु शब्दाने जो भाव

सुचविला तोच या युक्तीने सुचविला.

चौ.१०-(१) यांत पहिल्या चरणांत दोनदा एकवचन पण दुसऱ्या चरणांत बहुवचन आहे. (चौ.७ टी.पहा). या चौपाईत दूत-वकील धाडणे, सीता देणे व प्रीति सख्य करणे या तीन गोष्टी क्रमाने सांगितल्या. (क) श्रुणु नीति- सुचविले की हे सचिव अनीति सांगतात व ती तुम्हास गोड वाटते, म्हणजे तुम्हीही अनीति करीत आहांत. लंकादहन, सेतुबंधन व सुवेल शैलावर उतरणे या तीन गोष्टीनी हे सिद्ध झाले आहे की शत्रु आपल्या पेक्षा फारच बलवान आहे. प्रथम अन्याय, अपराध आपण केला आहे म्हणून शत्रु चालून आला आहे. बलिष्ठांशी वैर करणे ही सुद्धा अनीति आहे. म्हणून शत्रुशी साम करणे जरुर आहे. भेद करण्यासाठी शुकासारखे कुशल हेर पाठविले त्यांची दुर्दशा झालेली कळलीच, म्हणून भेदाचा उपयोग होत नाही हे ठरले. इतका बलाढ्य शत्रु लोभाला (दाम-दान) बळी पडणे शक्य नाही. त्यांची स्त्री देणे हा साम करण्याचा मार्ग आहे. त्याशिवाय शत्रु साम करण्यास कबूल होणार नाही. म्हणून प्रथम दूत धाडून विचारुन पहा की सीता दिल्यास शत्रु साम करण्यास कबूल आहे की नाही. रामानुजाचे पत्रावरुन वाटते की शत्रु संधि करण्यास तयार होईल. कबूल असेल तर सीता देऊन टाका व नंतर स्वतः जाऊन शत्रुशी प्रीति- सख्य करा. शरण जा, पाय धरा, असे न म्हणतां अर्थ तोच सांगितला आहे, शरण जा वगैरे शब्द रावणास असह्य होतील म्हणून ते वापरले नाहीत हे वाक्यचातुर्य आहे.

हिं.दो.　।नारि पाइ फिरि जाहिं जौं तौ न बढाइअ रारि।।
।।नाहिं त सन्मुख समर महि तात करिअ हठि मारि।।९।।

म.दो.　।नारी मिळतां जाति जर तर न वाढवा वैर।।
।।ना तर सन्मुख करा रणिं झुंझ तात की स्वैर।।९।।

अर्थ- स्त्री मिळाल्यावर जर परत जात असले तर वैर वाढवू नये, नाही तर, तात! रणांगणांत समोरसमोर पाहिजे तसे युद्ध करावे।।दो.९।।

टीका- (१) भाव हा आहे की सीता दिल्यावरसुद्धा जर परत गेले

नाहीत व लंकाराज्य घेण्याचा जर त्यांनी प्रयत्न केला तर मात्र असे युद्ध करु की त्यांना चांगली अद्दल घडेल व जन्मभर आठवण राहील.याने दाखविले की युद्धाला मी भीत नाही पण अनीति व अन्याय यांचे क्षालन केले जाणार नाही तो पर्यंत आपल्याला यश मिळणार नाही. वैराचे कारण दूर केल्यावर शत्रु जर वैर करील तर तो अन्याय व अनीति होईल आणि मग आपल्याला खात्रीने जय मिळेल. यावर शंका घेतां येईल की सीताहरणापासून सीता परत देईपर्यंत जो त्रास व नुकसान झाले त्याचीही भरपाई करणे भाग आहे.

हिं. ।यह मत जौ मानहु प्रभु मोरा। उभय प्रकार सुजसु जग तोरा।।१।।
।सुत सन कह दसकंठ रिसाई। असि मति सठ केहिं तोहिं सिखाई।।२।।
।अबहीं ते उर संसय होई। बेनु मूल सुत भयहु घमोई।।३।।

म. ।प्रभु जर हे मम मत मानवले। तर जगिं सुयश उभयपरि अपले।।१।।
।म्हणे रुष्ट दशकंठ सुतासी। शिकवि कोण अशि मति शठ! तुजसी।।२।।
।इतक्यातचि उरिं संशय होई। वेणुमूळिं सुत जात घमोई।।३।।

अर्थ- प्रभु! हे माझे मत जर तुम्हाला मानवले तर दोन्ही प्रकारांनी तुमचे जगांत सुयश होईल.।।१।। दशकंठ रुष्ठ होऊन मुलाला (सुतासी) विचारले की शठा अशी बुद्धि तुला कोणी शिकवली?।।२।। एव्हापासूनच तुझ्या ह्रदयांत संशय उत्पन्न झाला आहे त्या अर्थी हे सुत! तूं वेणूच्या बेटांत घमोई (कटिधोत्रा, सत्यानाशी) जन्मला आहेस.।।३।।

टीका- चौ.-(१) उभयपरिं सुयश- कबूल असेल शत्रु तर सीता देऊन सख्य करणे हा पहिला प्रकार. सीता देऊन सुद्धा शत्रूने आक्रमण केले तर युद्ध करणे हा दुसरा प्रकार. यातील कोणती गोष्ट घडली तरी जगांत तुमचे सुयश होईल. शत्रु संधि करण्यास कबुल आहे हे जो रामदूत आला होता त्याच्या भाषणावरुन व रामानुजाच्या संदेशाने सिद्ध आहे. (५।२२।५० व ५।५२ पहा). बलाढ्य शत्रु संधि करण्यास कबूल असतां संधि

न केल्यास अपयश अकीर्ती होईल. साम केलात तर तुम्ही नीतिमान, दूरदर्शी अशी कीर्ती होईल व लोक म्हणतील की. संधी करुन प्रजेची महाभयंकर प्राणहानी वाचविली हे फार चांगले केले. परस्त्री परत दिल्याने लोक म्हणतील की रावण हट्टी, कामी, दुराभिमानी नव्हता. (क) सीता-दिल्यावर जर शत्रु आक्रमण करील तर युद्ध करणे स्वसंरक्षणार्थ आवश्यकच असल्याने सुयशच होईल की रावणाने योग्य तेच केले. त्यांत जय झाला तरि कीर्ति व पराजय झाला आपला तरि कीर्तिच.

चौ.२-(१) शिकवी कोण अशि मति शठ! तुजसी- शिकवी कोण- असा संशय रावणाला वाटला की प्रहस्त मेघनादासारखा महावीर असे बोलणे शक्य नसतां ज्या अर्थी बोलला त्या अर्थी त्याला कोणीतरी पढवून पाठविला असला पाहिजे. बिभिषण येथे नाही, माल्यवंत जरठ असे करणार नाही, तेव्हा प्रहस्ताच्या आईने मंदोदरीनेच याचे कान फुंकले असले पाहिजेत. कारण 'प्रिय! जर माना माझी शिकवण त्रिभुवनि भरे सुयश अति पावन' असे मंदोदरी उपसंहारात म्हणाली व हाही उपसंहारातच म्हणाला की 'प्रभु जर हे मम मत मानवले! तर जगिं सुयश उभय परिं अपले' दोघांचे मत अगदी सारखे. म्हणूनच रावण आता मंदोदरीवर शिंतवडे उडवतो.

चौ.३-(१) इतक्यात चि- अद्याप लढाईची तयारी सुद्धा आम्ही केली नाही तोच यांच्या उरात मरणाच्या भीतीची धडकी भरलेली दिसते.माझा सुत असे कधी बोलणार नाही व बोलला तर ठरेल की तो माझा सुत नाही. हा भाव पुढील चरणात सुचविला आहे. (क) घमोई (घमोय)= काटे धोत्रा, करडई, सत्यानाशी, पिवळा धोत्रा अशी नावे आहेत. (हिं.म.को.) किंवा बांबूचा रोग असा घमोईचा अर्थ आहे. पण तो येथे गैर लागू आहे. वेणु= बांबू, वंश, कळक, याच्या मुळाशी बांबूचेच कोंब निघतात, सहसा इतर झाडे झुडपे त्या बेटांत उगवत नाहीत. वेणु- बांबू हा ताठर, राठ, उंच वाढणारा, व जून (मोठा) झाल्यावर न वाकणारा, न लवणारा अगदी रावणासारखाच असतो. काटे धोत्रा याच्या अगदी उलट असतो. जोराने टिचकी मारली तरी ते लहानसे झाड मोडते. फार तर दीड हात उंच वाढते. काटे धोत्र्याचे बीज चुकून वेणुमुळाशी पडले तरच ते झाड तेथे उगवणार. प्रहस्ताला काटे धोत्रा ठरविला व स्वतःस बांबू समजतो. भाव हा आहे की तू माझा सुत आहेस असे मला वाटत नाही. कारण माझ्या गुणांची प्रसुती तुझ्या ठिकाणी मुळीच

दिसत नाही. पुत्र प्रसवे पासून सुत. हाच अर्थ 'पितृवच खर अति घोर' या पुढील वचनाशी सुसंगत आहे. मातृभक्त पुत्राला अशा प्रकारचे आपल्या मातेच्या शीलावर शिंतोडे उडवणारे वचन अति घोर वाटणारच व क्रोध ही येणारच.

सूचना- घमोई बद्दल करडई हा शब्द घालता आला असता पण त्याचा सरळ अर्थ ज्या झाडाच्या बियांचे तेल काढतात ते झाड असा घेतला गेला असता. म्हणून 'घमोई' हा मुळचा शब्दच कायम ठेवला. प्रचलित हिंदी भाषेतही हा वापरला जात नाही, त्यामुळे हिंदी टीकांतसुद्धा अनेक मतभेद आहेत. काहींनी सत्यानाशी, भड्भडा, भॅड्भॉड् हे अर्थ घेतले आहेत तेच बरोबर आहेत.

हिं. ।सुनि पितुगिरा परुष अति घोरा। चला भवन कहि बचन कठोरा।।४।।
।हित मत तोहि न लागत कैसे। कालबिबस कहुँ भेषज जैसे।।५।।

म. ।परिसुनि पितृवच खर अति घोर। जाइ भवनि वच वदुनि कठोर।।४।।
।मत हितकर तुज रुचे न तैसें। काळवशा कटु भेषज जैसें।।५।।

अर्थ- बापाचे ते अति कर्कश व अति घोर वचन ऐकून प्रहस्त कठोर वचन बोलून घरी गेला.।।४।। (जाता जाता म्हणाला की) काळवश झालेल्या माणसाला जसे कडू औषध रूचत नाही, तसेच (माझे) हितकर मत तुला रुचले नाही. (तू काळवश झाला आहेस.).।।५।।

टीका. चौ.४-५-(१) 'अति' शब्द खर व घोर या दोन्ही शब्दांकडे घेणे. मातेच्या शीलावर शिंतोडे उडविणारे म्हणून अति घोर, आणि ऐकण्यास अति कठोर, कर्कश म्हणून अति खर (परुष) प्रहस्ताचे वचन पुढल्या चौपाईत आहे. (क) बिभिषणाला लाथा मारल्या तरि त्याला मुळीच क्रोध आला नाही, किंवा तो अपमानकारक एक शब्दही बोलला नाही, उलट प्रत्येक लाथेला पाया पडला. प्रहस्ताने बोलण्यास प्रारंभ केला तेव्हा हात जोडले, पण जाताना नमस्कार ही केला नाही, व उलट तुला (तोहि) हे एकवचन क्रोधाने अपमान करण्याच्या बुद्धीने वापरले. प्रहस्त हा पुत्र आणि

बिभिषण सावत्र भाऊ! विषयी व संत यांच्यातील हा फरक लक्षांत ठेवावा. (ख) रावण कालवश झाला आहे असे मागील दोन्ही उपदेशांत मंदोदरी तोंडावर म्हणाली नाही, पण तीसुद्धा स्पष्ट बोलून दाखविणार आहे. 'सभा तुझी वश काळ' (५।४१) असे बिभिषण म्हणाला, पण लंकेचा त्याग करून आकाशात गेल्यावर. तू काळवश झाला आहेस असे उघडपणे भरसभेत, प्रत्यक्ष बापाला सुचविले. 'युक्तचि मरणाराला हितपरिणामी न सोसवे काढा' कडु (कटु) शब्द मुळांत नाही पण अध्याहृत असलेला अनुवादांत घातला. अप्रिय पण हितकर मत कडू औषधासारखे मरणारास घेववत नाही, रुचत नाही. सचिवांच्या भाषणासारखे गोड स्वादिष्ट औषध आवडते पण ते विनाशकारक ठरते.

हिं. *।संध्या समय जानि दससीसा। भवन चलेउ निरखत भुज बीसा।।६।।*
।लंका सिखर उपर आगारा। अति बिचित्र तहँ होइ अखारा।।७।।
।बैठ जाइ तेहिं मंदिर रावन। लागे किंनर गुन गन गावन।।८।।
।बाजहि ताल पखाउज बीना। नृत्य करहिं अपछरा प्रबीना।।९।।

म. *।संध्या समय बघुनि दशशीस। जाइ भवनिं निरखत भुज वीस।।६।।*
।लंका शिखरावर आगार। तिथे अखाडा विचित्र फार।।७।।
।जाइ बसे त्या मंदिरि रावण। गावु लागले किंनर गुणगण।।८।।
।वाजति पखवाज टाळ वीणा। नृत्य करिति अप्सरा प्रवीणा ।।९।।

अर्थ- संध्यासमय झाला असे पाहून दशशीर्ष आपल्या वीस बाहूंकडे निरखून पहात घरी गेला.।।६।। लंका शिखरावर एक (सुंदर) भवन होते तेथे (गाण्या बजावण्याचा) फार विचित्र अखाडा असे.।।७।। रावण जाऊन त्या मंदिरांत बसला व किंनर गुणगण गावू लागले.।।८।। टाळ पखवाज, वीणा इत्यादि वाद्ये वाजू लागली व प्रवीण अप्सरा नृत्य करू लागल्या.।।९।।

टीका- चौ.६-(१) संध्यासमय- सायंसंध्येची वेळ होत आली, संध्याकाळ होत आली असे पाहून रावणाने सभा बरखास्त केली. (क) सर्व

राक्षस कर्ममार्गी अग्निहोत्री होते. रावण तर संध्येची वेळ कधीच चुकवत नसे. स्कंद पुराणांत गोकर्ण महाबळेश्वर वर्णन पहावे. तेंच गुरुचरित्रांत व शिवलीलामृतात आहे. सार हे की रावण सायंसंध्या करण्यासाठी घरी गेला व संध्या करण्याची वेळ साधण्यास इतरांस सवड दिली. संध्येच्या वेळी रावणाची सभा चालू नसे. संध्यासमयापूर्वी दरबार, सभा बरखास्त होत असे. या नियमाकडे कीर्तनकार व प्रवचनकार यांनी तरि लक्ष देणे जरुर आहे. (ख) निरखत भुज वीस- दाखविले की रावणाला आपल्या वीस बाहूंच्या बळाचा फार गर्व आहे. भाव हा की हे माझे त्रैलोक्यास जिंकणारे बाहू जोपर्यंत आहेत तोपर्यंत कोणी कितीही सांगो ही दहा मस्तके कोणापुढे कधीच नमणार नाहीत. बाहुबल गर्वाची भाषा पुढे अंगद संवादात दिसेल. दशशीस आणि वीसभुजा यांचा संबंध जोडून दाखविले की वीस डोळ्यांनी बाहू निरखित रस्त्याने चालला आहे. रावण घाबरला आहे असे कोणास वाटू नये हा यातील हेतु आहे.

चौ.७-(१) लंका शिखरावर= त्रिकुट पर्वताच्या ज्या शिखरावर लंका वसली आहे त्या शिखराच्या अत्युच्च भागी. आगार= गृह, फक्त,रावणाचा राजवाडा आहे. त्यातील एका भागांत रोज सायंसंध्येची वेळ होऊन गेल्यावर रात्री गाण्या बजावण्याचे, नृत्याचे अति सुंदर कार्यक्रम चालत असत. येथे अखाडा= नृत्यगायनाच्या जलशाचे स्थान.

चौ.८-(१) जाइ बसे त्या मंदिरि रावण- रावण महा शिवभक्त आहे. संध्येनंतरचा दोन घटकांचा म्हणजे प्रदोष काळ हा शिवपुजेचा एक अत्यंत महत्त्वाचा काळ आहे, त्या पूजेस प्रदोषपूजा असे म्हणतात. शंकरांस गायन फार प्रिय आहे व रावण फार उत्तम गायक आहे, त्याने सामगानाने शंकरांना प्रसन्न करुन घेतले होते म्हणून हे रावणाचे स्वतःचे शिवमंदिर समजणे योग्य. बिभिषणाच्या घराजवळच जसे हरिमंदिर आहे तसे रावणाच्या घराजवळ शिवमंदिर असणारच. (क) किन्नर गुणगण गावु लागले- आधी शंकरांचे व मग रावणाचे असा अर्थ घेणे चांगले, कारण रावण शिवभक्त आहे. (ख) गंधर्व, किंनर हे स्वर्गात राहणारे देवांचे गायक वादक आहेत, पण रावणाने सर्व ब्रह्मसृष्टी वश केली असल्याने हे रावणाच्या सेवेत हजर आहेत, 'ब्रह्मसृष्टी जितकी तनुधारी। दशमुख वशवर्ती नरनारी' (१।१८२।१२) किंनर गंधर्वांची माहिती १।७ द्रा व १।६१।१ टीकेत पहा.

चौ. ९-(१) ज्या अप्सरा इंद्रादि देवांच्या सेवेत स्वर्गात असत त्या रावणाच्या सेवेत राबत आहेत हे दाखविले. १।१८२ मधील वचनांची सत्यता क्रमशः दाखविली. अप्सरा नृत्य करून रावणाला प्रसन्न ठेवीत आहेत. आता दोह्यांत सार सांगतात.

हिं. दो. ।सुनासीर सत सरिस सो संतत करइ बिलास।।
।।परम प्रबल रिपु सीस पर तद्यपि सोच न त्रास।।१०।।

म. दो. ।सुनासीर-शत सदृश तो संतत करी विलास।।
।।प्रबल परम रिपु शिरीं जरि तरी न चिंता त्रास।।१०।।

अर्थ- तो रावण शेकडो इंद्रासारखा (सुनासीर=इन्द्र) सतत भोगविलास करीत आहे. अत्यंत प्रबल शत्रु शिरावर आहे तरी त्यास चिंता किंवा भय (त्रास) वाटत नाही.।।दो१०।।

टीका-(१) सुनासीर- सु-सुष्ठु नास्तिर सेनामुख यस्य स सुनासीरः इंद्र= ज्याचे सेनाविभाग उत्तम आहेत तो =इंद्र. भाव हा की इंद्राच्या सेनेच्या शेकडोपट श्रेष्ठ अशी रावणाची सेना असल्यामुळे तो निश्चिंत व निर्भय आहे. (क) इंद्रांचे भोगविलास विख्यात आहेत पण त्याला वारंवार कोणाचे तरि भय असते. जेथे भय आहे तेथे सुख असत नाही, म्हणून म्हटले की शेकडो इंद्रासारखे भोगविलास, सुखविलास करीत आहे. नृत्य गान इत्यादि उदाहरणे आधी दिली आहेत. सोन्याची लंका जळली अपरिमित हानी झाली हजारो लाखो सुवीर वानराने मारले, हजारो जळून मले, अक्षकुमारासारखा पुत्र मारला गेला, प्राणप्रिय अशोकवन उध्वस्त केले गेले, तरी रावणास त्याचे काहीच वाटत नाही. (ख) ज्या वालीने रावणाला दीर्घकाळ खाकेत ठेवला होता त्या वालीचा वध एका बाणाने करणारा, ज्या सहस्त्रबाहुने रावणाला किड्यासारखा पकडून पोरांना खेळणे म्हणून ठेवला होता, त्या सहस्त्रार्जुनाचा वध ज्याने केला त्या भृगुनाथाचा गर्व ज्याने रावणाच्या देखत जिरवला तो परम प्रबल शत्रु अगदी समोर, सुवेल पर्वतावर आलेला कळून सुद्धा रावण नृत्यगायनाच्या आखाड्यांत आनंदांत मग्न आहे हे फार मोठे

आश्चर्य आहे. परम प्रबल रिपु का म्हटले हे आता ध्यानांत आले असेल. लढाईची काही तयारी करण्याचे हुकूमसुद्धा त्याने दिले नाहीत. अशी निर्भयता व चिंतारहित स्थिती पाहण्यास मिळणे कठीण!

(२) याचे कारण इतकेच की तो मरणाला मुळीच भीत नाही. सर्वस्वनाश, कुलक्षय झाला तरी हरकत नाही पण राम बाणाने देहत्याग करून मुक्त होण्याचा त्याने दृढनिश्चय केलेला आहे. दीर्घकाळपर्यंत पोसलेल्या स्वतःच्या इच्छेची पूर्ती होणार अशी खात्री झाल्यावर चिंता आणि भय कोणासच वाटणार नाही. या निश्चयाची क्षणमात्र विस्मृति होण्यासारखा आकस्मिक आश्चर्याचा धक्का जेव्हा बसला तेव्हा मात्र रावण क्षणभरच का होईना भयग्रस्त झाला आहे. दोन प्रसंग मागे दाखविले, तिसरा तसा प्रसंग लवकरच येत असला तरि तेथे रावण मुळीच घाबरला नाही. (दो.१३ पहा) असे दिसेल.

सभेत विचार व प्रहस्ताचा उपदेश समाप्त.

सुवेल शैलावर श्री रघुवीर (११/१-११ रा).

हिं. ।इहाँ सुबेल सैल रघुबीरा। उतरे सेन सहित अति भीरा।।१।।
।सिखर एक उतंग अति देखी। परम रम्य सम सुभ्र बिसेषी ।।२।।
।तहँ तरु किसलय सुमन सुहाए। लछिमन रचि निज हाथ डसाए।।३।।
।तापर रुचिर मृदुल मृगछाला। ते हि आसन आसीन कृपाला।।४।।

म. ।इथें सुवेल शैलिं रघुवीर। उतरति सचमू गर्दी फार।।१।।
।शिखर एक अति तुंग बघोनी। परम रम्य, सम शुभ्रा क्षोणी।।२।।
।तरु किसलय बहु सुमनें शोभन।रुचिर विरचिती स्वकरें लक्ष्मण।।३।।
।मृदुल मृगाजिन रुचिर तयावर। त्या आसनिं आसीन कृपाकर।।४।।

अर्थ- इकडे रघुवीर सुवेल शैलावर सेनेसह उतरले व तेथे फार गर्दी झाली।।१।। (त्याचे) एक शिखर अति उंच आहे व येथील भूमी (क्षोणी) परम रम्य, सम व परम शुभ्र आहे असे पाहून लक्ष्मणाने

कोमल तरु पल्लव व सुंदर फुले यांची आपल्या हातानी सुंदर विशेष रचना केली।।२-३।। व त्यावर मृदु व सुंदर मृगचर्म घातले व त्या आसनावर कृपासागर आसीन झाले.।।४।।

टीका- चौ.१-(१) तिकडला म्हणजे लंकेतला वृत्तांत सांगून आता इथे-इकडे रामचंद्राच्या बाजूला त्याकाळात जे काही घडले त्याचे वर्णन करतात. (क) रघुवीर- युद्धवीर, परम प्रबल वीर असल्यामुळेच सुवेल शैलावर उतरु शकले. 'सेनेसह उतरले सुवेला' (९।५ टी.प.) गर्दी फार- सैन्याची फार गर्दी झाली- त्या गर्दीत प्रभूस एकान्त मिळणार नाही व वानरांना मोकळेपणा वाटणार नाही, म्हणून लक्ष्मणाने रघुवीरांसाठी एक एकान्त व मोकळी प्रशस्त जागा शोधून काढली. (ख) शिखर एक- अनेक शिखरांपैकी एक= मुख्य. हे अति उंच असून तेथील जमीन शुभ्र वर्णाची व निर्मल होती. त्या शिखरावर सुंदर सपाटी आहे व स्थान परम रम्य आहे असे पाहून रघुनाथास विश्रांतीला अगदी योग्य आहे असे लक्ष्मणाने ठरविले. या शिखराला चित्रसानु हे नाव होते. 'रामः सुवेलमासाद्य चित्रसानुमुपारुहत्' (वा.रा. ६।३८।६).

चौ.३-४-(१) तेथे त्या सुंदर शुभ्र, सपाट भूमीवर सुंदर फुले व कोवळे तरु पल्लव रचुन लक्ष्मणाने सुन्दर शय्यासन तयार केले. 'करि तयार गुह शयना सुंदर। कुशकिसलयमय मृदुल मनोहर' (२।८९।७) टीका पहावी, म्हणजे मृदु व सुंदर कसे केले असेल ते समजेल. ही सर्व सेवा स्वतः लक्ष्मणाने स्वहस्ते केली. त्या सुंदर पुष्प पल्लव शय्येवर एक मृदु व रुचिर मृगचर्म पसरले. घातले. (क) हे मृगचर्म कोठून आणले याविषयी टीकाकारांत निष्कारण मतभेद आहेत. रामलक्ष्मण मुनिवेषाने रहात आहेत. मुनिवेषात मृगचर्माचा अंतर्भाव होतोच, आणि रामलक्ष्मण मृगाजिन वापरीत असत असा उल्लेख मानसांतच आहे. 'अजिन वसन, फल अशन, महिं शयन हि तृणपर्णात' (२।२११) अजिन शब्द वसनासाठी मुख्यतः मृगाजिन= मृगचर्म या अर्थानेच वापरला जातो. 'अजिन, दंड कमंडलु मेखला' हे बटु-ब्रह्मचारी वेषाचे वर्णन आहे. बटूला प्रावरणास= अंगावर घेण्यासाठी मृगचर्मच सांगितले आहे, त्याचा अवशेष आता मुंजीच्या वेळी मृगचर्माचा एक तुकडा जानव्यात ओवून धारण करतात. मुनिवेषांत आलेल्या भृगुपतींच्या

अंगावर मृगचर्मच होते. 'जानवं चारु मृगाजिन (मृगछाला)माला' (१।२८८।७). रामलक्ष्मण वनवासांत नेहमीच मृगाजिन वापरीत असत तेंच येथे त्या शय्येवर घातले. यापेक्षा अधिक चर्चा व खंडन मंडन करण्याची आवश्यकता येथे नाही. (मा.मणि. एप्रिल १९५३ मध्ये या विषयावर स्वतंत्र लेखाने सविस्तर चर्चा या लेखकाने केली आहे.)

(२) त्या आसनि आसीन कृपाकर- आसीन= बसलेले असा सामान्य अर्थ आहे, पण पुढील चौपाया सांगतात की रघुवीर बसलेले नसून सुग्रीवाच्या मांडीवर डोके ठेऊन, लांब पाय करून आडवे पडलेले आहेत. (क) येथे राजाच्या सहा गुणांपैकी 'आसन' हा एक गुण सुचविला आहे. 'संधि'चा सेवटचा प्रयत्न शिष्टाईने केला जाणार आहे. विग्रह= युद्ध पुढे होणार आहे. यान= (५।३५।४) किष्किंधेतून प्रयाणकरून सुवेलावर उतरले. द्वैध- दुफळी पाडणे, बिभिषण शरणागतीने सहज साधले आहे. आश्रय कोणाचा करण्याची रघुवीरास जरुर नाही. ५।४३।६ च्या टीकेत 'आश्रय'ची व्याख्या पहावी. आता आसन या गुणाचा उपयोग केला जात आहे. 'कालादिप्रतीक्षा विजिगीषोः दुर्गादीन् वर्धमतः स्थितिः आसनम् (अ.व्या.सु.) विजय मिळविण्याची इच्छा असणाऱ्याने काळवेळ परिस्थिती अनुकूल होण्याची प्रतीक्षा करीत दुर्ग आदींचे बळ वाढवीत राहणे म्हणजे आसन. हेच करीत राम पुष्प शय्येवर पडून राहिले आहेत. लंकेश कानांत मंत्र सांगत आहे. ते याचेच लक्षण आहे. सहा नृपगुणांपैकी आसन हा गुण येथे सुचविला आहे. (ख) कृपाकर- निकटवर्ती सेवक व सखे यांच्यावर कृपा करणार आहेत. हे पुढील चौपायांत व चंद्रोदय वर्णनात दिसेल.

हिं. ।प्रभु कृत सीस कपीस उछंगा। बाम दहिन दिसि चाप निषंगा।।५।।
।दुहुँ कर कमल सुधारत बाना। कह लंकेस मंत्र लगी काना।।६।।
।बडभागी अंगद हनुमाना। चरन कमल चापत बिधि नाना।।७।।
।प्रभु पाछें लछिमन बीरासन। कटि निषंग कर बान सरासन।।८।।

म. ।प्रभुचे शिर कपिपति-उत्संगी। चाप निषंग वाम-दक्षांगीं।।५।।
।युग करकमलिं निरीक्षित बाणां। वदे मंत्र लंकेश्वर कानां।।६।।
।महा भाग्य अंगद-हनुमानां। चरण कमल चेपिति परि नाना।।७।।
।मागे लक्ष्मण कृतवीरासन। कटिं निषंग करिं बाण शरासन।।८।।

अर्थ- प्रभुंचे मस्तक कपिपति सुग्रीवाच्या मांडीवर आहे प्रभुच्या डाव्या बाजूस धनुष्य व उजव्या बाजूस भाता आहे.।।५।। प्रभु दोन्ही हातांत बाण घेऊन त्यांचे निरिक्षण करीत आहेत व लंकेश्वर बिभिषण प्रभूच्या कानांत (काही) मंत्र (गुप्त मसलत) सांगत आहेत.।।६।। अंगद हनुमंताना महाभाग्य लाभले आहे की ते दोघे नानापरींनी चरणकमल चेपीत आहेत.।।७।। (प्रभुच्या) मागे लक्ष्मण वीरासन घालून कमरेला भाता व हातात धनुष्य बाण घेऊन बसले आहेत.।।८।।

टीका- या चार चौपायांत सुवेल शैलावरील प्रभुंचे ध्यान वर्णन केले आहे. हिंदीत यास 'सुवेल पर्बत की झाँकी' म्हणतात.

चौ. ५-(१) प्रभुंचे शिर कपिपति- उत्संगी- उत्संग= मांडी. कपिपति सुग्रीव राजा आहे व बिभिषणाच्या पूर्वीचा सखा आहे म्हणून त्याचा उल्लेख प्रथम केला व 'सर्वांगेषु शिरः प्रधानम्' सर्व अवयवांत शिर श्रेष्ठ असल्याने ते त्याच्या मांडीवर ठेवले आहे. सुग्रीवाची मांडी उशाला आहे. यावरुन ठरले की प्रभु बसलेले (आसीन) नसून आडवे पहुडले आहेत. डाव्या हाताजवळ प्रभुंचे धनुष्य ठेवलेले आहे. सुचविले की असे विश्रांती घेत पडले असले तरी गाफील नाहीत. (क) प्रभु शब्दाने सुचविले की की काहीतरी प्रभुत्व आता पुढे दिसेल.

चौ.६-(१) युग करकमलिं निरीक्षित बाणां- दोन्ही हातानी बाण धरुन त्याचे निरीक्षण करीत आहेत. डाव्या हाताने बाणाची अग्राकडील बाजू धरली आहे. व उजव्या हाताने पुच्छा कडील बाजू धरली आहे. (क) मूळांत 'सुधारत' साफसूफ करीत, घाशीत, धार देत अशा सामान्य अर्थाचा शब्द आहे. पण ज्या पद्धतीने प्रभु पडलेले आहेत त्या स्थितीत बाणांची साफसूफ करण्यास, गंज चढला असेल तो काढून टाकण्यास लागणारा जोर देता येणार नाही. हनुमन्नाटकांत 'अक्ष्णोः कोणेनो द्वीक्ष्यामाणः' निरीक्षण करीत असलेला असेच शब्द या ठिकाणच्या या समयीच्याच ध्यानाच्या वर्णनात आहेत. जेथे सामान्य अर्थ-रुढार्थ लागू पडत नसेल तेथे लक्षणेने अर्थ घ्यावाच लागतो म्हणून मराठीत 'निरिक्षित' शब्द घातला आहे. (हनुमन्नाटकाचा आधार मा.पी. मध्ये आज १६।२।५५ सापडला! पण त्या पूर्वीच अनुवादात 'निरिक्षण' शब्द घातला गेला होता ही भगवत्कृपा!)

बाणाकडे का बघत होते ते त्यांचे त्यांना ठाऊक! (ख) बाणां- 'बाना' हे एकवचन किंवा बहुवचनही घेता येते. म्हणून मराठीत बाणां- बाणास असे बहुवचन घातले आहे. भाव हा की भात्यातून एक बाण काढावा त्याचे काही वेळ निरिक्षण करावे, तो भात्यात ठेवावा व दुसरा घेऊन त्याचे निरिक्षण करावे, असे चालले आहे. रघुवीराचे बाण वाकडे तिकडे झाले असतील त्यांना गंज चढलेला असेल आणि लक्ष्मणासारखा सेवक सतत जवळ असून त्याने ते सरळ साफसूफ केले नसतील व त्यामुळे आज शत्रूच्या दृष्टीच्या टप्प्यात येऊन विश्रांती घेत पडून राहिलेले असता प्रभु स्वतः ते बाण साफसूफ व सरळ करीत आहेत असे मानण्याचे साहस या अल्प बुद्धीला होत नाही. ज्यांना पटत असेल त्यांनी तसे मानावे.

(२) वदे मंत्र लंकेश्वर काना- लंकेश्वर= बिभिषण. मंत्र= गुप्त सल्ला मसलत, माहिती. काय सांगितले असेल या विषयी निराधार तर्क करू लागल्यास ते अनंत होतील म्हणून तर्क न करणेच चांगले. बिभिषणाला लंकाराज्याभिषेक करून सखा मानला आहे म्हणून त्याचा सुग्रीवाच्या खालोखाल मान. लंकेतील सर्व माहिती त्याला असल्याने तोच गुप्त गोष्टींची माहिती सांगू शकेल. बहुधा उजव्या कानाशी तोंड नेऊन तो सांगत असेल, कारण उजवी बाजू अधिक मानाची समजली जाते. प्रभु सुग्रीवाच्या उजव्या मांडीवर डोके ठेऊन उताणे पडून राहिले आहेत व त्यांचे पाय पूर्वेकडे आहेत ध्यानाच्या दृष्टीने हे सुचविणे आवश्यक वाटले.

चौ.७-(१) महाभाग्य अंगद हनुमाना- अंगद युवराज म्हणून त्याचा प्रथम उल्लेख केला. याना भगवंताचे पाय चेपण्यास सापडले म्हणून हे महाभाग्याचे. हे दास आहेत. रामसुद्धा त्यांना सेवकच मानतात, सेवकांना प्रभुचरणांचाच मुख्य आधार वाटतो. पायाशी असल्याने प्रभुची दृष्टी त्यांच्यावर जेवढी वारंवार सहज पडेल तेवढी कोणावरच पडणे शक्य नाही. सुग्रीवावर तर मुळीच पडणार नाही. श्रीकृष्णाच्या उशाजवळ दुर्योधन आणि पायापाशी अर्जुन! तसेच हे झाले. अंगद उजवा पाय चेपीत आहे व हनुमान डावा. मस्ताकापासून उजवीकडून डाव्यापर्यंत वर्णन झाले. आता मस्तकापर्यंत पोचवितील. (क) परि नाना= नानापरींनी, नानाप्रकारांनी मांडीवर घेऊन, स्वतःच्या हृदयाशी धरुन, खांद्यावर ठेऊन पाय चेपीत आहेत.

चौ.८-(१) मागे लक्ष्मण कृतवीरासन- मस्तकाच्या मागल्या बाजूस वीरासन घालून बसलेले लक्ष्मण सर्वांचे संरक्षण करीत आहेत. लक्ष्मण स्वतःस सेवक समजत असले तरि राम त्यास भाऊच मानतात. (क) सुग्रीव बिभिषणांना चरण सेवा मिळाली नाही म्हणून ते अंगद हनुमंतापेक्षा कमी भाग्यवान असे अनुमान काढल्यास लक्ष्मण सर्वात कमी भाग्यवान ठरतील कारण प्रभूच्या कोणत्याच अंगाचा स्पर्श त्यास या ध्यानांत होत नाही. पण हे कोणासही मान्य होणार नाही. येथे असे म्हणता येईल की लक्ष्मणासारखा महा पराक्रमी धनुर्धर, महावीर बाकीच्या चौघांत कोणी नाही म्हणून त्यास हा मान मिळाला. 'जरा दूर शर सज्य शरासनी। जागत राहि बसुनि वीरासनिं' (२।९०।२) यांत 'वीरासन' पहा.या चौपाईने ठरते की धनुष्यावर बाण लाऊन अगदी सावध बसले आहेत. 'सखे निशाचर जगांत जितके लक्ष्मण मारिल पळांत तितके' (५।४४।७) म्हणून हा मान मिळाला आहे. ल.ठे. पुढे झालेल्या युद्धांत मुख्य पराक्रम मागे बसलेल्याने व पायाशी बसलेल्या दोघांनीच गाजविला. आता या ध्यानाची फलश्रुति सांगतात.

हिं.दो. ।एहि बिधि कृपा रूप गुन धाम राम आसीन।।
।।धन्य ते नर एहिं ध्यान जे रहत सदा लयलीन।।११रा।।

म.दो. ।ऐसे कृपा-रूप-गुण-धाम राम आसीन।।
।।धन्य मनुज या ध्यानिं जे असति सदा लयलीन।।११रा।।

अर्थ- कृपा, रूप, आणि गुण यांचे धाम श्रीराम याप्रमाणे विराजमान (आसीन) झाले आहेत. या ध्यानांत जे मनुष्य सदा निमग्न असतात ते धन्य होत।।दो.११रा।।

टीका- (१) या ध्यांनात हे वैशिष्ट्य आहे की ध्यान करताना कृपालुता प्रथम चित्तास द्रव फोडते. दोन अति प्रिय सेवक दोन प्रिय सखे, आणि एक प्राणप्रिय बंधु यांनी युक्त असलेले प्रभुचे फक्त हेच रूप आहे. गुण हा की आपल्या भक्तांचे संरक्षण करण्याची कामगिरी स्वतःच्या प्राणप्रिय भावाकडे सोपविली आहे व स्वतः सुद्धा भक्त संरक्षणार्थ अगदी सिद्ध आहेत.

अशा प्रकारच्या ध्यानात चित्ताचा लय लाऊन त्यात मग्न होतात ते धन्य होतात, कृतकृत्य होतात, मग जे या ध्यांनात अंगभूत आहेत त्यांच्या भाग्याचे व धन्यतेचे वर्णन कसे करावे! येथे हे दाखविले की भगवंताचे प्रिय भक्त, सेवकसुद्धा साधकांनी ध्येय आहेत, मग ते मर्कट आसोत, राक्षस असोत वा लक्ष्मणासारखे भगवदवतार असोत.

सुवेल पर्वतावर रघुवीर हे प्रकरण समाप्त.

सुवेल पर्वतावर चंद्रोदय (११म-१२म)

हिं.दो. ।पूरब दिसा बिलोकी प्रभु देखा उदित मयंक।।
।।कहत सबहि देखहु ससिहि मृगपति सरिस असंक।।११म।।

म.दो. ।पूर्व दिशे प्रभु पाहता दिसला उदित मयंक।।
।।वदति पहा सकलहि शशिसि मृगपति सदृश अशंक।।११म।।

अर्थ- प्रभूंनी पूर्वदिशेकडे पाहिले तो त्यांस चंद्र (मयंक= मृगांक) उगवलेला दिसला, तेव्हा म्हणाले की सर्वजण त्या शशीला पहा, (कसा) मृगपति (सिंहा) सारखा निर्भय दिसतो आहे.।।११म।।

टीका- (१) राम पौष शुद्ध चतुर्दशीला सैन्यासह लंकेच्या तीरावर उतरले. ही बातमी नंतर रावणाच्या सभेत पोचली. नंतर रावण घरी गेला व मंदोदरीने उपदेश केला. म्हणजे ती रात्र मंदोदरीसंगतीतच गेली. सकाळी उठून सभेत रावण गेला व राम इकडे सुवेल शैलावर आले. याप्रमाणे पौषशुद्ध पौर्णिमेस राम या ठिकाणी आले असे ठरते. व येथे पूर्वेस उगवणाऱ्या चंद्राचे वर्णन आहे. पुढे वर्णन केल्याप्रमाणे चंद्रोदय फक्त पौर्णिमेलाच होतो, यावरून ठरते की पद्म. पु. तिथिपत्रास धरुनच मानसांतील वर्णन आहे. किरकोळ भेद आहेत ते इतके महत्त्वाचे नाहीत. (क) मयंक= मृगांक व शशी हे दोन्ही शब्द लांछनयुक्त चंद्र या अर्थाचेच वापरून सुचविले की चंद्रावर जे डाग आहेत त्याबद्दल काही तरी चर्चा होणार. या दोह्यापासून पुढल्या दोह्यापर्यंत 'मनी वसे ते स्वप्नी दिसे' या

म्हणीची उत्तम प्रचिती दाखविली गेली आहे. (ख) रावणासारख्या दुष्ट राक्षसाच्या राजवाड्यासमोर, दृष्टीपथांत आलेले असून राम इतके निर्भय आहेत की विश्रांती घेत स्वस्थ पडले आहेत व आता तर थोडा काव्यशास्त्र विनोद आपल्या भक्तांच्या बरोबर करणार आहेत. स्वतः शंका =भयरहित असल्यामुळे त्यांना मृगांक निर्भय वाटला. स्वतः मृगपति सारखे पुरुषसिंह- 'रावणमत्तगज - मृगराज' असल्याने चंद्राला मृगपतीची उपमा द्यावीशी वाटली. (ग) पहा म्हणून सर्वांना जागृत केले, कारण त्या चंद्राकडे कोणाचे लक्ष नाही. प्रभुंचे मुख व पाय पूर्वेकडे आहेत हे येथे सुचविले. बाकीचे सर्व आपापल्या कार्यात मग्न आहेत. लक्ष्मणाची दृष्टी सर्वत्र फिरत असणार, सुग्रीव व राम मुखावलोकनात दंग, बिभिषणाचे मुख प्रभुंच्या कानाशी, अंगद हनुमान प्रभुपदसंवेत व त्या चरणांवरील चिन्हांचे ध्यान करण्यात मग्न असणार. स्वतः रघुवीराचे चित्त मात्र सीता व रावण यांच्याविषयी विचार करीत आहे हे पुढील चौपायात दाखवतील.

हिं. ।पूरब दिसि गिरिगुहा निवासी। परम प्रताप तेज बल रासी ।।१।।
।मत्त नाग तम कुंभ बिदारी। ससि केसरी गगन बन चारी।।२।।
।बिथुरे नभ मुकुताहल तारा। निसि सुंदरी केर सिंगारा।।३।।
।कह प्रभु ससि महुँ मेचकताई। कहहु काह निज निज मति भाई।।४।।

म. ।पूर्व दिशा- गिरीगुहा-निवासी। परम प्रताप-तेज-बल-राशी।।१।।
।मत्त नाग तमकुंभ विदारी। शशि केसरी गगन-वनचारी।।२।।
।नभिं विकीर्ण मुक्ताफल तारा। निशा-सुंदरी करि शृंगारा।।३।।
।प्रभु वदले शशिमधि मेचकता। कसली, सांगा तुम्हीं निज मता।।४।।

अर्थ- पूर्व दिशारुपी गिरिगुहेत निवास करणारा प्रताप तेज व बल यांची परम राशि (सागर) ।।१।। अंधार (तम) रूपी मदोन्मत हत्तीच्या गंडस्थळांना विदिर्ण करणारा शशीरुपी सिंह गगनरुपी वनांत संचार करीत आहे ।।२।। आकाशांत विखुरलेल्या तारा या मुक्ता (मोती) आहेत व तो निशारूपी सुंदरीने शृंगार केला आहे. ।।३।। प्रभु म्हणाले की शशीमधे जी श्यामता (मेचकता=काळेपणा) आहे ती कसली आहे?

तुम्ही आपापले मत सांगा पाहूं (आधी) ।।४।।

टीका- चौ.-(१) पूर्वदिशा गिरीगुहा निवासी- पूर्वी सांगितले की हा उगवलेला शशी सिंहासारखा निर्भय, निःशंक आहे. इतका वेळ तो कोठे होता हे प्रथम सांगतात. हा सिंह दिवसा डोंगराच्या गुहेत पडून राहिला होता. पूर्व दिशेला दिसू लागला (उगवला) म्हणून पूर्वदिशेला गिरीगुहा म्हटले. सिंह जसा गुहेत स्वस्थ पडून राहिलेला असतो तसा रघुवीर रुपी सिंह सुवेल शिखरावर पडून राहिलेला आहे. गुहेतून बाहेर पडण्यास सिंह जशी योग्य वेळेची प्रतीक्षा करीत असतो, तसे रघुवीर आसन रूपी भूपगुणाचा उपयोग करीत योग्य वेळेची प्रतीक्षा करीत आहेत. (क) परम प्रताप परम तेज व परम बल रघुवीराच्या हृदयांत व शरिरात उसळू लागल्यामुळे हे गुण त्यांना चंद्राच्या ठिकाणी दिसू लागले. 'बघुनि अमित बल वाढे प्रीती' (४।७।१३) 'ज्यांच्या यशा प्रतापा पुढती। शशि मलीन रवि शीतल गमती' (१।२९२।२) 'राजन् राम अतुल बल जैसे। लक्ष्मण तेजनिधानहि तैसे' (१।२९३।३) असे रामचंद्रांच्या प्रताप तेज बलांचे वर्णन अनेक ठिकाणी केलेले आहे. याचा अर्थ असा नव्हे की राम आपल्या मुखाने आपली स्तुती करीत आहेत. असे ज्यास वाटेल त्यास काव्यरसाची चव चाखता येत नाही व मानसशास्त्राची कल्पना नाही असे म्हणावे लागेल. वीर व रौद्ररस रघुवीराच्या चित्तांत उद्दीपित झाले असल्याने त्यांनी असे रुपक करणे स्वाभाविकच आहे. कोणी कुकल्पना करु नयेत म्हणून पुढे श्यामते विषयी भिन्न मते दाखविली आहेत. (ख) तिकडे रावण निर्भयपणे विषयविलासांत दंग आहे, तर इकडे राम अति सात्विक पावन आसनावर पडून विश्रांती घेत काव्यशास्त्रविनोद आपल्या प्रिय भक्तांशी करीत आहोत. तिकडे रावणाच्या भयाने किंनर गंधर्व अप्सरा त्याची सेवा करीत आहेत तर इकडे सुग्रीवादि भक्त, सेवक आजच्या सारखा प्रभुसेवेचा लाभ कोणास कधी मिळाला नसेल,या आनंदाने आपल्या महाभाग्याची व प्रभुच्या कृपालू स्वभावाची मनांत प्रसंशा करीत सेवेत दंग आहेत. काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमतां।। व्यसनेन च मूर्खाणां निद्रया कलहेनच' (सुभा.)

चौ.२-(१) मत्तनागतमकुंभविदारी- कुंभ= गंडस्थळे. तरुण हत्ती मत्त झाला म्हणजे त्याच्या गंडस्थळातून मदाचा स्त्राव होत असतो. सिंह हत्तींची

गंडस्थळे विदारण करतो व त्यांना ठार मारतो. तसा हा शशि केसरी बाहेर पडल्याबरोबर त्याने अंधाररुपी मत्त हत्तींची गंडस्थळे विदारण केली व त्याला नष्ट केला, त्याचा संहार केला. मग तो सिंह जसा वनात संचार करतो तसा हा शशि केसरी आकाशरुपी वनांत संचार करीत आहे. (क) येथे रघुवीराच्या मनांतील रावणविषयक विचार चंद्राच्या निमित्ताने बाहेर पडत आहेत. रावणाचा नाश केव्हा एकदा होईल असे वाटत आहे. रावणाला मत्तगज व रामचंद्रांस 'मत्तेभसिंह' म्हटलेच आहे. पुढे 'जय राम रावणमत्तगज- मृगराज' असे म्हटले आहे. (ख) या वचनांनी कवि सुचवितात की आता रघुवीररुपी वनचारी केसरी रावणमत्तगजाच्या अभिमान व भूपरुपी तमाचे गंडस्थळांचे लवकरच विदारण करणार. 'सोडुनि निघति राम ते विपिनहि। अतुलबली नरकेसरि उभयहि' (३।३७।१) 'मोहमूल बहु शूलद हि त्यागा तम अभिमान' (५।२३) असे रावणास रामदूताने सांगितले होतेच.

चौ.३.(१) नभि विकीर्ण मुक्ताफल तारा- हत्तीच्या गंडस्थळांत मुक्ताफळे मुक्ता असतात त्यांस गजमुक्ता म्हणतात मुक्ता= मोती. तमरुपी कुंभाचे विदारण केल्यावर त्या गंडस्थळात असलेल्या मुक्ता जिकडे तिकडे विखुरल्या त्याच आकाशांतील तारा. चंद्राला निशापति म्हणतात, ही मोती जी विखुरली त्यांचा निशारूपी सुंदरीने शृंगार केला. पौर्णिमेच्या दिवशी आधी चंद्र उगवतो व मग तारा दिसु लागतात म्हणून ही उत्प्रेक्षा केली. (क) कवींनी सुचविले की निशाचर सुंदरीचा शृंगार नष्ट होऊन ती मोत्ये जिकडे तिकडे विखुरली जातील. (ख) येथे रामचंद्रांच्या मनांत सीतेची स्मृति विरहव्यथा जागृत झालेली दिसते. 'आली सीता शीत निशासी' (५।३६।९) येथे निशा सुंदरीचा उल्लेख केला आहेच.

ल.ठे.- मनुष्याच्या चित्तांत कोणता रस उद्दीपित झाला आहे व कोणता विकार प्रबळ आहे हे तो उपमा दृष्टांन्तादि देतो त्यावरुन सहज कळते. मानसशास्त्राच्या या सिद्धान्ताची उदाहरणे बहुतेक सर्व कांडात आहेत. व या टीकेत काही ठिकाणी (३।३७।३-४) सविस्तर दृष्टान्तही दिले आहेत. येथे रामह्रदयात वीर, रौद्र व शृंगार हे तीन रस क्रमशः प्रबल झाले असल्याचे स्पष्ट दिसले. विप्रलंभ शृंगारातून उत्पन्न होणारा विरह. करुणारस चौ ९-१० मधे स्पष्ट दिसेल.

चौ.४-(१) शशिमधिं मेचकता कसली? मेचक= श्याम, कृष्ण,

काळा- मेचकता= श्यामता, काळेपणा, काळाडाग. पौर्णिमेच्या चंद्रांत काळे डाग स्पष्ट दिसतात ते मृगासारखे व केंव्हा सशासारखे दिसतात, म्हणून त्याला मृगांक मृगलांछन, सश, शशलांछन असे म्हणतात. प्रभु सर्वज्ञ, सर्व समर्थ असून आपल्या भक्तांशी थोडा काव्य विनोद करुन त्यांच्या चित्तांतील विकारांचे विचारांचे चित्र, मिळणाऱ्या उत्तरांत दाखवू इच्छितात म्हणून हा प्रश्न विचारला व आपापले मत सांगा असे सांगितले. आता श्रेष्ठतेच्या क्रमाने उत्तरे देतील पण हनुमान अगदी शेवटी देईल. प्रभु सुद्धा आपले मत सांगतील.

हिं. ।कह सुग्रीव सुनहु रघुराई। ससि महुँ प्रगट भूमि कै झाँई।।५।।
।मारेउ राहु ससिहि कह कोई। उर महँ परी स्यामता सोई ।।६।।
।कोउ कह जब बिधि रतिमुख कीन्हा।सारभाग ससि कर हरि लीन्हा।।७।।
।छिद्र सो प्रगट इंदु उर माही। तेहि मग देखिअ नभ परिछाही।।८।।

म. ।ऐका रघुपति सुकंठ सांगत। शशिमधि तो भूछाया प्रगटत।।५।।
।मारी राहु शशिस कुणि वदला। काळा डाग हृदयिं तो पडला।।६।।
।कोणि म्हणे विधि रति वदनाला। रचि तेव्हां हरि शशिसाराला।।७।।
।छिद्र इंदु-उरि दिसे प्रगट ते। त्यांतुन नभपडछाया दिसते।।८।।

अर्थ- सुग्रीव म्हणाला रघुपति ऐका, शशीमधे तर भूमीची छाया प्रगट झाली आहे.।।५।। कोणी (बिभिषण) म्हणाला की राहूने शशीला मार दिला त्याचा तो काळा डाग (वण) त्याच्या छातीवर पडला आहे.।।६।। कोणी (अंगद) म्हणाला की जेव्हा विधिने रतीचे मुख बनविले- रचले तेव्हा त्याने शशीचे सार काढून घेतले, त्यामुळे इंदूच्या उरांत-हृदयांत छिद्र पडले ते प्रगट दिसत असून त्यातून नभाची पडछाया दिसते, दिसत आहे.।।७-८।।

टीका- सूचना- प्रथम सुग्रीवाने उत्तर दिले कारण त्याचा मान सर्वात मोठा हे पूर्वी दाखविले. त्यानंतर बिभिषण, उजव्या पायाशी अंगद व डाव्या पायाशी हनुमान आहे. हनुमानाचे नाव शेवटी स्पष्ट सांगितले आहे, व

पुढील दोन चौपायांत प्रभुंचे मत आहे. राहिले मधले दोघे, बिभिषण व अंगद, म्हणून मधले दोघे वक्ते क्रमाने बिभिषण व अंगद हे ठरले. हनुमंतानंतर लक्ष्मणाचा क्रम आहे पण हनुमंतानंतर कोणी उत्तर दिले नाही म्हणून लक्ष्मणाने उत्तर दिले नाही असे ठरते, म्हणजे लक्ष्मणाला प्रश्न विचारला नव्हता असेही ठरते. विचारल्यावर उत्तर देणारच. बिभिषण व अंगद यांच्या उत्तरांनी त्यास थोडा कमीपणा येण्यासारखा आहे म्हणून कवींनी ती नावे समजण्यासारखी असल्याने अध्याहृत ठेवली. ल.ठे. वस्तु एकच पण पाहणाऱ्या अनेकांना ती कशी भिन्न भिन्न दिसते याचे सुंदर उदाहरण येथे आहे.

चौ.५-(१) ज्याच्या हृदयाचा जो मुख्य स्थायीभाव असेल किंवा पाहण्याच्या वेळा ज्या भावाचे उद्दीपन झाले असेल त्याप्रमाणे तो अशावेळी कल्पना करतो. सुग्रीवाला ज्याची फार आकांक्षा होती ती पूर्ण झाली असली तरी मी अमुक भूमीचा पति स्वामी ही अहंकारवृत्ती जागृत आहे व आपल्या राज्यभूमीचा अधिक विस्तार व्हावा असे त्यास वाटत असले पाहिजे म्हणून त्याला भू-भूमी आठवली. खादाडाला विचारले असते तर तो म्हणाला असता की मोठा थोरला लाडू असून त्यांत मधेच काळ्या मनुका घालाव्या तसा हा चंद्र दिसतो. विक्रमोर्वशीय नाटकांत विदुषकाने असा प्रकारचेच उत्तर दिले आहे अष्टमीचा अर्धचंद्र पाहून.

चौ.६-(१) मारी राहु शशिस- रावणाने विभिषणाच्या छातीत लाथा मारल्या, त्याचे व्रण, डाग त्याच्या छातीवर असून ते दुःख तो अजून विसरला नाही व त्याचा वचपा घ्यावा असे त्यास अद्याप वाटत आहे. हे राहूने शशीला मारणे व त्याचा काळा डाग छातीवर दिसणे या उत्तराने स्पष्ट झाले.

चौ.७-८-(१) हे अंगदाचे वचन आहे. त्याला विधि, रतिमुख, सारभाग हरण करुन घेणे व उरांत छिद्र पडणे या कल्पना सुचल्या. या उत्तराने दिसले की त्याला सुंदर स्त्रीची इच्छा आहे पण दैवाने अजून मिळालेली नाही आणि बापाच्या राज्याचे जे सार सर्वस्व ते सुग्रीवाच्या पदरांत पडले व हे छिद्र अंगदाच्या हृदयांत पडले आहे. वालीचे राज्य वालिकुमारास अंगदास मिळणे जरुर होते पण ते न मिळता मिळाले नुसते असार युवराज पद... सुग्रीव अंगदाला सेवकासारखा वागवतो असे अंगदास

वाटत आहे. याने दाखवले की अंगद अद्याप सकाम, संशयी, सभीत इ. आहे. हे अंगदाच्या हृदयांतील विकार आता फार दिवस टिकणार नाहीत. सुग्रीवाची मोठेपणाची इच्छा, मानाची आवड मात्र शेवटपर्यंत राहणार आहे. रावण वधाने बिभिषणाचे दुःख दूर होणार आहे. आता राम प्रभु आपली विरहव्यथा प्रगट करतील.

हिं. ।प्रभु कह गरल बंधु ससि केरा। अति प्रिय निज उर दीन्ह बसेरा।।९।।
।बिष संजुत कर निकर पसारी। जारत बिरहबंत नर नारी।।१०।।
हिं.दो. ।कह हनुमंत सुनहु प्रभु ससि तुम्हार प्रिय दास।।
।।तव मूरति बिधु उर बसति सोइ स्यामता अभास।।१२रा।।

म. ।प्रभु वदले विष शशिचा बंधुहि। प्रिय अति निज हृदयीं त्या ठेविहि।।९।।
।।विषसंयुत कर निकर पसरतो। विरहवंत नर नारि जाळतो।।१०।।
म.दो. ।ऐका प्रभु हनुमान् म्हणे शशि तुमचा प्रिय दास।।
।।विधु हृदिं तव मूर्ती वसे, तो मेचकताऽऽ भास।।१२ रा।।

अर्थ- प्रभु म्हणाले की विष शशीचा अति प्रिय भाऊ आहे म्हणून त्याला आपल्या हृदयांतच ठेवला आहे त्याने.।।९।। तो विषयुक्त (विषारी) किरण समूहास पसरवतो व विरही नरांना व नारींना जाळतो.।।१०।। हनुमान म्हणाला की प्रभु! ऐका, शशी तुमचा प्रिय दास आहे व विधुंच्या हृदयांत तुमची मूर्ती वास करते, त्या श्यामतेचा तो आभास आहे. ।।दो १२ रा।।

टीका. चौ.९-१० (१) प्रभु असून नर नाट्य करीत विनोद करीत आहेत. अति प्रिय बंधु भरताची आठवण झाली आहे. हलाहल विषाचा श्यामवर्ण तसा भरताचा श्यामवर्ण व भरत प्रभूच्या हृदयांत आहे. 'जग जपि राम, राम ज्या जपती' म्हणून अति प्रिय बंधुला हृदयांत ठेवल्याची कल्पना सुचली. (क) शशीला व निशासुंदरीच्या शृंगाराला पाहून सीताविरह उद्दीपित झाला आहे. म्हणून चंद्र विषारी किरणांनी जाळीत आहे असे वाटले. 'काळ निशासम निशि, शशि भानू' असे पूर्वी म्हटलेच आहे. (ख)

विष शशिचा बंधु- हालाहल विष व चंद्र यांची उत्पत्ती क्षीर सागरातूनच झाली आहे. म्हणून विष शशीचा वडील भाऊ आहे. अति प्रिय वस्तुला ठेवण्यास अति उत्तम स्थान म्हणजे हृदय. विषाला आपल्या हृदयांत स्थान दिल्यामुळे चंद्राचे किरण हालाहल विषाने विषारी झाले आहेत. (ग) नारीचा उल्लेख करुन सुचविले की हा सीतेला सुद्धा जाळीत असेलच.

(२) वीर रसाचे उद्दीपन होताच चंद्र सिंह वाटला, करुणा विरहाचे उद्दीपन होताच हालाहलाचा भाऊच वाटला. असाच शुद्ध द्वादशीचा चंद्र सीतेला पावकमय दिसला. जे तारे येथे रामचंद्रांस मुक्ताफळे वाटली तेच पूर्वी सीतेला निखारे वाटले. ल.ठे. पाहणाराच्या हृदयाची जशी ठेवण असेल तसे त्याला जग दिसते. आता हनुमंत काय म्हणतात पाहू-

दो,रा. हनुमान शब्दाने सुचविले की काही तरि अद्भुत, बुद्धिमत्ता निदर्शक उत्तर देणार. प्रभु- भाव हा की तुम्ही सर्व समर्थ असल्याने श्यामता कसली हे जाणताच पण मला विचारलेत त्या अर्थी जे वाटते ते सांगणे कर्तव्य आहे म्हणून सांगतो. (क) प्रभूंनी हनुमंतास 'सुत' म्हणून व अन्य प्रकारांनी तो अति प्रिय असल्याचे स्पष्ट सांगितले आहे. हनुमान दास असून प्रभूची मूर्ती सर्वत्र पाहण्याचा अभ्यास दृढ झाला आहे. सर्व जगच प्रभुचे दास आहे व सर्व जगांत सर्वत्र प्रभूच आहेत ही निष्ठा व अनुभूति दृढ असल्याने चंद्र रामाचा दास वाटला व त्याच्या हृदयांत प्रभु आहेत असे वाटले, कारण स्वतःच्या हृदयांत ते आहेत. 'हरिचिया दासा हरि दाही दिशा' हे भक्त लक्षण हनुमंताच्या ठिकाणी दिसले. येथे दाखविले की पूर्ण निर्विकार हृदयी व 'निज प्रभुमय जग पाहती' असा या चौघांत फक्त एकच! अनेक रसांचे निदर्शन करीत पर्यवसान भक्तिरसात केले. 'रामदास रामाहूनि मोठे' हे हनुमंताच्या बाबतीत पुन्हा खरे केले. त्या साठीच स्वतः मुद्दाम आधी बोलले. (ख) सर्वांच्या पाठीमागून सेवेस हजर होणे, पुढे पुढे न करणे हा पवन सुताचा स्तुत्य स्वभावच आहे.

श्री मानस गूढार्थ चंद्रिका लंकाकांड अध्याय पहिला समाप्त.

अध्याय दुसरा

हिं. दो. ।पवन तनय के बचन सुनि बिहसे राम सुजान।।
।।दच्छिन दिसि अवलोकि प्रभु बोले कृपानिधान।।१२ म।।

म.दो. ।पवनतनयवच ऐकुनी विहसति राम सुजाण।.
।अवलोकुनि दक्षिणे प्रभु वदले कृपानिधान।।१२ म।।

अर्थ- पवन तनयांचे वचन ऐकून सुजाण (मर्मज्ञ) राम मोठ्याने हसले. (नंतर) दक्षिण दिशेकडे पाहून कृपानिधान प्रभु म्हणाले- ।।१२म।।

टीका- (१) पवनतनय शब्दाने सुचविले की वरील त्याचे वचन पावनतेचा विस्तार करणारे होईल व अनन्य भक्ति म्हणजे काय याची यथार्थ कल्पना देईल. (क) विहसति- अलौकिक प्रेम पाहून मोठ्याने हसले. 'प्रीति अलौकिक बघुनि मनिं रघुकुलमणि हसतात. विनोद करताना एखाद्याने सर्वांच्यावर ताण केली म्हणजे जसे हसू येते तसे येथे मर्मज्ञ रामचंद्रांस आले. (ख) राम- नरलीला केली हा मागला संबंध दाखविला व त्या बरोबर सुजाण= मर्मज्ञ. राम सुजाण या शब्दाचा संबंध उत्तरार्धाशीही आहे. सर्व काही जाणत असून नरक्रीडा करण्यासाठी दक्षिण दिशेकडे पाहिले. (ग) पूर्वार्धाने मागील विषयाचा उपसंहार केला व उत्तरार्धाने पुढील प्रकरणाचा उपक्रम केला. कृपानिधान- कोणावर तरी विशेष कृपा करणार हे सुचविले. (बिभिषणावर केली आहे.)

चंद्रोदय वर्णन समाप्त.

रावणसभा महारसभंग प्रकरण (१३/१- १४/६)

हिं. ।देखु बिभिषन दच्छिन आसा।घन घमंड दामिनी बिलासा।।१।।
।मधुर मधुर गरजइ घन घोरा।होई वृष्टि जनि उपल कठोरा।।२।।

।कहत बिभिषन सुनहु कृपाला। होइ न तडित न बारिद माला।।३।।
।लंका सिखर उपर आगारा। तहँ दस कंधर देख अखारा।।४।।

म. *।बघ कि बिभिषण दक्षिण आशे। घन घमंड दामिनी विलासे।।१।।*
।मधुर मधुर गर्जति घन घोर। उपल वृष्टि होवो न कठोर।।२।।
।म्हणे बिभिषण पहा कृपाला। नाही तडित न वारिद-माला।।३।।
।लंका-शिखरावर आगार। जलसा तिथे बघे दशकंधर।।४।।

अर्थ- बिभिषण! (जरा) दक्षिण दिशेकडे बघ की, कशी मेघांनी गर्दी केली आहे, वीज चमकत आहे.।।१।। आणि मोठे विशाल (घोर) मेघ (कसे) मधुर मधुर गर्जत आहेत कठीण गारांचा पाऊस न पडो म्हणजे झाले.।।२।। बिभिषण म्हणाला हे कृपाला! हे पहा ही वीजही नाही व मेघमाला ही नाही।।३।। लंका शिखरावर (एक) मंदिर आहे, तिथे जलसा (चालू) आहे व दशकंधर तिथे (बसून) पाहात आहे.।।४।।

टीका- चौ.१-२ (१) प्रभु कृपानिधान वदले असे मागील दोह्यांत म्हटले, व येथे बिभिषणाला संबोधिले. प्रभु सर्वज्ञ सर्व दर्शी असून अन्य मनुष्याप्रमाणे बिभिषणाला प्रेमाने विचारित आहेत ही त्याच्यावर कृपा केली. (क) बघ (देखु) हे एकवचन आहे. याने दिसले की प्रभु बिभिषणावर प्रसन्न आहेत. (ख) घन घमंड- घमंड ही हिंदी शब्द आहे पण त्यात श्लेष असल्याने व उभयार्थी एक शब्द मराठीत नसल्याने तो तसाच ठेवावा लागला, अन्यथा मूळांतील सर्व अर्थ प्रगट करता आला नसता. घमंड= समुह. मेघांचा समूह हा एक अर्थ झाला. घन-दृढ, पक्का, घमंड= घमेंड, गर्व, अभिमान. मेघांचा विलास नसून घनघोर गर्वाचा विलास चालला आहे . 'प्रभु सस्मित पाहुन अभिमाना' असे पुढे म्हटले आहेच. (ग) मधुर मधुर गर्जति घन घोर- येथे घोर म्हणजे भयंकर असा अर्थ करणे चुकीचे ठरेल. जे घोर-भयंकर असते ते मधुर मधुर= अति मधुर असू शकत नाही. म्हणून घोर= विशाल, मोठमोठे असा अर्थ लक्षणेने घेणे भाग आहे. (घ) उपलवृष्टि= गारांचा पाऊस. वृष्टि न होवो म्हणण्यात कृपालु स्वभाव दिसलाच. वानरसेना पर्वतावर अगदी उघड्यावर आहे गारा किती मोठ्या

पडतात याचा नेम नसतो. गारा पडून शेकडो गुरे मेल्याच्या बातम्या वर्तमानपत्रांत येतातच. नारळा एवढ्या तर पुष्कळ वेळा काही भागांत पडतात. दगडासारख्या कठिण कठोर असतात, वानरसेनेचे फार हाल होतील असे वाटले म्हणून म्हटले की वृष्टि न होवो.

चौ.३-४-(१) कृपाला! माझ्यावर कृपा करुन मला विचारलेत हे माझे भाग्य! सर्व कपि सेनेवर व आम्हावर आपली इतकी कृपा असल्यावर भीति व चिंता कसली? (क) लंका शिखरावर आगार- या चरणाने १०।७ च्या पहिल्या चरणाची पुनरुक्ति झाली आहे. या पुनरुक्तिने सुचविले की संध्या झाल्यावर रावण ज्या मंदिरात जाऊन बसला तेच हे आगार= भवन आहे. जलसा= नृत्यगायनाची सुरु असलेली बैठक.

हिं. ।छत्र मेघडंबर सिर धारी। सोइ जनु जलद घटा अति कारी।।५।।
।मंदोदरि श्रवन ताटंका। सोइ प्रभु जनु दामिनी दमंका।।६।।
।बाजहि ताल मृदंग अनूपा। सोइ रव मधुर सुनहु सुरभूपा।।७।।
।प्रभु मुसुकान समुझि अभिमाना। चाप चढाइ बान संधाना।।८।।

म. ।छत्र मेघडंबरी शिरावर। जणु अति काळी जलद घटा वर।।५।।
।ताटंकें मंदोदरिं कानीं। प्रभु! त्या जणुं चमकती दामिनी।।६।।
।टाळ-मृदंग वाजती अनुपम। मधुर मधुर रव तो सुरसत्तम।।७।।
।प्रभु सस्मित जाणुनि अभिमान हि। सज्य चाप कृत शरसंधान हि।।८।।

अर्थ- रावणाच्या मस्तकावर जे मेघडंबरी छत्र आहे तीच जणू मेघांची फार काळी, श्रेष्ठ घटा (समूह) आहे.।।५।। मंदोदरीच्या कानांत जी कर्णफुले (ताटके) आहेत,त्याच हे प्रभु! जणू विजा चमकत आहेत.।।६।। टाळ मृदंग अनुपम वाजत आहेत तोच हे सुरश्रेष्ठा! मधुर मधुर ध्वनि (गर्जना) आहे.।।७।। (रावणाला) अभिमान झाला आहे हे जाणून प्रभुनी स्मित केले व धनुष्य सज्य करुन त्यावर बाण लाउन नेमही धरला.।।८।।

टीका- सूचना- या व मागील चार चौपायावरुन सिद्ध होते की

लंकेतील त्या मंदिरात बसलेल्या रावणाच्या शिरावरील मेघडंबरी व रावणाच्या मांडीवर बसलेल्या मंदोदरीच्या कानातील कर्णफुलाची चमक सुवेल शिखरावरुन चंद्र प्रकाशात सुद्धा प्रभुच्या दृष्टीस पडली. रावणाला आपल्या राजवाड्यातून सुवेल शैलावर पसरलेला कपिसेना सागर दिसला असे वर्णन वा.रा. आहेच. याच सुवेल शिखरावरुन हनुमंताला लंका कशी दिसली ते वर्णन ५।३।१० पासून पुढे पाहणे. या वर्णनावरुन ठरते की ती मेघडंबरी सुवेल शिखरापेक्षा बरीच उंच असली पाहिजे, कारण राम पडल्या पडल्या पहात आहेत.

चौ.५-(१) मेघडंबरी- मोठ्या मेघाच्या आकाराचे छत्राकार छत. श्री सज्जनगडावर श्री समर्थांच्या समाधीवर लहानशी मेघडंबरीच आहे. राजांचे, महाराजांचे छत्र अति श्वेत असते. पण रावणाचे सर्वच उलटे, म्हणून त्याचे छत्र अगदी त्याच्या सारखे काळे कुट्ट. घटा=पटल, समूह. वर=श्रेष्ठ, जलदाचे श्रेष्ठत्व त्याच्या काळेपणावर असते. काळ्याकुट्ट मेघांच्या समुदायासारखी ती मेघडंबरी दुरुन दिसली. दहा शिखरांच्या कज्जलगिरीवर मेघसमूहासारखी मेघडंबरी पाहिजेच.

चौ.६-(१) ताटंक= कर्णफुल, रत्नांचे किंवा मोत्यांचे कर्णभूषण. ही कर्णफुले अशी चमकत होती की दुरुन पाहणारास विजा चमकत असल्याचा भास होत होता. (क) दामिनी- सौदामिनी= मेघांत चमकणारी वीज. रावण हा ही एक काळाकुट्ट मेघच, म्हणून मंदोदरी रावणाच्या मांडीवर असली तरच दामिनी हे नाव यथार्थ ठरेल.

चौ.७-(१) टाळ मृदंग वाजती अनुपम- 'वाजति पखवाज टाळ वीणा' (१०।९) असे तेथे चालू आहे. येथे 'वीणा' हा उल्लेख नाही. कारण टाळमृदंगाच्या घोषांत वीणानाद इतक्या लांब ऐकू येत नव्हता. टाळमृदंगादिकांचा ध्वनि मेघांच्या मधुर मधुर गर्जनेसारखा सुवेल शैलावर एकू येत होता. सुरसत्तम= सर्व देवात श्रेष्ठ, सुरभूप= देवांचा राजा म्हणजे इंद्र असा अर्थ घेतला गेला असता म्हणून 'सुरसत्तम' घातला.

चौ.८-(१) प्रभु सस्मित जाणुनि अभिमान- परम प्रबल रिपु समोर दिसत असता नृत्य गायनांत दंग झाला आहे हे अभिमानाचे लक्षण आहे. 'काळविवश अभिमान कि झाला' असे मंदोदरीने ही जाणले. (क) सज्य चाप कृत शरसंधान हि- ल.टे. आधी स्मित हास्य केले व मग धनुष्याला

दोरी लावली सज्ज केले. या स्मिताने हास्याने आपल्या मायेला पुढील कार्याची प्रेरणा दिली. अशी उदाहरणे पुढे वारंवार दिसतील. डाव्या बाजूला धनुष्य होतेच, बाण हातात घेऊन निरिक्षण करीत होते. चटकन् उठून वीरासनावर बसले, घेतले धनुष्य, चढवली दोरी, लावला तो बाण आणि नेम धरला सुद्धा. बाण सोडल्याचा उल्लेख नाही, पण पुढील वर्णनावरुन मानावे लागते की बाण सोडला. हे वर्णन न करण्यात हेतु इतकाच की धनुष्याची दोरी केव्हा ओढली व केव्हा बाण सोडला हे कोणास कळले सुद्धा नाही. बाण धनुष्यावर लाऊन नेम धरताना मात्र दिसले. यात काही आश्चर्य नाही हे पुढील परम महदाश्चर्याने कळेल.

हिं.दो. ।छत्र मुकुट ताटंक तब हते एकही बान।।
।सब कें देखत महि परे मरमु न कोऊ जान।।१३ रा।।
हिं.दो. ।अस कौतुक करि राम सर प्रबिसेउ आइ निषंग।।
।रावन सभा ससंक सब देखि महा रस भंग।।१३ म।।

म.दो. ।छत्र मुकुट ताटक तैं तोडी एक चि बाण।।
।सर्वांदेखत पतित महिं कुणा न मर्मज्ञान।।१३ रा।।
म.दो. ।लीला करुनी रामशर ये आश्रयी निषंग।।
।।रावणसभा सशंक सब बघुनि महा रसभंग।।१३ म।।

अर्थ- एकाच बाणाने छत्र मुकुट व ताटंक तोडून टाकली. सर्वांच्या देखत छत्रादि भूमीवर पडली पण यातील मर्माचे ज्ञान कोणाला झाले नाही. (मर्म कळले नाही). ।।दो१३ रा।। अशी लीला करुन रामबाण परत आला व त्याने भात्याचा आश्रय केला (भात्यात शिरला) महारसाचा भंग झालेला पाहून रावणाची सर्व सभा भयभीत झाली.।।दो१३ म।।

टीका- दो. रा.- बिभिषणाला लंकेश बनविल्याचे रावणास कळले असून, सिंधु बंधन करुन लंकेवर स्वारी करण्यासाठी आले आहेत हे माहीत असून छत्रमुकुटादि राजभूषणाचा उपयोग करुन, रघुवीराच्या समोर नृत्यगायनात रंगला आहे व त्याचे सचिव व सभासदही दंग झाले आहेत. हे

जाणून सर्वाचा गर्व उतरविण्यासाठी हा खेळ केला. मेघडंबरी छत्राचे तुकडे उडून ते, दाही मुकुट फुटून ते व मंदोदरीच्या कानातील कर्णफुले तुटून ती खाली जमिनीवर पडली. कशी पडली, कशाने पडली याचे कारण कोणालाच कळले नाही. सार हे की तो बाण कोणाला दिसला नाही, बाणाचा आवाज किंवा मोडतोड झाल्याचा आवाज सुद्धा ऐकू आला नाही. ते तुकडे पडून कोणाला लागले नाही की मंदोदरीच्या कानाला ओरखडासुद्धा उठला नाही. सोन्यारत्नाच्या मुकुटांचे तुकडे करणारे व कानातील कर्णफुले तोडणारे एकच अस्त्र! पिशाच्चलीला झाली की काय झाले कोणास काही तर्क करता येईना.

दो.म.-(१) रामबाणाचा हा सहज खेळ झाला तो आपले काम करुन परत येऊन भात्यांत शिरला. (क) कर्णफुले पडली त्यानी जणू मंदोदरीला सांगितले की तुला वैधव्य प्राप्त झाले आहे म्हणून समज, हे इतरांनाही ऐकू गेलेच. कारण की विधवानी कर्णफुले (कुडी-कुड्या) घालण्याची चाल त्यावेळी नव्हती, कारण ते सौभाग्यवती स्त्रियांचे सौभाग्यभूषण आहे (असे वाटत होते) (ख) छत्रमुकुट पडल्याने कळले की रावणाचा राजेपणा संपला. पण तो पक्का निगरगट्ट आहे पुन्हा दुसरे मुकुट घालणारच व वालिकुमार ते पाडणारच. (ग) महारस= शृंगाररस. सर्व सभा त्या रसांत रंगली होती, मग्न होती, त्यांचा एका एकी रसभंग झाला, आनंदरस नष्ट झाला व सर्व सभासद भयभीत झाले. रावणास ठार मारण्याची इच्छा असती प्रभूची तर त्या बाणाने ते ही केले असते पण असे गर्व हनन झाल्यावर तरि संधि करण्यास तयार झाला तर कोट्यानुकोटी लोकांचा विनाश वाचेल, म्हणून ही लीला केली. बेसावध, निशस्त्र असलेल्यावर प्रहार करणे अधर्म असल्याने रक्ताचा थेंब सुद्धा सांडला नाही. अयोध्या कांडात रामराज्यरसभंग झाला. येथे महारसभंग झाला व त्याने राज्यरसभंग सुचविला.

हिं. ।कंप न भूमि न मरुत बिसेषा। अस्त्र सस्त्र कछु नयन न देखा।।१।।
।सोचहि सब निज हृदय मझारी। असगुन भयउ भयंकर भारी।।२।।
।दसमुख देखि सभा भय पाई। बिहसि बचन कह जुगुति बनाई।।३।।

म. *।भूमिकंप नहि नसे प्रभंजन। अस्त्र शस्त्र बघती न विलोचन।।१।।*
।निज निज चित्तीं सचिंत सारी। अशकुन होइ भयंकर भारी।।२।।
।सभय सभा देखुनी दशानन। विहसुनि करि युक्तिने भाषण।।३।।

अर्थ- भूकंप झाला नाही किंवा जोराचा वारा सुटला नाही व अस्त्रशस्त्रादि कोणाच्या डोळ्यांना दिसले नाही.।।१।। सभेतील सारी मंडळी आपापल्या चित्तात सचिंत आहेत, कारण की भारी भयंकर अपशकुन झाला.।।२।। दशाननाने पाहिले की सर्व सभा भयभीत झाली आहे म्हणून तो मोठ्याने हसून युक्तीने भाषण करु लागला।।३।।

टीका- चौ.१-३-(१) छत्र मुकुट ताटंक तुटून, गळून पडण्यासारखे कोणतेच कारण घडले नाही, पण कार्य मात्र घडले, त्यामुळे सर्व सभासद गोंधळात पडले. भयचकीत झाले. येथे अद्‌भुत रस आहे. (क) सर्व सभेला वाटले की हा फारच मोठा भयंकर अपशकुन झाला, त्यामुळे सर्व चिंतातुर, भयग्रस्त झाले आहेत. (ख) सभय सभा देखुनी- भाव हा की दशाननाला मात्र भय, चिंता इ. काही वाटले नाही. मोठ्याने हसवण्यात भाव हा की हे सर्व लोक महामूर्ख आहेत, निष्कारण घाबरले आहेत. लोकांना धीर यावा म्हणून काही तरी युक्तीने-चातुर्याने सगळ्यांना समजावतो.

हिं. *।सिरउ गिरे संतत सुभ जाही। मुकुट परे कस असगुन ताही।।४।।*
।सयन करहु निज निज गृह जाई। गवने भवन सकल सिर नाई।।५।।
।मंदोदरी सोच उर बसेऊ। जब ते श्रवनपूर महि खसेऊ।।६।।

म. *।शिरंहि गळत संतत शुभ ज्याला।मुकुट पडूनि की अशकुन त्याला।।४।।*
।निजा निजा निज निज गृहें जाउनि।गेले भवनि सकल शिर नमवुनि।।५।।
।मंदोदरी उरिं चिंता वसली।कर्णफुले जैं महिवरी पडलीं।।६।।

अर्थ- मस्तके गळून सुद्धा ज्याचे सदा सर्वदा शुभच झाले त्याला मुकुट पडल्याने अपशकुन होतो की काय? (त्याला कसला हा अपशकुन?)।।४।। निजा आपापल्या घरी जाऊन, जा निजा.

रावणाला मस्तक नमवून सगळे घरी गेले.।।५।। जेव्हा कर्णफुले जमिनीवर गळून पडली तेव्हा पासून चिंतेने मंदोदरीच्या हृदयांत घर केले आहे.।।६।।

टीका- (१) शिरंहि गळत- आपली शिरे आपल्या हातानी कापून शंकरास अर्पण केली रावणाने त्या आपल्या पुरुषार्थाची प्रौढी सुचवित आहे. शिरे गळून पडल्याने काहीच अकल्याण न होता दिवसेंदिवस अधिकाधिक कल्याणच होत गेले, मग निर्जीव जड मुकुट गळून पडल्याने माझे काय वाईट होणार आहे? शिरे मुकुटासारखी आपोआप गळून पडली नाहीत, म्हणून हा दृष्टांत भ्रामक आहे. पण कशी तरी वेळ मारून नेऊन आपला कमीपणा, मानहानी इत्यादिंवर पांघरुण घालण्यासाठी पुरुषार्थाचा पाढा वाचून सुचविले की रावणाला शकुन अपशकुन याची काहीच किंमत वाटत नाही. (क) मंदोदरीच्या हृदयांत त्या क्षणापासून चिंतेने ठाण मांडले आहे. माझे सौभाग्य संपले असे तिला वाटू लागले. पूर्वी केलेल्या अनुमानास या अपशकुनाने चांगलीच बळकटी आणली.

रावणसभा- महारस-भंग प्रकरण समाप्त.

'मंदोदरीचा रावणास तिसरा उपदेश' (१४।७-१६)

हिं. ।सजल नयन कह जुग कर जोरी।सुनहु प्रानपति बिनति मोरी।।७।।
।कंत राम बिरोध परिहरहू।जानि मनुज जनि हठ मन धरहु।।८।।
हिं.दो. ।बिश्वरुप रघुबंसमनि करहु बचन बिस्वासु।।
।।लोक कल्पना बेद कर अंग अंग प्रति जासु।।१४।।

म. ।सजल विलोचन युग कर जोडी।म्हणे प्राणपति! विनंति थोडी।।७।।
।कांत! राम वैरा परिहरणे।समजुनि मनुज, हट न मनिं धरणे।।८।।
म.दो. ।विश्वरूप रघुवंशमणि धरां वचनि विश्वास।।
।।लोक कल्पना वेद करि ज्याच्या प्रत्यंगास।।१४।।

अर्थ- नेत्र अश्रुंनी भरले आहेत आणि दोन्ही हात जोडून मंदोदरी म्हणाली

की प्राणपति! (माझी) थोडी विनंति आहे (ती ऐकावी)।।७।। कांत! रामवैराचा त्याग करावा, त्यास मनुष्य समजून मनात हट्ट धरु नये।।८।। माझ्या म्हणण्यावर विश्वास ठेवा की रघुकुलशिरोमणि राम विश्वरुप आहेत, व त्यांच्या प्रत्येक अंगाच्या ठिकाणी वेदांनी (सत्यलोकादि) लोकांची कल्पना केलेली आहे.।।दो.१४।।

टीका- चौ.७-८-(१) पूर्वी दोन वेळा केलेल्या उपदेशाचा काही उपयोग झाला नाही व 'कालविवश अभिमान किं झाला' हे मंदोदरीला कळले आहे तरी नुकत्याच घडलेल्या 'भयंकर भारी' अपशकुनाने घाबरुन गेली आहे म्हणून हा तिसरा प्रयत्न आहे. येथे आरंभीच डोळे पाण्याने भरले आहेत, करुणारसातूनच प्रारंभ झाला आहे, 'प्राणप्रिय, कांत' या विशेषणानी करुणेला शृंगाराची जोड दिली आहे, पण पदर पसरणे, पाया पडणे ही दीनतेची प्रभावी लक्षणे नाहीत, हात जोडणे हे सामान्य लक्षण आहे. (क) रामवैराचा त्याग करा ही मुख्य कर्तव्य गोष्ट सांगितली. सुचविले की सीता देऊन साम करा. राम मनुष्य आहेत या भ्रमामुळे हट्टाने वैर चालू ठेवले आहे असे तिला वाटत आहे. अवतारी महाविष्णु व त्यांचे विविध अवतार यांचे वर्णन करुन तेच रघुवीर राम आहेत असे मागल्या वेळी सांगितले. यावेळी भगवंताच्या विराट स्वरुपाचे वर्णन करणार आहे.

दो. (१) धरा विश्वास- विश्वास ठेवा असे सांगण्याचे कारण म्हणजे रावणाचा तिच्या म्हणण्यावर विश्वास नाही असे मागील दोन प्रसंगी तिला दिसून आले आहे. 'कवण हि सिद्धि किं विश्वासाविण। भवभयनाश न हरिभजनाविण।। विश्वासाविण भक्ति ना' (७।२०।८ व दो) श्रोत्याचा वक्त्याच्या वचनावर व शास्त्रावर विश्वास असेल तरच श्रवणाविषयी आदर उत्पन्न होतो. (क) स्त्रियांच्या वचनावर विश्वास ठेवणे पुष्कळ वेळा घातक ठरते असे रावण कदाचित म्हणेल म्हणून की मी आपल्या पदरचे सांगत नसून वेद जे सांगतात तेंच सांगत आहे. (ख) कल्पना वेद करि- भाव हा की वेदसुद्धा ज्याला पूर्णाशाने जाणू शकत नाहीत आणि त्यामुळे ते सुद्धा अनुमानानेच वर्णन करतात. 'कोणी यदंत न आदि समजले। मति अनुमानि वेद असं वदले' (१।११८।४) १।३४१।५-८ पहा. वेदांनी केलेली कल्पना पुरुषसुक्तात सुद्धा आहे. चंद्रमा मनसः जात, (चंद्रलोक) चक्षोः सूर्यः

अजायत (सूर्य व सूर्य लोक) मुखात् इन्द्रः अग्निःच प्राणात् वायुः अजायत।। नाभ्याः आसीत अंतरिक्षं, शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत।। पद्भ्यांभूमि, दिशः श्रोत्रात् तथा लोकान् अकल्पयन्।। (पु.सुक्त). रघुकुलशिरोमणी रामच विश्वरूप म्हणजे विराटरुप आहेत हे सांगितले, त्यांच्या प्रत्येक अंगाच्या ठिकाणी कोणते लोक आहेत हे आता सांगते.

हिं. ।पद पाताल सीस अज धामा।अमर लोक अँग अँग बिश्रामा।।१।।
।भृकुटि बिलास भयंकर काला।नयन दिवाकर कच घन माला।।२।।
।जासु घ्रान अस्विनी कुमारा।निसि अरु दिवस निमेष अपारा।।३।।
।श्रवन दिसा दस बेद बखानी।मारुत स्वास निगम निज बानी।।४।।

म. ।पद पाताल शीर्ष अजधामहि।अंगि इतर लोकां विश्रामहि।।१।।
।भृकुटि-विलासच काल भयंकर।कच घनमाला नयन दिवाकर।।२।।
।घ्राण यस्य अश्विनीकुमार।रजनी दिवस निमेष अपार।।३।।
।श्रवण दिशा दश वेद चि वानी।श्वास मरुत निज ती श्रुति वाणी।।४।।

अर्थ- (प्रभुच्या या रूपाचे) पाय म्हणजे पाताल लोक आणि मस्तक म्हणजेच ब्रह्मलोक (अज=ब्रह्मदेव, धाम= लोक) इतर अंगात इतर लोकांचा विश्राम (निवास) आहे.।।१।। भृकुटीचा विलास हाच भयंकर काळ होय. केश घनमाला (मेघसमूह) व सूर्यनेत्र आहे.।।२।। घ्राण (नाक) अश्विनीकुमार आणि रात्र व दिवस हे अपार निमेष (पापण्यांचे खालीवर होणे) आहेत।।३।। कान दश दिशा आहेत, असे वेदच वर्णन करतात, ज्यांचा श्वास वायु आहे आणि श्वासापासून उत्पन्न झालेले जे वेद (निगम, श्रुति) ती त्यांची वाणी आहे.।।४।।

टीका- चौ.१-(१) आता विश्वरूपाचे क्रमशः वर्णन आहे. बिश्व= चतुर्दश भुवने, सप्त पाताळ व सप्त स्वर्ग. पाताळ अधोलोक आहेत. शरीरातील सर्वात खालचे अंग पाय होत आणि सर्वात वरचा भाग- अंग मस्तक होय, म्हणून येथे पाय = पाताळ, व मस्तक म्हणजे सर्वात वरचा लोक ब्रह्मलोक= सत्यलोक. (क) विराट रूपाचे पाय आणि मस्तक यांच्या

मधील जे इतर अवयव, अंगे ती पाताल व ब्रह्मलोक यांच्यामधे असलेले इतर लोक होत.

चौ.२-३- (१) भृकुटी= भिवया, यांचे वर चढणे व खाली होणे (=विलास) हा भयंकर काळ आहे. काळाचाही जो काळ तो भयंकर काळ. 'भृकुटिविलासि' सृष्टि लय घडतो' (३।२८।५) भिवया वर चढविणे हे क्रोधाचे-संहाराचे लक्षण आहे. त्या स्थिर राहणे हे स्थिती लक्षण आहे व त्याखाली होणे हे उत्पत्ती लक्षण आहे. (क) निमेष- हा नश्वर काळाचा एक अगदी लहानसा भाग आहे. 'लवनिमेष परमाणु युग.... काल यस्य कोदंड' (घ मं.दो.१). डोळ्यांच्या पापण्या खालीवर होणे याला निमेष (उन्मेष) म्हणतात. सूर्याचा संबंध सुद्धा कालमापनाशी आहेच. नयन दिवाकर= दिवस रात्र करणारा, सूर्य. एका दिवसात माणसांचे अपार निमेष होतात. निमेषांचा संबंध डोळ्यांशीच आहे. (ख) कच घनमाला. कच=केश. हे काळे, तांबूस, पिवळट, श्वेत (पांढरे) इत्यादि वर्णाचे मस्तकावर असतात. तसेच मेघ विविध वर्णाचे व सर्वांच्या डोक्यावर उंचावर असतात. मेघांत ज्या प्रमाणात जल असेल त्या प्रमाणात ते कमी जास्त काळे किंवा पांढरे असतात. केसांना मुळांत ज्या प्रमाणांत जलतत्वाचा पुरवठा होतो त्या प्रमाणात ते काळे असतात. तो होत नाहीसा झाला म्हणजे केस पांढरे होतात. मेघांत जे तांबूस लाल इ. वर्ण दिसतात ते तेजामुळे प्रकाशामुळे दिसतात. तसाच केसांचा तांबूस वगैरे वर्ण तेजावर अवलंबून असतो. तेजाचा व जलाचा पुरवठा शरीरातूनच व्हावा लागतो. असे कच व घन (मेघ) यांत साम्य आहे. विश्वरूपाचे जे केश त्या मेघमाला होत. (ग) घ्राण अश्विनीकुमार- अश्विनीकुमार हे फार सुंदर जुळे भाऊ देवांचे वैद्य आहेत. दोन नाकपुड्या मिळून जसे नाक- घ्राण तसे हे जुळे भाऊ आहेत. मुखाचे सौदर्य नेत्रां पेक्षा सुद्धा नाकावर विशेष अवलंबून असते. नाक कापलेला मनुष्य जितका कुरुप दिसेल तितका कुरुप डोळा फुटलेला दिसणार नाही. नाकातून चालणाऱ्या श्वासातून आकाशादि पंच तत्वांचे ज्ञान होते व श्वासनियमन केल्याने रोगनिवारण व रोग प्रतिबंध करणे शक्य असते. 'शिवस्वरोदय' ग्रांथात याविषयी विस्तृत वर्णन आहे. नाकावरुन व श्वासावरुन मरणकाळ समजू शकतो जसा अश्विनीकुमार मरणकाल जाणू शकतात रोग्याचा. 'कालपरिज्ञान' प्रकरणात मृत्यु चिन्हांचे वर्णन आहे. यस्य= ज्याचे प्रभुचे

नाक= अश्विनीकुमार.

चौ.-४ -(१) श्रवण दिशा दश- श्रवण= कान, यांत पोकळी असते, आकाश असते. दिशा आकाशाचाच भाग आहेत. शब्द ग्रहण करणे हे याचे कार्य आहे. 'दिशः श्रोत्रान्' असे वेदाने वर्णन केलेच आहे. (पु.सु) (क) श्वास मरुत- जो फार वाढला किंवा बंद पडला की मरण येते तो मरुत, मरुत मरुत् (अ.व्या,सु.) श्वास अति वाढला किंवा बंद पडला की मरण येते हे पुष्कळांस माहीत असेल. विराटाचा जो श्वास तोच मरुत=वायु. (ख) श्वास निज ती श्रुति. तीच वाणी 'अस्य निःश्वसितं वेदाः इत्यादि' (वृह.उ.२।४।१०) 'श्वास सहज ज्याचा श्रुति चारी। तो हरि पढतो कौतुक भारी' (१।२०४।५). असे जे वेद तीच विराटाची वाणी. यांनाच रामचंद्रांनी 'मम अनुशासन' = माझी आज्ञा म्हटले आहे. 'सेवक तो प्रियतम मम तो ही। मम अनुशासन मानी जोही' (७।४३।५) वायूच्या मदतीशिवाय वाणीचा उच्चार होऊच शकत नाही. वायु-वात ज्यावेळी विशिष्ट पद्धतीने आकाश तत्वात प्रवेश करतो त्यावेळी स्फोट, ध्वनि, नाद, शब्द उमटतात म्हणून येथे वायु व वाणी यांचा संबंध दाखविला.

ल.ठे.- पिंडातील एका शरीरातील= व्यष्टीच्या इंद्रियाच्या ज्या देवता तीच ब्रह्मांडातील विराट शरीरातील- समष्टीची इंद्रिये किंवा अंगे, अवयव होत. पिंडात अश्विनीकुमार घ्राणेंद्रियाची देवता तर ब्रह्मांडांत अश्विनीकुमार घ्राण, कानांच्या देवता दशदिशा तर कान म्हणजेच दशदिशा. नेत्रांची देवता सूर्य तर नेत्रच सूर्य, मनाची देवता चंद्र तर मनच चंद्र, याप्रमाणे इतरांचे समजावे.

हिं. ।अधर लोभ जम दसन कराला।माया हास बाहु दिगपाला।।५।।
।आनन अनल अंबुपति जीहा।उतपति पालन प्रलय समीहा।।६।।
।रोमराजि अष्टादस भारा।अस्थि सैल सरिता नस जारा।।७।।
।उदर उदधि अधगो जातना।जगमय प्रभु का बहु कलपना।।८।।

म. ।ओष्ठ लोभ यम दशन कराल।माया हास बाहु दिकपाल।।५।।
।आनन अनल अंबुपति जिव्हा।सृष्टि स्थिति संहार समीहा।।६।।
।रोमराजि अठरा हि वनस्पति।अस्थि शैल नसजाल नद्या अति।।७।।

।उदर उदधि अधगो यातना। प्रभु जगमय का बहु कल्पना।।८।।

अर्थ- ओठ लोभ होय, कराल दाढा यम आहे, हास्य माया आहे, बाहू दिकपाल आहेत.।।५।। मुख अग्नि, जिव्हा वरुण (जलाची देवता- अंबुपति) आहे. उत्पत्ती, स्थिति व संहार ही सामान्य इच्छा आहे.।।६।। अंगावरील रोमावली अठरा प्रकारच्या वनस्पति आहेत. हाडे पर्वत आहेत, शिरांचे नसांचे जाळे या पुष्कळ नद्या होत.।।७।। उदर (पोट) समुद्र आहे व खालची इंद्रिये (अधगो) (यम) यातना होत. फार कल्पना कशाला? प्रभु जगमय आहे.।।८।।

टीका- चौ ५-(१) ओष्ठ- अधर, यांना लोभ म्हटले. लोभ कफ आहे. कफांत चिकटपणा, ओलावा असतो. ओठ नेहमी ओलसर असले तरच सुख वाटते. 'ओठांना कोरड पडली' यातून हाच ध्वनि निघतो. ओठांना दशनच्छद= दातांना लपविणारे म्हणतात. लोभ आपले धन असेच लपवीत असतो. 'ओठ चाटणे' हे लोभाचेच लक्षण समजतात. रस शोषून, चोखून घेण्याचे काम ओठच करतात. (क) यम दशन कराल- दात दाढा यांचे काम फोड, तोड, विनाश करुन पीठ करणे, धुळीस मिळविणे तसेच यमाचे. (ख) माया हास- हास=हास्य. रघुपतिंनी आपल्या हास्याने मायेला प्रेरणा कशी दिली हे या टीकेत वारंवार स्पष्ट केले आहे. रावणसभा महारसभंग स्मितरुपी मायेनेच केला आहे. (ग) बाहु दिक्पाल- बाहू देहाचे रक्षण पालन करण्याचे काम करतात म्हणूनच बाहू राजन्यः (क्षत्रिय) कृत! (पु.सु.) राजन्य= क्षत्रिय= संरक्षण करणारा वर्ण-वर्ग. असे म्हटले आहे. ब्रह्मांडाचे पालन करणारे दश दिक्पाल, दश दिशांचे पालन-रक्षण करणारे, विराटाचे बाहू आहेत.

चौ.६-(१) आनन अनल- विराटाचे आनन= मुख अग्नि आहे. 'मुखात् अग्निः' (पु.सु.) आनन्ति अनेन, आननम्= मुखाचा आतला भाग. अन प्राणने (अ.व्या.सु) अनिति अनेन, अनलः अन प्रणने (अ.व्या.सु) दोन्ही शब्दांची उत्पत्ती समानार्थक अन धातूपासूनच आहे. मुखातूनच वैश्वानराचे पोषण केले जाते. मुखाचे उष्णतामान त्वचेपेक्षा अधिक असते. मुखातील वाफानी वस्त्र गरम करुन डोळा शेकता येतो.(क) अंबुपति- अंबु=जल,

जलपति वरुण आहे. जलाचा गुणच रस आहे. रस= जल असा अर्थही आहेच. 'शृंगारादौ द्रवे वीर्ये देह धात्वम्बुपारदे' (विश्वः) जीभेच्या इतका सजल, रसयुक्त दुसरा कोणताही शरीराचा भाग नाही. विराटाची जिव्हा म्हणजे वरुण. (ख) समीहा= साधारण इच्छा. भाव हा की नुसती इच्छा केली की उत्पत्ती, स्थिती किंवा संहार होतात.

चौ. ७- (१) रोमराजि अठराहि वनस्पति- हिंदित 'अष्टादस भार' (=भाग) आहे. त्याचा अर्थ अनुवादात स्पष्ट केला आहे. 'अठरा भार वनस्पति' असे संतकवीहि म्हणाले आहेत. वनस्पतींचे, वृक्षलतादिकांचे मुख्य अठरा प्रकार आहेत. १ वृक्ष, २ वानस्पत्य फुलापासून फळे येणारे वृक्ष, ३ वनस्पति- फुले न येताच फळणारे, जसे फणस, उंबर- (पुष्प विनाजातैः फलैरुपलक्षितो वृक्षः) ४ ओषधि- 'ओषधिःफलपाकान्त' फळे परिपक्व होईपर्यंतच ज्यांचे जीवित असते असे, केळीची झाडे. ५ अवंध्य-फलसमये फलग्राहकस्य- ठरलेल्या ऋतुत फळे येणारे. ६ वंध्य. मोठे झाल्यावरही योग्य काळीही फळे न येणारे वृक्ष. ७ फलित- फळे ज्याच्यावर लागली आहेत असा वृक्ष इ. ८ प्रफुल्ल- फुलांनी युक्त असलेले. ९ क्षुप= झुडूप. ज्याच्या शाखा व मुळे लहानच राहतात. 'सूक्ष्म-शाखामूलस्य' १० स्तंब- गुल्म, गवताच्या सारखे, ज्यांना झाडासारखा बुंधा नसतो असे. ११ लता- यांत दोन प्रकार आहेत. जमिनिवर पसरणाऱ्या दूर्वी, उंदिरकानी ब्राह्मी, पुनर्नवा इत्यादि. दुसरा प्रकार वृक्षांवर चढणाऱ्या. १२ प्रतानिनी- शाखादिकांचा विस्तार असणारी, वल्ली, पडवळ, भोपळा, तोंडली इत्यादि फळ भाज्यांचे सर्व वेल या वर्गात पडतात. १३ अवरोह-'मुलाच्चाग्रगता लता' वृक्षांच्या बुंध्यापासून अग्रापर्यंत चढलेली लता. १४ सस्य, १५ तृण, १६ कलिका, १७ पुष्प, १८ फल. (कलिकांचे सुद्धा केरक, स्तवक, कुड्ल, इ.भेद आहेत. फळांचेही अपक्व, पक्व, शुष्क इ. भेद आहेत) सूचना- 'मानसदोषारोप निराकरण' या (हिंदी) लेखांत आरोपांचे निरसन करण्यासाठी ही माहिती मिळवावी लागली. अमर कोषांत ही नावे आहेत व अमरकोष टीकेत अर्थ स्पष्ट केले आहेत.

(२) विराटाच्या अस्थि=हाडे, म्हणजे पर्वत. हाडे शैलासारखी कठीण, हाड देहरूपी भूमीला धारण करणारी (भूधर=पर्वत) दीर्घकाळ टिकणारी असतात. (क) नसजाल नद्या- विराटाच्या देहांतील नसांचे -

शिराचे जाळे म्हणजे अनेक नद्या, नाले, नद्यातून जसा जलरुपी रस वाहात असतो तसे विविध रस विविध शिरातून नाड्यांतून वाहात असतात.

चौ.८-(१) उदर उदधि- विराटाचे उदर म्हणजे सागर. सागर कधी भरत नाही, तो दुर्भर आहे तसे पोट आहे. 'अरे या दुर्भरा कारणे। नीचाची सेवा लागे करणे' (दा.बो.). टीचभर पोटाची खाच! पण कधी भरत नाही. रोजच्या रोज भरली तरी रिकामीच. (क) अधगो- अध= खालची, गो= इंद्रिये, मलमुत्रद्वारे या यातना= यमयातना आहेत. मागे (५।३०।०) च्या टिकेत लिहिलेच आहे की या दोन मार्गानी ज्यांचे प्राण जातात ते जीव यातना भोगण्यासाठी नर्कात जातात. (अधोगतीस जातात.) (ख) या दोन्ही चरणांत १।१ मात्रा कमी आहे. अधोगति, नर्कयातना, यांचा विचार येताच उच्चार करताना मंदोदरीच्या हृदयाला व वाणीच्या गतीला धक्का बसला. तिला वाटले की राम विरोध करुन त्यास मनुष्य मानून त्यांची अवहेलना करुन रावण अधोगतीला जाणार, त्याला नर्कयातना भोगाव्या लागणार. ती पतिव्रता असल्याने ही कल्पनासुद्धा तिला दुःखद, दुःसह वाटू लागली. 'अधोगच्छंति तामसाः' (भ.गी.) (ग) का बहु कल्पना- कल्पनांचा पुष्कळ विस्तार कशाला! प्रभु सर्व जगमय आहे. 'निज प्रभुमय जग पाहती करिती कुणाशी विरोध' (७।११२ म).

हिं.दो. ।अहंकार सिव बुद्धि अज मन ससि चित्त महान।।
।।मनुज बास सचराचर रूप राम भगवान।।१५ रा।।
।अस बिचारी सुनु प्रानपति प्रभु सन बयरु बिहाइ।।
।।प्रीती करहु रघुबीर पद मम अहिबात न जाइ।।१५ म।।

म.दो. ।अहंकार शिव, बुद्धि, अज मन शशि, चित्त महान।।
।।मनुज वास सचराचर रूप राम भगवान।।१५ रा।।
।अशा विचारे प्राणपति! त्यजुनी प्रभुवैरास।।
।।प्रीती करा रघुवीर पदिं मम सौभाग्य न नास।।१५ म।।

अर्थ- अहंकार शिव (रुद्र), बुद्धि ब्रह्मदेव, मन चंद्र व चित्त विष्णु (महतत्व) आहे. मनुजरुप राम भगवान असून सचराचराचा वास त्यांच्यात आहे व

ते सचरात व अचरांत वास करतात.।।दो.रा.।। प्राणपति! अशा विचाराने प्रभुशी वैर सोडून रघुवीरपदी प्रीती करा (तरच) माझ्या सौभाग्याचा नाश होणार नाही.।।दो.म.।। (मम सौभाग्य नाश न असा अन्वय.)

टीका- दो.रा.(१) मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार यांस अंतःकरण चतुष्टय म्हणतात. भगवंताच्या विराट देहाचे जे मन तो चंद्रमा, चंद्रमा मनसः जातः (पु.सू.) त्याची बुद्धि तो अज= ब्रह्मदेव, महान= महत्तत्त्व= विष्णु किंवा नारायण. 'एको विष्णुः महत् भूतं'. विराटाचा अहंकार तोच शिव= रुद्र. पिंडांत मनाची देवता चंद्र, बुद्धिची ब्रह्मदेव, चित्ताची नारायण व अहंकाराची देवता रुद्र आहे. (क) राम जरि मनुज असले तरि तेच भगवान आहेत. सर्व सचर=चेतन व अचर= जड म्हणजेच सर्व स्थावर जंगम विश्व त्यांच्यातच आहे हा एक अर्थ. 'मनुजरूप राम भगवान सचराचर वास' (करणारे) भगवान आहेत हा दुसरा अर्थ आहे. हा 'प्रभुमय जग' याला अनसरुन आहे. 'मत्स्थानि सर्वभूतानी' (भ.गी) याला अनुसरुन पहिला अर्थ आहे. हे दोन्ही अर्थ घेणे जरुर आहे. आकाशांत जसे सर्व आहे व सर्वात आकाश आहे तसेच हे आहे. 'मम उदरि भुवन अनेक' (६।९९ छंद) कौसल्येला बालरामचंद्रानी आपल्या शरीरात सर्व विश्व दाखविलेच आहे. (ग) 'कांत रामवैरा परिहरणे। समजुनि मनुज हठ न मनिं धरणे' असा जो (१४।८) उपक्रम केला त्याचा या दोह्यांत उपसंहार केला आहे.

दो.१५ म.(१) उपक्रमांत 'प्राणपति!' म्हटले येथे पुन्हा प्राणपति! म्हटले, व दाखविले की उपसंहार शृंगाररसांत आहे. (क) अशा विचारे- राम मनुज नसून प्रभु भगवान आहेत हे लक्षांत आणून वैर सोडा व रघुवीरपदी प्रीती करा. प्रीति= सख्य करा. असे न केलेत तर माझे सौभाग्य राहणार नाही, म्हणजेच 'तुम्हाला मरण येणार' हे मंदोदरीने सुचविले. पण रामबाणानी मरण्याचा त्याचा दृढ निश्चय असल्याने न रागावताच तो आता कसे मजेदार उत्तर देतो पहा-

वि.ल.ठे.- येथे दोहा १४ पासून १५ पर्यंत बारा ओळीत जे विश्वरूपाचे विराट स्वरुपाचे, वर्णन केले तेंच अथर्ववेद काण्ड १० सूक्त ७ मध्ये 'सर्वाधारवर्णनम्' मध्ये आहे. पहिल्या नऊ मंत्रात प्रश्न आहेत व पुढे

३४ मंत्रात त्यांची उत्तरे आहेत. त्यांचे सार सहज समजेल असे येथे फक्त बारा ओळीत अशा प्रकारे दिले आहे की त्यातून कार्यकारण भाव समजू शकेल. श्रीमद्‌भागवत, अ.रा., वा.रा., इत्यादि अनेक ठिकाणी अशा प्रकारचे वर्णन आहे. भागवत वचनांशी तुलना मा.पी.मधे पहावी.

हि. ।बिहँसा नारि बचन सुनि काना।अहो मोह महिमा बलवाना।।१।।
।नारि सुभाऊ सत्य कबि कहहीं।अवगुन आठ सदा उर रहहीं।।२।।
।साहस अनृत चपलता माया।भय अबिबेक असौच अदाया।।३।।
।रिपु कर रूप सकल तैं गावा।अति बिसाल भय मोहि सुनावा।।४।।

म. ।परिसुनि नारी वचन बिहसला। अहो मोहमहिमा बलि कसला!।।१।।
।स्त्री स्वभाव सत्य चि कवि वदती।अवगुण आठ सदा हृदिं वसती।।२।।
।साहस माया अनृत चपलता।भय अशौच अविवेक अदयता।।३।।
।त्वां रिपुरूप गाइले सगळें।अति विशाल भय मजसि घातले।।४।।

अर्थ- स्त्रीचे भाषण एकून रावण खदखदा हसला. (व म्हणाला) अहो! (केवढे आश्चर्य) मोहाचा महिमा (प्रभाव) किती बलवान (बली-बलि) आहे!।।१।। कवि स्त्री स्वभावाचे जे वर्णन करतात तेच खरे आहे की त्यांच्या हृदयांत सदा आठ अवगुण वास करतात.।।२।। साहस, असत्य, माया, चपलता (चंचलपणा) भय, अपवित्रता, अविवेक आणि निर्दयता (हे ते आठ गुण होत.)।।३।। तू शत्रूचे सगळे वर्णन केलेस व मला फार मोठ्ठं भय घातलस.।।४।।

टीका- चौ.१-(१) विहसला- या हसण्यात अनादर करण्याचा व दुसरा आश्चर्याचा भाव आहे. दिखाऊ भाव हा आहे की (१) ज्याने शंकराची स्थापना करुन पूजा प्रार्थना स्तुती नमस्कार इ.सर्व केले त्याला ही म्हणते भगवान. म्हणजे हिला स्वतःलाच भ्रम झाला असून मला मूर्ख ठरवू पाहते. (२) शत्रु भगवान आहे असे जर हिचे ठाम मत आहे तर भगवंताच्या हातून मेल्यास मला अघोगति व नर्क यातना भोगाव्या लागतील असे हिला वाटावे? 'निर्वाणदायी क्रोध ज्याचा' (३।२६ छंद) हे काय हिला माहीत नाही? पण

मुख्य भीति वाटते ती माझ्या मरणाची नव्हे! वैधव्य येईल याची! याचेच नाव 'स्वार्थी मित्र सकल जगिं असती' (७।४७।६) व याचेच नाव महामोह! (क) अहो! मोहमहिमा बलि कसला! असे मोठ्याने हसून उद्‌गारला की तू ज्ञानी, शहाणी, बुद्धिमंत आहेस, त्यामुले तर मोहाच्या प्रभावाचे विशेषच आश्चर्य वाटले. पण आश्चर्य तरि कसले?

चौ.२-३-(१) स्त्री स्वभाव सत्यचि कवि वदती- आज कवींच्या वचनाची सत्यता पटली, इतके दिवस वाटत होते की अपवाद असतील, पण 'स्वभावो दुरतिक्रमः' हेच खरे. (क) 'साहस माया अनृत चपलता- अदयता- हा एक संस्कृत सुभाषिताचा तंतोतंत अनुवाद आहे. येथे वर्णिलेले आठ अवगुणच त्या श्लोकांत आहेत 'अनृतं साहसं माया मूर्खत्व मतिलोलता।। अशौचं निदर्यत्वं भीः स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः' (सु.र.) मूर्खत्वं= अविवेक, अतिलोलता= चपलता, भीः= भय. रावणाच्या मताप्रमाणे हे सर्व अवगुण= दोष त्याला मंदोदरीच्या ठिकाणी दिसले. १साहस- सीतेला परत पोचविण्याची माझी इच्छा नाही हे अनेक वेळा अनेक प्रकारे स्पष्ट झाले असतां ही पुनःपुन्हां मला तेंच करण्यास सांगते, हे दुःसाहस आहे, दुसरा कोणी असता राजा तर हिची गर्दनच उडाली असती. पतीला- मला खद्योत व त्या नृपपुत्राला दिनकर म्हणालो! २. शंकर भगवान आहेत व मी त्यांचा भक्त आहे हे हिला माहित असता माझ्या तोंडावर त्या नृपसुताला भगवान म्हणाली, हे अनृत आहे, असत्य आहे. ३. कधी हाताला धरुन प्रेमाने आणते, केव्हा पाया पडते, पदर पसरते, रडते, कधी प्रिय, कान्त, नाथ, प्राणपति म्हणते तर केव्हा खद्योत म्हणते ही अत्यंत चंचलता- चपलता आहे. ४. माया= ममता, आसक्ति, अजून पत्नी राणी म्हणून दुर्लभ भोग भोगण्याची व नटण्याची इच्छा आहे, सीता वश झाली तर मी हिला दासी करीन म्हणून सीता परत देण्याचे टुमणे माझ्या पाठीशी लावले आहे. ५. भय- सहज मुकुट गळून पडले व कर्णफुले गळली तर लगेच झाला अपशकुन! घाबरली, लंका जाळली गेली तर घाबरली ही! भगवदभक्त कधी घाबरत असतात? पण माणसालाच भगवान समजून त्याची भक्ति केली तर भय जाणार कसे? शिवाचा हा कट्टर भक्त कसा निर्भय आहे! ६. अशौच- पतिला खद्योत म्हणणे ही अपवित्र भाषा आहे. शिवाय दर महिन्याला अशौच आहेच. ७. अविवेक, अज्ञान, मूर्खपणा आहे म्हणून तर वैधव्याची भीति, याची भीति, त्याची भीति!

८. अदयता= निर्दयता- हिच्या स्वभावातच आहे म्हणून तर शत्रुत्वाने माझ्याशी वागणारी सीता मला जे तोंडावर म्हणाली तेच ही पट्टराणी असून मला म्हणाली! दानव कन्याच बोलून चालून! सीता परम सुकुमार असून त्या वनचारी तपस्व्याला देऊन टाका म्हणून सांगते हा निर्दयपणा नाही तर काय? अयोध्येत तिच्या सासवांकडे किंवा मिथिलापतिकडे पोचवा असे एकदा सुद्धा म्हणाली नाही.

ल.ठे.- हे आठ अवगुण रावणाने मंदोदरीवर लादले ते तिचा उपहास करुन मी शहाणा आहे, तुला काही अक्कल नाही असे दाखवून तिचे तोंड बंद करण्यासाठी! मंदोदरीची किंमत रावण ओळखतो, तिचा अनादर करण्याची त्याची इच्छा नाही, तशी असती तर तिचे तोंड एका क्षणांत त्याने बंद केले असते किंवा पाय आपटित निघून गेला असता. पण कृतनिश्चय टिकवावयाचा आहे म्हणून ही उलटी भाषा बोलत आहे. सूचना- येथे श्री तुलसीदासांनी स्त्रियांची निंदा केली असे ज्यांस वाटत असेल त्यांनी खुशाल आपल्या स्त्रियांना पूर्ण अवगुणरहित 'निर्दोषं हि ब्रह्म' समजून त्यांची पूजा करावी, जशी श्रीरामकृष्णानी श्रीशारदादेवीची केली, आणि तसे वागावे, किंवा त्यांस मोकाट सोडाव्या व त्यांच्या तंत्राने वागून पूर्ण सुखी व्हावे, किंवा आपण काव्यरसिक नाही हे कबूल करावे. प्रस्तावनेत 'श्रीतुलसीदास व नारीवर्ग' हे प्रकरण पाहावे.

वि.ल.ठे- हे आठच काय आणखी पुष्कळ दोष स्त्रियांच्या स्वभावात असले तरी या आठ अवगुणांचे कार्य एकाच वेळी घडणे शक्य नाही. ममता व निर्दयता भय व साहस या दोन जोड्या परस्पर विरोधी आहेत, म्हणून एकाच ठिकाणी एकाच वेळी यांचे कार्य होणार नाही. सवतीच्या पोराला-कार्ट्याला मार देतील व आपल्या छकुल्याला प्रेमाने कवटाळतील. यातील काही अवगुण शिशुसंगोपन गृहस्थ धर्मपालन इ. कार्यात उपयुक्त आहेत. स्त्रियांच्या अवगुणांची व स्वभावाची चर्चा ऋग्वेदात सुद्धा आहे. मा.पीयूषामध्ये दिलेली अवतरणे पहावी. स्त्री स्वभावाची कवींनी केलेली निंदा ही स्त्रियांची नसून पुरुषांना हितोपदेश आहे, हे सूत्र लक्षांत ठेवावे.

चौ.४-(१) त्वां रिपुरूप गाइले सगळे- घातले- रिपुच्या रूपाचे असे विराट वर्णन करण्यात तुझा हेतु इतकाच दिसतो की ते ऐकून मी घाबरुन जावे व वाग्युद्धात पराजित झालो अशी शरण चिठ्ठी ही तुला लिहून द्यावी,

पण मला शब्दांचा भावार्थ कळला आहे हं!

हिं. *।सो सब प्रिया सहज बस मोरे।समुझि परा प्रसाद अब तोरे।।५।।*
।जानिउँ प्रिया तोरि चतुराई।एहि बिधि कहहु मोरि प्रभुताई।।६।।
।तव बतकही गूढ मृगलोचनि।समुझत सुखद सुनत भय सोचनि।।७।।
।मंदोदरी मन महुँ अस ठयउ। पियहि काल बस मतिभ्रम भयऊ।।८।।

म. *।प्रिये! मला वश सहज सकळ तें।तुझ्या प्रसादे आतां कळते।।५।।*
।प्रिये चतुरता तुझी समजली।प्रभुता मम कथिलिस अशि सगळी।।६।।
।मृग लोचनी! गूढ तव वाणी।कळत सुखद ऐकत भयदानी।।७।।
।ठसलें मंदोदरी मानसी। होइ काळवश धीभ्रम पतिसी।।८।।

अर्थ- प्रिये ते सगळे (रिपुचे तू वर्णन केलेले रुप) तर मला सहजच वश झालेले आहे. हे तुझ्या प्रसादाने आता माझ्या ध्यानात आले.।।५।। प्रिये! तुझी चतुरता मी ओळखली. अशा रीतीने तू माझी(च) सगळी प्रभुता वर्णन केलीस.।।६।। हे मृग लोचनी! तुझी वाणी गूढ (तर खरीच, कारण) ती कळली तर सुखदायक आहे. (नाहीतर नुसत्या) ऐकण्यात भयदायक आहे.।।७।। मंदोदरीच्या मनांत हे ठसले की काळवश झाल्यामुळे पतीला बुद्धिभ्रम झाला आहे.।।८।।

टीका. चौ.५-(१) ते= शत्रूच्या विश्वरूपाचे मंदोदरीने वर्णन केले ते 'त्वां रिपुरुप गाइले सगळें (चौ.४) ते म्हणजे ब्रह्मा, शिव, विष्णु, वरुण, यम, काळ, सूर्य वायू, मेघ दिशा इत्यादि सर्व चराचर विश्व. 'विजित सुरासुर चराचराला' असे पूर्वी (७।२) तिनेच म्हटले आहे व येथे तिनेच वर्णन केले की सर्व चराचर विश्व मनुजरुप राम प्रभुचेच रुप आहे, पण ते सर्व या शत्रूचेच रुप आहे हे मला आतापर्यंत माहीत नव्हते. आज तुझ्या प्रसादाने तू कृपा करुन सांगितलेस म्हणून समजले.

चौ.६-(१) चतुरता तुझी समजली- आपल्या पतीच्या प्रतापाचे वर्णन प्रशंसा पतीच्या तोंडावर करु नये ही नीति तुला माहीत असल्याने शत्रूच्या रूपाच्या वर्णनाच्या निमित्ताने तू माझ्या प्रतापाची प्रशंसा केलीस! कमाल

आहे तुझ्या या चातुर्याची. तू गूढोक्ति अलंकाराने माझ्या प्रतापाचे असे सुंदर वर्णन केलेस. ल.ठे. प्रथम जो अनादर दाखविला त्यावर हे सारवण रावण घालीत आहे, म्हणून 'प्रिये! प्रिये! म्हणत आहे व असा उलटा अर्थ लावून तिला प्रसन्न करु बघत आहे. पुढील मृगलोचनी शब्द एवढ्याचसाठी आहे.

चौ.७- (१) गूढ तव वाणी... भयदानी- पाठभेद चर्चा- भयसोचनि हा पाठ काशीराजाच्या प्रतीत आहे, इतर प्रतीत 'भयमोचनि' आहे. भयमोचनि= भयमुक्त करणारी, वाणी, भाषा. प्रथम वाणीला 'गूढ' म्हटले आहे. ऐकण्यात भयसूचक, भयदायक पण भावार्थ कळला म्हणजे सुखद असे भाषणच गूढ म्हणता येईल. ऐकण्यात भयमोचक- भयहारक व भावार्थ कळल्याने सुखदायक अशा भाषणाला गूढ म्हणताच येणार नाही. भयनिवारण झाले म्हणजे सुख होणारच म्हणून भयमोचनि शब्द निर्थक ठरेल. मंदोदरीचे भाषण भयसूचक नाही, भयदायक नाही असे कोण म्हणेल. रावणच म्हणाला की 'भय मोहि सुनावा' भय घातले म्हणून भयसोचनि पाठच योग्य आहे. पं.मानसराजहंस त्रिपाठीजीनी याच पाठाची तरफदारी केली आहे. मा.पी. नवीन आवृत्तीतही हाच पाठ घेतला आहे. सो(चनि) व मो(चनि) यांच्या लेखनांत जराशी चूक झाली की सो चा मो होण्यास वेळ लागत नाही, असे 'मानस प्रसंग' यांत त्रिपाठीजी म्हणतात तेच खरे आहे.

(२) भावार्थ हा की तुझ्या प्रसादानेच तुझ्या म्हणण्यातील गूढार्थ मला कळला व त्यामुळे मला फार सुख झाले, नाहीतर मी आधी घाबरुनच गेलो होतो. (क) रावणाच्या या भाषणांत मंदोदरीची निंदा आहे की अनादर आहे की गौरव व प्रेमळ विनोद आहे हे आता ठरवावे.

चौ.८-(१) होइ काळवश धीभ्रम पतिसी- आपल्या बोलण्याचा अगदी उलटा अर्थ लावलेला पाहून आता मंदोदरीची पक्की खात्री झाली की पतीला बुद्धिभ्रम झाला आहे व त्याचे कारण मरणकाळ जवळ आला आहे. येथे जे मनात ठसले ते पुढल्या वेळी स्पष्ट त्यालाच सांगणार आहे. या व मागल्या दोन अशा तिन्ही वाग्युद्धात रावण विजयी झाला असला तरि पुढल्या वेळी हार मानून त्याला पळ काढावा लागणार आहे.

हिं.दो. ।एहि बिधि करत बिनोद बहु प्रात प्रगट दसकंध।।
।।सहज असंक लंकपति सभाँ गयउ मद- अंध।।१६ रा।।

सो. *।फूलइ फरइ न बेत जदपि सुधा बरषहि जलद।।*
।।मूरुख हृदयँ न चेत जौं गुर मिलहिं बिरंचि सम।।१६ म।।

म.दो. *।करत विनोद असा बहु उजाडता दशकंध।।*
।।सहज अशंक लंकपति गत सभेत मद-अंध।।१६ रा।।

सो. *।फुले फळे ना वेत यदपि सुधा वर्षति जलद।।*
।।मूर्खा ज्ञान न येत जरि गुरु मिळे विरंचि सम।।१६ म।।

अर्थ- अशा प्रकारे पुष्कळ विनोद करीत असता साफ उजाडले, तेव्हा दशकंठ (दशकंध) स्वभावताच निःशंक (निर्भय) असणारा लंकापति (लंकपति) मदाने अंध होऊन सभेत गेला.।।दो.।। मेघांनी जरि अमृताची (सुधेची) वृष्टि केली तरि वेताला फुले किंवा फळे येणार नाहीत. (त्या प्रमाणेच) ब्रह्मदेवासारखा गुरु मिळाला तरी सुद्धा मूर्खाला ज्ञान होत नाही.।।सो.।।

टीका- दो-.ल.ठे.- अशंक लंकपति- हे शब्द उच्चारताना सहजच 'कलंकपति' असा उच्चार होतो. भाव हा की रावण आता लंकापति राहिला नसून 'कलंकपति' झाला आहे. लंका= कुलटा असा ही अर्थ आहे. 'लंका रक्षःपुरी शाखा, शाकिनी- कुलटासु च' (मेदिनी). तसाच लंक हा पुल्लींगी शब्द त्याच अर्थाचा ठरतो. लंक= व्यभिचारी, व्यभिचारी असलेला पति= लंकपति, लंकश्च असौ पतिश्च लंकपति, पतिव्रता स्त्रीने केलेला सदुपदेश विनोदाने धुडकावून सीतेची कामना करीत चालला हा भाव गूढ आहे. (क) अशं कलंकपति अशी पदे पाडली म्हणजे ज्याचे श्रेय- कल्याण नाही असा; कारण तो कलंकपति व मदांध आहे. 'शं सुखं शंकरः श्रेयः' (एकाक्षर कोष) न शं=अशं.

सोरठा- यात वक्ते सार सांगतात की रावण पढत मूर्ख असल्यामुळे मंदोदरीच्या उपदेशाचा काही परिणाम त्याच्यावर झाला नाही. ब्रह्मदेवाने स्वतः उपदेश केला असता तरी रावणाने मानले नसते.

मंदोदरीचा तिसरा उपदेश समाप्त.

'कपिचमू जाई सागरपार' हे मुख्य प्रकरण समाप्त.

'जाइ दूत मग वीरवर जैसा वालिकुमार'
(अंगद शिष्टाई) प्रकरण.

हिं. *।इहाँ प्रात जागे रघुराई।पूछा मत सब सचिव बोलाई।।१।।*
।कहहु बेगि का करिअ उपाई।जामवंत कह पद सिरु नाई।।२।।
।सुनु सर्बग्य सकल उर बासी।बुधि बल तेज धर्म गुन रासी।।३।।
।मंत्र कहउँ निज मति अनुसारा।दूत पठाइअ बालिकुमारा।।४।।

म. *।प्रातरिथे उठले रघुराव। पुसले मत बोलावुनि सचिव।।१।।*
।वदा शीघ्र करु काय उपाया। वदे जांबवान् वंदुनि पायां।।२।।
।श्रुणु सर्वज्ञ सकल- हृद्वासी। मति-बल-तेज-धर्म-गुण-राशी।।३।।
।मंत्र सांगतो मति-अनुसारां। दूत धाडणे वालिकुमारा।।४।।

अर्थ- इकडे रघुराज प्रातःकाळी उठले व (सर्व) सचिवांना बोलावून घेऊन मत विचारले.।।१।। काय उपाय करावा ते शीघ्र सांगा म्हणजे करु. पायांना वंदन करुन जांबवान म्हणाला.।।२।। हे सर्वज्ञ! आपण सर्वांच्या हृदयांत निवास करतां, आपण बुद्धि, बल, तेज, धर्म, आणि गुण यांचे सागर (राशि) आहात, (तथापि) मी आपल्या बुद्धीप्रमाणे मंत्र सांगतो, ऐका! वालिकुमाराला दूत पाठवावा. ।।३- ४।।

टीका- चौ.१- २ (१) तिकडे रावण साफ उजाडल्यावर सभेत गेला. त्याच्या आधीच इकडे सुवेल शिखरावर रघुराज उठले. प्रातःकाळ= सूर्योदयाच्या पूर्वीच्या तीन घटका. प्रातर्+ इथे= प्रातरिथे. (क) शीघ्र= भाव हा की शत्रु आपण होऊन अजून युद्धाला येत नाही, तेव्हा आता वेळ घालविण्यात अर्थ नाही. आपणच काही तरी उपाय योजला पाहिजे. 'शुभस्य शीघ्रम्' (ख) वदे जांबवान- इतर कोणी बोलले नाहीत म्हणून जांबवान बोलू लागला, पण वंदुनि पाया- हे सुग्रीव बिभिषणानी अशावेळी केले नाही. रघुराज भगवान आहेत हे जाणून तो बोलणार.

चौ.३-४-(१) जांबवन चरणांना वंदन करुन प्रभूच्या ऐश्वर्याचे वर्णन करुन मग मत सांगणार. (क) सर्वज्ञ- तुम्ही सर्वज्ञ असल्या कारणाने सर्व

जाणताच पण 'महती दासा सदा देतसा' (३।१३।१४) म्हणून आम्हाला विचारलेत. (ख) सकलहद्वासी- सर्वांच्या हृदयांत राहून सर्वांना प्रेरणा देणारे आपणच आहात, आपणच माझ्या मुखाने आपले मत वदवीत आहात. 'प्रेरक हृदिं रघुवंश विभूषणं.' ही अकर्तृत्व भावना कुठे व ५।४३।५-७ मधे दिसलेली सुग्रीवाची अहंभावना कुठे! (ग) मति बल तेज बुद्धिबल व बाहुबल यांच्या जोरावर शत्रु जिंकता येतात असे पुष्कळ वेळा दिसते. पण रावणाने घोर तप करुन उत्तम तेज संपादन केले आहे. 'तेज तपाविण कधिं की पडते' (७।९०।५). म्हणून त्याचा नाश करण्यास त्याच्यापेक्षा जास्त तेज पाहिजे, म्हणून तेजाचा उल्लेख केला. (घ) धर्म गुण राशी- बुद्धि, बल, व तेज असले तरि 'यतो धर्मस्ततो जयः' धर्माच्या बळाशिवाय जय मिळत नाही, म्हणून धर्माचा उल्लेख केला. याशिवाय नीति, दूरदर्शिता, प्रसंगावधान, क्षमा, दया, दक्षता इत्यादि अनेक गुण शत्रूवर जय मिळविण्यास लागतात. आपण तर बुद्धि बल तेज धर्म व सद्गुण या सर्वांचे सागरच आहात. (राशी= सागर, जलराशी= जलनिधि). म्हणून आपण आज या क्षणी युद्ध सुरु केलेत तरि जय मिळणारच, पण मला माझ्या बुद्धीप्रमाणे जे वाटते ते सांगतो.

(२) दूत धाडणे वालिकुमारा- सर्व प्रजा मनाने विरोधी झाल्याने व बिभिषण येऊन मिळाल्याने भेद सहज सिद्ध झाला आहे. साम, दान व दंड हे तीन उपाय राहिले, पण दंडाचा युद्धाचा अवलंब शेवटी, इतर उपाय निष्फळ ठरल्यावर करावयाचा असतो म्हणून दूत पाठवून साम व दान यांचा उपयोग करुन पहावा. (क) वालीचा प्रताप रावणास माहीत आहे, वालिकुमार अगदी पवनसुतासारखा दिसतो व लंकेत हनुमानाचा चांगलाच धाक बसला असल्यामुळे त्याच्या वाटेस कोणी जाणार नाहीत. तो वालीच्या इतका बलवान नसला तरी महा बलवान आहे, तरुण, निर्भय आहे व दूतगुण त्याच्या ठिकाणी मला दिसतात. न्यूनपूर्ण आपण करु शकता. (ख) 'घातयन्तीह कार्याणि दूताः पंडितमानिनः,' (५।२।३८ वा.रा.) कच्चिज्जानपदो बिद्वान दक्षिणः प्रतिभानवान्। यथोक्तवादी दूतस्ते कृतो भरत पंडितः।। (वा.रा. २ कच्चित्सर्ग, ३५). 'मेघां द्यावी वाक्पटुः प्राज्ञ, परचित्तोपलक्षकः।। धीरो यथोक्तवादीच एव दूतो विधीयते।। भक्तो गुणी शुचिर्दक्षः प्रगल्भोऽ व्यसनी क्षमी।। ब्राह्मणः परमर्मज्ञो दूतःस्यात्

प्रतिभानवान्।। साकारो निःस्पृहो वाग्मी नाना शास्त्र विचक्षणः।। परचित्तावगन्ताच राज्ञो दूतः स इष्यते.' (सु.र.भां.मा.पी.मधून)

हिं. *।नीक मंत्र सब के मन माना।अंगद सन कह कृपानिधाना।।५।।*
।बालितनय बुधि बल गुन धामा।लंका जाहु तात मम कामा।।६।।
।बहुत बुझाई तुम्हहि का कहऊँ।परम चतुर मैं जानत अहऊँ।।७।।
।काजु हमार तासु हित होई।रिपु सन करेहु बतकही तोई।।८।।

म. *।मंत्र रुचिर सब देती मान।वदति अंगदा कृपानिधान।।५।।*
।वालितनय मति बल गुण धामा।जा लंकेत तात मम कामा।।६।।
।तुम्हां कासया बहुत वदावें।परम चतुर मज आहे ठावें।।७।।
।रिपुहित अमचें कार्य घडावें।असें शत्रुशीं तुम्हीं वदावें।।८।।

अर्थ- मंत्र चांगला आहे असे म्हणून सर्व सचिवांनी मान दिला. तेव्हा कृपासिंधु राम अंगदास म्हणाले.।।५।। बुद्धिबल गुण धामा हे वालितनया! हे तात! तू माझ्या कामासाठी लंकेत जा.।।६।। तुम्हाला बहुत कशाला सांगू? तुम्ही परम चतुर आहात हे मला माहीत आहे.।।७।। शत्रूचे हित व्हावे व आमचे कार्य साधावे असे बोलणे तुम्ही शत्रूशी करा (म्हणजे झाले).।।८।।

टीका- चौ-५-(१) बिभिषण शरणागतीचे वेळी सुग्रीवाने मत सांगितले, ते राजनीति दृष्टीने चांगले आहे असे म्हणून सुद्धा रघुवीराने मान्य केले नाही. दुसऱ्या वेळी सागर तरण विचारात बिभिषणाने दिलेले मत पूर्णपणे सफळ झाले नाही, व लक्ष्मणास रुचले नाही. जांबवंताचे मत सर्वांनीच मान्य केले. (क) कृपानिधान- भाव हा की आपल्या कृपेचा ठेवा त्यानी अंगदास दिला. त्यांच्यावर पूर्ण कृपा केली व मतिबल तेज धर्मगुण त्याला दिले.

चौ. ६. (१) ल.ठे. या चौपाईत 'जाहु' = जा हे एकवचन प्रभूनी वापरले आहे. कवींनी सुचविले की प्रभु त्याच्यावर प्रसन्न आहेत, कृपानिधान प्रसन्न आहेत. पुढील चौपायांत बहुवचन वापरले आहे. (क) वालितनय-

'तन-विस्तारे.' विस्तार करणे. भाव हा की वालीच्या बलबुद्धि व गुणांचा विस्तार करणारा तू आहेस. 'तनय मम सम विनय बल' असे वालिने म्हटले असले तरि संपाति प्रसंगात व सागरलंघन विचाराचे वेळी बल व विनय हे गुण दिसले नाहीत. चंद्रोदय प्रकरणांत दिसले की अंगदाचे चित्त संशयग्रस्त, सकाम व मलीन होते. 'सृष्टि-स्थिति-संहार समीहा असल्याकारणाने प्रभूंनी आपल्या कृपेने त्याच्या चित्तातील संशयादि समस्त विकारांचा संहार इच्छामात्रे केला, 'मतिबलगुणधामा' म्हणून या सर्वांची सृष्टि= उत्पत्ती त्याचे ठिकाणी केली आणि आता या व इतर सर्व गुणांची स्थिति-पालन संरक्षण रामच आपल्या इच्छेने करतील. जो अंगद पक्षहीन संपातीला पाहून घाबरून गेला होता तोच 'शिरे सभे, मनि कचला न जरा' (१९।७) प्रत्यक्ष रावणाला व राक्षस सभेला पाहून जरा सुद्धा घाबरला, कचरला नाही. जसा हनुमान 'अतुलित बलधाम' तसा अंगदास अतुलित मतिबलगुण धाम केला. हनुमंताने एका रावणपुत्राचा वध केला तर अंगद आणखी एका रावणपुत्राचा वध प्रारंभीच करील. 'अंगद हनुमान ज्याचे अनुचर। रणझुंझार वीर अति दुर्धर' (३७।४) युद्धकाळी रघुपतींनी या दोघांच्याच पराक्रमाची प्रशंसा केली आहे. 'अंगद हनुमान् दुर्गी शिरले। असे अयोध्याधीश बोलले.' (४५।७) वानर सेनेने 'त्राहि! त्राहि अंगद हनुमाना!' (८२।६) असा दोघांचा धावा केला आहे इ. अनेक उदाहरणे हेच सिद्ध करतात. (ख) जा लंकेत- भाव हा की लंकेत जाऊन वालितनय या नावाची सार्थकता करुन ये. हनुमंताने लंका जिंकली, तू ही ये लंका जिंकून, सर्वांचा बलदर्प विमर्दन करुन. रावणाला जिंकण्याचा योग हनुमंतास लाभला नाही तो अंगदास लाभलेला दिसेल. (ग) मम कामा- माझ्या कामासाठी जाणाराच्या पाठीशी माझे बळ असणारच तरी अगदी निर्धास्तपणे जा.

चौ.७-८-(१) परम चतुर आहात असे म्हणून दूताचे सर्व आवश्यक गुण त्याला दिले. (चौ.४च्या टीकेत संस्कृत श्लोक दिले आहेत). 'परम चतुरता ऐकुनी, विहसति राम उदार' (३८ म). (क) रिपुहित अमचे कार्य घडावे- स्वतःचे हित रामबाणाने मरण्यातच आहे हा रावणाचा अतिदृढ गुप्त निश्चय आहे म्हणून तो जाणत असून मुद्दाम अजाण बनला आहे. इतरांच्या मताने 'लंकाराज्य अचल तुम्ही करणे' (५।२३।१) यांत रावणाचे हित होते. रामभजन करण्यात त्याचे परमहित होते हे त्याला माहीत आहे पण 'भजन

घडेना तामस तनुने' असा त्याचा अनुभव असल्याने परमहित साधणे अशक्य होते. त्याने सीता परत दिली असती तर रामकार्य साधले नसते, कारण 'निशिचरहीन करीन महि' अशी प्रतिज्ञा केली आहे. (ख) ल.ठे.- अमचे कार्य (काज हमार) असे बहुवचन येथे वापरले, आता पर्यंत स्वतःबद्दल 'मम कामा', 'मज ठावे' असे एकवचनच वापरले आहे. येथे अमचे म्हणण्यात 'बिभिषणाचे व माझे' हा भाव आहे. कारण बिभिषणाचे पारमार्थिक हित साधले असले तरि तो ऐहिकदृष्ट्या प्रत्यक्ष रंकच आहे. रावण मेला तरच त्याच्या हृदयांची पूर्ण शांती होईल हे चंद्रोदय वर्णनांतील त्याच्या उत्तरावरुन प्रभूंना कळले आहे. म्हणून रावण संधि न करता युद्धासच प्रवृत्त होईल असे बोलणे त्याच्याशी करा असा या सूचनेचा गूढार्थ आहे व तो वालितनयाने जाणला आहे. (ग) हनुमान व अंगद या दोघांनीही रावणाशी संभाषण केले असले व दोघेही दूत असले व दोघांनीही त्याने संधि करावा म्हणून प्रयत्न केला असला तरि रावणाला युद्धोन्मुख करणे हा पवनतनयाचा हेतूच नव्हता, पण अंगदाचा आंतरिक मुख्य हेतु तोच असल्याने, रावणसभेतील दोघांच्या वागण्यात व बोलण्यात आरंभापासूनच महदंतर दिसते. अंगदाने आरंभापासूनच रावणास चिडविण्यास व त्याचा अपमान करण्यास सुरवात केली आहे.

हिं.सो. ।प्रभु अग्या धरि सीस चरन बंदि अंगद उठेउ।।
।।सोइ गुनसागर ईस राम कृपा जापर करहु।।१७ रा।।
।स्वर्य सिद्ध सब काज नाथ मोहि आदर दियउ।।
।.अस बिचारि जुबराज तन पुलकित हरषित हियउ।।१७ म।।

म.सो. ।प्रभुपदिं ठेवी शीस शिरसा मानुनि वच, उठत।।
।।तो गुणसागर ईश राम कृपा ज्यावर अपलि।।१७ रा।।
।स्वयंसिद्ध सब काज प्रभूनीं आदर दिला मज।।
।।अस चिंतुनि युवराज हर्षित, तनु पुलकित सहज।।१७ म।।

अर्थ- प्रभुचे वचन (आज्ञा) शिरसा मान्य करुन अंगदाने पायांवर मस्तक ठेवले आणि उठला, (व म्हणाला की) हे राम, हे ईश! ज्याच्यावर

आपली कृपा होते (आपण करतां) तोच गुणसागर व समर्थ (ईश) होतो।।१७ रा।। प्रभुचे सर्व कार्य स्वयंसिद्ध आहे पण प्रभूंनी (नाथांनी) मला आदर दिला असे (मनांत) चिंतन करुन युवराज अंगदास हर्ष झाला व त्याचे शरीर सहज पुलकित झाले.।।१७ म.।।

टीका. १७ रा. (१) प्रभुपदि ठेवी शीस- प्रभु शब्दाने सुचविले की रघुवीर सर्व समर्थ भगवान आहेत अशी अंगदाची पूर्ण खात्री आहे. त्यानी आज्ञा दिली की त्यांचे ते कार्य करण्याची शक्ति पण देतात, हे जाणून आज्ञा शिरसा मान्य केली. लंकेत जाण्याचे ठरविले. (क) उठत शब्दाने सुचविले की दंडवत नमस्कार करुन पायांवर डोके ठेवले होते, व प्रभुंनी उठविण्याच्या आधीच चटकन उठला. (ख) तो गुणसागर ईश... अपलि- आपण कृपा करुन मला बुद्धिबलगुणधाम व परम चतुर केलात. माझी स्वतःची लायकी किती हे सर्व जाणतातच! आपण वाटेल त्याच्यावर कृपा करुन त्याला लंकेत पाठविला असता तरि त्याने सर्व साधले असते. आपला प्रतापच सर्व करतो.

१७म- (१) पूर्वार्ध अंगदाचे स्वगत भाषण- त्याच्या मनांतील विचार आहे. (क) स्वयंसिद्ध सबकाज- प्रभुचे कार्य त्यांच्या इच्छेनेच होते, म्हणून ते आधीच झालेले आहे, पण मला मोठेपणा देण्यासाठी मजला या महत्त्वाच्या कार्यात रामदूत केला. असे मनात येताच युवराज हर्षित- आनंदित व उत्साहपूर्ण झाला. (ख) युवराज भाव हा की युवराज करुन त्यावेळी माझे हित केले हे खरे, पण तो मोठेपणा परमहितकारक नव्हता. आज प्रभूंनी प्रेमाने तात! म्हणून संबोधिले व रामदूत बनवून माझा जन्म सफल केला.

हिं. *।बंदि चरन उर धरि प्रभुताई।अंगद चलेउ सबहि सिरु नाई।।१।।*
।प्रभु प्रताप उर सहज असंका।रन बाँकुरा बालिसुत बंका।।२।।
।पुर पैठत रावन कर बेटा।खेलत रहा होइ गै भैटा।।३।।
।बातहि बात करष वढि आई।जुगल अतुल बल पुनि तरुनाई।।४।।

म. *।नमुनि पदीं प्रभुता उरिं धरुनी।गेला अंगद सकलां नमुनी।।१।।*
।प्रभू प्रताप सहज उरिं निधडा।वालि तनय रणपंडित गाढा।।२।।

।पुरिं शिरला तों रावण-बेटा।खेळत असतां गाठ अवचटां।।३।।
।म्हणतां म्हणतां जुंपे भांडण।उभय अतुलबल वरी तरुणपण।।४।।

अर्थ- प्रभूच्या चरणांना प्रणाम करुन, प्रताप (प्रभुता) हृदयांत धारण करुन सर्वांना नमस्कार करुन अंगद गेला।।१।। सहज निधडा वालितनय, गाढा रणपंडित आणि (त्यातही) हृदयांत प्रभूचा प्रताप!।।२।। शिरला लंकापुरीत तोच रावणाचा एक मुलगा (बेटा) खेळत असता अवचट गाठ पडली।।३।। बोलता बोलता जुंपले (दोघांचे) भांडण, (कारण) दोघेही अतुल बल असलेले आणि दोघांचेही तरुणपणच।।४।।

टीका- चौ.१-२(१) नमुनिपदी.... नमुनी- अंगदास हर्ष झाल्याचे आधीच सांगितले आहे. 'अस सांगुनि सर्वा नमि माथा। हर्षित निघे ध्यात रघुनाथा' (५।१।४) टीका पाहून येथील चौपाईशी तुलना करावी. तेच भाव येथे आहेत. (क) प्रभुप्रताप उरि, सहज निधडा- निधडा= निधड्या छातीचा. सहज निधडा आणि त्यात प्रभूचा प्रताप हृदयांत मग तो काळाच्या गुहेत शिरण्यासासुद्धा भिणार नाही. 'उमे कपिसि हे अधिक न काई। प्रभू प्रतापहि काळा खाई' (५।३।९) ५।१६, ५।३३ पहा. 'प्रभु प्रताप वडवानल भारी।शोषी प्रथम पयोनिधि वारी' (६।१।२) या हनुमंताच्या वचनाचा परिणाम येथे अंगदाच्या ठिकाणी दिसला. (ख) बाँकुरा= बाँका, कुशल, चतुर, पंडित, बंका- पराक्रमी, बलशाली= गाढावीर. रणपंडित= रणबहादूर, याचे कारण वालितनय शब्दाने सुचविले आहे. प्रयाणाच्या वेळीच अंगदाचे असे वर्णन करुन सुचविले की तो वालितनय हे नाव सार्थ करून व प्रभूच्या प्रतापाचा चांगलाच इंगा दाखवून, रावणासह सर्व लंकेचा पराभव करुन अत्यंत विजयी होऊन येणार. आता नगरांत शिरताच याची प्रतीति येईल.

चौ.३-४-(१) पुरिं शिरला तों- लंकादुर्गाचे दरवाजे बंद असून शिरला कसा? 'रणझुंझार वालिसुत चढे उडुनि खेळांत' (दो.४३) हे उत्तर पुढे दिले आहे. बेटा= मुलगा, हा शब्द भारदस्त नसला तरी पितृवात्सल्यसूचक आहे. आवडता पुत्र हा भाव आहे. हा प्रहस्त असे कोणी म्हणतात. (क) म्हणता म्हणता जुंपे भांडण- कोण कोणाला काय म्हणाला इत्यादि कवींनी गुप्त ठेवले आहे. तेव्हा निराधार कल्पनांचे रोचक मनोरे

उठवून काय उपयोग? अंगदास पाहिल्यावर रावणाच्या मुलाने काही तरी अपमान केला असेल प्रश्न विचारुन तेव्हा उत्तर प्रत्युत्तर रुपाने बाचा बाची सुरु झाली. रावणाचाच मुलगा, अतुलबली आणि तारुण्य, असे तीन मद एका बाजूस, तर रावणाला काखेत ठेवणाऱ्या वालीचा तनय, अतुलबली, तरुण, रणबहादूर, गाढावीर आणि प्रभूचा प्रताप हृदयांत असे दुसऱ्या बाजूस यावरुनच परिणाम काय होणार हे सहज दिसते.

हिं. ।तेहि अंगद कहुँ लात उठाई।गहि पद पटकेउ भूमि भवाँई।।५।।
।निसिचर निकर देखि भट भारी।जहँ तहँ चले न सकहिं पुकारी।।६।।
।एक एक सन मरमु न कहहीं।समुझि तासु बध चुप करि रहहीं।।७।।

म. ।तो लत्ता अंगदा उगारी।भ्रमवि धरुन पद अपटून मारी।।५।।
।निशिचर निकर बघूनि भारि भट।ओरडुं शकति न, जाति पटापट।।६।।
।कोणी कोणा मर्म न सांगति।त्याचा वध समजुनि चुप राहति।।७।।

अर्थ- त्याने अंगदास लाथ (लत्ता) उगारली, (तोच) अंगदाने धरला पाय, गरगर फिरवला आणि जमिनीवर आपटून मारला त्याला.।।५।। हा फार मोठा (भारी) भट आहे हे जाणून राक्षसांच्या झुंडी आरडा ओरडा करू शकल्या नाहीत, व गेले पटापट निघून.।।६।। काय झाले (मर्म) हे कोणी कोणास सांगत नाहीत, आणि त्याचा (रावण बेट्यांचा) वध केला गेला हे मनात समजून सर्वच गप्प राहिले (जाताना).।।७।।

टीका- चौ.५-(१) जो पाय त्याने माथ मारण्यासाठी उगारला तोच पटकन पकडून एकाद्या सापाला शेपटीला धरुन हवेत भोवंडून जमिनीवर अपटावा तसा आपटला त्याला. दोघे अतुल बली असून, म्हणजे समबल असून अंगद हे करु शकला याला मुख्य कारण प्रभु प्रताप हेच.

चौ.६-७. (१) निशिचर निकर बघून भारि भट- पुष्कळ राक्षस तेथे होते हे ठरले. त्या सर्वांपेक्षा रावणबेटा फार बलवान होता. आणि तो सहज लीलेने मारला गेला त्यामुळे अंगद भारी भट ठरला. सर्व राक्षस इतके घाबरले की ओरडा करण्याचे सुद्धा धैर्य राहिले नाही. आपल्यावर पाळी येऊ

नये म्हणून सर्व पटापट चालू लागले. पळत सुटले नाहीत कारण कोणी विचारल्यावर सांगावे लागणार, व सांगणारे दोघांच्या भांडणाच्या वेळी हजर होते असे ठरणार आणि रावणाच्या कानी ती बातमी गेली की हजर असणारांचे प्राण जाणार म्हणून निघून जात असता कोणी कोणाशी काहीच न बोलता, चर्चा न करता असे गुपचुप गेले जिकडे तिकडे की जणू काही विशेष घटना घडलीच नाही, पण घरोघर गेल्यावर गप्प राहवेना.

हिं. *।भयउ कोलाहल नगर मझारी।आवा कपि लंका जेहि जारी।।८।।*
।अब धौं कहा करिहि करतारा।अति सभीत सब करहिं बिचारा।।९।।
।बिनु पुछें मग देहिं दिखाई।जेहि बिलोक सोइ जाइ सुखाई।।१०।।

म. *।कोलाहल नगरीत जहाला।जाळी लंके तो कपि आला।।८।।*
।नेणो अता काय करि कर्ता।करिति विचार सभय अति चित्ता।।९।।
।पुसल्या वाचुनि मार्ग दावती।ज्यांस विलोकि सुकुन ते जाती।।१०।।

अर्थ- लंका नगरीत कोलाहल सुरु झाला की आला! ज्याने लंका जाळली तो कपि आला!।।८।। जे तै अति भयभीत होऊन मनात विचार करु लागले की आता कर्ता (बिधि) करतो तरि काय काही कळत नाही.।।९।। विचारल्यावाचून त्याला (रावण सभेची) वाट दाखवू लागले, आणि अंगद ज्या कोणाकडे (सहज) पाही ते सुकून जाऊ लागले.।।१०।।

टीका- चौ.८-९ (१) जो ओरडा सुरु झाला त्यावरुन ठरले की तो सर्वांना हनुमानच वाटला. आलेला कपि वालिसुत अंगद आहे हे कोणास कळले नाही. हनुमंताच्या अद्‌भुत करणीने लंकानिवासी किती घाबरुन गेले होते हे हि दिसले. तोच पुन्हा आल्यावर सर्वांना धास्ती पडली की आता तो काही तरी घोर उत्पात करणार.

चौ.१०-(१) पुसल्यावाचून मार्ग दावती- हेतु हा की त्या सेवेमुळे कपीने मारु नये व एकदा तो रावणाकडे जावा. ज्यांनी मार्ग दाखविला त्यांच्याकडे अंगदाने सहज पाहिले तरि त्यांना वाटे की संपले आपले आयुष्य

आणि मरण भयाने सुकून जाऊ लागले. येथे अंगदाचे तेज, त्याची महा भयानक मुद्रा व इंगळासारखे लाल डोळे इत्यादि वैशिष्ट्य सुचविले.

हिं. दो. ।गयउ सभा दरबार तब सुमिरि राम पदकंज।।
।।सिंह ठवनि इत उत चितव धीर वीर बलपुंज।।१८।।

म.दो. ।सभाद्वारि गेला मग स्मरूनि रामपद-कंज।।
।।पाहि सभोवति सिंहसा धीर वीर बलपुंज।।१८।।

अर्थ- मग अंगद रामचरणकमलांचे स्मरण करुन सभेच्या द्वारापाशी गेला. व तो धीर वीर बलराशी सिंहाप्रमाणे सभोवार पाहू लागला.।।दो.१८।।

टीका- (१) येथील मूळांतील दरबार=द्वार. या अर्थाने बाल व अयोध्या कांडात अनेक ठिकाणी हा शब्द वापरला आहे. बा.कां.२०६ व अयोध्या २३ पहा. नगरांत शिरताच अतिबलवंत रावण बेट्याची यमलोकांत रवानगी केल्यामुळे अंगदाचा मार्ग अगदी निष्कंटक झाला व रावणसभेचा रस्ता शोधीत विचारीत बसावे लागले नाही हा रामकृपेचा परिणाम प्रत्यक्ष दिसला. (क) पाहि सभोवति- सभेत रावणास वर्दी देण्यास पाठविण्यासाठी कोणी निशाचर दिसला तर पहावा या हेतूने इकडे तिकडे बघू लागला. (ख) धीर वीर बलपुंज- अशी प्रशंसा सर्व राक्षस मनात करु लागले असतील. दिवसाढवळ्या लंकेत शिरला हेच फार मोठे धीराचे कार्य. रावण बेट्याचा वध केला हे बलपुंज वीराचे कार्य लंकेत सर्वतोमुखी झाले. आणखी सुचविले की सभेत गेल्यावर तेथेही हे तीन गुण दिसतील.

हिं. ।तुरत निसाचर एक पठावा।समाचार रावनहि जनावा।।१।।
।सुनत बिहँसि बोला दससीसा।आनहु बोलि कहाँ कर कीसा।।२।।
।आयसु पाइ दूत बहु धाए।कपि कुंजरहि बोलि लै आए।।३।।

म. ।त्वरे निशाचर एक पाठवी।समाचार रावणास कळवी।।१।।
।श्रवत वदे विहसुनि दशशीस।या घेउनि कुठला तो कीश।।२।।

।आज्ञा मिळत दूत बहु पळले।घेऊन कपि कुंजरास आले।।३।।

अर्थ- त्वरेने एक निशाचर पाठविला आणि रावणाला समाचार कळविला.।।१।। ऐकताच मोठ्याने हसून दशाशीस म्हणाला की कुठला कीश= कपि असेल त्याला घेऊन या.।।२।। आज्ञा मिळताच पुष्कळ दूत धावले व कपि कुंजराला कपिश्रेष्ठाला (सभेत) घेऊन आले.।।३।।

टीका- (१) सभा द्वाराशी असलेल्या द्वारपाल निशाचरांपैकी एकाला पाठविला. त्याच्याबरोबर कळविले की रामदूत एक कपि आला आहे व त्याला दशाननाला भेटण्याची फार इच्छा आहे. हनुमन्नाटकांत प्रहस्ताला पाठविला व तोच परत येऊन अंगदास सभेत घेऊन आला आहे. येथे धाडला एकच पण नेण्यास आले ते मात्र पुष्कळ आहेत. यावरुन दिसते की एकट्याला भय वाटले म्हणून अनेकजण जमून आले.

हिं. *।अंगद दीख दसानन बैसे।सहित प्रान कज्जलगिरि जैसे।।४।।*
।भुजा बिटप सिर सृंग समाना।रोमावली लता जनु नाना।।५।।
।मुख नासिका नयन अरु काना।गिरि कंदरा खोह अनुमाना।।६।।
।गयउँ सभाँ मन नेकु न मुरा।बालितनय अतिबल बाँकुरा।।७।।
।उठे सभासद कपिकहुँ देखी।रावन उर भा क्रोध बिसेषी।।८।।

म. *।असा अंगदा दशमुख दिसला।सप्राण चि कज्जलगिरि बसला।।४।।*
।भुजा विटप शिर शृंगे जाणा।रोमावली लता जणुं नाना।।५।।
।मुख नासिका नयन कानानां।गिरिकंदरा गुहा अनुमाना।।६।।
।शिरे सभे मनि कचला न जरा।वालितनय अति बलवान जबरा।।७।।
।कपिला बघुनि सभासद उठले।रावण हृदयी विशेष खवळे।।८।।

अर्थ- प्राणासहित काजळाच्या पर्वतासारखा बसलेला दशानन अंगदास दिसला.।।४।। भुजा, हे वृक्ष, मस्तके शिखरे, आणि रोमावली जणू अनेक लता आहेत असे समजा.।।५।। तोंड, नाक, डोळे, आणि कान

याना डोंगरातील दऱ्या व गुहा समान समजा.।।६।। अंगद सभेत शिरला, मनात जरासुद्धा कचरला नाही कारण की वालितनय अति जबरा बलवान आहे.।।७।। कपीला पाहून सभासद उठले (पण) त्यामुळे रावण हृदयांत विशेष खवळला.।।८।।

टीका- चौ.४-६-(१) सभेत प्रवेश करताना त्या दाराशी येताच समोर प्रथम दशानन बसलेला दिसला. (क) सप्राण= श्वासोश्वास करीत असलेला, कज्जलगिरि= काजळाचा पर्वत असावा तसा दिसला. वर्ण काजळासारखा काळा कुट्ट, देह विशाल, गंभीर, ताठ, स्थिर. (ख) पर्वतावर वृक्ष असतात तसे जणू वीस बाहू आहेत, शैलाची शिखरे असतात तशी दहा डोकी आणि अंगावरील रोम, केस (लव) लतावेलीच जणू आहेत. पर्वतावर दऱ्या असतात तशी दहा मुखे जणू दहा दऱ्या आहेत. डोळे, नाकांची भोके व कानाची भोके जणू पर्वतातील गुहाच. या एकूण साठ गुहा दिसल्या.

चौ.७-८-(१) असा अति भयानक व अति विशाल दशानन दिसला, रावण नाही दिसला तरी अंगदाला मनात सुद्धा जरादेखिल भय वाटले नाही. जबरा= पराक्रमी, अति पराक्रमी व अतिबलवान. वाली जसा निःशंकपणे रावणसभेत शिरला असता तसाच शिरला. (क) उठले सभासद- अंगदाला सभेत शिरताना पाहून सर्व सभासदानी त्यास उत्थान दिले, हे सहजच घडले. हा अंगदाचे तेज, प्रताप व बल यांचा नैसर्गिक परिणाम आहे. १४।१५ वर्षाचे रामलक्ष्मण कोण कोठले वगैरे काही माहीत नसतांही जनकराजा, शतानंद इत्यादि सर्वांनी त्यास असे सहजच उत्थान दिले आहे. (ख) रावण हृदयी विशेष खवळे- सकाळच्या प्रहरी, निःशंकपणे, छातीपुढे काढून मान ताठ ठेऊन एक माकड सभेत शिरला हे पाहून त्याच्या उद्धटपणाचा राग आला आणि रावणाच्या सभेत त्याच्या डोळ्यादेखत सर्व सभेने त्यास फार मोठा मान दिला हे पाहून तर विशेषच राग आला, मात्र काही बोलला नाही, पण डोळे लाल होणे, भिवया वर चढणे, कपाळांना आठ्या पडणे या चिन्हांनी तो बाहेर दिसला. रावणासमोर एका अज्ञात माकडाला उत्थान म्हणजे रावणाचा अपमान! याचा वचपा अंगदावर निघणार!

हिं. दो. ।जथा मत्तगज जूथ महुँ पंचानन चलि जाइ।।
।।राम प्रताप सुमिरि मन बैठ सभाँ सिरु नाइ।।१९।।

म. दो. ।यथा मत्तगज-गणि शिरे पंचानन येऊन।।
।।प्रभूप्रतापा स्मरुनि मनिं बसे सभेत नमून।।१९।।

अर्थ- मत्त हत्तींच्या कळपात पंचाननाने (सिंहाने) येऊन प्रवेश करावा तसा अंगद शिरला, आणि मनात प्रभूच्या प्रतापाचे स्मरण करुन, नमन करुन (मस्तक नमवून) सभेत बसला.।।दो.१९।।

टीका- (१) पंचानन येऊन शिरे- पञ्च= विस्तृत, विशाल आहे आनन ज्याचें तो पंचानन, सिंह. 'कामकोपमद-गजपंचानन' (११५।४) असे रघुनाथांविषयी म्हटले आहे. कितीही उन्मत्त हत्तींचा कितीही मोठा कळप असला तरि त्यांत शिरण्यास सिंह भीत तर नाहीच पण मोठ्या आवेशाने घुसतो आणि उलट ते मत्त हत्तीच भयभीत होतात. तसेच येथे झाले हे या दृष्टान्ताने सुचविले. (क) प्रभुप्रतापा स्मरुनि...नमून- सभाद्वाराशी-देवडीपाशी आला तेव्हा 'स्मरुनि रामपदकंज' सिंहाप्रमाणे इकडे तिकडे पाहू लागला (दो.१८) असा उपक्रम केला आणि प्रभुचा प्रताप स्मरुन सभेत बसला असा उपसंहार केला. (ख) बसे सभेत नमून- मस्तक नमवून नमन केले आणि बसला. सभेने अभ्युत्थान दिले म्हणून असे केले हे विनयाचे व मर्यादापालनाचे लक्षण आहे. रावणास स्वतंत्र नमन केले नाही. रावण आता प्रश्न विचारील व वालिकुमार आपला प्रताप दाखवू लागेल. (ग) बसला कशावर? आपल्या पुच्छाचेच वाटोळे खुर्ची सारखे आसन तयार करुन त्यावर बसला.

श्रीमानस गूढार्थ चंद्रिका लंका कांड अध्याय दुसरा समाप्त.

अध्याय तिसरा.

हिं. *।कह दसकंठ कवन तै बंदर।मैं रघुबीर दूत दसकंधर।।१।।*
।मम जनकहि तोहि रही मिताई।तव हित कारन आयउँ भाई।।२।।
।उत्तम कुल पुलस्ति कर नाती।सिव बिरंचि पूजेहु बहु भाँती।।३।।
।बर पायहु कीन्हेहु सब काजा।जीतेहु लोकपाल सब राजा।।४।।

म. *।दशमुख म्हणे कोण तू वांदर।मी रघुवीर-दूत दशकंधर।।१।।*
।होति मैत्रि मम जनकाची तव।आलो बाबा तवचि हितास्तव।।२।।
।उत्तम कुल तुम्हि पुलस्ति-पौत्रहि।पूजित विविधा विरंचि रुद्रहि।।३।।
।वर पावुनि सब केली काजे। लोकपाल जित सर्वहि राजे।।४।।

अर्थ- दशमुख म्हणाला- अरे! बांदरा तू कोण आहेस? (अंगद म्हणाला) हे दशकंधरा! मी रघुवीराचा दूत आहे.।।१।। माझ्या जनकाची व तुझी मैत्री होती, म्हणून बाबा! (भाई) मी तुझ्या हितासाठीच आलो.।।२।। तुमचे कुळ उत्तम पुलस्ति मुनींचे तुम्ही नातू, ब्रह्मदेव आणि शंकर यांचे तुम्ही विविध प्रकारे पूजन केलेत, वर मिळवलेत व सर्व कार्ये केलीत सगळे लोकपाल व राजे जिंकलेत.।।४।।

टीका- चौ.१-(१) दशमुख (दसकंठ) शब्द संवादाच्या आरंभीच वापरून कवींनी सुचविले की या संवादात रावणाचे ऐश्वर्य, प्रताप, तेज, अभिमान, क्रोध इत्यादि सर्व नष्ट होऊन तो केवळ दशमुख, दहातोंडाचा एक राक्षसच शिल्लक राहणार. रावण सुरारि, विश्वजेता इत्यादि शब्द तसे नाहीत. 'तेजोहत झाला श्री गता। नभिं मध्यान्ही शशि पाहतां' (३५।४) (क) वानर न म्हणता बंदर, वांदर हा ग्राम्य शब्द व तै=तू हे एकवचन वापरुन प्रथम पासूनच अपमान करण्यास प्रारंभ केला, म्हणून अंगदानेही दशकंधर म्हटले व तोहि- तुझी 'तव' असे एकवचनच प्रथम वापरले. जशास तसे याची थोडी चुणूक दाखविली. (ख) रघुवीर दूत- रामदूत म्हटले नाही कारण की पंचवीरता पुढे सुचवावयाची आहे ती पुढील टीकेत दाखविली

आहे.

चौ.२-(१) रावणाने फक्त एक प्रश्न विचारला, त्याचे उत्तर देऊन हा थांबला नाही. न विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे देण्यास सुरवात केली. कोणाचा व कशासाठी आलास? या दोन प्रश्नांची उत्तरे या चौपाईत आहेत. अंगद संधीच बघत होता की रावणाने प्रश्न विचारावा व मग आपण सरबत्तीला प्रारंभ करावा, व जो मुख्य मुद्दा तो सांगून त्याला पहिल्याच फेरीत चांगला चिडवावा. हनुमानाने प्रथम रावणाचे सर्व प्रश्न ऐकून घेतले, त्यांची उत्तरे दिली व मग उपदेश केला आहे. (क) मम जनकाची व तुझी मैत्री होती- भाव हा की तुला एका माकडाशी मैत्री करावी लागली, असा तू प्रतापी म्हणून आलो. आणि त्या माकडाने जसे तुझे हित केले तसे तुझे हित करण्यासाठीच म्हणजे तुझी रग जिरवण्यासाठी आलो आहे, हा गूढ भाव आहे. 'रिपुहित अमचे कार्य घडावे। असे शत्रुशी तुम्ही वदावे।' या प्रभूच्या आज्ञेप्रमाणेच सांगितले की तुझ्या हितासाठीच आलो. आलो म्हटले- पाठविला आहे असे म्हटले नाही. मी स्वतःच आलो आणि बाबा! तुझ्या हितासाठी आलो कारण तू माझ्या जनकाचा मित्र! (ख) भाई! हे हिंदीतील संबोधन संस्कृतांतील 'तात' सारखे घनिष्ठ प्रेमाच्या व नात्याच्या व्यक्तिंना वापरतात, म्हणून येथे 'बाबा' असा अनुवाद केला. रघुवीराला कमीपणा येऊ नये म्हणून मी 'आलो' म्हटले, तरीही रावण पुढे विचारतोच की 'दूत धाडि मग कोण्या काजे' रिपुशी प्रीती करत ना लाजे? (२८।७).

चौ.३- (१) हित सांगावयाचे असल्याने, रावण आपले अहित कसे करीत आहे हे दाखववयाचे आहे. त्याची पार्श्वभूमी या चौपायांत तयार केली आहे. शिवाय सुचविले आहे की मी तुझ्या मित्राचाच मुलगा असल्याने तुझी व तुझ्या चरित्राची मला इत्थंभूत माहिती आहे, व मी तुला ओळखला, पण मित्राच्या पुत्राला तू मात्र मदांध झाल्याने विसरलास, म्हणून प्रश्न विचारलास. (क) उत्तम कुल- तुमचा जन्म उत्तम कुलात झाला, प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाच्या कुळातले तुम्ही, पण आज मात्र तुमचे आचरण त्या कुळाला लाज लावीत आहे. ब्रह्मदेव- पुलस्ति- विश्रवा- रावण अशी परंपरा आहे. रावण ब्रह्मदेवाचा पणतू पुलस्ति मुनींचा नातू (पौत्र). पुलस्ति मुनि विद्यमान असल्याचे 'मुनि पुलस्ति कळविती निज शिष्यमुखे ही मात' (५।३९) याने सिद्ध आहे. (ख)'पूजित विविधा विरंचि रुद्रहि हे' पुलस्ति कुलोत्पन्नला

शोभेल असेच केलेत.

चौ.४- (१) वर पावुनि सब केली काजे- राजे- 'केले सगळ्या कर्तव्याला। विजित सुरासुर चराचराला' (६।७।२) 'सं त वंदति अशि नीति दशानन। वृद्ध नृपें सेवावे कानन' (७।३) या मंदोदरीच्या वचनातील भावच येथे आहेत. (क) वर पावुनि- यात व्यंग आहे की तुम्ही जे पराक्रम गाजविलेत व ऐश्वर्यादि मिळविलेत ते तुमच्या स्वयंसिद्ध बळाने नाही मिळविलेत वर सामर्थ्याने म्हणजे उसने घेतलेल्या सामर्थ्याने मिळविलेत. पण माझ्या पित्याचे सामर्थ्य असे उसने आणलेले नव्हते, हे त्यांच्या मित्राला तुम्हाला माहित असेलच. तथापि वर सामर्थ्याने का होईना सगळ्यांना जिंकलेत, ऐश्वर्य, कीर्ती यांचा लाभ करुन घेतलात, पण त्यानंतर वृद्धपणी वनवास न पत्करता मागील सर्व कीर्ती, कुळाची कीर्ती व कुलपरंपरा यांना कलंक लावणारे वर्तन तुम्ही केलेत व ते तसेच चालू आहे असे कळल्यामुळे वडिलांच्या मित्राचे अकल्याण होऊ नये म्हणून मी आलो. म्हणून मी विचारतो ते स्पष्ट सांगा आणि मी सुचवितो तसे करा म्हणजे कलंक धुतले जाऊन तुमचे हित होईल.

हिं. *।नृप अभिमान मोह बस किंबा।हरि आनिहु सीता जगदंबा।।५।।*
।अब सुभ कहा सुनहु तुम्ह मोरा।सब अपराध छमिहि प्रभु तोरा।।६।।
।दसन गहहु तृन कंठ कुठारी।परिजन सहित संग निज नारी।।७।।
।सादर जनकसुता करि आगे।एहि बिधि चलहु सकल भय त्यागें।।८।।

म. *।नृप अभिमानें मोहें कीं बा।हरिली त्वां सीता जगदंबा।।५।।*
।श्रुणु आता मम शुभ वचनाला।क्षमिती प्रभु तव अपराधाला।।६।।
।धरुनि दांतिं तृण कंठिं कुठारी।परिजन सहित सवें निज नारी।।७।।
।सादर जनकसुतेचे मागें। असे चला सब भीती त्यागें।।८।।

अर्थ- बा! राजा! जगदंबा सीता तू राज्यमदाने चोरुन आणलीस की मोहाने? ।।५।। तरी आता माझे शुभ (कल्याणकारक) वचन ऐका (मान्य करा) म्हणजे प्रभु तुझे सर्व अपराध क्षमा करतील।।६।। दातीं तृण धरुन गळ्यांत कुऱ्हाडी बांधा, आपल्या परिवारासहित आपल्या स्त्रीला बरोबर

घ्या, आणि आदराने- सन्मानाने जनकसुतेला पुढे करुन तिच्या मागे मी सांगितलेल्या पद्धतीने सर्व भीतीचा त्याग करुन चला.।।७-८।।

टीका- चौ.५-(१) त्वां हरिली सीता- भाव हा की 'शठ शून्यी मज हरुनि आणली। अधम निलज्ज! लाज तुज नुरली' (५।९।९) हे कार्य राज्य मदाने केले किंवा मोहाला बळी पडून केले? केले एवढे खरे आहे. याने सुचविले की तू भ्याड आहेस, कुत्र्यासारखी चोरी केलीस, भिकारी बनलास, हे काय राज्यमदाचे लक्षण आहे? की हा विश्वविजेत्याचा पुरुषार्थ दाखविलास? मोहाने केले असले तरी परस्त्रीची चोरी केलीस अशी अपकीर्ती झालीच. पण झाले ते झाले. सूचना- अंगद केव्हा एकवचन तर केंव्हा बहुवचन वापरुन दाखवित आहे की मी तुला मुळीच भीत नाही. सरळ वागलास, बोललास तर मान राहील नाहीतर अपमान भर सभेत करावा लागेल.

चौ.६ (१) श्रुणु आता मम शुभ वचनाला- आता अजून वेळ गेली नाही, पण आता जर ऐकले नाहीस तर पुढे जामणार नाही. (क) क्षमिती प्रभु- रघुवीर जरी सर्व समर्थ असले तरी भिण्याचे कारण नाही, ते क्षमामंदिर आहेत. मी सांगतो तसे आता केलेस तर सर्व अपराधांची ते क्षमा करतील. प्रभु शब्दाने युद्धवीरता व 'क्षमिती' शब्दाने धर्मवीरता दाखविली. शरणागताला क्षमा करणे हा क्षत्रियांचा धर्म आहे.

चौ.७-८-(१) दाती तृण धरणे- शरण जाणे, मी पशु मूर्ख आहे हे दाखविणे. दरीसारख्या तोंडातील दातात राहील असे तृण धरणे म्हणजे प्रत्येक मुखांत गवताची १।१ गंजी तरी धरली पाहिजे! एक काडी राहणार कशी? (क) कंठि कुठारी- दहा कंठात प्रत्येकी १।१ कुऱ्हाड बांध. भाव हा की कुऱ्हाडीने हा कंठ कापून टाका नाहीतर कंठातील कुऱ्हाड सोडून आपला म्हणा. (ख) एकट्याने शरण जाऊन भागणार नाही. शिवाय पुढे दिव्य रथांत सीतेला ठेवा. भालदार चोपदार वाजंत्री इत्यादि सर्व बरोबर असू द्या. सीतेच्या मागे तुमची एक स्त्री किंवा किती असतील त्या सर्व ठेवा, त्यांच्या मागे पुत्र पौत्रादि सर्व परिवार ठेवा व सर्वांच्या मागे तू रहा, अशा समारंभाने चल मी येतो बरोबर भिण्याचे मुळीच कारण नाही. अशा पद्धतीने रघुवीरा समोर जाऊन हात जोडून मी सांगतो तशी प्रार्थना कर म्हणजे

कल्याण होईल. ल.ठे.- दाती तृण धरुन गळ्यात कुऱ्हाड, सुरी बांधून शरण जाण्याची पद्धती महाराष्ट्रातही होतीच. तशीच तुलसीदासांच्या काळात तिकडेही होती म्हणून ही केवळ कविकल्पना नाही.

(२) 'अमचें कार्य साधणे' ही जबाबदारी पार पाडावयाची असल्याने मारीच बिभिषणादि कोणीही उपदेशकांनी न सांगितलेला हा शरण जाण्याचा विचित्र विधि वालितनयाने सांगितला. अंगदाने हा उलटा मंत्र जपला. रावण असा आपला अपमान आपल्या हातांनी कधीच करुन घेणार नाही हे अंगदास माहीत आहे. रावणास चिडविण्याची ही युक्ती आहे. तो चिडला म्हणजे मग रामदूत कपीचा तडाका प्रभुच्या प्रतापाने दाखविता येईल. हे अंगदाचे भाषण म्हणजे वाग्युद्धातील पहिली सलामी आहे.

हिं.दो. ।प्रनतपाल रघुबंसमनि त्राहि त्राहि अब मोहि।।
।आरत गिरा सुनत प्रभु अभय करैगो तोहि।।२०।।

म.दो. ।प्रणतपाल रघुवंशमणि त्राहि अतां मज त्राहि।।
।।आर्त गिरा ऐकता प्रभु करितिल अभय तुलाहि।।२०।।

अर्थ- हे शरणागत-पालका! हे रघुवंश शिरोमणी! आता माझे रक्षण करा, रक्षण करा. अशी आर्त वाणी ऐकताच प्रभु तुला निर्भय करतीलच.।।२०।।

टीका- (१) प्रणतपाल- आपण शरणांगताचे पालक आहोत अशी कीर्ती ऐकली म्हणून आपल्याला मी शरण आलो आहे. 'प्रभु! आलो ऐकुनि सुयश भय भी भंजन धीर।। त्राही त्राही आर्तिहरण शरण सुखद रघुवीर' (५।४५) हे बिभिषण वचन आहे. (क) रघुवंशमणी- रघुवंशातील सर्वच राजे 'शरणांगत दीनार्त परित्राण परायण' असतात. आपण रघुवंशशिरोमणी आहात म्हणून आपण माझा त्याग करणार नाही या भरवशाने मी आलो आहे. 'शरणागत भयहारी पण मम' (५।४३।८). (ख) अता- आजपर्यंत माझ्याकडून जे अपराध घडले ते लक्षांत न घेता, मी शरणागत आहे, आपल्याशिवाय कोणी त्राता मला नाही, म्हणून आता माझी उपेक्षा करु नये.

प्रणतपाल शब्दाने दयावीरता, व 'करितिल अभय' याने दानवीरता दाखविली. ' अभयं सर्व भूतेभ्यो ददाम्येतद्व्र मम.' अभयदान यांनी सिद्ध होते की अभय करणे हे मोठे दान आहे. प्रभु= सर्वज्ञ असल्याने प्रभु शब्दाने विद्यावीरता सुचविली.

हिं. *।रे कपि, पोत बोलु संभारी।मूढ न जाने हि मोहि सुरारी।।१।।*
।कहु निज नाम जनक कर भाई।केहि नाते मानिए मिताई।।२।।
।अंगद नाम बालि कर बेटा।तासों कबहुँ भई ही भेटा।।३।।
।अंगद बचन सुनत सकुचाना।रहा बालि बानर मैं जाना।।४।।

म. *।रे कपि पोत बोल संभाळुन।मूढा जाणसि मज सुर शत्रु न।।१।।*
।वद तव नाम हि तव जनकाचे।नाते मानुं कसें मित्राचे।।२।।
।अंगद नाम तनय वालीचा।योग तयासि कधीं भेटीचा?।।३।।
।लाजे ऐकुनि अंगद वच तें।वाली वानर होता स्मरतें।।४।।

अर्थ- रे वानराच्या पिला! संभाळून बोल. मूढा! मी सुरशत्रु आहे हे तू जाणत नाहीस?।।१।। तुझे नाव सांग व तुझ्या बापाचे नाव सांग. मी मित्राचे नाते (त्याशिवाय) कसे मान्य करु?।।२।। माझे नाव अंगद मी वालीचा तनय आहे त्याच्या (वालीच्या) भेटीचा योग कधी आला होता का?।।३।। ते अंगदाचे वचन ऐकून रावण लज्जित खजिल झाला.(व म्हणाला) वाली? हं आठवलं! होता एक वाली नावाचा वानर होता.।।४।।

टीका- चौ.१-(१) कपिपोत! पोत= पशुपक्ष्यादिकांचे लहान बालक पिलुं. कपिपोत = वानराचे पिलुं. या संबोधनाने रावणाने वालीला एक साधा कपि ठरविला व अंगदाला एक वानरचं क्षुद्र पिलुं ठरवलं. त्याने सभासदांना धीर दिला. त्रैलोक्यविजयी सुरशत्रु रावणाचा, त्याच्या सभेत अंगदासारख्या एकट्या वानराने अपमान केला व तो त्यास काही दंड करीत नाही या गोष्टींनी रावणाचा मनोनिग्रह व इंद्रिय निग्रहशक्ति आणि अंगदाचा तेजस्वीपणा या दोन स्पृहणीय, प्रशंसनीय गोष्टी दिसल्या. (क) अंगदाने

'दशंकधर' म्हटले त्यातील ध्वनि रावणाच्या ध्यानात आला म्हणून विचारतो की तू मला सुरशत्रु, सुरारी समजत नाहीस काय? भाव हा की तू मला कस्पटाप्रमाणे मानून, मनुष्याला शरण जाऊन त्याची पायधरणी करण्यास सांगतोस काय? मी सुरारी- सुरशत्रु आहे हे जाणून संभाळून बोल. माझ्या सारख्या देवशत्रूशी गाठ आहे हे लक्षात ठेव.

चौ.२.(१) 'होति मैत्रि मम जनकाची तव' या अंगदाच्या वचनावर येथे उत्तर आहे. तू म्हणतोस म्हणूनच मी तुला मित्राचा मुलगा मानावयाचा काय? तुझे व तुझ्या वडिलांचे नाव समजले तरच नाते आहे की नाही हे ठरेल, कारण की वानर व राक्षस यांची मैत्री कुठे ऐकली नाही.

चौ.३-४-(१) योग तयासी कधी भेटीचा- भाव हा की वालीची व तुझी भेट झाली ती कशी कुठे झाली याची आठवण आहे का विसरलास? (क) वालीची गोष्ट व ती जाणणारा वालीचाच मुलगा आहे हे जाणून लाजला. त्या पराभवाची लाज वाटली. दचकला मनात की हा सर्व मर्म जाणणारा आहे याने सर्व हकीगत सभेतच सांगितली की सगळे बिंग चव्हाट्यावर येणार व आपला धाक नाहीसा होणार. (ख) वाली वानर होता स्मरते- डोकं खाजवित खाजवित, पुष्कळ दिवस लक्षात नसलेल्या गोष्टींची आठवण करण्याचा प्रयत्न करावा तशी मुद्रा करुन म्हणतो की वाली हँ! केव्हा तरी वाली हे एका वानराचे नाव ऐकले होते खरे. भाव हा आहे की मैत्री असल्याचे काही आठवत नाही. असे वालीचाही तिरस्कार करणारे भाषण करुन बाजू सावरली. आता अंगदाचा चांगलाच तिरस्कार व अपमान करील.

हिं. ।अंगद तही बालि कर बालक।उपजेहु बंस अनल कुल घालक।।५।।
।गर्भ न गयउ व्यर्थ तुम्ह जायहु।निज मुख तापस दूत कहायहु।।६।।
।अब कहु कुसल बालि कहँ अहई।बिहँसि बचन तब अंगद कहई।।७।।

म. ।अंगद तूच वालिचा बालक।उपजसि वंशानल कुल घातक।।५।।
।गर्भ न गळला वृथा जन्मसी।स्वमुखे तापस दूत म्हणविसी।।६।।
।वालि कुशल कोठे वद आहे।विहसुनि अंगद अस वदताहे।।७।।

अर्थ- रे अंगद! तूच का वालीचा बालक? कुळाचा घात करणारा कुलांगार (वंश+अनल) उपजला आहेस.।।५।। गर्भ का गळून गेला नाही? व्यर्थ जन्माला आलास, कारण तू आपल्या मुखाने स्वतःला तापसाचा दूत म्हणवीत आहेस.।।६।। वाली कुशल आहे ना? आणि कुठे आहे ते सांग. मोठ्याने हसून अंगद असे बोलू लागला.।।७।।

टीका- चौ.५-(१) या अडीच चौपायात रावण अंगदाचे ठिकाणी भेद निर्माण करुन त्याला रामविरोधी व सुग्रीव विरोधी बनवू बघत आहे. हा रावणाचा हेतु अंगदाने जाणला आहे हे पुढे (चौ.१०) दिसेल. (क) तूच वालिचा बालक भाव हा की तू वालीचा पुत्र शोभत नाहीस. वंशानल- वंश= वेणु कळक, त्याच्यातच उत्पन्न होणारा अनल- अग्नि. तो त्या वंशांना जाळून टाकतो. तसा तू आपल्या वंशाच्या-कुळाच्या विनाशास कारण झालास, बापाची कीर्ती नष्ट करुन टाकलीस. 'होइ आग रघुवंश वेणु वनि' (२।४७।४) असे कैकयी विषयी म्हटले आहे.

चौ.६.(१) गर्भ न गळला- भाव हा की जन्माचा आधीच गर्भपात झाला असता तर तुझ्या मातेला कुलांगाराचा भार तितका कमी सहन करावा लागला असता व कुळाला कलंक लागला नसता. पूर्ण दिवसांचा जन्मून बापाच्या वैऱ्याचा दूत बनून कुळाला व भूमीला भार झालास. बापाचा सूड उगविण्यासाठी बापाच्या शत्रूचा जो समूळ नायनाट करील तोच सुपुत्र. तू कुपुत्र जन्माला आला नसतास तर फार चांगले झाले असते.

चौ.७-(१) वालि कुशल वद- 'खरदूषण नी त्रिशिरा वाली। वधले सब अतुलित बलशाली' (५।२१।९) असे हनुमंताच्या मुखाने सभेतच रावणाला समजले असून व मागील दोन चौपायात वालिवध सुचविला असून येथे वालीचे कुशल विचारतो ही व्यंगोक्ति आहे. हेतु हा आहे की रघुवीराने वालीचा अन्यायाने वध केला व राज्य सुग्रीवास दिले इत्यादि अंगदाने सांगावे व मग त्याला साह्य करण्याचे कबूल करुन आपल्या बाजूस वळवावा. हा भेद नीतीचा प्रयोग रावण करीत आहे. हा प्रयोग फसणार व रावणाचा डाव त्याच्यावरच उलटविला जाणार हे अंगदाने मोठ्याने हसून सुचविले आहे.

हिं. ।दिन दस गएँ बालि पहिं जाई।बूझेहु कुसल सखा उर लाई।।८।।

।राम बिरोध कुसल जसि होई।सो सब तोहि सुनाइहि सोई।।९।।
।सुनु सठ भेद होइ मन ताकें।श्री रघुबीर हृदयँ नहिं जाकें।।१०।।

म. *।वालिकडे जा जातां दश दिन।कुशल विचार किं मित्रा भेटुन।।८।।*
।रामविरोधें कसें कुशल तें।सर्व तोच तुज वदेल पुरतें।।९।।
।श्रुणु शठ भेद होइ मनिं त्याचें।श्री रघुवीर हृदयिं नहिं ज्याचें ।।१०।।

अर्थ- दहा दिवस गेले म्हणजे तूच वालीकडे जा आणि आपल्या मित्राला भेटून तू स्वतःच कुशल विचार हं!।।८।। रामवैर (विरोध) केल्याने कुशल कसे होते ते सर्व तोच तुला पुरते सांगेल.।।९।। शठा! ऐक, ज्याच्या हृदयांत श्री रघुवीर नसतील त्याच्याच मनात भेद होऊ शकतो.।।१०।।

टीका- चौ.८-(१) हे अंगदाचे उत्तर खरोखर 'बुद्धिगुणधाम' या विशेषणाला शोभण्यासारखे अत्यंत प्रशंसनीय आहे. वालीवधाची हकीगत सांगावी तर हा शठ आणखी उपहास करणार, काही तरी गप्प ठोकून द्यावी तर असत्य भाषणाचा दोष लागणार, रामधाम प्राप्ति झाली असे सांगावे तरि शठाला बोलण्यास फट सापडणार म्हणून म्हणतो की (क) दशदिन जाता- दहा दिवस जाताच= काही दिवसांनी हा वाच्यार्थ आहे, गूढार्थ हा आहे की तू मेल्यावर तुझे दसपिंड पडले, दहा दिवसांची उत्तर क्रिया झाली म्हणजे मग तू तिकडेच जाशील जिकडे तुझा अग्निसाक्षिक मित्र आहे. (वा.रा.७।३४।३९-४५ पहा). मी कुशल सांगून तुझ्यासारख्या मित्राचे समाधान होणार नाही. तू स्वतः जाऊन अगदी गळ्यात गळा घालून मित्राला भेट आणि विचार कुशल.

चौ.९-(१) रामविरोधे कसे कुशल ते- राम विरोधकांचे कुशल कसे असते कशात असते ते मला कसे कळणार? ते रामविरोधकानांच माहित असणार! ते तुझ्या मित्राला स्वानुभवाने चांगले माहीत असेलच. तोच तुला अगदी पोटभर कुशल सांगेल. ध्वनि हा आहे की वाली तुला सांगेल की मी तुला त्यावेळी सोडला नसता, किंवा सख्य केले नसते तर माझ्या कीर्तीला कलंक लागला नसता, दुष्टा! जा! तोंड दाखवू नको मला नाहीतर काय ते

तुला माहीतच आहे. दोघेही परदारापहारक, दोघांनी भावाला हाकलून दिलेला दोघेही अग्निसाक्षिक मित्र, दोघे अति अभिमानी दोघेही रामविरोधक पतिव्रता स्त्रीचे मत न मानणारे इ. तुलना करण्यासारखी आहे.

चौ.१०-(१) भेद होइ मनि त्याचे- तू मला फोडून रामविरोधी करु पहात आहेस हे मी ओळखले आहे, हा नाद सोडून दे. भेद= शत्रुपक्षांत दुफळी पाडणे, फितुरी निर्माण करणे विशेष ५।४३।७, ५।४४।६ टीकेत पाहणे. (क) श्रीरघुवीर हृदयी नहिं ज्याचे- भाव हा की मी नुसता रघुवीर दूत नसून मी आपल्या हृदयांत सर्वैश्वर्य संपन्न रघुवीरास बसविले आहेत. श्री ज्यांची दासी आहे ते हृदयांत असल्यावर ऐश्वर्याला तोटा काय? तुझ्या भेदाला वश होऊन तू जे देणार ते उसने घेतलेल्यातले व नश्वर 'हृदयी वसति खळ नाना तोंवर। लोभ मोह मद मान नि मत्सर।। जो हृदयी न वसति रघुनायक। तूण कटी धृत कार्मुक सायक' (५।४७।१-२)

हिं.दो. *।हम कुल घालक सत्य तुम्ह कुलपालक दससीस।।*
।।अंधउ वधिर न अस कहहि नयन कान तव बीस।।२१।।

म.दो. *।अम्हि कुलघातक सत्य तुम्हि कुलपालक दशशीस।।*
।।अंधहि बधिर न वदति अस नयन कान तुज वीस।।२१।।

अर्थ- रे दसशीस! आम्ही कुलघातक आणि तुम्ही (मात्र) खरे कुळाचे पालक का? आंधळे आणि बहिरे सुद्धा असे म्हणणार नाहीत तुला तर वीस डोळे आणि वीस कान आहेत.।।दो.२१।।

टीका- (१) पूर्वार्धात प्रश्नद्वारा वक्रोक्ति आहे. आता येथून व वक्रोक्तिना आरंभ झाला. भाव हा आहे की आम्ही कुलघातक नसून कुलपालक आहोत. पण तुम्हीच कुलघातक आहात हे अगदी उघड आहे. अनेकांनी तुम्हाला असेच बजावले असेल "धर्मपरायण कुलापाता तो। रामचरणिं मन ज्याचे रत तो" (७।१२७।२) "रामविमुख संपत्ती सत्ता। असली नसली प्राप्त सम गता" (५।२३।५) "सांगू ऐक दशकंठ पणासी। त्राता कुणि न रामविमुखासी"(५।२३।७) "रामविमुख हे हाल जाहले। रडण्या कोणी न

कुळी राहिले" (६।१०४।१०) असे शेवटी मंदोदरीनेच म्हटले आहे. (क) अंध हि बधिर न वदति अस- आंधळा असेल तो भगवंताचे सुयश कानांनी श्रवण करुन जाणतो की खरा कुलघातक म्हणजे रामविरोधी. बहिरा असेल तो ग्रंथावलोकनाने जाणतो- जे जन्माधांला कळते व बहिराही जाणतो ते तुला वीस कान व वीस डोळे असून कळत नाही त्या अर्थी तू वीस कान असून ठार बहिऱ्यापेक्षा बहिरा व वीस डोळे असून पक्का महा आंधळा आहेस म्हणून असे विपरीत बोललास. भाव की तू मिथ्यावादी आणि कुलघातकी असल्यामुळे मला फितुर करण्यासाठी बोललास.

हिं. *।सिव बिरंचि सुर मुनि समुदाई।चाहत जासु चरन सेवकाई।।१।।*
।तासु दूत होइ हम कुल बोरा।अइसिहुँ मति उर बिहर न तोरा।।२।।
।सुनि कठोर बानी कपि केरी।कहत दसानन नयन तरेरी।।३।।
।खल तव कठिन बचन सब सहऊँ।नीति धर्म मैं जानत अहऊँ।।४।।

म. *।शिव विरंचि सुर-मुनि-समुदाय।सेवु इच्छिती ज्यांचे पाय।।१।।*
।होउन त्यांचा दूत बुडविले।कुळ, अशिमति तव हृदय न फुटले।।२।।
।कपिची कठोर वाणी ऐकुनि।वदे दशानन नयन वटारुनि।।३।।
।खल तव कठिण वचन सब सहतो।नीति धर्म मी जाणत असतो।।४।।

अर्थ- शंकर, ब्रह्मदेव. सर्व देव आणि मुनि समुदाय ज्यांच्या पायाच्या सेवेची इच्छा करतात त्यांचा दूत होऊन आम्ही कुळ बुडवले, अशी बुद्धि तुझ्या ज्या हृदयांत उत्पन्न झाली ते फुटले का नाही?।।१-२।। कपीची कठोर वाणी ऐकून दशानन (वीस) डोळे वटारुन म्हणतो की रे खला तुझे सर्व कठोर भाषण मी सहन करीत आहे कारण मी नीति व धर्म जाणत असतो.।।३-४।।

टीका.-चौ.१-२ (१) शिव विरंचि... ज्यांचे पाय- शंकराच्या व ब्रह्मदेवाच्या वरामुळे रावण उन्मत्त झाला असून शंकराचा उपासक व ब्रह्मदेवाचा पणतू आहे म्हणून त्या दोघांचा प्रथम उल्लेख केला, आणि सुचविले की शिवब्रह्मा ज्यांना पूज्य मानतात व ज्यांच्या सेवेची इच्छा

करतात त्यांचा तू अपमान करतोस, त्यांच्याशी विरोध करतोस म्हणून शिवब्रह्मासुद्धा तुझ्यावर अप्रसन्नच राहणार. या सर्वांना रघुवीर सेवेची इच्छा असते पण सेवा लाभत नाही आणि आम्ही त्यांचे दूत असल्याने आम्हास सेवेचा लाभ मिळतो असे आम्ही परम भाग्यवंत असता आम्ही कुळ बुडवले असे तू म्हणालास. (क) रावणाने म्हटले की 'गर्भ न गळला व्यर्थ जन्मसी' त्याचा टोला इथे दिला की तुझे हृदय फुटले का नाही? 'जें तू कुमति कुमत हे निश्चित! का न हृदय तव झाले खंडित' (२।१६-२।१) हे भरत कैकयीला म्हणाले.

चौ.३-४-(१) कपिची वाणी कठोर आहे यांत संशय नाही, पण सत्य आहे. (क) वीस डोळे वटारुन क्रोधाने पाहू लागला. हनुमंताला दण्ड करण्यास सांगितले तेंव्हा कशी अद्दल घडली हे स्मरणात असल्याने आणि अंगद तर वालिपुत्र असल्याने दंड करण्याचे धाडस होत नाही. पण रावण हरला असे सभासदांस वाटू नये म्हणून द्राक्षे आंबट म्हणणाऱ्या कोल्ह्याप्रमाणे म्हणाला की मी तुझे कठोर भाषण सहन करतो. भाव हा की तुझा वध करीत नाही. 'दूतवध्या विगर्हिता' अशी नीति आहे. पण इतर दंड करता येतो. तथापि नीति धर्माच्या पांघरुणाखाली लपण्याशिवाय दुसरा उपायच राहिला नाही. या पहिल्या चकमकीत रावण खरोखर पराजित झाला आहे. जनक सभेत लक्ष्मणाने भृगुपतीची जी दशा केली तीच वालिसुताने रावणाची केली आहे. खल शठ इ. शब्द वापरुन तोंडाने क्रोधाची आग पाखडणे व व्यर्थ त्याच त्याच फुशारक्या मारणे याशिवाय तो काही करु शकत नाही. आता रावणाची ही लबाडी अंगद चव्हाट्यावर मांडतो.

हिं. ।कह कपि धर्मसीलता तोरी।हमहुँ सुनी कृत पर त्रिय चोरी।।५।।
।देखी नयन दूत रखबारी।बूडि न मरहु धर्म ब्रत धारी।।६।।
।कान नाक बिनु भगिनि निहारी।छमा कीन्हि तुम्ह धर्म बिचारी।।७।।
।धर्मसीलता तव जग जागी।पावा दरसु हमहुँ बडभागी।।८।।

म. ।कपि वदला तव धर्मशीलता।अम्हिही श्रुत परनारि चोरिता।।५।।
।दुष्ट दूत रक्षकता नयनीं।धर्मव्रतधारी मर बुडुनी।।६।।
।नाक कान विण भगिनी बघुनी।क्षमा कृता त्वां धर्म जाणुनी।।७।।

।जगजाहिर तव धर्मशीलता। दर्शन अम्हाहि भाग्यें महता।।८।।

अर्थ- कपि म्हणाला की तुझी धर्मशीलता आम्ही सुद्धा (इतरांप्रमाणे) ऐकली आहे की तू परस्त्रीची चोरी केलीस.।।५।। दूतांचे रक्षण करण्याची तुझी नीति आम्ही डोळ्यांनी पाहिली आहे, (असे) धर्माचे व्रत धारण करणारा बुडून मर कीं (का नाही मरत?).।।६।। नाक कान विहीन बहिणीला पाहून तू क्षमा केलीस ती (राज) धर्म जाणूनच.।।७।। (अशी) तुझी धर्मशीलता जगजाहीर आहे! मोठ्या (महता) भाग्यानेच आम्हालाही तुझे दर्शन झाले.।।८।।

टीका- चौ.५-६-(१) या पुढील तीन चौपायात वक्रोक्ती आहेत. येथे धर्मशीलता= अधर्मशीलता. तू अत्यंत अधर्मी आहेस हे परस्त्रीची चोरी केलीस त्यामुळे त्रिभुवनात प्रसिद्ध आहे. (क) दृष्ट दूतरक्षकता नयनी- रावणाने जे सुचविले की दूत आहेस म्हणून ठार मारीत नाही त्यावर हे उत्तर आहे. भाव हा आहे की माझ्यापुढे तुझे काही चालण्यासारखे नाही असे जेव्हा तुला वाटले तेव्हा तू ही नीति शिकला असशील, कारण की हनुमंताच्या शेपटीला आग लावण्याचा हुकूम दिलास, तेव्हा तुझ्याजवळ ही नीति नव्हती. त्या रामदूताच्या पुच्छाला आग लावलीस त्याचा प्रत्यक्ष पुरावा आज मी नगरीत आलो तेव्हा या डोळ्यांनीच पाहिला. त्यावेळी अंगद हजर नसला तरी जळलेली लंका त्यास आज दिसली. (ख) धर्मव्रतधारी मर बुडुनी- अशा रीतीने धर्माचे व नीतीचे पालन करण्यापेक्षा बांध २।४ पर्वत गळ्यात आणि मार उडी सागरात आणि मर. निदान जलचरांना पोटभर आहार दिल्याचे पुण्य तरी पदरी पडेल. भाव हा की तुझ्यासारखा अधर्मशील व अनीतिमान सत्ताधीश जितका लवकर मरेल तितके त्याचे हित होईल व जग सुखी होईल.

चौ.७-८-(१) नाक कान विण भगिनी. तुझ्या पाठच्या बहिणीचे नाक कापून तिला नकटी केली व कान कापून बुच्ची केली तेव्हा ते करणाराना तू दंड केला नाहीस हे धर्मशीलतेचे लक्षण की राजनीतिज्ञाचे लक्षण? तू जर म्हणशील की क्षमा केली तर तो अधर्म, अनीतिच! कारण 'क्षमा शत्रौ च मित्रेच यतीनामेव भूषणम्। अपराधिषु सत्वेषु नृपाणां सैव दूषणम्' हे तुला माहित असल्यामुळे तू पौरुषहीन झाल्यामुळे विश्वविजयी राजा असून यति

बनलास. बरे यतिधर्माचे पालन केलेस म्हणावे तर यति बनून परस्त्रीची चोरी करण्यास गेलास आणि आता येथे या सिंहासनावर बसून यतिधर्माचेंच पालन करीत आहेस आणि माझे कठोर भाषण सहन करीत आहेस. ही सर्व तुझ्या जगजाहीर असलेल्या धर्मशीलतेचीच लक्षणे असतील? तुझी अधर्मशीलता जगजाहीर आहे हा अर्थ वक्रोक्तिने सांगितला. (क) दर्शन अम्हाही भाग्ये महता- हे सर्व सभासद तर तुझ्या नित्य दर्शनाने पावन झाले हे यांचे फारच मोठे भाग्य, पण आम्हाला सुद्धा तुझे दर्शन झाले ते मोठ्या भाग्यानेच झाले! भाव हा आहे की तुझ्या सारखा महापापी, धर्मभ्रष्ट जगात कोणी नाही. तुझ्या दर्शनाने आम्हाला पाप लागले हे आमचे मोठे दुर्भाग्य!

ल.ठे.- अंगद आता स्वतःविषयी आम्ही हे बहुवचन व रावणास तू तुझे इत्यादि एकवचनाने संबोधित आहे. याने सुचविले की तू माझ्यापेक्षा अगदी हीन आहेस. (क) रावण, भ्याड, पौरुषहीन, धर्मभ्रष्ट, नीतिभ्रष्ट, मिथ्यावादी, चोरटा, निर्लज्य, कलंकित, महापापी आहे हे येथपर्यंत सुचविले. यावर सरळ उत्तर रावणाजवळ नाही, पण सचिवादि सभासदांनी व नोकरांनी असे मानू नये म्हणून चालू विषयाला व आक्षेपाना बगल देऊन तो आता आपल्या पुरुषार्थाची प्रौढी सांगत आहे.

हिं.दो. ।जनि जल्पसि जड जंतु कपि सठ बिलोकु मम बाहु।।
।।लोकपाल बल बिपुल ससि ग्रसन हेतु सब राहु।।२२ रा।।
हिं.दो. ।पुनि नभ सर मम कर निकर कमलन्हि पर करि बास।।
।।सोभत भयउ मराल इव संभु सहित कैलास।।२२ म।।

म.दो. ।जल्पु नको जड जंतु कपि शठा पहा मम बाहु।।
।।लोकपालबल विपुल शशि ग्रसन हेतु सब राहु।।२२ रा।।
म.दो. ।मग नभसरि मम करनिकर- कमलीं करता वास।।
।।शोभित होइ मराल इव शंभुसहित कैलास।।२२ म।।

अर्थ- रे जड जंतु कपि! वृथा वल्गना करु नको, शठा हे माझे बाहू पहा, लोकपालांचे विपुल बलरुपी विपुल शशींना ग्रासणास कारण झालेले हे

सर्व राहू आहेत.।।दो.२२रा।। आणखी (ऐक) आकाशरुपी सरोवरांत माझ्या हातांचा समुदायरुपी कमलांवर वास करीत असता शंभुसहित कैलास पर्वत हंसासारखा शोभू लागला. (शोभित झाला) ।।दो.२२म।।

टीका- दो.रा.-(१) जड जंतु कपि- जड=मूढ, अडाणी. प्रभूनी ज्याला बुद्धिबलगुणधाम व परम चतुर म्हटला त्याला रावण जड जंतु= एक क्षुद्र कीटक म्हणत आहे. 'नाक कान विण भगिनी बघुनी' इत्यादि आक्षेपांवर हे उत्तर आहे की धर्मनीतिमर्म तुला कसे कळणार? तू वृथा वल्गना करीत आहेस. मी पौरुषहीन की तू मूढ हे या माझ्या बाहुकडे बघ म्हणजे कळेल. भाव हा की लोकपालांच्या आयुधांचे हे व्रण, डाग यांच्यावर अजून आहेत हे विष्णुच्या चक्राचे डाग बघ, पण हे बाहु मोडले नाहीत की विष्णुच्या चक्राने जळले नाहीत. राहु जसा चंद्राला गिळतो तसे या बाहुंनी सर्व लोकपालांचे बळ गिळंकृत केले व त्या सर्वांना जिंकले.

दो.म. (१). शंकर ज्यावर बसले होते तो कैलास पर्वत रावणाने एकदा आपल्या वीस हातानी उचलला होता. हा आपला फार मोठा प्रताप म्हणून येथे सांगत आहे. पण शंकरांनी आपल्या पायाच्या आंगठ्याने कैलासाला जरा दाबताच दशमुखाचे वीस हात पर्वताखाली चेपले गेले आणि फार मोठ्या आवाजाने रडत बसून रावण रडणारा हे नाव कमावले हे मात्र सांगत नाही. रावणाने हातानी कैलासपर्वत वर उचलला म्हणून तो त्याचा कर कमलांवर शोभू लागला. कैलास शुभ्र, मराल= हंस शुभ्र, हंस कमलावर बसतो म्हणून रावणाचे हात कमले. मरालाचे मस्तक शुभ्रवर्णी तसे कैलासावर बसलेले शंकर कर्पूरगौर. म्हणून म्हटले की शंभुसहित कैलास हंसासारखा शोभला. सांगण्यात हेतु इतकाच की असा अद्‌भुत ज्या बाहुंचा प्रताप आहे त्यांच्यापुढे तुझ्या स्वामीचे बळ ते किती? उगाच फुकटची बडबड चालविली आहे! आता विचारील की अशा बाहुबलाचा तुमच्यात आहे कोणी?

हिं. ।तुम्हारे कटक माझ सुनु अंगद ।मो सन भिरिहि कवन जोधा बद ।।१।।
।तव प्रभु नारिबिरहँ बलहीना ।अनुज तासु दुख दुखी मलीना ।।२।।
।तुम्ह सुग्रीव कुलद्रुम दोऊ ।अनुज हमार भीरु अति सोऊ ।।३।।
।जामवंत मंत्री अति बूढा ।सो कि होइ अब समरारूढा ।।४।।

म. *।तुमच्या कटकामधि हे अंगद ।कोण लढेल मजसि योद्धा वद।।१।।*
।प्रभु तव नारिविरह बलहीन ।अनुज दुःखि तद्‌दुःखे दीन।।२।।
।तुम्हि सुग्रीव कूलतरु दोही ।अमचा अनुज भीरु अति तोहि।।३।।
।जांबवंत मंत्री अति वृद्ध ।त्या किं अतां रणिं करवे युद्ध।।४।।

अर्थ- हे अंगदा! तुमच्या सैन्यात असा कोण योद्धा आहे की जो माझ्याशी लढेल? (असला तर) सांग बोल!।।१।। तुझा स्वामी स्त्री विरहाने दुर्बळ झालेला, आणि त्याचा धाकटा भाऊ त्याच्या दुःखाने दुःखी व दीन झालेला.।।२।। तुम्ही आणि सुग्रीव तीर आणि तरु सारखे (परस्पर हितशत्रू) आहात आणि आमचा भाऊ? तो ही अति भ्याड!।।३।। जांबवंत मंत्री अतिवृद्ध त्याला का आता रणांगणांत युद्ध करता येणार आहे?।।४।।

टीका- चौ.१-२-(१) कोण लढेल मजसि- म्हणण्याचा भाव हा आहे की माझ्याशी लढण्यासारखा बलवान शूर योद्धा तुमच्या सैन्यात एक सुद्धा नाही. आता हे क्रमशः नावनिशिवार दाखवितो. (क) प्रभु तव- भाव हा की ज्याला तू जगत्पुभु सर्व समर्थ म्हणतोस तो जगत्प्रभु नाही की सर्व समर्थही नाही. जगत्प्रभु असता तर कनकमृगाच्या मागे का धावला असता? सर्व समर्थ असता तर कबंधाने पकडला असता कसा? तो तुझा स्वामी आहे हे मात्र खरे. (ख) नारिविरह बलहीन- याचा दुसरा अर्थ- नारिविरह बलाने हीन- नारिविरहबल आहे काम. 'लोभा इच्छा दंभ बल कामा केवलनारि' (३।३८) भाव हा की तुझा स्वामी कामविकार रहित असल्याने स्त्रीसाठी युद्ध कशाला करील? या अर्थाने रामनिंदा दोष दूर होतो. (ग) अनुज दुःखि तद्‌दुःखे दीन- याने लक्ष्मणाचे अनन्य रामप्रेम सिद्ध झाले. दीन= उत्साह हीन, बलहीन. दुसरा अर्थ- वडील भाऊ युद्ध करण्यास तयार नाही त्यामुळे उत्साहभंग झाल्याने दीन दुःखी आहे.

चौ.३-४-(१) तुम्हि सुग्रीव कूलतरु दोही- कूल=नदीचा किनारा. कुलतरु= किनाऱ्यावर वाढलेला वृक्ष. अंगदाला कूल आणि सुग्रीवाला कूलतरु ठरविला. सुचविले की तुझ्या राज्याचा- भूमीचा उपभोग घेऊन सुग्रीव वाढला आहे व त्याने राजसत्तारूपी आपल्या मुळांनी सर्व कूल=

किनाऱ्याची भूमी= राज्य आपल्या ताब्यात ठेवले आहे. येथे पुन्हा अंगदाला सुग्रीव-वैरी बनविण्याचा प्रयत्न केला आहे. (क) कूल आणि वृक्ष हे दोघे परस्पर मित्र व एकमेकांचे हितकर्ते आहेत असे वाटते, पण ते खरोखर अंतःशत्रू आहेत. वृक्ष आपल्या मुळांनी तटाला फोडण्याचा प्रयत्न करीत असतो व तट स्वतः झिजत जाऊन वृक्षाला पाडण्याचा समूळ नष्ट करण्याचा प्रयत्न करीत आसतो. सुचविले की अंगद व सुग्रीव हितशत्रू आहेत परस्परांचा विनाश करण्याचा गुप्त प्रयत्न करीत आहेत. तुमच्या दोघांतच असे गुप्त वैर असल्यामुळे स्वामीच्या शत्रूशी लढण्यास, उत्साह, बल, व बुद्धि कशी असेल? (ख) आणखी भाव हा की माझ्या चतुरंगिणी सेनानदीची दुर्धर धार एकदा वाहू लागली की तुमचा दोघांचाही विनाश होईल, आणि तो केवळ त्या तापसांच्या नादी लागल्यामुळे 'चाले निशिचर कटक अपार हि। चतुरंगिणि चमू बहु धार हि' (७९।१) 'तरंगिणी जणु अति फुगली। उलथी भूपरुप तरु मूला' (२।३४।४) ' विषम विषाद धार फोफावत' रावणाच्या सेना नदीचा लोंढा आला की कूल व कूलतरु वाहून नेले जातील नष्ट होतील.

(२) अमचा अनुज? राक्षस, रावणाचा भाऊ, म्हणून तुम्हाला वाटले असेल की तो रावणाचा नाश करील, पण तो भीरु अति- फार भ्याड आहे म्हणून तर लढाईच्या भीतीने आधीच पळून गेला. जांबवंत अगदी जखड म्हातारा त्याला कुठली युद्ध करण्याची शक्ती! हा तो मंत्री चांगला आहे. इंद्रजीताने सुद्धा जांबवंताला अति जरठ म्हणून तुच्छ गणला आहे.

हिं. ।सिल्पि कर्म जानहि नल नीला।है कपि एक महा बलसीला।।५।।
।आवा प्रथम नगरु जेहिं जारा।सुनत बचन कह बालि कुमारा।।६।।
।सत्य बचन कहु निसिचर नाहा।साँचेहु कीस कीन्ह पुर दाहा।।७।।
।रावन नगर अल्प कपि दहई।सुनि अस बचन सत्य को कहई।।८।।

म. ।शिल्पिकर्म जाणति नलनील।हां! कपि एक महाबलशील।।५।।
।प्रथम येइ नगरा जो जाळी।ऐकुनी वदला कुमार वाली।।६।।
।सत्य वचन वद निशिचर नाहा।खरे च की कपि करि पुरदाहा।।७।
।जाळि अल्प कपि रावणनगरी।कोण सत्य हें मानि वच तरी।।८।।

अर्थ- नलनील गवंड्याचे काम जाणणारे आहेत, हा! एक महाबलशील कपि (माझ्याशी लढण्यास योग्य) आहे. ज्याने आधी (पूर्वी) येऊन नगर जाळले तो. हे ऐकताच वालीकुमार म्हणाला.।।५-६।। हे निशाचर नाथा! सत्य सांग, कपीने पुरदाह केला (नगर जाळले) हे खरेच की काय?।।७।। रावणाची नगरी? एका क्षुद्र कपीने जाळली? हे म्हणणे खरे मानील तरी कोण?।।८।।

टीका-चौ.५-६-(१) शिल्पिकर्म= बांधकाम- बांधकाम करणारे लोक सैन्यात असतात पण लढण्यास निरुपयोगी. येथपर्यंत रावण जे बोलला त्यावर उत्तर देणे कठीण होते, परंतु रामकृपेने 'अंतरीचे धावे स्वभावे बाहेरी' या संतोक्ती प्रमाणे पुढील दोन चरण रावणाच्या मुखातून बाहेर पडले. एक असा महाबल संपन्न कपि तुमच्या सैन्यात आहे की जो माझ्याशी लढू शकेल. ज्याने तुझ्या पूर्वी येऊन नगर जाळले तो. हे वचन रावणाची फजीती करण्यास चांगलेच आधारभूत झाले. पुढील वचनांत अंगदाचा हजरजबाबीपणा, प्रसंगावधान व परम चतुरता हे गुण दिसतात. लंकादहन झाले हे जणू माहीतच नाही असे अंगद भासवीत आहे. (क) कुमार वाली= वालिकुमार, याने सुचविले की या दुसऱ्या लढाईत अंगद रावणाला खाकोटीस मारणार, खाकेत दाबून अगदी कोंडमारा करणार!.

चौ.७-(१) निशिचर- निशिचर नाथ. नाह शब्द श्रीज्ञानेश्वरादि संताच्या ग्रंथात वापरलेला आहे. भाव हा की तू निशिचराचा नाथ असल्याने तुझ्या म्हणण्यावर चटकन् विश्वास ठेववत नाही. कारण तू निशिचराचा नाथ हजर असून हजारो निशाचर अनाथांसारखे जळून मेले असतील आणि लंकेसारखी नगरी अनाथांच्या नगरासारखी जळली असेल हे खरे वाटत नाही. 'जळे अनाथांचे पुर जैसे' (५।२६।५) कारण तू अग्नि व वायु यांना जिंकले आहेस व चराचरावर तुझी सत्ता आहे, असे तूच म्हणालास. म्हणून म्हणतो की सत्य सांग, लंकापुरी तुझ्या वीस डोळ्यादेखत एका कपिने जाळली हे खरे की आता पर्यंत जशा गप्पा मारल्यास त्यातलीच ही एक लोणकढी थाप?

चौ.८-(१) अल्प कपि असे अंगदाने हनुमंतास कसे म्हटले ही एक शंका घेतली जाते परंतु ही शंका जे काव्यरसिक नसतील त्यांनाच येईल व

तेच हसतील या प्रयोगाला. 'रति न रामपदिं काव्य रसिक नहिं। कथा हास्यरस सुखद तयास हि' (१।९।३). रावण अंगदाला 'जड जंतु कपि' (२२रा) म्हणाला. त्याच्या दृष्टीने कपि म्हणजे एक जंतु, म्हणून रावणाच्या त्या वचनावर हा टोला आहे. अल्प= तुच्छ, क्षुद्र. रावणदूत शुकाने सुद्धा हनुमंताला सर्वांत कमी बलवान म्हटला आहे. 'जो पुर जाळुनि वधि तव तनया। सकल कपीमधि अल्प बल तया' (५।५४।७). अल्पकपि= अल्प बल असलेला कपि हे ठरले. हनुमंताने स्वतःच हे मान्य केले आहे. 'श्रुणुमाते शाखा मृगा नहि बल बुद्धि विशाल' (५।१६) शिवाय रावणाच्या म्हणण्याप्रमाणे राम मनुष्य तदनुसार राम प्रताप हिशोबात घेता येत नाही, तो बाजूला ठेवला म्हणजे हनुमान अल्प कपिच ठरतो. म्हणून हनुमान परम बलवान आहे हे जाणून सुद्धा अल्प कपि म्हटले हा दोष नाही व असत्य भाषण नाही. शत्रूचा उपहास करून त्याची दुर्बलता, नीचता इ. त्याच्या सचिवांदिकांस दाखवून त्यास हतवीर्य, गलितधैर्य बनवून आपल्या स्वामीची प्रतिष्ठा वाढविणे हा हेतु असल्याने व्याजोक्तित व वक्रोक्तीत हा दोष नसून ही परम चतुरता आहे. हा व्याजस्तुति अलंकार आहे या निमित्ताने तो हनुमंताची स्तुतीच करीत आहे. अंगद रावण संवाद व्याजोक्ति वक्रोक्ति इत्यादि अलंकाराचा खजिनाच आहे. रावणाचा डाव त्याच्यावर सपशेल उलटविण्यासाठी ही लघुता वर्णिली आहे. अन्यथा 'रे शठ! कपि हनुमान जो गत तव सुता वधून' (२६) असे स्पष्ट सांगणारच आहे. रावणाच्या असभ्य आक्षेपांना सभ्य भाषेत उत्तर देणे निरुपयोगी म्हणून ज्या हनुमंतास रावणाने महाबलशाली ठरवला त्याला अल्प कपि ठरवून रावणाच्या आक्षेपांचा सर्व डोलारा एका थप्पडेने अंगदाने धुळीस मिळवला. भाव हा आहे की आम्ही सर्व ज्याला अगदी बलहीन समजतो त्याला तुम्ही 'महाबलशील' समजून शत्रु असून त्याची प्रशंसा करता यावरुनच कळले की तुझे व तुझ्या निशाचरांचे बळ किती ते "ज्यांनी पाहिला नाही दिवा त्यांनी पाहिला आवा" म्हणजे तो प्रलयाग्नीसारखा वाटणारच.

हिं. *।जो अति सुभट सराहेहु रावन।सो सुग्रीव केर लघु धावन।।९।।*
।चलइ बहुत सो बीर न होई।पठवा खबरि लेन हम सोई।।१०।।

म. *।जो अति सुभट शंसिसी रावण!।तो सुग्रीवदूत साधारण।।९।।*
।चाले बहु तो वीर न ठरतो।आम्हि धाडु घेण्यास खबर तो।।१०।।

अर्थ- तू रावण (असून) ज्याला अति उत्तम योद्धा म्हणतोस व ज्याची प्रशंसा करतोस तो तर सुग्रीवाचा एक साधा दूत!।।९।। जो पुष्कळ चालतो तो वीर ठरत नाही, आम्ही तर त्याला खबर घेण्यासाठीच पाठविला होता.।।१०।।

टीका- चौ.९-(१) रावण! तू त्रैलोक्यातील वीरांना रडविणारा म्हणून तुला रावण म्हणतात, व या नावाचा तुला अभिमान वाटतो, पण तुझ्या सारख्याने एका अल्पबल कपीला अति उत्तम भट मानावा व त्याची प्रसंसा करावी हे मोठे आश्चर्य आहे. यावरुन ठरते की तू त्या अल्पबल कपीच्या पासंगास सुद्धा पुरणार नाहीस. आम्ही तर त्याला वीर भट सुद्धा मानत नाही. कारण की तो सुग्रीवाचा साधारण दूत आहे. त्यापेक्षा सुद्धा जलद चालणारे, पळणारे, उडत जाणारे असामान्य दूत सुग्रीवाच्या सैन्यात आहेत. येथे पुन्हा रावणाला पौरुषहीन व मूर्ख ठरवला.

चौ.१०-(१) चाले बहु तो वीर न ठरतो- जो पुष्कळ पळतो तो वीर, तो महाभट अशी तुझ्या लंकेतील राजनीतीत व युद्धशात्रांत व्याख्या असावी असे वाटते, पण जलद व पुष्कळ चालणाराला शहाणे लोक वीर म्हणत नाहीत. वीर कोणाला म्हणावे हे सुद्धा तुला कळत नाही. म्हणून तू वीर नाहीस व लंकेत वीर कोणीच नाहीत. तो भराभर व पुष्कळ चालणारा म्हणून आम्ही त्याला फक्त खबर घेण्यासाठी पाठविला होता. पण तू म्हणालास की त्याने लंका जाळली. कोणी म्हणतात त्याने तुझे अशोकवन उध्वस्त केले, कोणी म्हणतात त्याने लाखो राक्षसांना ठार मारुन तुझ्या एका महाबलाढ्य पोराला मारला, तो सांगतो की त्याच्या पुच्छाला आग लावली, पण आम्हाला त्याच्या पुच्छाचा एक केसही जळलेला दिसला नाही. यातील कोणतीही गोष्ट करण्यास आम्ही त्यास सांगितले नव्हते. त्याला आजपर्यंत कुठे पुरुषार्थ दाखविण्यास मऊ जागा मिळाली नव्हती. तुम्ही सगळे मेषपात्र आहात हे त्याने ओळखले, तसा तो चाणाक्ष आहे आणि त्याने आपली हौस पुरवून घेतली असेच ठरते.

हिं.दो. *।सत्य नगर कपि जारेउ बिनु प्रभु आयसु पाइ।।*
।।फिरि न गयउ सुग्रीव पहिं तेहिं भय रहा लुकाइ।।२३ रा।।
।सत्य कहहि दसकंठ सब मोहि न सुनि कछु कोह।।
।।कोउ न हमारे कटक अस तो सन लरत जो सोह।।२३म।।

म.दो. *।सत्य नगर जाळी कपि प्रभु-आज्ञा च नसून।।*
।।फिरुन गत न सुगलाकडे राही सभय लपून।।२३रा।।
।सत्य वदसि दशकंठ सब श्रवुनि रोष मज नाहिं।।
।।कटकिं न अमच्या कुणि तुजसि लढता शोभे ज्याहि।।२३म।।

अर्थ- कपीने खरोखरच नगर जाळले पण त्याने ते प्रभूची आज्ञा नसूनच केले (आणि म्हणुनच) परत गेला तो सुग्रीवापाशी गेला नाही, भयाने लपून राहिला. (त्याचे कारण आता समजले). ।।दो.रा.।। दशकंठा तू म्हणालास ते सर्व खरेच (म्हणून) ते ऐकून मला रोष आला नाही, आमच्या सैन्यात (असा) कोणी सुद्धा नाही की तुझ्याशी लढाई करणे ज्याला शोभेल.।।२३ म.।।

टीका- दो.रा. (१) सत्य नगर जाळी कपि- तू म्हणाल्यावर प्रथम माझा विश्वास बसला नाही, पण सत्य सांग असे मी बजावल्यावर तू नाही म्हणाला नाहीस त्या अर्थी त्या अल्प कपीनेच नगर जाळले ही गोष्ट सत्य वाटते आता. (क) प्रभु आज्ञाच नसून येथे प्रभू= स्वामी, सुग्रीव असा अर्थ आहे. 'तो सुग्रीवदूत साधारण' 'आम्ही धाडु घेण्यास खबर तो! यावरुन हेच ठरते की हनुमान सुग्रीवाने धाडलेला दूत होता. 'तैं सुग्रीव बोलावी अंगद नल हनुमान' (४।२२) या प्रमाणे सुग्रीवानेच सीता शोधासाठीच पाठविले होते. लंकादहनाची आज्ञा किंवा सूचनाही सुग्रीवाने दिली नव्हतीच. (ख) फिरून गत न सुगलाकडे- ज्याने धाडला, ज्याचा दूत, त्याच्याकडे जाऊन खबर घेणे जरुर होते, पण त्या कपिने तसे केले नाही. हे अंगदाचे म्हणणे अक्षरशः खरे आहे. (ग) राही लपून हे सुद्धा अक्षरशः खरे आहे, कारण हनुमान इतर कपींच्या मागे होता. समय शब्द जास्त आहे. त्यातील भाव हा की तो असा इतरांच्या पाठीशी का लपला हे आम्हाला त्यावेळी कळले नाही

पण रावणा? त्यानेच लंका जाळली अशी तुझ्या मुखानेच खात्री झाल्यावर कळले की आज्ञेवाचून लंका जाळली म्हणून तो त्या भयानेच लपला. ही वक्रोक्ती आहे. भाव हा आहे की एक साधा कपि पाठविला तो सुद्धा सांगकाम्याप्रमाणे सांगितलेलेच करुन परत न जाता, तुमची सर्वांची हड्डी सहज नरम करुन आणि त्याची आठवण तुझ्यासुद्धा सर्वांना रात्रंदिवस राहील अशी भयाची धडकी तुझ्या व सर्वांच्या छातीत भरुन ठेऊन निर्भयपणे स्वामीकडे गेला, आणि एकटा अद्‌भुत पराक्रम गाजवून सुद्धा त्याने आपल्या मुखाने सुग्रीवाला काही सुद्धा सांगितले नाही की त्या परम पुरुषार्थाचा तिळमात्र अभिमान नाही, आणि अशा एका अल्पबळ कपीचा पराक्रम तू आपल्या तोंडाने गातोस आणि मला विचारतोस की 'कोण लढेल मजसि योद्धा वद' लाज नाही वाटत पुरुषार्थाच्या आणि बाहुबळाच्या गप्पा झोकण्यास? का नाही दंड केलास त्या कपीला? ऐक नीट.

दो.म.(१) 'कोण लढेल मजसि योद्धा वद' असे जे म्हणालास ते अगदी, अगदी अक्षरशः सत्य आहे. कोण लढणार तुझ्या सारख्या नामर्दाशी? कदाचित तो एक झाला कबूल तर होईल, पण सांगता येत नाही. बाकी कोणी साधावीर सुद्धा तुझ्याशी लढण्यास तयार होणार नाही. कारण की तुझ्याशी लढून तुला ठार मारणे म्हणजे वीर, भट या नावांना कमीपणा आणण्यासारखे आहे. येथे सुद्धा वक्रोक्तीच आहे. भाव हा आहे की तू असत्य भाषी आहेस व मला तुझा फार राग आला आहे पण कसा तरी दाबून ठेवीत आहे. कारण की तुझ्या सारख्या निर्लज्य नामर्दाला मी मारला तर लोक मला हसतील.

हिं.दो. ।प्रीती बिरोध समान सन करिअ नीति असि आहि।।
।।जौं मृगपति बध मेडुकन्हि भल कि कहइ कोउ ताहि।।२३चं।।
हिं.दो. ।जद्यापि लघुता राम कहुँ तोहि बधें बड दोष।।
।।तदपि कठिन दसकंठ सुनु छत्र जाति क.र रोष।।२३द्रा।।

म.दो. ।प्रीती विरोध समा सवें करा असे हा न्याय।।
।।जर मृगपति वधि बेडुकां बरे म्हणे कुणि काय।।२३चं।।
म.दो. ।लघुता रामाला जरी तुज वधणे अति दोष।।

।।तदपि कठिण दशकंठ बघ क्षत्र जातिचा रोष।।२३द्रा।।

अर्थ- प्रीती किंवा विरोध समानांच्या बरोबर करावा असा न्यायनीति आहे. मृगराज सिंह जर बेडकास मारील तर त्याला कोणी बरे म्हणेल काय? (कधी कोणीही म्हणणार नाही) ।।दो.चं।। तुला ठार मारण्यात रामाला कमीपणाच आहे आणि अति दोष आहे, तथापि रे दशकंठा ऐक! क्षत्रिय जातीचा रोष, क्रोध फार कठीण असतो.।।२३द्रा।।

टीका २३ चं द्रा(१) यांत रावण व त्याचे सर्व राक्षस यांना बेडूक व आपल्या कपि सैन्यातील सर्व वीरांना सिंह ठरविले. 'ययोरात्मसम वित्तं जन्मैश्वर्याकृतिर्मवः। तयो र्विवाहो मैत्रीच नोत्तमाधमयोः कचित्।।' (भाग १०।६०।१५) जात (कुल) स्वरुप, सौंदर्य, ऐश्वर्य, संपत्ती व उत्कर्ष ही ज्यांची समान असतील त्यांच्यातच विवाह व मैत्री घडावी. श्रेष्ठ व कनिष्ठ यांच्यात घडत नाही, घडू नये. (क) मग असा प्रश्न उत्पन्न होतो की लढाई करणार नाही तर आलात कशाला? तुला समजाऊन सांगून ऐकलेस तर पहावे म्हणून आलो. परम बलवान शत्रु साम करण्यास तयार असता त्याचा जर अपमान केला गेला तर तो क्षत्रियांना सहन होत नाही. एकदा क्षत्रियाला रोष आला म्हणजे कमीपणा येईल की दोष लागेल याचा विचार तो करीत नाही. बेडुक उन्मत्त होऊन सिंहाचे आयाळच कुरतडू लागले तर त्यांना पंजाने हळूच बाजूस सारताना ते मरणारच.

हिं.दो. ।बक्र उक्ति धनु बचन सर हृदय दहेउ रिपु कीस।।
।।प्रतिउत्तर सडसिन्ह मनहुँ काढत भट दससीस।।२३य।।
हिं.दो. ।हँसि बोलेउ दसमौलि तब कपि कर बड गुन एक।।
।।जो प्रतिपालइ तासु हित करइ उपाय अनेक।।२३नमः।।

म.दो. ।वक्रोक्ती धनु वचन शर दाहि हृदय रिपु कीश।।
।।प्रत्युत्तर सांडसे जणु काढी भट दशशीस।।२३य।।
म.दो. ।हसुनि वदे दशमौलि तैं कपिगुण मोठा एक।।
।।जो प्रतिपाळी तद्धिता करी उपाय अनेक।।२३नमः।।

अर्थ- वक्रोक्तीरुपी धनुष्याने वचन बाणांनी कपीने (अंगदाने) शत्रुचे हृदय भाजले. जाळले. तेव्हा योद्धा रावण जणू प्रत्युत्तररुपी सांडसाने त्यांना (बाणांना) काढून टाकीत आहे.।।२३य।। तेव्हा दशशीर हसून म्हणाला की कपीचा एक मोठा गुण आहे की जो प्रतिपालन करतो त्याच्या हितासाठी नाना उपाय करीत आहे.।।२३नमः।।

टीका- वक्रोक्ती हा एक अर्थालंकार आहे. एका अर्थाने, अभिप्रायाने उच्चारलेले वचन अगदीच निराळ्या अर्थाने ग्रहण करावयाचे असते. अंगदाने आपल्या वक्रभाषण रुपी बाणांनी रावणाच्या हृदयाचा दाह केला. ते हृदयांत रुतलेले बाण तो आता प्रत्युत्तर रुपी सांडस घेऊन त्याने उपटून काढण्याचा प्रयत्न करीत आहे. 'सांडस' पुल्लिंगी आहे व 'सांडशी' स्त्रीलिंगी त्याच अर्थाचा शब्द आहे. भाव हा की काही तरि वेडेवाकडे उत्तर देऊन आपल्या हृदयाचे समाधान करु पाहात आहे. अंगदाच्या हृदयांत वाग्बाण मारण्याची ताकद त्यांच्यात आता राहिली नाही हे सुचविले. (क) दशमौलि= दशशीर्ष. हसून दर्शविले की जणू काहीच विशेष घडले नाही, आणि अंगदाचा उपहास केला. हे वचन केवळ अंगदास उद्देशूनच आहे. कपि जाती विषयी पुढे सांगत आहे.

हिं. *।धन्य कीस जो निज प्रभु काजा।जहँ तहँ नाचइ परिहारि लाजा।।१।।*
।नाचि कूदि करि लोग रिझाई।पति हित करइ धर्म निपुनाई।।२।।
।अंगद स्वामिभक्त तव जाती।प्रभु गुन कस न कहसि एहि भाँती।।३।।
।मैं गुन गाहक परम सुजाना।तव कटु रटनि करउँ तहिं काना।।४।।

म. *।धन्य कीश जो स्वामी काजा।जिथ तिथ नाचे पिऊन लाजा।।१।।*
।नाचुनि उडुनी जना रिझवितो।धर्मनिपुण अति पतिहित करतो।।२।।
।स्वामिभक्त अंगद! तव जाती।प्रभुगुण का न वदसि या रीती।।३।।
।गुणग्राहि मी परम सुजाण हि।तव कटु रटन घेत कानी नहि।।४।।

अर्थ- हा कीश धन्य आहे. कारण की हा लाजलज्जा कोळून पिऊन आपल्या स्वामीच्या कार्यासाठी जिते तिथे नाचत आहे.।।१।। नाचून बागडून

लोकरंजन करुन हा आयत्या पतीचे-स्वामीचे हित करीत आहे, असा हा अति धर्मनिपुण आहे.।।२।। रे अंगदा! तुझी (माकडाची) जातच स्वामिभक्त, तेव्हा तू आपल्या स्वामीचे गुण अशा रीतीने का नाही वर्णन करणार?।।३।। मी गुणग्राहक परम सुजाण असल्याने तुझ्या कटु कठोर बडबडीकडे विशेष लक्ष देत नाही (कानावर घेत नाही)।।४।।

टीका- चौ.१-२-(१) या दोन चौपाया सभासदांना उद्देशून आहेत. 'सभासदांनो ऐका' असे म्हटले नाही इतकेच. अंगदाच्या भाषणाने सभासदांच्या मनावर, रावणास प्रतिकुल असा जो परिणाम झाला आहे त्यावर सारवण घालण्याचा प्रयत्न या दोन चौपायात केला आहे. यात रावण दाखवीत आहे की क्षुद्र माकडा सारखा दुसऱ्याच्या मताने वागण्यात हा धन्यता मानीत आहे. पोटाची खळगी भरण्यासाठी हा पराधीन झाला आहे. आपण आपले स्वातंत्र्य गमावले याची याला मुळीच लाज वाटत नाही. वालीचा पुत्र असून त्याला ठार मारणाराला आपला स्वामी समजून येन केन प्रकारेण त्या स्वामीचे हित साधण्याचा हा प्रयत्न करीत आहे. ही याची धर्मनिपुणता आहे! येथे धन्य व धर्मनिपुण यांचा भावार्थ अभागी व अधर्मी असा आहे. धिक्कार असो या मर्कटाला! हे सभासदांच्या मनावर रावण ठसवीत आहे. लंकेतील लोकांचे मनोरंजन करीत आहे घटकाभर! यात याला मोठा लाभ म्हणजे पारतंत्र्य, गुलामगिरी! आता पुढील दोन चौपायात अंगदास सांगतो.

चौ.३-४-(१) स्वामिभक्त अंगद तव जाती- सुग्रीवादी सर्व माकडे यांच्यासारखीच निर्लज्य व मूर्ख आहेत, हे या चौपाईने सुचविले आहे. स्वामी नाचवील तसे नाचणे हा तुझ्या जातीचाच स्वभाव आहे, स्वामी याचे हित करो की तुमच्या जिवावर पोट भरो, हा तुमचा जातिस्वभाव आहे, त्याला तू वालिपुत्र असलास तरि अपवाद कसा असशील? (क) प्रभुगुण का न वदसि या रीती- आपला स्वामी चांगला आहे असे दाखविणे हा तुमचा जातिस्वभाव आहे, त्याला अनुसरुन तू आपल्या स्वामीचे गुण वर्णिलेस ते योग्यच आहे. भाव हा की तू वर्णन केलेस ते यथार्थ नाही, फक्त स्वामिभक्तीमुळे केलेस. कसे का असेना त्यातला स्वामिभक्ति हा गुण घेण्यासारखा आहे. 'दोषांकडे लक्ष न देता गुण ग्रहण करील तो परम सुजाण, हा सिद्धांत येथे दाखविला.

या वचनाने सुचविले की मी संत साधु आहे. 'अवगुण तजुनि परगुणां ग्रहती' (२।१३१।१) (ख) तव कटु रटन घेत कानी नहि- भाव हा की तू जे काही बोललास ते अति कटु आहे व त्यात अर्थ काहीच नाही. केवळ निरर्गल प्रलाप आहेत. पण मी परम सुजाण असल्याने त्यांचा विचारच करीत नाही. रावणाने येथे गुणग्राहकता, परमशहाणपणा, शान्ति व क्षमाशीलता दाखविली. आता अंगद उत्तर देतो.

हिं. ।कह कपि तव गुन गाहकताई।सत्य पवनसुत मोहि सुनाई।।५।।
।बन बिधंसि सुत बधि पुर जारा।तदपि न तेहिं कछु कृत अपकारा।।६।।
।सोइ बिचारी तव प्रकृति सुहाई।दसकंधर मैं कीन्हि ढिठाई।।७।।
।देखेउँ आइ जो कछु कपि भाषा।तुम्हरे लाज न रोष न मारवा।।८।।

म. ।कपि वदला तव गुणग्रहणता।सत्य, पवन सुत झाला वदता।।५।।
।वन भंगुनि सुत वधि जाळी पुरि।त्याने कृत अपकार न मुळी तरि।।६।।
।चिंतुनि तव तो स्वभाव सुंदर।कृता धृष्टता म्यां दशकंधर।।७।।
।येता दिसले जे कपि वदला।त्वेष रोष नहि लज्जा तुजला।।८।।

अर्थ- कपि (अंगद) म्हणाला की तुझी गुणग्राहकता अगदी सत्य आहे. पवनसुताने ती मला सांगितली आहे.।।५।। अशोकवनाचा विध्वंस करुन, तुझ्या सुताचा वध केला, व लंका पुरी जाळली, तरीसुद्धा (तुला वाटते) की त्याने मुळीच अपकार केला नाही.।।६।। तो तुझा उमदा (सुंदर) स्वभाव जाणून हे दशकंधर! मी सुद्धा (थोडी तशीच) धृष्टता केली.।।७।। तो कपि जे काही म्हणाला ते येथे आल्यावर (मलाही) दिसलेच की तुला त्वेष, क्रोध व लज्जा मुळीच नाही.।।

टीका- चौ.५-(१) पवनसुत- येथे हनुमंताचा मोठेपणा दाखववयाचा असल्याने पवनसुत हा भारदस्त, पवित्रतासुचक शब्द वापरला, आणि लघुता दर्शक (पुर) पुरि हा शब्द लंकेविषयी वापरला, पूर्वी रावण गर्व खंडणार्थ हनुमंताची लघुता दाखववयाची होती म्हणून 'अल्प कपि', 'राही सभय लपून,' इ. म्हटले व लघुता दर्शक कीश, कपि हे शब्द वापरले व नगर हा

महत्ता दर्शक शब्द वापरला. गुणग्रहणता=गुणग्राहकता, गुण तेवढे घेण्याचा स्वभाव.

चौ.६-(१) वन भंगुनि इत्यादि- येथे दाखवित आहे की तू आपल्या पौरुषहीनतेला व दुर्बलतेला गुणग्राहकता समजतोस हे मला कळले आहे. गुणग्राहकता तुझ्यात नाही. भाव हा आहे की इतका गुणग्राहक आज मी आल्यावर झालास की पवनसुत हनुमान आला होता त्यावेळी असाच गुणग्राहक होतास? अशोकवन विध्वंसक हा त्याचा एक गुण तुला मिळाला. दुसरा गुण रावणसुतघाती हा तुला मिळाला. हा त्याचा गुण घेण्यासाठी तू परमसुजाण असल्याने अक्षकुमाराला बळी देण्यास धाडला असशील. इंद्राला जिंकणाराला एका कपीला बांधून अणण्यास पाठविलास हा सुजाणपणा! तो समोर आला म्हणजे आणखी काही गुण घेता येतील हा त्यात हेतु असेल. त्याला ठार मारण्याचा हुकूम दिलास ही गुणग्राहकता ना? हे अक्रोधतेचे, क्षमाशीलतेचेच लक्षण! त्याच्या पुच्छाला आग लावण्याची आज्ञा रावणपुरदाहक हा त्याचा गुण घेण्यासाठीच दिली असशील. हे सगळे तुझ्या गुणग्राहकतेचे, परम सुजाणपणाचे, अवगुणांकडे लक्ष न देता सद्गुण घेऊन सर्व कटुता सहन करण्याचे, अक्रोधतेचे, शान्तीचे व गुण घेण्यास सापडले तर कोणी काही म्हटले तरि निर्लज्यपणाने ऐकून घेण्याचे लक्षण असेल आणि पवनसुत नगर जाळून महाभयंकर विजय गर्जना करीत गेला तो. (क) त्याने कृत अपकार न मुळी तरि- त्याने तुझे काहीच नुकसान, अकल्याण, अहित केले नाही असे तुला वाटले असेल आणि तू काही शिक्षा त्याला केली नसशील म्हणूनच!

चौ.७-(१) कृता धृष्टता म्यां दशकंधर- भाव हा की तू पवनसुताचे काहीही वाकडे करु शकला नाहीस, हे जाणून मलाही धीर आला, आणि खात्री वाटली की माझे सुद्धा कोणी काही वाकडे करणार नाही. आणि म्हणूनच मी ही लंकेत शिरताच तुझ्या एका पुत्राला स्वर्गात धाडला व मग सभेत आलो, जसा अखयाला मारुन मग पवनसुत या सभेत आला.

चौ.८-(१) येता...त्वेष न रोष न लज्जा तुजला- माझ्याशी वागण्यातही हे तुझे सर्व गुण अगदी पाघळत असलेले दिसलेच. भाव हा आहे की तुला लाज लज्जा जरा सुद्धा नाही, तुला क्रोध व त्वेष येतो आहे पण तो नखे व दंत काढून टाकलेल्या म्हाताऱ्या वाघासारखा. वीस डोळे

क्रोधाने वटारुन माझ्याकडे पाहिलेस पण ते पाहणे सोंड व दंत कापून-छाटून टाकून साखळदंडानी पाय बांधून ठेवलेल्या वीस डोळ्यांच्या मस्त हत्तीच्या पाहण्यासारखेच. असे असून पुनः पुन्हाः पुरुषार्थाची बडबड करतोस ही पक्की निर्लज्यता आहे.

हिं. *।जौं असि मति पितु खाए कीसा।कहि अस बचन हँसा दससीसा।।९।।*
।पितही खाइ खातेउँ पुनि तोही।अबही समुझि परा कछु मोही।।१०।।
।बालि-बिमल-जस-भाजन जानी।हतउँ न तोहि अधम अभिमानी।।११।।
।कहु रावन रावन जग केते।मैं निज श्रवन सुने सुनि जेते।।१२।।

म. *।अशि मति म्हणुनिच बाप खादला।असे वदुनि दशशीस हासला।।९।।*
।बापा गिळुनी गिळतो तुजला।अता काहिं परि सुचले मजला।।१०।।
।वालि-विमल-यश-भाजन जाणुन।तुला अधम अभिमानी मारु न।।११।।
।वद रावण रावण जगिं कितके।मी वदतो श्रुणु कळले जितके ।।१२।।

अर्थ- अशी बुद्धि आहे म्हणून तर (तू आपल्या)बापाला खाल्लास. असे म्हणून दशशीस हसला.।।९।। (अंगद म्हणाला) बापाला तर गिळलाच आणि तुला (आत्ता या क्षणी) गिळून टाकणार होतो, पण आत्ताच मला काही सुचले. आठवले.।।१०।। तू वालीच्या विमल यशाचे पात्र आहेस हे जाणून रे अधमा! रे, अभिमान्या! तुला मारीत नाही (वाचवतो).।।११।। रावणा! जगात रावण किती आहेत सांग पाहू, (नाहीतर) मला जितके कळले आहेत ते मी सांगतो ऐक.।।१२।।

टीका-चौ.९-(१) अशिमति- बाप खादला. अशिमति- मला त्वेष, रोष लज्जा नाही असे तू म्हणालास, पण हे गुण तुझ्यात बुद्धित असल्याचे स्पष्ट दिसते. तुझ्या बापाला ठार मारला तरी क्रोध आला नाही व त्वेषही आला नाही आणि पितृघातक्याचा सेवक बनलास म्हणजे तू निर्लज्जही ठरलासच. (क) बापाचा मित्र मला मानतोस आणि मी सहन करतो हे जाणून उपमर्द करतोस यावरुन आता खात्री झाली की बापाला ठार मारविण्यास तूच कारण झाला असला पाहीजेस. बापाच्या शत्रुला (चुलत्याला व त्याच्या

मित्राला) फितुर होऊन तू बापाचा असाच उपमर्द केला असशील, आणि त्याला ठार मारविलास म्हणजेच खाल्लास, नाहीतर बापाला ठार मारणाराचा सेवक कोण बनेल? (ख) इतका उपहास करुन समाधान झाले नाही म्हणून हास्याने आणखी उपमर्द केला.

चौ.१०-(१) बापा गिळुनी गिळतो तुजला- वाली सारख्या बापाला जो खाऊन टाकू शकला तो तुला तर हसत हसत खाईल, हे तुलाही अमान्य करता येणार नाही. बापाला गिळल्यानंतर तुला म्हणजे बापाच्या बळाच्या बळाच्या पासंगासही न पुरणाऱ्या वालीच्या खाकेतील दोस्ताला रावणाला आत्ताच खाणार होतो, आणि मनात विचार करुन तुझ्यावर झडप घालण्यासाठी पाऊल पुढे टाकणार तोच एक विचार सुचला.

चौ.११-(१) वालिविमलयशाभाजन जाणुन- तू जो पर्यंत जिवंत राहशील तोपर्यंत वालीचे बिमलयश जगांत गाइले जाईल. वालीला जिंकण्यास गेल्यावर ज्याला वालीने कितीक महिने खाकेत दाबून ठेवला होता, पण मारला नाही, आणि दयेने सोडला तेव्हा वालीशी ज्याने मैत्री केली तोच हा रावण, असे वालीचे सुयश गाइले जाईल व वालीच्या दोन बाहूंचे बळ किती होते याची अंधुक कल्पना लोकांना करता येईल, म्हणून वालीच्या सुकीर्ती तनूला जिवंत ठेवण्यासाठी तुला जिवंत ठेवावा लागत आहे.

चौ.१२-(१) रावण जगास एकच आहे हे रावण सभेला माहीत आहे, पण केला इतका उघड अपमान पुरे, आणखी त्याच्या पराजयाच्या गोष्टी उघड उघड सांगून एकदमच पाणउतारा करुन हातची अमोघ अस्त्रे खर्ची घालणे अंगदास बरे वाटेना, म्हणून परोक्षवादाने सांगत आहे.

हिं. ।बलिहि जितन एक गयउ पताला।राखेउ बाँधि सिसुन्ह हयसाला।।१३।।
।खेलहि बालक मारहिं जाई।दया लागि बलि दीन्ह छोडाई।।१४।।
।एक बहोरी सहस भुज देखा।धाइ धरा जिमि जंतु बिसेषा।।१५।।
।कौतुक लागि भवन लै आवा।सो पुलस्ति मुनि जाइ छोडावा।।१६।।

म. ।गत बलि जया एक पाताळां।ठेविती बांधुन शिशु हयशाळां।।१३।।
।खेलति बालक जाती मारिति।येइ दया बलि तदा सोडविति।।१४।।

।एक सहस्त्रभुजा आढळला।जंतु गणुनि धावुनी पकडला।।१५।।
।गमती खातर भवनि आणिला।त्या पुलस्त्य मुनिंनीं सोडविला।।१६।।

अर्थ- एक रावण बलीला जिंकण्यासाठी पाताळांत गेला, त्याला (तेथल्या) लहान मुलांनी घोडशाळेत बांधून ठेवला।।१३।। बालक खेळत असता जाऊन त्याला मारुन निघून जात, बलीला दया आली तेव्हा त्यांनी त्यास सोडविला।।१४।। एक रावण सहस्त्रबाहूला आढळला तेव्हा जंतु समजून त्याने धावत जाऊन त्यास पकडला।।१५।। आणि गमती खातर त्याला घरी नेला. पुढे पुलस्ति मुनींनी जाऊन त्याला सोडविला।।१६।।

टीका- चौ.१३-१४-(१) गत बलिजया एक- बलीला जिंकणे तर दूरच राहिले. तेथे एक चक्राकार अति तेजस्वी वस्तु पडलेली होती ती बलीने त्याला उचलून आणण्यास, सांगितली. ती रावणास काही उचलेना, त्याने पुन्हा प्रयत्न केला, तेव्हा रक्त ओकू लागला व मूर्च्छित पडला. मूर्च्छा उडाल्यावर बलीने त्याला सांगितले की हे आमच्या पूर्वजांचे हिरण्यकशिपुचे कुंडल आहे. तेथल्या पोरांनी त्या रावणाला घोडशाळेत बांधून ठेवला. घोड्याची लीद भरुन काढावी लागत असे, व घोड्याच्या तोबऱ्यात शिल्लक रहात ते उष्टे चणे खाऊन रहावे लागले. असा महापराक्रमी तो रावण होता. लोकपाल व सर्व विश्व जिंकण्याचा व कैलास पर्वत उचलल्याचा अभिमान त्यालाही होताच, पण बलीने दया केली म्हणून सुटला. बलीने सोडविल्यावर आपला हा बलिविजय पराक्रम लंकेत कोणालाही सांगितला नाही. शंकर, ब्रह्मदेव सुद्धा त्याला सोडविण्यास गेले नाहीत.

चौ.१५-१६-(१) वा.रा.उ.कां. सर्ग ३२।३३ मध्ये क्रमशः सहस्त्रार्जुनाने पकडून घरी नेल्याची व पुलस्ति मुनींनी पुष्कळ दिवसांनी जाऊन सोडविल्याची कथा आहे. येथील उल्लेख मात्र आनंद रामायणातील कथेशी बराच जुळता आहे. एक विचित्र जंतु-किडा म्हणून पकडला व आपल्या कन्येला एक नवे विचित्र खेळणे म्हणून नेऊन दिला व मुनि पुलस्तीनीच जाऊन सोडविला आहे. तेथे सुद्धा शिव, ब्रह्मा रावणास सोडविण्यास गेले नाहीत. त्या रावणाच्या आजोबांचे नाव सुद्धा पुलस्ति

मुनिच होते बर का रावणा! तो आणि तू एकच का निराळे हे चांगला विचार करुन मग शेवटी सांग.

हिं.दो. ।एक कहत मोहि सकुच अति रहा बालि की काँख।।
।।इन्ह महुँ रावन तै कवन सत्य बदहि तजि माख।।२४।।

म.दो. ।एक वदत संकोच मज ठेवि वालि कक्षांत।।
।क्रोध तजुनि वद सत्य तू कुठला रावण यांत।।२४।।

अर्थ- मला सांगण्यास संकोच वाटतो की एका रावणाला वालीने आपल्या खाकेत (कक्ष=खाक) ठेवला होता. (तरी रावणा) क्रोध न करता खरे सांग की यातला कोणता रावण तू आहेस? ।।दो२४।।

टीका- (१) संकोच वाटण्याचे कारण इतकेच की स्वतःच्या वडिलांची कीर्ती सांगणे हे मूर्खाचे लक्षण आहे. "सांगे वडिलांची कीर्ती। तो एक मूर्ख।।दा.बो.।। बापाची कीर्ती ती मुलाचीच कीर्ती. आपल्या मुखाने आपला मोठेपणा, कीर्ती सांगणे हे निर्लज्जपणाचे लक्षण आहेच. (१।२७४।६ पहा) पुढे २९।६ पहा. (क) तुझ्यासारख्याची ती दुर्दशा सर्वांच्या देखत सांगण्यास मला सुद्धा संकोच वाटतो, पण तुला मुळीच लाज वाटत नाही. (ख) क्रोध तजुनि- आंगलटीस येणारी गोष्ट उडवून लावण्यासाठी क्रोधाचे नाटक करण्याची तुला सवय आहे, तसे करुन या प्रश्नाचे उत्तर देण्याचे टाळू मात्र नकोस. (ग) या प्रश्नाने मात्र रावण चारी मुंड्या चीत झाला. परंतु आपली बेअब्रु आपल्या मुखाने, भर सभेत करुन घेण्या इतका मूर्ख तो नाही. अशा वेळी त्याच्याजवळ बचावाच्या तीन ढाली आहेत. दिक्पाल विजय, कैलासपर्वत उचलणे, व शंकरांना आपली शिरकमळे अर्पण करणे. याचा उपयोग त्याने या पूर्वी केला आहे. यावेळी मुख्यतः सर्वांत मोठी ढाल तो पुढे करणार आहे.

हिं. ।सुनु सठ सोइ रावन बलसीला।हरगिरी जान जासु भुज लीला।।१।।
।जान उमापती जासु सुराई।पूजेउँ जेहि सिर सुमन चढाई।।२।।

।सिर सरोज निज करन्हि उतारी।पूजेउँ अमित बार त्रिपुरारी।।३।।
।भुज बिक्रम जानहि दिगपाला।सठ अजहू जिन्हके उर साला।।४।।

म. *।श्रुणु शठ तो रावण बलवाला।हरगिरि जाणे यद्‌भुज लीला।।१।।*
।यत्‌शूरता उमापति जाणे।ज्यास पूजिलें शिरसुमनानें।।२।।
।स्वकरें काढुनि निजशिरकमलें।अमित वार त्रिपुरारि पूजले।।३।।
।भुजविक्रम जाणतात दिक्पति।अजून टोचणी उरिं त्यांच्या अति।।४।।

अर्थ- रे शठा! ऐक, हा तो रावण बलिष्ठ आहे की ज्याची भुज लीला हर आणि हरगिरि जाणतात.।।१।। शिरे रूपी फुले वाहून ज्यांची पूजा केली ते उमापती ज्याची शूरता जाणतात.।।२।। आणि ज्याने आपल्या हाताने शिरकमले खुडून काढून अगणित वेळा त्रिपुरारीची पूजा केली (तोच हा रावण आहे.।।३।। ज्याच्या बाहुंचा पराक्रम दिक्पाल जाणतात आणि त्यांच्या उरात अजून सुद्धा अति टोचणी लागली आहे. (तो हा रावण).।।४।।

टीका- चौ.१-(१) शठ- लुच्चा लबाड- तू माझा पराक्रम जाणून सुद्धा मिथ्या बडबड करीत आहेस. मी कोणता रावण ते ऐक. (क) हरगिरि- हर आणि हरगिरी, शंकरांसहित कैलास पर्वत उचलला होता त्याचा हा उल्लेख आहे. (दो.२२म) तेथे 'शंभू' शब्द असून येथे 'हर' आहे. भाव हा की विश्वाचा संहार करणारास मी त्या लीलेने प्रसन्न करुन घेतले असल्याने आता माझा संहार कोण करणार? लीला- सहज खेळ. बालकांच्या विचित्र अद्‌भुत खेळाने आईबाप प्रसन्न होतात मात्र या उचलण्याच्या खेळाने त्या गिरीला सुख झाले नाही हे पुढील 'हरगिरी मथन निरख मम बाहू' (२८।८) या वचनाने सिद्ध आहे.

चौ.२-३(१) यत्‌शूरता- (यच्छुरता असा संधि वाटल्यास करावा.) ज्याची शूरता. (क) उमापति जाणे- उमा व तिचे पति महेश रावणाच्या शौर्याचे साक्षी आहेत (ख) शिर सुमनाने- अन्य शिवभक्त इतर फुले वाहून उमा महेश्वराची पूजा करीत असताल, पण स्वतःच्या मस्तकरुपी फुलांनी त्यांची पूजा करणारा एक रावण व तो हा आहे. (ग) स्वकरे- काढुनि निज

शिर-कमले- स्वतः काढून आणलेल्या फुलांनी देवाची पूजा करावी असा नियम आहे, म्हणून पूजेच्या मंत्रांत 'मयाहृतानि पूजार्थं पुष्पाणि प्रतिगृह्यताम्' असा मंत्र म्हणतात, पण प्रत्यक्ष काय घडते याचा विचार करावा. मी आणलेली (काढून) याच्या ऐवजी मी चोरुन आणलेली हे मात्र पुष्कळ वेळा खरे ठरते. 'मया आहृतानि आणि मया हृतानी' इतकाच फरक पडतो. रावण म्हणतो की शिरकमले वाहिली ती सुद्धा इतरांची नव्हेत स्वतःचीच वाहिली व स्वतःच्या हाताने कापून वाहिली. भाव हा आहे की याच्यापेक्षा आणखी शूरपणा तो काय पाहिजे तुला? आणि मस्तके कापली तरी हा अजून जिवंत आहे. (घ) दुसरा भाव हा की तलावातून कमळे हातानी काढून आणताना मनात व मुखावर जशी प्रसन्नता असते तशी रावणाच्या मुखावर होती. (ङ) तिपुरारि- त्रिपुरारि- ज्या त्रिपुरासुराचा वध इतर कोणत्याही देवास करता येत नव्हता तो ज्यांनी केला त्यांची कृपा माझ्यावर आहे माझे कोण काय करु शकणार?

चौ.४-(१) भुजविक्रम.... टोचणी उरि त्यांच्या अति- अजून सुद्धा सर्व दिक्पति= दिक्पाल मला भीत असतात. त्या पराक्रमाने त्यांच्या उरात भयाची जी धडकी भरली आहे ती अजून गेली नाही. 'जोडुनि कर सुर विनित दिक्पति। भृकुटी सकल सुभीत विलोकति' (५।२०।७) असे दिक्पाल हनुमंतास रावण सभेत दिसलेच. अंगदाला सुद्धा हे दिसलेले असणारच.

हिं. ।जानहि दिग्गज उर कठिनाई।जब जब भिरउँ जाइ बरिआई।।५।।
।जिन्हके दसन कराल न फूटे।उर लागत मूलक इव टूटे।।६।।
।जासु चलत डोलति इमि धरनी।चढत मत्त गज जिमि लघु तरनी।।७।।
।सोइ रावन जग बिदित प्रतापी।सुनहि न श्रवन अलीक प्रलापी।।८।।

म. ।उर काठिण्य दिग्गजा कळलें।जैं जैं त्यास बळें आक्रमलें।।५।।
।त्यांचे दंत कराल न रुपले।उरिं लागतां मुळ्यासम तुटले।।६।।
।जो चालत अशि डोले धरणी।चढत मत्त गज जशि लघु तरणी।।७।।
।रावण तो श्रुत जगी प्रतापी।श्रवणि न आला मृषा प्रलापी! ।।८।।

अर्थ- जेव्हा जेव्हा मी मुद्दाम स्वारी केली तेव्हा तेव्हा माझ्या छातीचा

कठीणपणा दिग्गजानां कळला आहे.।।५।। त्यांचे विक्राळ दंत रावणाच्या छातीत रुतले तर नाहीतच, पण छातीला लागताच मुळ्यांसारखे त्यांचे तुकडे झाले.।।६।। मत्त हत्ती लहान नौकेत चढू लागला म्हणजे ती जशी डोलते तशी जो चालू लागला की धरणी डोलते.।।७।। असा प्रतापी म्हणून जो सर्व जगांत प्रसिद्ध आहे (श्रुत) तो रावण रे मिथ्या प्रलाप करणाऱ्या कधी ऐकला आहेस की नाही?।।८।।

टीका- चौ.५-६-(१) बाहूंचा प्रताप, शौर्य, निर्भयता व महेश्वर कृपा प्राप्ती यो गोष्टी सांगून आता छातीचा कठीणपणा- टणकपणा येथे सांगत आहे. (क) बळे- ते होऊन कधी वाईट नजरेने माझ्याकडे पाहू शकले नाहीत. मी मुद्दामच त्यांच्यावर चाल करून जात असे. दाखविले की ते मला आधीच भीत असत. (ख)हिंदीतील फूटे= खुपले, बोचले, रुपले.त्यांनी दिग्गजांनी आपल्या विक्राळ दंतांनी माझ्या छातीवर प्रहार केले, पण ते माझ्या छातीला खुपले नाहीत की त्वचेचा भेद करुन आत शिरले भोसकले गेले नाहीत. उलट ते माझ्या कठीण छातीवर आदळताच त्यांचे मुळ्यासारखे तुकडे तुकडे झाले. दाखविले की छाती वज्रापेक्षाही कठीण असल्याने बाणांच्या प्रहारांनी तिच्यावर ओरखाडा सुद्धा उठणार नाही. शिरे कापली तरी मरणार नाही हे पूर्वी सुचविले आहे.

चौ.७-(१) चढत मत्त गज जशि लघु तरणी- तरणी= तरणिः= नौका. लहान नौकेत मत्त हत्ती चढू लागला की तो जोराने मदाने पाय उचलून टाकतो व ती नौका त्या पायाच्या बाजूला अशी कलंडते की पाणी नौकेत शिरणार असे वाटू लागते. तसाच रावणाने आपला एक पाय पुढे टाकण्यासाठी उचलला की त्याच्या दुसऱ्या पाया खालची भूमी सर्वांना धारण करणारी धरणी असली तरी नौकेसारखी कलंडते. उचललेला पाय पुढे टाकून मागला उचलला म्हणजे पुढच्या बाजूस कलंडते. पृष्ठभागावर धरणीकंपाचे धक्के बसल्या सारखे वाटून सर्व सृष्टी घाबरून जाते. याने देहाचा भार व चालण्यातील आवेश किती आहे याची कल्पना दिली व सुचविले की तुझ्या सारखी कितीक माकडे माझ्या एकेका पावला खाली पीठ होऊन जातील.

चौ.८-(१) असा प्रतापी म्हणून सर्व जगाला माहीत असलेला रावण मात्र तुझ्या ऐकिवात नाही काय? आणि ज्यांचे नाव सुद्धा कोणाला माहीत नाही ते रावण मात्र तुझ्या श्रवणात आले आं! (क) मृषा= असत्य- अलीक. प्रलाप= असंबद्ध भाषण बडबड मृषा- प्रलापी= मिथ्या बडबड करणारा. अंगदाने रावणाचे जे तीन पराभव वर्णन केले ते खोटे बनावट सांगितले असे रावणाने दाखविले.

हिं.दो. ।तेहि रावन कहँ लघु कहसि नर कर करसि बरवान।।
।।रे कपि बर्वर सर्व खल अब जाना तव ग्यान।।२५।।

म.दो. ।लघु म्हणसी त्या रावणा नरगुण करसी गान।।
।।रे कपि बर्बर सर्व खल कळे तव अता ज्ञान।।२५।।

अर्थ- अशा त्या रावणाला तू हलका-तुच्छ (लघु) म्हणतोस आणि माणसाचे गुण गात बसतोस. रे कपि जंगली तुच्छ कपि! रे दुष्टा! तुझे ज्ञान आता कळले (मला)।।दो.२५।।

टीका- (१) बर्बर= एक म्लेंच्छ जात, रानटी, भारंग नावाची रानभाजी (औषधी) इत्यादि अनेक अर्थ या संस्कृत शब्दांचे आहेत. येथे रानटी- जंगली, व भारंग हे अर्थ योग्य आहेत. भाव हा की तू रानातील एक पालेखाणारे वानर, तुला इतिहास पुराण कुठले माहीत? कोणीतरी काही तरी सांगावे व ते खरे मानून बसावे घोकीत. राजसभेत कसे वागावे बोलावे हे माहीत नसलेला, निर्बुद्ध, क्रुर, हे भाव रानटी या अर्थाने निघतात. भारंग या अर्थाचे भाव हा की भारंगाची झाडे उपटून, चिरुन त्यांची जशी भाजी करतात तसा तुझा उपयोग सहज करता येईल. खर्व= ठेंगू, खुजा, क्षुद्र, तुच्छ. कळे ज्ञान= महा मूर्ख आहेस. अतां वाटले होते की तू वाली सारखा बुद्धिमान, ज्ञानी, स्वहित जाणणारा असशील, पण माणसाची प्रशंसा करुन जगप्रसिद्ध रावणाला तुच्छ म्हणालास त्यामुळे आता कळले. हे रावणाचे उत्तर अंगदाचे तोंड बंद करण्यास पुरेसे आहे असे रावणाप्रमाणे श्रोत्यांनाही वाटेल पण अंगद आता असा अद्‌भुत बाण मारतो की रावण घायाळ होईल.

हिं. *।सुनि अंगद सकोप कह बानी।बोलु सँभारि अधम अभिमानी।।१।।*
।सहस बाहु भुज गहन अपारा।दहन अनल सम जासु कुठारा।।२।।
।जासु परसु सागर खर धारा।बूडे नृप अगनित बहु बारा।।३।।
।तासु गर्ब जेहि देखत भागा।सो नर क्यों दससीस अभागा।।४।।

म. *।अंगद सरुष वदे तैं वाणीं।संभाळुनि वद जड अभिमानी।।१।।*
।दशशतभुज- भुजगहन अपार।दहन अनल सम यस्य कुठार।।२।।
।यस्य परशु-सागर-खर-धारां।बुडले नृप अगणित बहु वारां।।३।।
।तो स्वगर्व ज्या बघतां त्यागी।तो कीं नर दशशीर्ष! अभागी!।।४।।

अर्थ- तेव्हा अंगद रोषाने म्हणाला की रे जड! अभिमानी! संभाळून बोल.।।१।। सहस्त्रभुजाचे (दशशत= सहस्त्र) भुजरुपी अपार गहनास (अरण्यास) जाळून टाकणारा (दहन) दावानल ज्याचा परशु होता.।।२।। ज्याच्या परशुरुपी सागराच्या तीक्ष्ण धारेत (धारा) अगणित राजे पुष्कळ वेळा बुडले.।।३।। त्याने ज्याला पाहताच आपला गर्व सोडला दशशीर्ष! रे अभागी! तो काय मनुष्य होय?।।४।।

टीका. चौ-(१) अंगद सरुष- अंगदाला क्रोध आला तो त्याला बर्वर खर्व खल म्हटले म्हणून आला नाही. 'नरगुण करसी गान' असे म्हणून रघुपतीचा अपमान केला म्हणून आला. समर्थ रामभक्त हे सहन करु शकत नाहीत. 'हरिहरनिन्दा ऐकति काना। गोहत्या सम पाप तयांना' (६।३२।२) 'संत शंभु मापति अपवादा। ऐकति तेथे अशि मर्यादा।। जीभ कापण्या समर्थ व्हावे। ना तर काना मिटुनि पळावे.' (१।६४।३-४) म्हणून म्हणाला की संभाळून बोल- भाव हा की पुन्हा असा रघुपतीचा अपमान करशील तर जीभ कापून टाकीन तुझी. दूत आहे म्हणून एक वेळ क्षमा करतो. (क) जड अभिमानी- जड= अधम, नीच. 'श्रवति वदति अस अधम ज्या लागे मोह पिशाच।। पाखंडी हरिपदविमुख जाणति मृषा न साच' (१।११४).

चौ.२-३ (१) दशशतभुज= सहस्त्रार्जून. याला हजार बाहू होते, म्हणून त्यांना गहन= अरण्य म्हटले. रावणाच्या वीस बाहूंना विटप-वृक्ष म्हटले आहे. वीसच वृक्षांच्या समूहाला वन म्हणता येत नाही, पण हजार

वृक्षांच्या समूहाला महावन म्हणता येईल. याने हे सुचविले की देह महाशैला सारखा होता, अरण्य हे पर्वतावर असते व त्याला दावानल जाळतो, म्हणून येथे अनल= दावानल असा अर्थ घेतला पाहिजे. यस्य= ज्याचा, कुठार= परशु. परशुरामाने आपल्या परशूने सहस्त्रार्जुनाचे हजार बाहू तोडून टाकले व पुन्हा फुटले नाहीत हे जाळून टाकले असे म्हणून सुचविले. हा परशुरामाच्या परशुचा प्रताप सांगितला. (क) यस्य परशुसागर खर धारा- परशु हाच सागर. परशुची धार= सागराच्या फार जोराचा प्रवाह. बहुवारा= पुष्कळ (२१) वेळा.

चौ.४-(१) असे जे परशुराम त्यांचा गर्व ज्या रघुपतीस पाहून साफ जिरला त्यांना तू नर म्हणतोस? दहा डोकी असून तुला एवढे कळत नाही! त्या अर्थी तू अभागी आहेस.

हिं. ।राम मनुज कस रे सठ बंगा ।धन्वी काम नदी पुनि गंगा ।।५।।
।पसु सुरधेनु कल्पतरु रुखा ।अन्न दान अरु रस पीयूषा ।।६।।
।बैनतेय खग अहि सहसानन ।चिंतामनि पुनि उपल दसानन ।।७।।
।सुनु मतिमंद लोक बैकुंठा ।लाभ कि रघुपति भगति अकुंठा ।।८।।

म. ।मूर्खा शठा! मनुज की राम ।नदी किं गंगा धन्वी काम ।।५।।
।पशु सुरधेनु कल्पतरु रूख ।अन्न दान का रस पीयूख? ।।६।।
।गरुड खग किं अहि सहस्त्र-आनन ।चिंतामणी का दगड दशानन? ।।७।।
।श्रुणु मतिमंद लोक वैकुंठ ।लाभ किं रघुपति-भक्ति अकुंठ ।।८।।

अर्थ- रे मुर्खा शठा! राम काय मनुष्य आहेत काय रे? कामदेव (त्रैलोक्याला वश करणारा) काय (साधा) धनुर्धर आहे? आणि गंगा (जिला शिव शिरी धरी) काय (साधी) नदी आहे?।।५।। कामधेनु (सर्व इच्छा पुरविणारी) काय पशु आहे? आणि कल्पतरु काय (साधा) वृक्ष आहे? अन्नदान काय (साधे) दान आहे? आणि (मेलेल्यास जिवंत करणारे ते) अमृत काय (साधा) रस आहे?।।६।। विनतापुत्र गरुड (भगवंताचे वाहन) काय (साधा) पक्षी आहे? सहस्त्रमुखांचा शेष काय (साधा) सर्प समजतोस? आणि चिंतामणी काय (साधा) दगड आहे दशानन?

(दगड दशानन)।।७।। अरे मतिमंदा! ऐक वैकुंठ काय (साधा) लोक आहे? आणि रघुपतींची अकुंठित भक्ती काय (साधा) लाभ आहे?।।८।।

टीका- (१) बंगा=मूर्ख, वक्र. धन्वी=धनुर्धर, रुख=वृक्ष, पीयुख=पीयूष, अमृत. अकुंठ=अकुंठीत, अनपायिनी. (क) अन्नदान- याचे माहात्म्य ज्ञानदान व भक्तीदान याशिवाय इतर कोणत्याही दानाला नाही, मात्र ते सत्पात्री किंवा भुकेल्याला दिलेलेच समजणे जरुर आहे. 'तुरगशतसहस्त्रं गोगजानां चल क्षं। कनकरजत पात्रं मेदिनी सागरान्ताम्।। विमलकुलवधूंना कोटिकन्याश्च दद्यात्। नहि नहि सममेतैरन्नदानं प्रधानम्' (सु.र) अन्नदान न करता इतर सर्व दाने ज्याने दिली होती त्या श्वेत नावाच्या राजाला स्वर्ग प्राप्त होऊन सुद्धा स्वतःच्या शरीराचे मांस खावे लागत होते.

(२) समानार्थी लोक- रे रे रावण हीन दीन कुमते! रामोऽपि किं मानुषः। किं गंगापि नदी गजः सुरगजोऽप्युच्चैःश्रवाः किं हयः।। किंरम्भाप्यबला कृतं किमु युगं कामोऽषि धन्वी तु किं। त्रैलोक्य प्रगट प्रताप विभवः किं रे हनुमान् कपिः' (ह.ना.८।२४) या श्लोकात रामचंद्रांच्या जोडीला गंगा, ऐरावत, उच्चैःश्रवा, रम्भा, कृत (युग) काम आणि हनुमान अशा सातांचे वर्णन आहे. ही सात नावे विशिष्ट हेतूने घातली आहेत असे सिद्ध होत नाही. ऐरावत, उच्चैश्रवा (इंद्राचा अश्व) आणि रंभा यांचा रामचरिताशी किंवा रामाशी काही संबंध नाही.

(३) येथे मानसांत- रामचंद्राच्या जोडीला १.गंगा, २.काम, ३.सुरधेनु, ४.कल्पतरु, ५.अन्नदान, ६.अमृत, ७.गरुड, ८.शेष, ९.चिंतामणी, १०.वैकुंठ, ११.रघुपति भक्ती व १२.हनुमान या बारांचा उल्लेख आहे. या बाराहि गोष्टींचा रामचंद्रांशी संबंध आलेला आहे.

१ ज्यापदि सुरसरिता परम पुनीता प्रगट होइ शिव शिरी धरी (१।२११ छं.३)

२.लाजति तनुशोभा बघुनि कोटी कोटि शत काम (१।१४६)

३-४. "श्रुणु सेवक सुरतरु सुरधेनु" (१।१४६।१)

५. "भोजन नानाविधा घातले" (१।२०७।४) पायी चालत आलेल्या

विश्वामित्राला व ते रामलक्ष्मणांना घेऊन गेले.
६. "अमृत वर्षले उभय दळांवर" (६ ।११४ ।६)
७. गरुड मोह कथा. "इथे धाडि नारद गरुडाला। रामसमीप सपदि तो आला" (६ ।७४ ।१०)
८. "ब्रह्मांड भुवने वसती जाचे एक शिरि सम रजकणी। त्या उचलु पाहे मूढ रावण." (६ ।८३ छंद)हे लक्ष्मणाविषयी आहे. शेषावतार लक्ष्मण.
९.रामचरित चिंतामणी चारु (१ ।३२ ।२)
१०. मग योगानलि देह जाळला। रामकृपे वैकुंठा गेला. (३ ।९ ।१)
शरभंगाला वैकुंठात पाठविला.
११. रघुपतिभक्ति अनेकांना प्राप्त झाली आहे.
१२. हनुमान अवतरणे नकोत.
या कांडातही संबंध आहेच.
१. गंगा-सुरसरि- (१२०,१२१,७-९).
२. काम- (१११ ।२)
३. अन्नदान-(८८ ।१-८८ ।७ संग्राम- अंगणात दिले आहे).
४. अमृत- ११४ ।६.
५. चिंतामणी= रामचरित-८१ ।२
६-७. सुरतरु-सुरधेनु= कामादिहर १२१ छंद
८. गरुड- ५१ ।८ , ६६ ।२, शिवाय रामचंद्रासच 'खगनाथ' म्हटले आहे. १११ ।२.
९. हनुमान- अवतरणे नकोत
१०. शेष- ८३ छं. उत्तरार्ध
११. रघुपतिभक्ति- ११२ ।७.
१२. वैकुंठ= रामधाम १०४ छंद, ४५ ।२ सर्व कपिसेना अनेक दिवस उपाशी राहिली होती म्हणून लंकातीरावर आल्यानंतर फळमूळे खाण्याची आज्ञा दिली आहे. ५ ।४-६ टीका पहा.

श्रीगोस्वामींनी केलेले हे वर्णन व वर दिलेले हनुमन्नाटकांतील वर्णन यांची तुलना करुन अधिक सुंदर, सहेतुक व प्रतिभासंपन्न कोणते ते वाचकांनी ठरवावे.

हिं.दो. *।सेन सहित तव मान मथि बन उजारि पुर जारि।।*
।।कस रे सठ हनुमान कपि गयउ जो तव सुत मारि।।२६।।

म.दो. *।मान मथुनि तव सचमु वन भंगुनि पुर जाळून।*
।।शठ रे कपि हनुमान जो गत तव सुत मारुन।। २६।।

अर्थ- रे शठा! जो तुझ्या सैन्यासह तुझा मान मर्दन करुन वनाचा विध्वंस करुन तुझे पुरे जाळून व तुझ्या पुत्राला ठार मारुन (सुखरुप) गेला तो हनुमान काय (साधा) कपि म्हणतोस? ।।दो.२६।।

टीका- (१) भाव हा की लोकपाल अजून तुझ्यापुढे हात जोडून उभे असतात हे खरे पण हनुमंताने एवढे सर्व केले आणि तुझी घमेंड जिरवली त्यावेळी तुझे ते कैलासास उचलणारे हात, आपल्या हातांनी आपली मस्तके कापणारे शौर्य धैर्य व तलवार आणि त्यामुळे मिळविलेली उमापति त्रिपुरारींची कृपा, दिक्पालांना जिंकणारे तुझे तेजस्वी बाहू, आणि दिग्गजांचे दंत मोडणारी तुझी कठीण छाती या सर्व गोष्टी गहाण ठेवल्या होत्यास की त्या प्रथम उसन्या आणल्या होत्यास? असा पराक्रम गाजवून जो गेला त्याला कपि म्हणण्यास तुला लाज कशी नाही वाटत?

हिं. *।सुनु रावन परिहरि चतुराई।भजसि न कृपासिंधु रघुराई।।१।।*
।जौं खल भएसि राम कर द्रोही।ब्रह्म रुद्र सक राखि न तोही।।२।।
।मूढ बृथा जनि मारसि गाला।राम बयर अस होइहि हाला।।३।।
।तव सिर निकर कपिन्ह के आगे।परिहहि धरनि राम सर लागे।।४।।

म. *।श्रुणु रावण सोडुनि चातुर्या।भजसि न कृपासिंधु रघुवर्या।।१।।*
।रामद्रोहि खला जर बनशिल।ब्रह्मरुद्र तुज रक्षु न शकतिल।।२।।
।मूढ मृषा न बढाया तू कर।रामवैर अशि करिल दशा बर।।३।।
।तव शिर निकर कपींचे पुढतीं। रामशरे धरणीवर पडती।।४।।

अर्थ- रावणा ऐक! धूर्तता (चातुर्य) सोडून तू कृपासिंधु रघुश्रेष्ठास का भजत

नाहीस. (शरण जात नाहीस)?।।१।। अरे खला तू जर रामद्रोही झालास तर ब्रह्मा आणि रुद्र (सुद्धा) तुझे रक्षण करु शकणार नाहीत.।।२।। रे मूढा फुकटच्या बढाया मारु नकोस. रामवैर तुझी अशी दुर्दशा करील बरं.।।३।। तुझ्या डोक्याचे ढीग (निकर-समुह) रामशरानी कपींच्या पुढे धरणीवर पडतील।।४।।

टीका- चौ.१-(१) श्रुणु- अंगदाच्या आक्षेपावर काय उत्तर द्यावे इत्यादि विचारांस रावण जरा गर्क होता, म्हणून त्याला सावध करुन बोलण्याकडे ध्यान देण्यात सांगितले. येथे चातुर्य (चतुराई) धूर्तता, लबाडी असा अर्थ आहे. वालीने अशा प्रकारची चतुराई (चातुरी) सोडली तेव्हाच प्रभु प्रसन्न झाले आहेत. (४।९ पहा) पूर्ण निर्दोष चातुर्य असेल तर भगवान प्रसन्न होतात. 'बघुनि कृपानिधि मुनि चतुराई। घेति सवे विहसुनि दो भाई' (३।१२।४) सुतीक्ष्ण. (क) भजसि न= शरण जात नाहीस. या अर्थामुळेच कृपासिंधु व रघुवर्य शब्द वापरले आहेत. रघुकुलश्रेष्ठ असल्याने शरणागताचा त्याग करीत नाहीत हे सुचविले आणि कृपासिंधु असल्याने तुझे सर्व अपराध पोटात घालून कृपा करतील हे सुचविले.

चौ.२-(१) रामद्रोहि..... शकतील- हनुमान, मंदोदरी इत्यादिकांनी जे सांगितले तेंच येथे अंगद सांगत आहे. ५।२३।८ हनुमद्वचन, ५।३६।१० मंदोदरीवचन पहावे. (क) रावणाने हरगिरी व त्रिपुरारी शब्द वापरुन जो भाव प्रगट केला त्यावर तोड म्हणून येथे रुद्र शब्द वापरला. भाव हा की तू विश्वाचा संहार करणाऱ्या हराची आणि कामाला व त्रिपुरासुसांना जाळून टाकणाऱ्या रुद्राची कृपा पूर्वी संपादन केली असलीस तरी त्यांनी तुझ्यावर कृपा करुन तुझे संरक्षण करण्याचे सोडले आहे हे लंकादहनावरुन स्पष्ट झाले आहे. रामद्रोह्याचे रक्षण करण्याचे सामर्थ्य त्यांच्यात नाही, कारण ते दोघेही रामसेवक आहेत. 'ब्रह्मादिशंकर सेव्य राम परिणाम काय होईल तो सांगतो.

चौ.३-४-(१) मूढ- विविध प्रकारे समजावून सांगून सुद्धा तुला आपले हित कशात आहे हे कळत नाही. नुसत्या बढाया मारीत आहेस. सत्याला असत्य म्हणून फक्त शब्दांच्या शूरतेने रामवैर करीत आहेस. तुला ज्या मस्तकाबद्दल खोटाच गर्व आहे त्यांची अशी दुर्दशा होईल. (क) तव शिर

निकर- तुला अभिमान आहे की तुझी शिरे कापली गेली तरी ताबडतोप नवी उत्पन्न होतील पण ही गोष्ट कपींच्या फायद्याची आहे. तुझी दहाच शिरे असंख्य कपींना खेळण्यास पुरणार नाहीत, पण रामशरांनी पुनःपुन्हा कापली की ती अगणित शिरे जमिनीवर पडतील. मातीत लोळतील, त्या तुझ्या तोंडात धूळ पडेल व धुळीने भरेलली ती कपींना१।१ तरी वाटणीस येतील तेव्हा

हिं. *।ते तव सिर कंदुक सम नाना।खेलहहि भालु कीस चौगाना।।५।।*
।जबहि समर कोपिहि रघुनायक।छुटिहहि अति कराल बहु सायक।।६।।
।तब की चलिहि अस गाल तुम्हारा।अस बिचारी भजु राम उदारा।।७।।
।सुनत बचन रावन परजरा।जरत महानल जनु घृत परा।।८।।

म. *।ती तव शिरं कंदुक सम नाना।भल्ल कीश खेळति मैदाना।।५।।*
।जै समरी कोपति रघुनायक।सुटतील अति कराल बहु सायक।।६।।
।तैं करवे किं घमेंड अशी तुज।करुनि विचार उदार राम भज।।७।।
।श्रवत वचन रावण जळफळे।जळत महानलि जणु घृत गळे।।८।।

अर्थ- ती तुझी शिरे नाना भल्ल आणि कपि चेंडूसारखी मैदानात खेळतील (त्या चेंडूचे खेळ खेळतील). जेव्हा रघुनायक रणांगणात क्रुद्ध होतील आणि अति कराल बाण सुटतील तेव्हा ही तुझी सारी घमेंड तेथे तुला करता येईल काय याचा विचार करुन उदार रामचंद्रास शरण जा (भज)।।६-७।। हे वचन ऐकताच रावणाचा असा जळफळाट झाला की महा अनल पेटलेला असताना त्यात तूप पडावे(गळावे).।।८।।

टीका.चौ.५-(१) प्रथम दहा शिरांची अगणित शिरे करण्याचा व त्यांना चेंडूसारखी भराभर आकाशात उडविण्याचा अद्‌भुत खेळ राम करतील. चौगान= चेंडूदांडूचा खेळ, किंवा मैदान. येथे चौगान= क्रिडांगण, मैदान हाच अर्थ योग्य आहे. भल्ल कपि खेळतील यात काहीच नवल नाही, पण नरबालके सुद्धा अशा प्रकारचा खेळ खेळली व त्याचे वर्णन पाश्चात्य (English) काव्यात आहे. 'आफ्टर लेनहीम' ही कविता पहावी. रावणाच्या

मुंडांचे ढीग पुढे जमिनीवर पडलेच आहेत. बाहूंचा उपयोग मोठ्या दांडूप्रमाणे किंवा हॉकीच्या काठीप्रमाणे किंवा बॅटीप्रमाणे वानरांना सहज करता आला असता किंवा त्यांनी तसा उपयोग केलाही असेल पण मरणानंतर वैर संपते म्हणून या खेळाचे वर्णन पुढे कवींनी केलेले नाही, पण वानरांनी ती शिरे फुटबॉल सारखी उडवीत व अन्य प्रकारांनी मर्कटचेष्टा केल्या नसतील असे नाही.

चौ.६-७-(१) रघुनायक....सायक.....पूर्वी रामशर म्हटले, कारण तेथे रणक्रियेचा कंदुकक्रिडेचा उल्लेख करावयाचा होता. येथे रघुनायक म्हणण्यात भाव हा आहे की तू सीताहरण करुन जाणून बुजून रघुवंशाचा अपमान केला आहेस आणि ते रघुवंशाचे नायक आहेत. रघुराजाने क्रोधाने अयोध्येतून एक बाण मारला तर तुझी सर्व घमेंड बंद पडून तू काय केलेस ते तुला व तुझ्या बायकांना माहीत आहे. हे तर समोर रणांत उभे राहून युद्ध झाले म्हणजे तुझी घमेंड तेथे अशी चालेल काय? हडबडशील मनात. म्हणून सांगतो की (क) करुनि विचार उदार राम भज- मिथ्या गर्व सोडून विचार कर म्हणजे रामवैर चालू टेवावे असे तुला वाटणार नाही. आणि राम उदार असल्याने तू त्यांना शरण गेलास तर सहज आनंद पावशील आणि तुला जे हवे असेल ते ते देतील. गंगा, चिंतामणी, पीयूष, गरुड, शेष, कामदेव, व अन्नदान ही सर्व एकत्र मिळून जे देऊ शकणार नाहीत ते वैकुंठपद हवे तर तुला देतील किंवा हनुमंताला जी भक्ति दिली ती देतील.

चौ.८.(१) रावण जळफळे- 'वक्रोक्ती धनु वचन शर हृदय दाहि रिपु कीश' (२३ न) असा आधीच रावणाचा क्रोधानल पेटला होता. "त्वेष न रोष न लज्जा तुजला' याने महा अनल= प्रचंड अग्नि झाला व त्याची प्रतीति 'मृषा प्रलापी' 'रे कपि बर्बर सर्व खल' इत्यादि ज्वाळांनी दिसली आणि या वेळचे अंगदाचे भाषण म्हणजे तुपाची अहोधाराच. त्यामुळे तो फारच भडकला व आता आपल्या मुखातील ज्वांळांनी तो अंगदाला भाजण्याचा प्रयत्न करील हे सुचविले. ल.ठे. या चौपाईत १।१ मात्रा कमी ठेऊन क्रोधाचे अनुभाव प्रगट झाल्याचे सुचविले आहे.

हिं.दो. ।कुंभकरन अस बंधु मम सुत प्रसिद्ध सक्रारि।।
।।मोर पराक्रम नहि सुनेहि जितेउँ चराचर झारि।।२७।।

म.दो. *।कुंभकर्णसम बंधु मम सुत विश्रुत शक्रारि।।*
।।जाणसि ना मम पराक्रम विजित चराचर सारि।।२७।।

अर्थ- कुंभकर्णासारखा माझा बंधु आहे आणि माझा पुत्र (तर) इंद्रशत्रु (इंद्रजित) म्हणून प्रसिद्ध (विश्रुत) आहे. आणि मी सर्व चराचर सृष्टी जिंकली हा माझा पराक्रम तुला माहीत नाही काय? ।।दो.२७।।

टीका- रावणाला कुंभकर्ण व इंद्रजीत यांच्या बळाचा विशेष भरवसा आहे. 'अति बल कुंभकर्णसा भ्राता। जगीं जया प्रतिभट न पहाता।। प्रतिदिन तो जर दुर्भर भरता। विश्वा वेगे सपाट करता' (१।१८०।३,५) असे कवींनीच वर्णन केले आहे. इंद्रजीत हे नावच त्याच्या पराक्रमाचे वर्णन करते. इंद्राला जिंकला की त्रिभुवनात कोणी जिंकावयाचा राहिला नाही. परंतु अशोकवनातील कपीशी युद्ध करण्यास गेल्यावर (५।१९।३) त्याचे ते नाव लुप्त झाले आणि तो केवळ मेघनाद राहिला.

हिं. *।सठ सारवामृग जोरि सहाई।बाँधा सिंधु इहइ प्रभुताई।।१।।*
।नाघहि खग अनेक बारीसा।सूर न होहि ते सुनु सब कीसा।।२।।
।मम भुज सागर बल जल पूरा।जहँ बूडे बहु सुर नर सूरा।।३।।
।बीस पयोधि अगाध अपारा।को अस बीर जो पाइहि पारा।।४।।

म. *।शठ! शाखामृग साह्य जोडता।सिंधु बद्ध इतकिच ही प्रभूता।।१।।*
।लंघिति खग अनेक वारीशा।शूर न होती ते श्रुणु कीशा।।२।।
।बलजल पूरित मम भुजसागर।बुडले ज्यांत शूर बहु सुर नर।।३।।
।वीस पयोधि अगाध अपार हि।कोण वीर जो पावे पार हि।।४।।

अर्थ- शठा! शाखामृगांचे साह्य मिळाल्यावर सागर बद्ध केला ही इतकीच प्रभूता (प्रताप)।।१।। अनेक पक्षी अनेक सागर ओलांडून जातात, माकडा (कीशा) ऐक! ते शूर ठरत नाहीत.।।२।। बलरूपी जलाने भरलेला माझा बाहु रुपी सागर आहे. जांच्यात (आजपर्यंत) पुष्कळ शूर देव व मनुष्य बुडाले.।।३।। (असे) वीस अगाध आणि अपार सागर

आहेत असा कोण वीर आहे की जो यांच्या पार जाऊ शकेल?।।४।।

टीका- चौ.१.(१) शाखामृग साह्य जोडता- माकडांचे साह्य मिळाले म्हणून पूल बांधता आला. साह्य मिळाले नसते तर तुझा प्रभु इकडे कसा आला असता? व माकडांनी पूल बांधला यात तुझ्या स्वामीची प्रभुता ती काय? यालाच तुझ्या स्वामीची प्रभुता म्हणावी असे म्हणत असशील तर म्हणतो मी पण इतकाच ना प्रताप? तसा प्रताप असता तर सागर बाणांनी शोषून आला असता.

चौ.२-(१) पण सागरावर पूल बांधून येणे आणि शूरता, वीरता यांचा काहीच संबंध नाही. तसे मानले तर अनेक पक्षी एकच नव्हे अनेक सागर ओलांडून येतात, जातात, त्यांना फार मोठे शूर म्हणावे लागेल, पण तेवढ्याने ते शूर ठरत नाहीत. भाव हा आहे की सेतु न बांधता सागराच्या जलावरुन चालत आले असते तरि शूर ठरले नसते. योगी, सिद्ध म्हटले असते फार तर, पण शूर वीर नसते म्हटले.

चौ.३-४(१) परशुरामाचा गर्व रघुवीराने हरण केल्याचे दाखवून अंगदाने भासविले की रघुवीर रावणापेक्षा फार अधिक प्रतापी आहेत त्याचे खंडन करुन दाखवितो की परशुरामाचे बळ रावणापेक्षा फारच कमी होते म्हणून त्यांचा दर्प मर्दन केला असला तर नवल नाही.

परशुराम	रावण
परशुरामाचा परशु सागर बाहु सागर नाही अस्त्रशस्त्र	रावणाचा बाहूच सागर, नको
बुडले नृप अगणित पण ते शूर होते असे नाही म्हटलेले. फक्त राजेच.	बुडले बहु सुर नर शुर. देवसुद्धा बुडाले इंद्रादि
एकच परशु सागर	वीस बाहुसागर
अपार नाही अगाध नाही.	सगळेच अगाध अपार.

२) याप्रमाणे परशुराम रावणाच्या पासंगाला पुरत नाही हे तुझ्याच शब्दांनी सिद्ध झाले असे असता जो म्हणेल की परशुरामगर्वहरण करणारा रावणाचा गर्व हरण करील तो विसंगत, असंबद्ध बोलणाराच ठरेल. येथे मात्र रावणाने

अंगदावर जय मिळविला हे मान्य करावे लागेलच लागेल.३) प्रथम वानरांच्या साह्याच्या निमित्ताने हीनता दाखविली. आता सागररुपकाने आपले अपार श्रेष्ठत्व दाखवितो. (क) एक सागर बांधला, तो पर्वतांनी भरला म्हणून अगाध नाही हे ठरले आणि तो अपार नसून लघु आहे. हा लघु जलधि तरत किती वार जरठ मंत्रीच म्हणाला आहे. रावणाचे वीस सागर, वीसही अगाध व अपार आहेत. (ख) बलजलाने भरलेल्या एकाही सागराच्या पार कोणी जाऊ शकला नाही. इंद्रादी देवसुद्धा त्याच्यांत बुडाले मग वीस अगाध अपार सागरांचे उल्लंघन कोण करु शकेल?

हिं. ।दिगपालन्ह मैं नरि भरावा।भूप सुजस खल मोहि सुनावा।।५।।
।जौ पै समर सुभट तव नाथा।पुनि पुनि कहसि जासु गुन गाथा।।६।।
।तौ बसीठ पठवत केहि काजा।रिपु सन प्रीती करत नहि लाजा।।७।।
।हरगिरी मथन निरखु मम बाहु।पुनि सठ कपि निज प्रभुहि सराहू।।८।।

म. ।मी दिक्पतिकरिं नीर भरविलें।भूप सुयश खल मज ऐकविले।।५।।
।समर सुभट तव नाथ असे जर।ज्याचे गुण वर्णिसि वरचेवर।।६।।
।दूत धाडि मग कोण्या काजे।रिपुशी प्रीती करत ना लाजे।।७।।
।हरगिरी मथन निरव मम बाहू।शठ गा स्वामी स्तुति मग पाहू!।।८।।

अर्थ- मी दिग्पालांच्या हातांनी पाणी भरविले आहे आणि दुष्टा! मला तू एका भूपाचे सुयश सांगत बसलास?।।५।। ज्याचे गुण तू वरचेवर (पुनःपुन्हाः) वर्णन केलेस तो तुझा नाथ जर रणांत मोठा बलवान योद्धा आहे.।।६।। तर मग दूत पाठविण्याचे काम काय? शत्रूशी प्रीती(सख्य) करण्यास लाज नाही वाटत?।।७।। हरगिरीचे मंथन करणाऱ्या या माझ्या बाहूंकडे निरखून बघ, आणि मग तुझ्या स्वामींचे गोडवे गा पाहू।.८।।

टीका- चौ.५-(१) मी दिग्पालांकडून पाणी भरवले- भाव हा की दिक्पाल माझ्या येथे नीच सेवा करतात आणि दिक्पालांचे पूजन माणसे करतात मग माणसांची माझ्या इथे किंमत ती काय? (क) भूप सुयश म्हटले

नरसुयश म्हटले नाही कारण 'नर' म्हटल्यावर अंगद रुष्ट होऊन 'संभाळून बोल' असे म्हणाला होता. भाव माणसाचे सुयश असाच आहे.

चौ.६-७-(१) समर सुभट जर- भाव हा आहे की तुझा नाथ सुभट नाही म्हणून वारंवार दूत पाठवून सख्य करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. मी अद्वितीय भट असल्यामुळे कधी दूत पाठवून माझ्या प्रतापाचे गोडवे गाववून दाखविले नाहीत किंवा सख्य करण्याचा प्रयत्न केला नाही. रावण जर क्षुद्र आहे असे तुझ्या नाथाला वाटते तर बलिष्ठानी क्षुद्राबरोबर सख्य करण्याचा प्रयत्न का करावा? 'समानशीले व्यसनेषु सख्यम्' माझ्या बरोबर युद्ध करण्याची भीति वाटते म्हणून दूतांच्या तोंडून व भावाकडून पत्राने धमक्या देववून बायको परत मिळवून अब्रू रक्षण करुन फुकटचा मोठेपणा पदरांत पाडून घेण्याचा हा डाव आहे. पण मी परम सुजाण रावण असल्याने तो ओळखला आहे. 'शूर समरि करणी करिती स्वये न कधी वदताती।। विद्यमान अरि बघुनि रणि भित्रे प्रताप गाति' (१।२७४) शूर, समर्थ म्हणवून क्षुद्र गणलेल्या शत्रूबरोबर त्याने प्रीतीचा हात पुढे केला नसता प्रीती करण्याचा यत्न करणे लज्जास्पद आहे. 'रिपुवर कृपा परम कातरता' (३।१९।१३) असे रघुवीरानेच खराच्या दूताजवळ म्हटले आहे. सूचना- राम मनुष्य आहे या भावनेने रावण बोलत असल्याने त्याचे म्हणणे बिनतोड आहे. आणि प्रभु या भावनेने राम त्याच्या कुळाचा विनाश वाचविण्याचा प्रयत्न करीत आहेत तो हि योग्यच आहे.

चौ.-८-(१) मथन- गदगदा हालविणे. त्या वेळी शंकरांना आनंद झाला असला तरि हरगिरीला कैलासाला दुःख कष्टच भोगावे लागले. जो रावण कैलास पर्वताला सुद्धा 'त्राहि भगवान' म्हणावयास लावतो तो नरवानरांचे काय करील याचा विचार कर आणि मग तू आपल्या स्वामीची प्रशंसा कर. भाव हा की आता माझ्यापुढे जर स्तुती गाशील तुझ्या स्वामींची तर याद राख की भुजबल सागरात बुडशील.

हिं.दो. ।सूर कवन रावन सरिस स्वकर काटि जेहि सीस।।
।हुने अनल अति हरष बहु बार साखि गौरीस।।२८।।

म.दो. ।शूर कवण रावण सदृश स्वकरे कापूनि शीस।।

।हुत अति हर्षे अनलि बहु-वार साक्षि गौरीश।।२८।।

अर्थ- रावणासारखा शूर कोण आहे की ज्याने अति हर्षाने अनेक वेळा आपल्या हाताने शिरे कापून ती अति हर्षाने अग्नीत हवन केली. गौरीपति (याला साक्षि आहेत.।।दो.२८।।

टीका- (१) या दोह्याचे भाव २५।१-३ मध्ये आहेत. रावण आपल्या हाताने आपले मस्तक कापून अग्नीत हवन करी व ते पुन्हा नवे उत्पन्न होई याप्रमाणे त्याने आपली शिरे अनेक वेळा कापून शंकरास अग्नीत समर्पण केली. असा शूर जगात न भूतो न भविष्यति असे रावणाचे म्हणणे आहे.

हिं. ।जरत बिलोकेउँ जबहि कपाला।बिधि के लिखे अंक निज भाला।।१।।
।नर के कर आपन बध बाँची।हसेउँ जानि बिधि गिरा असाँची।।२।।
।सोउ मन समुझि त्रास नहि मोरे।लिखा बिरंचि जरठ मति भोरे।।३।।
।आन बीर बल सठ सम आगे।पुनि पुनि कहसि लाज पति त्यागे।।४।।

म. ।जळतां पाहूं यदा कपालां।विधिनें लिखित अंक मम भालां।।१।।
।नरहस्तें वध अपला वाचीं।तैं हसलों विधिगिरा असाची।।२।।
।स्मरुनि ते हि मनि भीति न माते।भ्रमे जरठ विधि लिहि लेखाते।।३।।
।अन्य वीरबल शठ मज पुढतीं।वदसि त्यजुनी लाज पत किती।।४।।

अर्थ- ब्रह्मदेवाने माझ्या कपाळावर (भाला) लिहून ठेवलेले विधिलिखित शिरे जळत असता जेव्हा मी पाहिले।।१।। तेव्हा माणसाच्या हाताने माझा वध आहे हे मी वाचले. आणि हसलो की विधि वाणी खरी नाही (असावी)।।२।। त्या लेखाची मनात आठवण झाली तरी सुद्धा मला भय वाटत नाही कारण की ते फार म्हाताऱ्या विधिने भ्रमाने लिहिले आहे. (अशी खात्री वाटली) ।।३।। रे शठा! दुसऱ्या वीराचे बळ माझ्या समोर लाज व पत सोडून किती गात आहेस?।।४।।

टीका.चौ.१-२(१) जन्म मृत्यू जरा इत्यादिविषयी प्रत्येक जीवाच्या देहाच्या ललाटावर (भाली) त्या जीवाचे जे भविष्य ब्रह्मदेव लिहितो त्याला

विधिलिखित म्हणतात. ते कोणास टाळता येत नाही, बदलता येत नाही. सुख दुःख जे मम लिखित भाली जाइं तेथे मिळतसे. (१।९७ छं) 'पुसशिल की तू विधिंचे अंका (१।९७।८) असे पार्वतीने म्हटले आहे. या विधिलिखितालाच 'ललाटरेषा' असे म्हणतात. 'ललाटरेषा सहसा टळेना' (समर्थ) हे विधिलिखित काय आहे हे सहसा कोणाला कळत नाही पण रावणाला आपला मृत्यूलेख त्याच्या ललाटावर लिहिलेला दिसला. 'नरहस्तेवध' अशा अर्थाचा तो लेख त्याने पाहिला. (क) रावण अंगदाला हे सुचवित आहे की मी ब्रह्मदेवाच्या वचनाला सुद्धा असत्य समजतो मग माझी समजूत घालण्याचा तुझा प्रयत्न कसा यशस्वी होईल याचा विचार कर. (ख) 'न साची' असे न म्हणता असाची म्हणण्यात श्लेष आहे. असाची= अत्यंत खरी. म्हणूनच माझी शिरे हजारो वेळी कापली तरी सुद्धा मला मरण आले नाही. हे पाहून ब्रह्मदेवाच्या सामर्थ्याचे मला आश्चर्य वाटले व मी आश्चर्याने हसलो. हा रावणाच्या अंतरातील भाव आहे. बाह्य भाव हा आहे की ज्याला विष्णुच्या चक्राने काही सुद्धा झाले नाही त्याला मनुष्याच्या हाताने मरण येईल ही गोष्ट अशक्य आहे. विधिने म्हातारचळाने असे काही तरी असंबद्ध लिहिले हे जाणून मला हसू आले.

चौ.३-(१) स्मरुनि ते हि मनि भीति न माते- बाह्यार्थ हा की म्हातारचळ लागलेल्या अति जरठाची भीति त्याच्या पणतू वगैरेना वाटत नाही तशी मला त्या विधिलेखाची आठवण झाली तरी कधी भीति वाटली नाही व वाटत नाही. कारण तो विधिलेख असत्य आहे. (क) दुसरा भाव हा की विधिलिखित अटळ आहे हे जाणल्यावर विधिलिखित कळल्यावर त्याला घाबरलात वा न घाबरलात तरि ते टळत नाही मग मी आज रघुपतीला शरण गेलो तरि केव्हा ना केव्हा तरि मरण येणारच व ते नरहस्तेच येणार. कोणातरी हीन पापी अधर्मी नराच्या हातून मरण्यापेक्षा नररुप भगवंताच्या हातून त्यांच्या रुपाचे दर्शन घेत, त्यांच्या निर्वाणदायी बाणाने मरणे काय वाईट व अशा मरणाला भिण्याचे कारण तरि काय? सूचना- 'नरहस्ते वध अपला वाची' यावरील शंकेचे समाधान 'रावण मरण मनुज करि' याची (१।४९।१) च्या टिकेत पाहावे.

चौ.४-(१) वदसी त्यजुनी लाज पत किती- शत्रू संधि करण्यास तयार नाही, मूढ आत्मघातकी आहे असे मनात ठरल्यानंतर त्या शत्रूला

पुनःपुन्हा तेच तेच सांगण्यारा दूत व सांगविणारा त्याचा स्वामी यास लाज नाही, पत नाही, ते मूर्ख आहेत असे ठरते. रावणाचा या कोटिक्रमाचे उत्तर देणे अशक्य आहे म्हणून अंगद आता यातील एका शब्दाच्या आधारे त्याच्यावर तुटून पडतो.

हिं. ।कह अंगद सलज्ज जग माही।रावन तोहि समान कोउ नाही।।५।।
।लाजवंत तव सहज सुभाऊ।निज मुख निज गुन कहसि न काऊ।।६।।
।सिर अरु सैल कथा चित रही।ताते बार बीस ते कही।।७।।
।सो भुजबल राखेहु उर घाली।जीतेहु सहसबाहु बलि बाली।।८।।

म. ।अंगद वदला जगीं लाजरा।रावण! तुज सम कोणि न दुसरा।।५।।
।लाजवंत सहज तूं स्वभावें।स्वमुखें निजगुण गान न ठावें।।६।।
।शिर गिरि कथा मनीं राहिली।वीस वेळ यास्तव गाइली।।७।।
।तें भुजबल तूं उरि रक्षित जैं।बलि-सहस्त्रभुज वालि विजित तै।।८।।

अर्थ- अंगद म्हणाला की हे रावणा! जगात तुझ्या सारखा लाजरा लाजाळु दुसरा कोणी नाही.।।५।। तू स्वभावाने सहज लाजाळु आहेस म्हणून तर आपल्या तोंडाने स्वतःचे गुणगान करण्याचे तुला ठाऊक नाही।।६।। शिर आणि कैलासगिरि यांची कथा तेवढी तुझ्या चित्तांत राहिली. (आणि) म्हणून ती तू वीस वेळा सांगितलीस.।।७।। पण जेव्हा तू बली सहस्त्रबाहु व वाली यांच्याकडून जिंकला गेलास तेव्हा ते भुजबळ तू आपल्या उरात(लपवून) ठेवले होतेस की काय?।।८।।

टीका- चौ.५-६(१) या चौपायात भरपूर वक्रोक्ती आहे. भाव हा आहे की तुझ्या सारखा निर्लज्य जगात कोणी नाही. (क) स्वमुखे निजगुणगान न ठावे. आपले गुण आपल्या मुखाने सांगणे तुला अगदी माहीतच नाही! भाव हा की तू एकसारखा स्वतःचे गुण स्वतःच आपल्या मुखाने वर्णन करीत आहेस म्हणून तू पक्का निर्लज्ज आहेस. निर्लज्य असतात तेच आत्मश्लाधा करतात. आत्मश्लाघा= स्वतःच्या गुणांची प्रशंसा. तू जन्मजात स्वभावानेच निर्लज्य आहेस म्हणून आत्मश्लाघा करणे हा ही तुझा सहज स्वभाव बनला

आहे.

चौ.७-(१) शिरगिरिकथा....गाइली- भाव हा की हे दोन पुरुषार्थ तू केलेस व त्यांचा तुला पक्की आठवण राहिली आहे. इतर पुरुषार्थ तू काहीच केले नाहीस तर सांगशील कुठून? तुझे पुरुषार्थाचे गाठोडे एवढेच. म्हणून तेच तेच पुनःपुन्हा सोडून दाखवितोस. भाव हा की तेच तेच सांगणे बस कर! आणखी काही पुरुषार्थ सांग. तुलना करुन पहा 'आस्तां मस्तकहोमविक्रमकथा पौलस्य विस्तारिणी! देहं कि न निपात यान्ती दहने वैधव्य भीताः स्त्रियः।। कैलासांद्वहनेन भारवहन प्रौढीस्तवयाऽऽविष्कृता। तूणं वर्णय। कच किंचिःदपरं यत्पौरुषस्यास्पदम्।। (ह.ना. ८।५६, मा.पी.) (क) वीस वेळ= अनेक वेळा. त्याला दहा तोंडे आहेत व याच गोष्टी त्याने दोन वेळा सांगितल्या म्हणून १०x२= २०. भाव हा की एका तोंडाने अनेक वेळा सांगून समाधान होत नसेल तर दहा डोकी कापली त्यांच्या कथा दहा तोंडानी एकदमच सांग म्हणजे फार मोठा पराक्रम ठरेल.

चौ.८-(१) ते तू उरि रक्षित- भाव हा की बली सहस्त्रबाहु व वाली यांनी तुझा पराभव केला त्यावेळी त्यांना सांगण्यास तुझ्याजवळ ते भुजबळ त्या दोन कथा नव्हत्या की काय? त्यांच्यापुढे शिरगिरि कथा का नाही सांगितलीस? ती कथा त्यावेळी गुप्त का ठेवलीस? या तीन पराभवाची मात्र तुला आठवण नाही! आणि त्या दोन पराक्रमाची तेवढी चांगली आठवण आहे! सूचना- सातव्या चौपाईच्या प्रत्येक चरणांत १।१ मात्रा कमी आहे. त्याने दाखविले की अंगदाला फार क्रोध आला आहे व त्यामुळे वाणीच्या गतीचा भंग झाला आहे. हा क्रोध आठव्या चौपाईपासून वाढत्या वेगाने प्रगट होऊ लागला आहे. (क) तसेच अंगदाच्या या बोलण्याने (चौ.७) रावणाच्या उरात ही धस्स झालेच की आता माझी झाकलेली मूठ हा उघडून दाखवितो की काय! या आठव्या चौपाईत रावणाचे पराजय सुचविलेच पण अगदी चव्हाट्यावर मांडले नाहीत इतकेच.

हिं. ।सुनु मतिमंद देहि अब पूरा।काटे सीस कि होइहि सूरा।।९।।
।इंद्रजालि कहुँ कहिअ न बीरा।काटइ निज कर सकल सरीरा।।१०।।
हिं.दो. ।जरहि पतंग बिमोह बस भार बहहि खरबृंद।।
।ते नहि सूर कहावहि समुझि देखु मतिमंद।।२९।।

म. *।श्रुणु मतिमंदा वद पुरतें रे।शूर किं नर छेदिल्या शिरे रे।।९।।*
।वीर न म्हणती इंद्रजालिला।स्वकरे कापि शरीरा सकला।।१०।।

म.दो. *।जळति पतंग विमोहवश भार वाहि खरवृंद।।*
।त्यांना शूर न म्हणती कुणि कर विचार मतिमंद।।२९।।

अर्थ- अरे मतिमंदा! ऐक आणि पुरते उत्तर दे, मस्तके कापून घेतल्याने कोणी शूर होतो की काय?।।९।। इन्द्रजाली आपल्या हाताने (शिरच नव्हे) आपले सगळे शरीर कापतो, पण त्याला कोणी वीर म्हणत नाहीत।।१०।। विशेष मोहाला वश होवून पतंग जळतात (आपला देहच अग्नीत हवन करतात) आणि गाढवांचा तांडा भार वाहतो पण त्यांना कोणी शूर म्हणत नाहीत (म्हणून) अरे मतिमंदा (नीट) विचार कर।।२९।।

टीका.चौ.९-१०(१) "लंघिति खग अनेक वारीशा। शूर न होती ते श्रुणु कीशा" आणि "शूर कोण रावण सदृश स्वकरे कापुनि शीस" (दो.२८) असे रावण म्हणाला त्यावर येथे प्रत्यूत्तर आहे. "सिंधू बद्ध इतकिच ही प्रभूता" याचे उत्तर 'शिरगिरिकथा' या चौपाईने दिले. आणि आता विचारतो की सिंधू बंधनाने जर शूरता प्रताप सिद्ध होत नाही तर शिरे कापल्याने तू शूर कसा? शिरे कापल्यानेच जर शूरता येत असेल तर आपल्या हाताने आपल्या शरीराचे तुकडे तुकडे करणारा इन्द्रजाली= जादूगार तुझ्या शतपट शूर म्हणावा लागेल, पण त्याला कोणी शूर म्हणत नाहीत, शिरे अग्नीत होमली यावर दृष्टान्त देतात व कैलास उचलल्यावर दृष्टान्त दोह्यात देतात. (क) पूर देना-= पूर्ण करणे, पुरे पडणे इत्यादि अर्थ आहेत. येथे उत्तर देणे पूर्ण उत्तर देणे असा अर्थ आहे. इन्द्रजाल विद्या जाणणारा=जादूगार.

दो.-(१) जळति पतंग विमोहवश- शिरे जाळण्याने जर शूर ठरत असेल कोणी तर पतंग आपले देहच सर्वच अवयव, जाळतात म्हणून ते तुझ्यापेक्षा शूर ठरतील. पण ते शूर नाहीत. दीपाच्या किंवा अग्नीच्या तेजावर विशेष मोहित होऊन घेतात उड्या अविचाराने व मरतात जळून. पुष्कळ तपश्चर्या करुन तुझ्या सारख्या दहा डोक्यांच्या पतंगावर देव प्रसन्न होईना तेव्हा क्रोधाने कापली शिरे. अति तमोगुणी तप म्हणून विमोह म्हटले.

'मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः। परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम्' (भ.गी.१७।१९) यातील सर्वच लक्षणे रावणाच्या तपास लागू आहेत. (क) कैलास पर्वत उचलला म्हणून शूर म्हणावा तुला तर भार वाहि खरवृंद- पुष्कळ भार पाठीवर घेतलेले गाढवांचे तांडे तर भार वाहून नेतात. तू नुसता भार उचललास. कैलास हातात घेऊन दुसरीकडे गेला नाहीस. मग सगळे गाढवांचे तांडे तुझ्यापेक्षा फार शूर ठरतात. तुझ्या एवढा विशाल गर्दभ असता तर त्याने कैलासच काय मेरुपर्वत सुद्धा वाहून नेला असता. पण त्याला कोणी शूर नसता म्हटला. (ख) कर विचार मतिमंद-भाव हा की तुझ्या गर्दभासारख्या व पतंगासारख्या मंद बुद्धीला मी म्हटले ते चटकन कळणार नाही म्हणून जरा खोल विचार कर म्हणजे माझे म्हणणे पटेल.

हिं. *।अब जनि वत बढाव खल करही।सुनु मम बचन मान परिहरही।।१।।*
।दसमुख मैं न बसीठी आयउँ।अस बिचारी रघुबीर पठायउँ।।२।।
।बार बार अस कहइ कृपाला।नहि गजारि जसु बधें सृकाला।।३।।
।मन महुँ समुझि बचन प्रभु केरे।सहेउँ कठोर बचन सठ तेरे।।४।।
।नाहि त करि मुख भंजन तोरा।लै जातेउँ सीतही बरजोरा।।५।।

म. *।खल! न वितंडावाद अता कर।सोड मान, मनिं मम वचना धर।।१।।*
।दशमुख! आलो ना दौत्यास्तव।प्रेषित रघुवीरें मज यास्तव।।२।।
।वदले बहुवार कीं कृपाल।नहि गजारियश वधुनि शृगाल।।३।।
।प्रभुचें वचन मनीं तें स्मरतो।शठ कठोर वचनां तव सहतो।।४।।
।ना तर तव मुख भंजन करुनी।नेतो सीते बळे उचलुनी।।५।।

अर्थ- रे खला! अता वितंडवाद करु नको, मान सोड, आणि मी म्हणतो ते मनावर घे.।।१।। दशमुखा मी दौत्य (=दूतकर्म) = शिष्टाई करण्यासाठी नाही आलो. रघुवीराने मला एवढ्याचसाठी (या विचाराने) पाठविला (प्रेषित) आहे.।।२।। सिंहाने कोल्ह्याला मारण्यात काही सिंहाचे यश नाही असे कृपालु वारंवार म्हणाले.।।३।। प्रभुचे हे वचन माझ्या स्मरणात आहे म्हणून हे शठा! तुझी कठोर वचने मी

सहन करीत आहे.।।४।। नाही तर तुझ्या मुंड्या मुरगळून (तुझी मुखे तोडून, फोडून टाकून) मी आपल्या बळाने सीतेला उचलून नेली असती.।।५।।

चौ.१-३(१) सोड मान, मनि मम वचना धर- मनाचा गर्वाचा त्याग करुन मग श्रवण करण्यास सांगितले. वक्त्यापेक्षा मी श्रेष्ठ आहे असा अभिमान जर श्रोत्याला असेल तर श्रवणापासून काही लाभ न होता वृथा वादविवादाची प्रवृत्ती होते.'विनती करु कर जोडून रावण। ऐका त्यजुनी मान मम शिकवण' (५।२२।७) (क) 'दूत धाडि मग कोण्या काजे। रिपुशी प्रीती करत ना लाजे' (२८।७) असा जो आक्षेप रावणाने घेतला त्याचे खंडन 'आलो ना दौत्यास्तव' इत्यादिने केले आहे. हाच सिद्धांत 'लघुता रामाला जरि' (२३द्रा) व 'जर मृगपति वधि बेडुका' (२३ चं) यात पूर्वी सांगितला आहे. भाव हा की मी रघुवीरदूत असलो तरी दौत्यासाठी= दूतकर्म करण्यासाठी= शिष्टाईसाठी आलो नाही. माझ्या वडिलांचा मित्र या नात्याने आलो आहे हे तुला प्रारंभीच सांगितले असता तू वितंडवाद करीत भलतेच खोटे आरोप करीत आहेस. (ख) रघुवीरे प्रेषित मज- रघुवीराने सुद्धा मला शिष्टाई करण्यासाठी नाही पाठविला. ते रघुवीर असल्याने संधी करण्यासाठी दूत पाठविण्याची त्यांना आवश्यकताच नाही. पण कृपाळु असल्याने त्यांना वाटले की शक्यतो कोट्यावधी लोकांचा व शिवभक्ताचा नाश होऊ नये म्हणून मला पाठविला. (ग) 'नहि गजारियश वधुनि शृगाला' - ते म्हणाले की कोल्हा सिंहाने मारला तर त्यात त्याला यशही नाही व लाभही नाही, उलट कमीपणाच आहे म्हणून त्यांनी पाठविला.येथे रावणाला कोल्हा ठरविला व रघुवीरास सिंह ठरविले. 'यदन्तरं वायसवैनतययो यदन्तरे सिंह शृगालयोर्वने। खद्योत मार्तंडलयो र्यदन्तरम् तदन्तरं ते रघुनन्दनस्य' (ह.ना.मा.पी.)

चौ.४-५(१) भाव हा की मला सुद्धा त्या भावनेनेच क्रोध आवरावा लागत आहे. तुझ्या सारख्या जंबुकाला ज्याला वालीने जीवदान दिले, त्याला मारण्यात मला सुद्धा फार कमीपणा वाटतो नाहीतर तुझा वध मी एकट्यानेच केला असता व सीतेला नेली असती. शिवाय प्रभूला जे रुचत नाही ते करण्यास मन धजत नाही.

हिं. *।जानेउँ तव बल अधम सुरारी।सुने हरि आनिहि परनारी।।६।।*
।तैं निसिचर पति गर्ब बहूता।मैं रघुपती सेवक कर दूता।।७।।
।जौ न राम अपमानहि डरऊँ।तोहि देखत अस कौतुक करऊँ।।८।।

म. *।कळलें तव बल अधम सुरारी।शून्यिं हरुनि आणिली परनारी।।६।।*
।तूं निशिचरपति गर्व बहूत।मी रघुनायक सेवक दूत।।७।।
।जर न राम अपमाना डरतो।तुज देखत अस कौतुक करतो।।८।।

अर्थ- रे अधमा! अरे सुरारी! दुसरे कोणी नाही अशी संधी साधून तू परस्त्री चोरुन आणलीस (यावरुनच) तुझे बळ मला कळले।।६।। तू निशाचरांचा राजा आणि तुला (बळाचा व शौर्याचा) फार गर्व आहे,(उलट) मी तर रघुनायकाच्या सेवकाचा एक (क्षुद्र) दूत (सेवक) आहे।।७।। पण रामचंद्राच्या अपमानाला जर घाबरलो नसतो तर तुझ्या डोळ्यादेखत असे कौतुक (असा खेळ) करणार होतो।।८।।

टीका- चौ.६-(१) शून्यि हरुनि अणिली परनारी- जर तुझ्यात रामलक्ष्मणाशी लढण्याची धमक असती तर आश्रमात पूर्ण एकांत पाहून विश्वविजयी सुरारी म्हणून प्रसिद्ध असून, कुत्र्यासारखी चोरुन शिरुन, तू परस्त्रीची चोरी कशाला केली असतीस? या एकाच गोष्टीने तुझा प्रताप, तेज, बल, शौर्य, वीर्य, धैर्य इत्यादि सर्वांचे दिवाळे निघाले हे मी जाणले.

चौ.७-८-(१) 'तू निशिचरपति.....' कुठे तू विश्वविजयी राक्षसांचा अति गर्विष्ठ राजा आणि कुठे मी रघुपति सेवकाचा एक क्षुद्र मान प्रतिष्ठा नसलेला दूत! तू तुझ्या म्हणण्याप्रमाणे 'जड जंतु कपि'! तरी सुद्धा मी तुला एखाद्या दहा तोंडाच्या किड्या सारखा सहज खेळत खेळत मारला असता, पण तू शरण गेला नाहीस तर तुझा वध स्वतः करण्याची प्रतिज्ञा रामचंद्रांनी केली आहे, तिचा भंग होईल याची भिती वाटते नाही तर काय
केले असते ते ऐक-

हिं. *।तोहि पटकि महि सेन हति चौपट करि तव गाउँ।।*
।।तव जुबतिन्ह समेत सठ जनकसुतहि लै जाउँ।।३०।।

म. *।तुज महि अपटुनि चमु वधुनि तव गावा ध्वंसून।।*
।।तव युवतींसह जानकिसि जाइन शठ घेऊन।।३०।।

अर्थ- रे शठा! तुला जमिनीवर आपटून मारुन, तुझ्या सैन्याचा वध करुन, आणि तुझ्या गावाला उध्वस्त करुन तुझ्या सर्व बायकांसह जानकीला घेऊन जाईन।।दो.३०।।

टीका- (१) गाव शब्दाने लंकेची अति क्षुद्रता दर्शविली. (क) अपटुनि तुज- तुझ्या एका अति बलवान समजला जाणाऱ्या पोराला येता येता जसा सहज जमिनीवर आपटून ठार केला तसा तुला अगदी खेळत खेळत ठार करीन. (ख) तव युवतीसह भाव हा की त्या सगळ्यांना जानकीच्या दासी बनवीन.

हिं. *।जौ अस करउँ तदपि न बडाई।मुएहि बधे नहि कछु मनुसा।।१।।*
।कौल कामबस कृपिन बिमूढा।अति दरिद्रच अजसी अति बूढा।।२।।
।सदा रोगबस संतत क्रोधी।बिष्नु बिमुख श्रुति संत बिरोधी।।३।।
।तनु पोषक निंदक अघ खानी।जीवत सब सम चौदह प्रानी।।४।।
।अस बिचारी खल बधउँ न तोहि।अब जनि रिस उपजावउ मोही।।५।।

म. *।असे करिन तरि नसे महत्त्व हि।मृता मारणे नहि पुरुषत्व हि।।१।।*
।कौल कामवश कृपण विमूढ हि।अति दरिद्र अयशी अति वृद्धहि।।२।।
।रोगी सदा सतत जो क्रोधी।विष्णु विमुख श्रुति-संत-विरोधी।।३।।
।तनु-पोषक निंदक अघरवाणी।जिवंत शव सम चौदा प्राणी।।४।।
।हें जाणुनि खल वधतो ना तुज।अतां क्रोध उपजवूं नको मज।।५।।

अर्थ- मी असे जरि केले तरि त्यात काहीच महत्त्व नाही, कारण मेलेल्यास मारण्यात काहीच पौरुष (पुरुषार्थ) नाही.।।१।। १.कौल (शाक्तपंथी वाममार्गी) २.कामी, ३.कृपण (कंजुष), ४.विमूढ, ५.अतिदरिद्रि, ६.अपकीर्ती झालेला, १२.संतविरोधी, १३.शरीराचेच पोषण करणारा, आणि १४.निंदक हे सर्व पापांची खाण असून हे चौदा प्रकारचे प्राणी

जिवंत शवासारखे आहेत.।।२-४।। हे जाणून रे खला! मी तुझा वध करीत नाही, मात्र आता तू माझ्यात क्रोध उपजवू नकोस.।।५।।

टीका- चौ.१-(१) दोह्यात वर्णिलेल्या प्रकारे जानकीला घेऊन गेलो तरी मी काही मोठा पुरषार्थ गाजविला असे ठरणार नाही, कारण की लंकेतील सर्व राक्षस भ्याड, पुरुषार्थहीन आहेत, हे मला प्रत्यक्ष दिसले आहे. तुझा भ्याडपणा परस्त्रीची चोरी करण्याने जगजाहीर झाला आहे. तुझ्या पोराला मी ठार मारला तरी कोणीही माझ्यावर चालून न येता सर्व निशाचर-निकर गुपचुप चालू लागले (१८।५-८ पहा) आणि लंका जाळणारा कपि आला असा एकच कोलाहल लंकेत सुरु झाला. अशा भ्याडाना मारण्यात पुरुषार्थ कसला? शिवाय मेलेल्यांना मारण्यात पुरुषार्थ नाही, कारण तुम्ही सर्व अघखाणी जिवंत शवासारखे आहात.

चौ.२-(१) कौल- शाक्तपंथी वाममार्गी लोकांना कौल म्हणतात. शक्तिउपासनेत कुलाचार (कौलमार्ग) व समयाचार असे दोन भेद आहेत ६४ तंत्रांपैकी बरीच तंत्रे कौलमार्गाची आहेत, थोडी समयाचार, वैदिक शक्ति उपासना मार्ग सांगणारी आहेत. कुलार्णवतंत्र हा कौलांचा एक प्रसिद्ध ग्रंथ आहे. 'मद्यं मांस तथा मंत्रं मैथुनं मत्स्यमेवच।। मकाराः पञ्च विख्याताः कौलानां सिद्धिता मताः' मद्य, मांस, मंत्र, परस्त्रीगमन, व मत्स्य या पाच गोष्टी कौलांना सिद्धि देणाऱ्या आहेत. 'चतुःपष्ठ्या तन्त्रैः' (सौ-ल.३१) या श्लोकावरील लक्ष्मीधर टीकेत ६४ तंत्राची माहिती दिली आहे ती पहावी. (क) येथे कौलांचा उल्लेख प्रथम केला, कारण अंगदाने रावणाच्या भाषणावरुन जाणले आहे की रावण व लंकेतील राक्षस कौल मार्गी= कौल आहेत. मानसात पुढे रुधिर व महिष यांच्या आहुती देत असल्याचा व मेघनाद व रावण अपावन यज्ञ करीत असल्याचा उल्लेख आहेच. भावार्थ रामायणातील इंद्रजिताच्या यज्ञाचे वर्णन वाचावे म्हणजे खात्री होईल की हे रावणादि राक्षस कौलमार्गी होते. मद्य मांस परस्त्री सेवनाने दुर्गति प्राप्त होते म्हणून कौल जिवंत शवासमान, अपवित्र व अपवित्रता निर्माण करणारे होत. (ख) कामवश= अति कामी. 'कामी कधिं अकलंकित असतो' (७।११२।२) काम नरकाचे मुख्य द्वार आहे. 'त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशन मात्मनः।। कामः क्रोध स्तथा लोभः' (भ.गी) म्हणूनच या चौदांत सतत क्रोधी व

कृपण= अति लोभी यांचा अंतर्भाव केलेला आहे. रावण कामवश आहे हे हजारो सुंदर स्त्रिया बलात्काराने आणल्या व सीताहरण याने सिद्ध आहे. (ग) कृपण= अतिलोभी, सीता परस्त्री असून अनेकांनी सांगितले तरी परत देण्याची इच्छा होत नाही हे कृपणाचेच लक्षण आहे. (घ) विमूढ- कलिमलाने मलिन हृदय झालेले जड जीव, ज्यांना रामकथा समजत नाही ते 'श्रोता वक्ता ज्ञाननिधि रामकथा अति गूढ।। कशि समजे जड जीव मी कलिमल ग्रसित विमूढ' (१।३० म) शिवाय विमूढ= पढत मूर्ख, शास्त्रज्ञान असून देहबुद्धीने ग्रस्त झालेले. (ङ) अति दरिद्र- दरिद्र हा संस्कृत शब्द आहे, मराठीत त्यालाच दरिद्री म्हणतात. दारिद्र्य दोन प्रकारचे आहे. अज्ञानरुपी दारिद्र्य. 'दारिद्र्यासम दुःख जगीं ना' (७।१४०।४) दुसरे धनाचा अभावरुपी दारिद्र्य. 'दारिद्र्यासम दुःख जगीं ना' (७।१२१।१३) दारिद्र्याने पाप प्रवृत्ती सहज वाढते. मत्सर, द्वेष, असत्य, स्तेय इत्यादि दोष उत्पन्न होऊन बळावतात व अति दरिद्री अघखाणी होतात म्हणून शवासमान. (च) अयशी- अकीर्तीमान 'अपयश, लाभ कि जेथे पाप न' (७।११२।७) अकीर्ती, अपयश हे पापांचे लक्षण आहे. अघखाणी असणाराच अकीर्तीमान होतो म्हणून शवसमान. (छ) अतिवृद्ध- सर्व त्याचा अपमान करतात, पराधीनता येते. स्वकर्माचरण यथाविधि घडत नाही. अपवित्रता वाढते. अनेक रोगांचे भांडार होतो, क्रोधी बनतो, तरी पण मी वृद्ध हा अभिमान वाढतो, म्हणून शवसमान.

चौ.३-(१) सदा रोगवश- रोग पापांचे फळ असते. सदा दुःखी, इतरांस दुःखद, स्वकर्म, स्वधर्मच्युत होतो, नरदेहाचे सार्थक करता येत नाही, क्रोधी बनतो. (क) सतत क्रोधी क्रोध नरकाचे द्वार आहे. 'क्रोध असे अघमूल' (१।२७७) क्रोध पापांचे एक मूळ आहे. (ख) विष्णुविमुख- विष्णुशी वैर विरोध, द्रोह करणारा येथे शिव विमुखाचाही अँतर्भाव करणे भाग आहे हा नरकाचा अधिकारी असतो. (ग) श्रुतिविरोधी- वेदविरोधी, वेद कर्म उपासना व ज्ञान यांचे निर्मल, निर्हेतुक, पक्षातील मार्गदर्शन करणारे आहेत, वेदविरोध हे मोठे पाप आहे. स्मृती पुराण व इतिहास यांचा अंतर्भाव करणे जरुर आहे. (५१।२२ पहा). (घ) संतविरोधी- संतविरोध हे सुद्धा भयंकर पाप आहे. संत भगवंताला प्रिय असतात म्हणून भगवान संतविरोधकांना आसुरी योनीत घालतात.

चौ.४-(१)तनुपोषक- स्वतःच्या शरीराचे पोषण करणारे, इतरांच्या सुखदुःखाची पर्वा न करता स्वतःचा देह सुखात ठेवण्याचा प्रयत्न करणारे. हा अति स्वार्थ आहे हे देहलोभाचे लक्षण आहे. (क) निंदक- निंदा करणारा. निंदा हे फार भयंकर पाप आहे.

सूचना- वरील वर्णनावरुन दिसेल की अधोगतीला नेणारी कर्मे करणारे व नर देहाचे सार्थक न करणारे सर्वच शवसमान होत. म्हणूनच अघखाणी हे एक विशेषण सर्वांना लावून सुचविले की जे अघखाणी असतील ते सर्वच जिवंत शवासमान समजावे. (क) श्रुतिसंत विरोध हा एक वर्ग घेऊन अघखाणी हा चौदावा वर्ग कोणी घेतात, पण ते योग्य नाही. त्याचा अर्थ असा होईल की बाकीचे तेरा अघखाणी नाहीत. शिवाय श्रुतिविरोध स्वतंत्ररुपाने अनेक ठिकाणी वर्णन केला आहे. 'श्रुति विरोधरत सब नरनारी' श्रुति निंदेचे व संत निंदेचे फळ निरनिराळे सांगितले आहे. 'होति उलूक संत निंदारत' 'श्रुति सुरनिंदक जे अभिमानी। रौरव नर्की पडति ते प्राणी'

सूचना-२- रावण कौल, कामवश, कृपण, विमूढ, एकाप्रकारे अतिदरिद्री, अयशी, सतत क्रोधी, विष्णुविमुख, श्रुतिविरोधी, संतविरोधी, तनुपोषक व निंदक आहे. अतिवृद्ध व सदारोगी मात्र नाही. बारा प्रकारांनी तो जिवंत शवासम आहे.

चौ.५-(१) हे जाणुनि खल वधतो ना तुज- या चौदा प्रकारांपैकी एकाच प्रकाराने जिवंत शवसमान असणारास म्हणजे मृतास, मारण्यात पुरुषार्थ नसून कमीपणा आहे. कारण ते आपल्या पापानीच मेलेले असतात. तुझ्या ठिकाणी तर बारा प्रकारची शवता आहे, त्यामुळे तुला मारण्यात तर अति हीनता आहे. असे जरी असले तरी जर का मला फार क्रोध आला तर मात्र युक्तायुक्त विचार राहणार नाही. आणि मला करण्याची इच्छा नसलेला तुझा वध माझ्या हातून होण्यास वेळ लागणार नाही, म्हणून मला क्रोध येईल असे काही करु नको.

हिं. ।सुनि सकोप कह निशिचर नाथा।अधर दसन दसि मीजत हाथा।।६।।
।रे कपि अधम मरन अब चहसी।छोटे बदन बात बडि कहसी।।७।।
।कटु जल्पसि जड कपि बल जाके।बल प्रताप बुधि तेज न ताके।।८।।

म. ।तैं निशिचर पति कुपित बोलतो ।ओठ चावि सब हात चोळतो ।।६ ।।
।रे कपि अधम अता मरुं पाहसि ।मोठा घास सान मुखि घालसि ।।७ ।।
।यस्य बळे जल्पसि कटु कपि जड ।त्या प्रताप बल तेज बुद्धी रड ।।८ ।।

अर्थ- तेव्हा निशाचर पति रावण क्रुद्ध होऊन सर्व ओठ चावीत व सर्व हात चोळीत म्हणाला।।६।। रे अधम कपि! आता तू मरु पहात आहेस (म्हणूनच) लहान तोंडी मोठा घास घेत आहेस।।७।। रे जड कपि तू ज्याच्या (यस्य) बळावर कठोर (कटु) बडबड करीत आहेस, त्याच्याजवळ (त्या= त्यास) प्रताप, बल, तेज, व बुद्धि यांची रडच आहे. (त्याच्याजवळ नाहीत)।।८।।

टीका-चौ.६-८-(१) ओठ चावणे व हात चोळणे ही क्रोधाची दृश्य लक्षणे असली तरी हात चोळणे हे क्रोध अगतिक झाल्याचे लक्षण आहे. अंगदाचे कठोर व मर्मी बाण हृदयांत सलून असह्य झाले आहेत, पण हनुमंताच्या बाबतीत अनुभव आल्यामुळे ठार मारणे किंवा दंड करणे अशक्य वाटत आहे. आलेला क्रोध आपल्या सर्व ओठांवर व बोटांवर जिरवीत आहे पण 'क्रोधा परुषाक्षरे बल' असल्यामुळे कठोर भाषण करुन शिव्या देण्यास प्रारंभ करतो. 'परम रुष्ट. बहु चोळिति हातहि। आज्ञा न देती न परि रघुनाथ हि' (५।५५।५) (क) ज्याच्या बळावर कटु बोलतोस असे म्हणून रघुपतीचे बळ एकदा मान्य करतो व लगेच म्हणतो की त्याच्यात बळ नाही. शेवटचा चरण अंगदास क्रोध आणण्यासाठीच उच्चारला आहे. मला क्रोध उपजवू नकोस असे अंगदाने बजावले म्हणून अंगदाचे बळ किती आहे ते एकदा पाहावे व मग शक्य वाटल्यास दंड करावा या हेतूने रावण ते बोलला. राम ब्रह्म आहे व निर्गुण ब्रह्माच्या ठिकाणी प्रताप तेज बल बुद्धि नाहीत हे सत्यच आहे, व सगुणाच्या ठिकाणी ते गुण दिसत असले तरी ते दैवी मायेचे गुण आहेत.

हिं.दो. ।अगुन अमान जानि तेहि पिता दीन्ह बनबास ।।
।।सो दुख अरु जुबती बिरह पुनि निसिदिन मम त्रास ।।३१दो ।।
।जिन्ह के बल कर गर्व तोहि अइसे मनुज अनेक ।।

।।खाहि निसाचर दिवस निसि मूढ समुझु तजि टेक।।३१म।।

म.दो. *।जाणुनि अगुण अमान त्या देइ पिता वनवास।।*
।।तें दुःखही युवती विरह निशिदिन माझा त्रास।।३१ रा।।
।गर्व तुला ज्यांच्या बळे ऐसे मनुज अनेक।।
।।खाति निशाचर दिननिशी त्यज जड! हट अविवेक।।३१ म।।

अर्थ- तो अगुण अमान आहे असे जाणून त्याला पित्याने बनवास दिला. ते दुःख आणि तरुण स्त्रीचा विरह आणि रात्रंदिवस (त्याला) माझी भीति आहे।।दो.रा।। ज्यांच्या बळाने तुला गर्व चढला आहे तशा अनेक माणसास निशाचर रात्रंदिवस खातात (म्हणून) रे जड)मूढा)! अविवेक व हट्ट सोडून दे.।।३१म।।

टीका. दो.रा.(१) रावणाच्या शब्दातील वाच्यार्थ वर दिलाच आहे. दुसरा अर्थ- अगुण= निर्गुण, गुणातीत, असे परब्रह्म. अमान अ म्हणजे नाही मान म्हणजे मोजमाप, प्रमाण ज्याला= अप्रमेय, अगुण= अति गुण असा अर्थही होतो. 'अचपळ मन माझें' अचपळ= अतिचपळ, तसाच अगुण= अतिगुण असलेला. वनवास= वन=जल= अमृत, अमृत= मोक्ष, वनवास= मोक्षनिवास.

दो.म.- ऐसे मनुज की अनेक निशाचर ते रात्रं दिवस खातील ज्यांच्याबळे (रावणा!) तुला गर्व झाला आहे. भाव हा की ज्या कुंभकर्ण इंद्रजीताच्या बळाने तुला गर्व झाला ऐसे अनेक निशाचर ते रात्रंदिवस खातील (ठार मारतील) ऐसे ते मनुज आहेत. म्हणून जडमूढ रावणा! अविवेक आणि हट्ट सोड. हा कवींच्या मनातील अर्थ आहे.

हिं. *।जब तेहिं कीन्हि राम कै निंदा।क्रोधवंत तब भयउ कपिंदा।।१।।*
।हरिहर निंदा सुनइ जो काना।होई पाप गोघात समाना।।२।।
।कटकटान कपि कुंजर भारी।दुहु भुज दंड तमकि महि मारी।।३।।
।डोलत धरनी सभासद खसे।चले भाजि भय मारुत ग्रसे।।४।।

म. *।निंदी जैं रामास दशानन।भडके क्रोध कपींद्र हुताशन।।१।।*

।हरिहरनिन्दा ऐकति कानां।गोहत्या सम पाप तयांनां।।२।।
।कटकटून कपि कुंजर भारी।त्वेषें भुजदंडा महिं मारी।।३।।
।डोलत धरणि सभासद खचले।पळत सुटति भय मरुते ग्रसले।।४।।

अर्थ- दशाननाने जेव्हा रामाची निंदा केली तेव्हा कपींद्राचा क्रोधरूपी हुताशन (अग्नि) भडकला।।१।। (कारण) हरि किंवा हर यांची निन्दा जे (शांतपणे) कानांनी ऐकतात त्यांना गोहत्येसमान पातक लागते।।२।। कपिकुंजराने कटकटा असा भारी ध्वनी करुन आवेशाने (दोन्ही) भुजदंड जमिनीवर मारले.।।३।। (त्या बरोबर) धरणी डोलली (भूकंप झाला) आणि सभासद खाली पडले, आणि भयरुपी मरुताने मारुताने ग्रासले जाऊन (अति घाबरुन)·पळत सुटले (जीव घेऊन)।।४।।

टीका चौ.१-(१) रामचंद्रांना नर म्हटल्यावर अंगदाने बजावले होते की 'संभाळून वद जड अभिमानी' (२६।१) पुन्हा 'खल! न वितंडावाद अता कर' (३०।१) व 'अता क्रोध उपजवू नको मज' (३१।५) असे शेवटी बजावले होते तरि रावणाने जाणून बुजून रामाची निंदा केली. ती अंगदाला असह्य झाली. (क) कपींद्र क्रोध हुताशन भडके' असा अन्वय आहे. मुळात क्रोधाला हुताशन= अग्नि म्हटलेले नाही. येथे अलंकारवृद्धी झाली.

चौ.२-(१) हरहरनिंदा ऐकति काना- विष्णु व शिव यांची निंदा ऐकणारास पाप लागते ते लागू नये असे वाटत असल्यास निन्दकाची 'जीभ कापण्या शक्य असावे। ना तर काना मिटुनि पळावे' (१।६४।४). पण दूत असल्याने रावणावर प्रहार करता येईना व वीर असल्याने पळून जाता येईना, तथापि आलेला क्रोध दाबणेही अशक्य झाले आणि अगतिक झालेला क्रोध जे करता तेच सहज घडले.

चौ. ३-४-(१) कट्कटूनि कपिकुंजर भारी.....भारी- क्रोधाच्या वचपा घेता आला नाही की हात चोळणे, हात पाय आटपणे इत्यादि गोष्टी सहज घडतात. अंगदाने आधी कट्कटा असा ध्वनी भारी जोराने केला व अत्यंत आवेशाने व क्रोधाने दोन्ही हात जोराने आपटले. तो धक्का इतका जोराचा बसला की एकदम धरणीकंपच झाला. त्याने व हात आपटण्याच्या आवाजाने जो धक्का बसला त्याने आपापल्या उंच आसनावर बसलेले निशाचर

सभासद धडधडा खाली कोसळले व ते एकमेकांवर अस्ताव्यस्त पडले. मोठी इमारत कोसळली म्हणजे जसे दगडाचे वा विटांचे ढीग पडतात तसे पडले. पण हा कपि आता सर्वांना ठार करील की काय या भयाने असे पळाले की मोठ्या सोसाट्याच्या वाऱ्याने वाळलेला पालापाचोळा जसा उडवीत न्यावा तसे भयरुपी मरुताने जोराच्या वाऱ्याने त्याना पळवून नेले. कपीन्द्र=कपिकुंजर= कपि श्रेष्ठ.

हिं. *।गिरत सँभारी उठा दसकंधर।भूतल परे मुकुट अति सुंदर।।५।।*
।कछु तेहिं लै निज सिरन्हि सँवारे।कछु अंगद प्रभु पास पबारे।।६।।
।आवत मुकुट देखि कपि भागे।दिनही लूक परन बिधि लागे।।७।।
।की रावन करि कोप चलाए।कुलिस चारि आवत अति धाए।।८।।

म. *।पडत उठे अवरुनि दशकंधर।महिवर पतित मुकुट अति सुंदर।।५।।*
।घेउनि काही तो शिरि टेकी।प्रभुकडे काही कपि फेकी।।६।।
।येता बघुनि मुकुट कपि पळती।हा हा! दिवसा उल्का पडती।।७।।
।कीं, क्रोधें रावणें फेकले।चार कुलिश अति जवें ठाकले।।८।।

अर्थ- दशकंठ जमिनिवर पडता पडता सावरुन (कसातरि) उठला. (तरीपण) त्याचे सर्व अति सुंदर मुकुट जमिनीवर पडलेच।।५।। त्यातील काही घेऊन त्याने आपल्या डोक्यांवर ठेवले व काही (चार) कपीने (अंगदाने) प्रभुकडे झुगारले.।।६।। मुकुट येत असलेले पाहून वानर पळू लागले, (त्यांना वाटले) हाय हाय! तारे दिवसाच गळून पडू लागले (मोठा अपशकुन) झाला)!।।७।। किंवा रावणाने क्रोधाने फेकलेले हे चार कुलिश अति वेगाने येत आहेत की काय?।।८।।

टीका. चौ.५-६-(१) पडत उठे अवरुनि दशकंधर- रावण जमिनीवर तोंडघशी पडला नाही इतकेच, पण सिंहासनावरून पदच्यूत झालाच. गुडघे व हात जमिनीवर टेकून सावरुन उठला. (क) पर्वतासारखे हजारो महावीर, इंद्रजीतासारखे दारुण भट असून व रावणाला वृक्षांच्यासारखे वीस बाहू असून रावणास अवघे सहा मुकुटच डोक्यावर ठेवण्यास सापडले, चार डोकी

बोडकीच राहिली! येउनी म्हटले उचलून घेऊन असे म्हटले नाही.स्वतः आपल्या हातानी उचलून घेण्याची शक्ती व बुद्धी राहिली नाही. जवळ असलेल्या परिचारिकानी ते सहा मुकुट त्याला दिले असतील. अंगदाला दोनच हात असून मात्र चार मुकुट सापडले व ते त्याने सभेतूनच जोराने प्रभुकडे झुगारुन दिले. याने स्पष्ट झाले की एका कपीने रावणचा व इंद्रजितादि सर्व निशाचरांचा पराभव केला व सभेसह रावण विजयाचा पुरावाच पुढे पाठवून दिला.

चौ.७-८-(१) लूक= उल्का= पडणारे तारे. कुलीश=वज्र. याने सुचविले की ते मुकुट दिव्य अग्नीच्या तेजासारखे चमकत होते. त्यांचा प्रकाशच फक्त वानरास दिसला काय आहे हे कळले नाही म्हणून कोणी उल्कापातांची कल्पना केली तर कोणी वज्राची कल्पना केली. दिवसा तारे गळणे हा मोठा उत्पात, अपशकुन आहे. ते तेज भयंकर वाटले म्हणून कोणी कुलिश मानले. (क) ल.ठे.- मुकुट आकाशातून फारच उंचावरुन येत होते हे उल्का शब्दाने सुचविले व फार वेगाने रो रो आवाज करीत येत होते हे कुलिश शब्दाने सुचविले. ते दृश्य पाहून कपि पळू लागले. पण ते मुकुट ज्याचे त्या रावणाची व सभेची एका कपीनेच दुर्दशा करुन टाकली. हा जमिन अस्मानाचा फरक दाखवून हे सिद्ध केले की अंगदाचा हा प्रताप त्याचा स्वतःचा नसून प्रभूप्रतापानेच सर्व केले. कपींची भीती दाखवणे हा हेतू नाही "उमे कपिस हे अधिक न काई। प्रभू प्रतापही काळा खाई"

हिं. ।कह प्रभु हँसी जनि हृदयँ डेराहू।लूक न असनि केतु नहि राहू।।९।।
।ए किरीट दसकंधर केरे।आवत बालितनय के प्रेरे।।१०।।
हिं.दो. ।तरकि पवनसुत कर गहे आनि धरे प्रभु पास।।
।।कौतुक देखहि भालुं कपि दिनकर सरिस प्रकास।।३२रा।।

म. ।प्रभु हसुनी म्हणती किं भिउं नका।राहु केतु ना कुलिश न उल्का।।९।।
।हे दशकंठ किरीट किं असती।वालि सुतानें प्रेरित येती।।१०।।
म.दो. ।उडुनि पवनसुत धरी करिं ठेवी प्रभूसमीप।।
।।कौतुक बघती भल्ल कपि द्युति सम वासरदीप।।३२रा।।

अर्थ- प्रभु हसून म्हणाले की भिऊ नका. ते राहु, केतु, नाहीत. कुलिश

नाहीत, किंवा उल्काही नाहीत.।।९।। ते दशकंठाचे किरीट-मुकुट आहेत. वालिसुताने प्रेरणा दिलेले फेकलेले इकडे येत आहेत.।।१०।। (हे ऐकताच) पवनसुताने उडी मारुन ते हातात धरले व प्रभूच्या जवळ आणून ठेवले. तेव्हा भल्ल कपि कौतुकाने त्यांच्याकडे पाहू लागले (कारण) त्यांचा प्रकाश (द्युति, तेज) सूर्यासारखा होता (वासरदीप= सूर्य)।।३२रा.।।

विशेष सुचना- मानस पीयूषमध्ये या दोह्याचा क्रमांक ३९ दिला आहे व मागल्या दोह्याला क्रमांकच दिलेला नाही. त्यात रामनिंदा असल्याने तो दोह्याच्या संख्येत गणलेला नाही असे ते लोक म्हणतात. परंतु गी.प्रे. गोरखपूरच्चया प्रतीत तसे केलेले नाही व तेच योग्य वाटल्याने येथे मागील दोह्याला यथाक्रम ३१ हा अंक दिला आहे, त्यामुळे मागील दोह्यापासून मा.पी. मधील या कांडातील अवतरणे व या टीकेतील अवतरणे यात १ दोह्याचा फरक दिसेल.

टीका.चौ.९-१०(१) शंका- कपीनी उल्का व कुलीश यांचाच उल्लेख केला असता येथे राहू केतूंचा उल्लेख का केला? समाधान- या प्रश्नाचे उत्तर 'प्रभु हसुनी वदले'- यातील प्रभु शब्दाने दिलेले आहे. इतर काही कपींच्या चित्तांत राहुकेतूंची कल्पना उठली होती ती 'प्रभु'=सर्वज्ञ सर्व उरवासी असल्याने रघुपतींना कळली होती. (क) हसुनी- आपल्या सेवकाचा पराक्रम जाणून प्रसन्न झाले व हास्याने त्याच्यावर आणखी कृपा केली. इंदु अनुग्रह हृदी प्रकाशे। सुचविति किरण मनोहर हासे।। (१।१९८।७)

दो.(१) येणाऱ्या मुकुटांचा गतीवरुन हनुमंतास वाटले की ते कदाचित समुद्रात पडतील, किंवा जमिनीवर पडले तर फुटतील अथवा कोणा वानरांच्या अंगावर पडले तर अशनिपातासारखाच परिणाम होईल म्हणून व मित्राने प्रभुला पाठविलेली भेट मातीत पडणे बरे नाही म्हणून उडी मारुन धरले व प्रभूकडे आणून ठेवले. (क) रावणाचे मुकुट सापडले हे कौतुक, अंगदाने पाठविले हे दुसरे कौतुक आणि वासरदीपासम द्युति- सूर्यासारखे तेजस्वी हे तिसरे कौतुक- जमली गर्दी ते मुकुट पाहण्यास!

श्री मानस गूढार्थ चंद्रिका लंका कांड अध्याय तिसरा समाप्त.

अध्याय चौथा

हिं.दो. ।उहाँ सकोप दसानन सब सन कहत रिसाइ।।
।।धरहु कपिहि धरि मारहु सुनि अंगद मुसुकाइ।।३२क।।
हिं.।एहि बधि बेगि सुभट सब धावहु।खाहु भालु कपि जहँ जहँ पावहु।।१।।
।।मर्कटहीन करहु महि जाई।जिअत धरहु तापस द्वौ भाई।।२।।

म.दो. ।दशमुख तिकडे क्षोभला म्हणे क्रुद्ध सर्वास।।
।।धरा धरुनि मारा कपिसि अंगद करी स्मितास।।३२म।।
म. ।सुभट वधुनि ह्या वेगे धावा।खा कपि भल्ल जिथे तुम्हि पावा।।१।।
।।मर्कटहीन करा महि जा, ते। तापस जीत धरा दो भ्राते।।२।।

अर्थ- तिकडे दशानन क्षुब्ध झाला आणि सर्वांस क्रोधाने म्हणाला की- धरा त्या कपीला, धरून ठार मारा! तेव्हा अंगदाने स्मित केले।।३२म।। सुभटांनों ह्याला वधून वेगाने धावत जा, आणि जिथे (कुठे) तुम्हाला (जे) कपि सापडतील त्याना खा.।।१।। जा (लवकर) सर्व पृथ्वी मर्कटहीन करा आणि ते तापस दोघे भ्राते जिवंत पकडा.।।२।।

टीका.दो.म.(१) इकडे प्रभु हसून वानरांस निर्देश करु लागले त्याचवेळी तिकडे रावणसभेत रावण सर्वांना आज्ञा देऊ लागला. इकडे प्रभूंनी आज्ञा न देताच पवनसुताने मुकुट पकडून चरणापाशी आणून ठेवले पण तिकडे या कपिला धरा, मारा असे हुकूम रावण देत असता एकजण सुद्धा जागचा हालला नाही, म्हणून तर अंगदाने स्मित केले. रावणाच्या आज्ञा सभासदांच्या जणू कानापर्यंत पोचल्याच नाहीत

चौ.१-२-(१) पाठभेद 'एहि बिधि' (अशा प्रकारे) हा पाठ बहुतेक ठिकाणी असला तरि 'एहि बधि' पाठच गोस्वामींचा असल्याची शंभर टक्के खात्री झाली असल्याने (कशी झाली ते सांगणे अशक्य!) व हाच 'बधि' पाठ मा.पी. पाद टीपात नंतर सापडल्याने अनुवाद तदनुसार केला गेला आहे. (क) वाटेल ते करा पण प्रथम ह्याला ठार मारा. नंतर कपींना ठार

मारण्याची मोहीमच सुरु करा. पृथ्वीतलावर एकही मर्कट जिवंत ठेऊ नका. (ख) तापसांना पकडून आणण्याची आज्ञा दिली. माकडांनी केलेल्या अपमानावर सूड आधी त्यांचे हालहाल करुन घ्यावा व मग ते बांधलेलेच असता स्वतः त्यांचा वध करावा असा हेतु असेल, पण या सर्व आज्ञा हवेत उडून गेल्या.

हिं. *।पुनि सकोप बोलेउ जुबराजा।गाल बजावत तोहि न लाजा।।३।।*
।मरु गर काटि निलज कुलघाती।बल बिलोकी बिहरती नहि छाती।।४।।
।रे त्रिय चोर कुमारग गामी।खल मल रासि मंदमति कामी।।५।।
।सन्यपात जल्पसि दुर्बादा।भएसि कालबस खल मनुजादा।।६।।

म. *।पुन्हा क्रुद्ध युवराजा बोलत।व्यर्थ वल्गासी लाज न वाटत।।३।।*
।कुलघात्या!निज काप कंठ मर।बळ बघुनि न निर्लज्ज फुटे उर।।४।।
।रे स्त्री चोरा कुमार्ग गामी।खळ! मळराशी मंदमति कामी।।५।।
।सन्निपाति जल्पसि दुर्वादां।असति कालवश खल मनुजादा।।६।।

अर्थ- युवराज अंगद पुन्हा क्रुद्ध होऊन बोलू लागला की व्यर्थ वल्गना करतोस तुला लाज नाही वाटत?।।३।। रे कुळ घातक्या! तू आपला स्वतःचाच गळा घे कापून आणि मर, निर्लज्जा! बळ पाहून तुझी छाती कशी फुटली नाही.।।४।। अरे स्त्री चोरा! कुमार्गाला जाणाऱ्या दुष्टा! पापराशी, मंदबुद्धि! कामी! तू संनिपात ज्वरात अद्वातद्वा (दुर्वचने) बोलत आहेस, रे नरभक्षका! खला! तू कालवश झाला आहेस.।।५-६।।

टीका- चौ.३-४-(१) युवराजा शब्दाने सुचविले की त्याचे राजतेज आता उसळले आहे, पूर्वीपेक्षा काही तरी विशेष प्रताप दाखविणार. व्यर्थ वल्गासी लाज न वाटत- एवढा अपमान झाला तुझी आज्ञा तुझ्या सभेत कोणी एकानेही मानली नाही आणि तू स्वस्थ बसलास? तुला याबद्दल लाज कशी वाटत नाही? तुझ्यात राजतेजच उरले नाही, तू सिंहासनच्युत झालास, एका 'जड जंतु कपि' ने तुझे चार मुकुट तुझ्या डोळ्यादेखत उचलले, तरी तुझी किंवा या सभेतील कोणाची वर बघण्याची छाती नाही झाली. या लज्जेने

तुझा प्राण जायला पाहिजे होता. तुझी आज्ञा तुझ्या देखत मोडून या सभेने तुझा अशस्त्र वधच केला आहे. (ख) अशा निर्लज्जपणाने तू आपल्या कुळाचा व निशाचरांचा घात- विनाश करीत आहेस. त्यापेक्षा तु एकटाच आपल्या हाताने स्वतःचा गळा कापून घेऊन का मरत नाहीस? राजाज्ञाभंग राजाने डोळ्यांनी पाहण्यापेक्षा गळा कापून घेऊन मरणे फार चांगले. (ग) बळ बघुनि उर न फुटे- मला आणि सर्व वानरांना ठार मारण्यास सांगण्यापुर्वीच लज्जेने व मानहानीने तुझ्या छातीचे तुकडे तुकडे व्हावयास पाहिजे होते. एक थप्पड एका माकडाने जमिनीवर मारली तर तू स्वतः कोलमडून पडलास, ती जर तुलाच मारली असती तर काय झाले असते याचा विचार कर. आज्ञा देण्यापूर्वी त्या बळाचा विचार केला असतास तर आज्ञाभंग जिवंतपणी पाहण्याची वेळ आली नसती. कैलास पर्वत उचलणारा, अगाध अपार वीस भुजबलजलसागरवाला. एका माकडाने जमिनीवर मारलेल्या थप्पडेने का कोलमडला? मी सांगतो कारणे ऐक-

चौ.५-६-(१) 'जीवत शवसम चौदा प्राणी' त्यापैकी बऱ्याचजणांचा अंतर्भाव या चौपायात केला आहे. १- स्त्रीचोरा याने अयशी दाखविला. २कुमार्गगामी- कौलमार्ग कुमार्ग आहे म्हणून कौल दाखविला. शिवाय 'असा कुपथिं पद देत खगेश्वर। नुरे तेज तनु-मति-बल तिळभर' (३।२८।१०) तेज बल बुद्धि इत्यादिंचा नाश स्त्रीचोरी व त्यासाठी स्वीकारलेला कुमार्ग यांच्यामुळे झाला आहे. ३मलराशी- याने विमूढ दाखविला. जीव जड कलिमल ग्रसित विमूढ पुढील दोह्यात रावणाला 'जड' म्हटला आहे. ४कामी- कामवश. कौल कामवश कृपण विमूढ.

(२) संन्निपाति जल्पसि दुर्वादा- कफ, वात व पित्त हे तिन्ही दोष कुपित होऊन होणाऱ्या अनेक रोगांना सन्निपातज किंवा त्रिदोषजनित रोग म्हणतात, पण येथे 'जल्पसि' शब्दाने प्रलापक संनिपात ज्वर सुचविला आहे. हा असाध्य रोग आहे. काम क्रोध व लोभ हेच येथे त्रिदोष आहेत. 'काम वात कफ लोभ नान्त तो। क्रोध पित्त उर नित्य जाळतो। प्रिती करिती जर तीन्ही भाई। उपजे सन्निपात दुखदाई' (७।१२१।३०-३१). हे तिन्ही दोष रावणात प्रकुपित झाल्याचे पूर्वीच दाखविले आहे. कालवश झालेला असतो त्यालाच असाध्य सन्निपात ज्वर होतो, म्हणून 'अससि कालवश खल मनुजादा' असे म्हटले ते योग्यच आहे. रावण आजच कालवश झालेला

नसून सीताहरणाच्या दिवशी सीतेनेच त्याला कालवश केला आहे. 'निशिचर नाथ! कालवश अससी' (३।२८।१५) असे सीताच म्हणाली. (क) मनुजाद= मनुजास खाणारा. नरभक्षक. या चौपायात दाखविले की रावण अनेक प्रकारे जिवंत शवासमान झाला असल्याने एक वानर त्याची अशी दुर्दशा करु शकला. जी वडबड करीत आहे ती त्या सन्निपातात झालेल्या वातामुळे करीत आहे.

हिं. *।याको फलु पावहिगो आगे।बानर भालु चपेटन्हि लागे।।७।।*
।राम मनुज बोलत असि बानी।गिरहि तव रसना अभिमानी।।८।।
।गिरिहहि रसना संसय नाही।सिरन्हि सभेत समर महि माही।।९।।

म. *।याचे फळ तू पुढे पावशिल।जैं कपिभल्ल चपेटा बसतिल।।७।।*
।राम मनुज हे वदता वाणी।झडति न तव रसना अभिमानी।।८।।
।गळतिल रसना संशय नाही।सहित मस्तका रणांगणा ही।।९।।

अर्थ- जेव्हा पुढे वानर व भल्ल यांच्या थपडा (तुझ्या तोंडात) बसतील तेव्हा याचे फळ तुला मिळेल.।।७।। राम मनुज आहेत असे तुझी वाणी बोलत असता तुझ्या सर्व रसना हे अभिमानी! कशा झडून पडल्या नाहीत?।।८।। सर्व रसना गळून पडतील यात संशय नाही, (नुसत्या नाही गळणार!) मस्तकासहित रणांगणातच पडतील गळून।।९।।

टीका- (१) दोन्ही ठिकाणी रसना शब्दच वापरला आहे. रामभक्ति रस ना अशा जिव्हा असण्यापेक्षा गळून पडणेच चांगले, म्हणजे निदान राम मनुज असे म्हणता तरि येणार नाही. नुसत्या रसना= जिभा गळून पडत नाहीत कारण की त्या गळून पडल्या तरि तू मनात म्हणशील, म्हणून मस्तकासहित गळून पडल्या म्हणजे मग मनात सुद्धा म्हणता येणार नाही.

हिं.सो. *।सो नर क्यों दसकंध बालि वध्यो जेहिं एक सर।।*
।।बीसहुँ लोचन अंध धिग तव जन्म कुजाति जड।।३३रा।।
।तव सोनित की प्यास तृषित राम सायक निकर।।

।।तजहुँ तोहि तेहि त्रास कटु जल्पक निसिचर अधम।।३३म।।

म.सो. *।तो नर की दशशीस एक शरे जिहि वालि हत।।*
।लोचन अंधहि वीस धिक् तव जन्म कुजाति जड।।३३रा।।
।तव शोणिता पिपासु तृषित रामसायक निकर।।
।त्यजुं तुज कीं तो त्रासु कटु जल्पक निशिचर अधम।।३३म।।

अर्थ- रे दशशीर्षा! ज्यांनी एका बाणाने वालीला मारला तो मनुष्य काय? अरे कुजाति! अरे जड! धिक्कार असो तुझ्या जन्माला.।।३३रा।। रामचंद्रांच्या बाणांच्या समूहास तहान लागलेली असून तुझे रक्त पिण्याची त्यांची इच्छा आहे, ती भीति आहे म्हणून रे! कठोर बडबडणाऱ्या नीच निशाचरा! तुला (मी जीवंत) सोडतो।।दो३३म।।

टीका-दो.रा. (१) दसशीस! दहा डोकी असून तुला हे कसे कळत नाही की वालीला एकच बाणाने मारणारा मनुष्य असणे शक्य नाही. एक डोक्याच्या मारीचाला जटायुसारख्या खगाला, एक डोक्याच्या तुझ्या भावाला व दूताला जे कळले ते तुला दहा डोकी असून कळत नाही हे आश्चर्य आहे. (क) कुजाति- पुलस्ति मुनींच्या पावन कुळात जन्मलास पण मनुजाद- राक्षस जातीचा जन्मलास, तुळशीत भांग उत्पन्न झालास. (ख) वीस हि लोचन अंध- तू वालीच्या खाकेत राहून कितीक महिने त्याला वीस डोळ्यांनी पाहिला असून, त्याचा प्रताप वीस लोचनानी सहा महिने स्वतःच अवलोकन केला असून त्या वालीला एका बाणाने मारणारास मनुष्य म्हणतोस? वीस डोळे असून पक्का आंधळा आहेस.

दो.म.- (१) तव शोणिता पिपासु.....निकर- वालीला मारण्यास ज्यांना दुसरा बाण लागला नाही त्यांना तुला मारण्यासाठी सायक निकर लागले नसते. पण तुझ्या शोणिताने अनंत जीवांची तृषा शमविण्याची लालसा रामचंद्रांच्या सर्वच बाणांना आहे, म्हणून मी तुला मारीत नाही. (क) पिपासू= पिण्याची इच्छा असलेला, तृषित तहान लागलेला. कोणाला चहाची तहान लागलेली असते कोणाला मद्याची, कोणाला जलाची. रामसरसमूह तृषार्त आहे पण तुझे रक्त पिण्याची त्यांची इच्छा आहे. असा अर्थ असल्याने

पुनरुक्ती नाही. रामसायकनिकर आधी इतर सर्वांची इच्छा तुझे रक्त अर्पण करुन पुरवितील व मग एकच रामबाण तुला ठार मारील. (ख) तो त्रासु= तो त्रास= ते भय. भाव हा की मी तुला मारला तर रामसायक माझ्यावर रुष्ट होतील. तृषार्तांची तृषा तृप्त होऊ न देणारावर रुष्ट होणे हा तृषिताचा स्वभावच असतो म्हणून त्या भयाने मी तुला मारीत नाही, जिवंत सोडतो, अन्यथा तू कटु जल्पक अधम निशाचर असल्याने तुला मीच मारला असता. फार काय.....

हिं. *।मैं तव दसन तोरिबे लायक।आयसु मोहि न दीन्ह रघुनायक।।१।।*
।असि रिस होति दसउ मुख तोरौं।लंका गहि समुद्र महँ बोरो।।२।।
।गुलरि फल समान तव लंका।बसहु मध्य तुम्ह जंतु असंका।।३।।
।मैं बानर फल खात न बारा।आयसु दीन्ह न राम उदारा।।४।।

म. *।मी तव दशन पाडण्या लायक।परि न मजसि आज्ञा रघुनायक।।१।।*
।असा रोष कीं मुख दश तोडूं।लंका उचलुनि समुद्रिं गाडूं।।२।।
।औदुंबर-फल सम तव लंका।मधे वसा तुम्हि जंतु न शंका।।३।।
।मी वानर फळ खाण्या वार न।देती आज्ञा राम उदार न।।४।।

अर्थ- मी तुझे दात पाडण्यास समर्थ (लायक) आहे (पण काय करु रे!) रघुनायकाची मला आज्ञा नाही।।१।। असा राग आला आहे की आणि असे वाटते की तुझी दहा तोंडे तोडून टाकावी आणि लंका उचलून समुद्रात गाडून टाकावी.।।२।। तुझी लंका उंबराच्या फळासारखी आहे व तुम्ही सर्व जंतु त्यामध्ये रहात असल्याने तुम्हाला शंका= भय वाटत नाही.।।३।। (परंतु) मी आहे वानर मला फळ खाण्यास वेळ नाही लागणार, पण उदार रामचंद्रांनी तशी आज्ञा (परवानगी) दिलेली नाही.।।४।।

टीका.चौ.१-२(१) रघुनायक म्हणण्यात भाव हा आहे की ते रघुवंशाचे नायक= अधिपति असल्याने रावणाच्या वधाचे कार्य त्यांनी आपल्यासाठी राखून ठेवले आहे, त्यामुळे रावण वध करण्याचा हक्क इतर

कोणास नाही. हनुमंताने जानकीस असेच सांगितले आहे. (क) 'सहित सहाय रावणा मारिन। उपटुनि येथे त्रिकूट आणिन' (४।३०।९) असे हनुमंताने जांबवंतास म्हटले आहे. या वचनाने सिद्ध होते की अंगद हनुमान सारखेच बल बुद्धि निधान आहेत. दोघांना रामाज्ञेविरुद्ध वागण्याची भीति वाटते, पण इतर कोणास ते भीत नाहीत. दोघांचीही रामप्रतापावर पूर्णनिष्ठा आहे, हे त्याचे मुख्य कारण आहे.

चौ.३-४-(१) औदुंबर फल सम तव लंका- इत्यादि येथील वचनांची अगस्तींच्या वचनाशी तुलना करावी. 'माया तव तरु विशाल उंबर। अमित फळे ब्रह्मांडे त्यावर।। जीव चराचर जंतु समानहि। आंत वसति जाणति ना आनहि।। भक्षक कठिण कराल तयां जो। काळ सदा तव भीत भया तो' (३।१३।६-८) यावरुन स्पष्टपणे दिसते की अंगद मिथ्यावादी नाही. प्रभुचा प्रतापच सर्व करीत असल्याने हे करणे अंगदास अशक्य नव्हते. 'उमे कपिस हे अधिक न काई। प्रभूप्रतापहि काळा खाई' (५।३।९) ही वचने लक्षांत घेतल्यास मी वानर फळ खाण्या वार न' हे अंगद वचन केवळ गर्वोक्ति किंवा उपहासात्मक आहे असे वाटणार नाही.

हिं. *।जुगुति सुनत रावन मुसुकाई।मूढ सिखिहि कहँ बहुत झुठाई।।५।।*
।बालि न कबहुँ गाल अस मारा।मिलि तपसिन्ह तैं भएसि लबारा।।६।।
।साँचेहुँ मैं लबार भुजबीहा।जौ. न उपारिउँ तव दस जीहा।।७।।
।समुझि राम प्रताप कपि कोपा।सभा माझ पन करि पद रोपा।।८।।

म. *।रावण हसला श्रवुनि युक्तिसि।मूढ कुठें अनृता अति शिकसी।।५।।*
।वालि न कधिं जल्पला असे अति।होसी लबाड तापस-संगतिं।।६।।
।वीस भुजा! मी खरा लबाड हि।जर दश जिभा न उपटिन जाडहि।।७।।
।समजुनि रामप्रताप कोपी।कपि सभेंत पण करि पद रोपी।।८।।

अर्थ- युक्ती ऐकून रावण हसला (आणि म्हणाला की) मूढा! तू अति खोटेपणा शिकलास तरि कुठे? ।।५।। वालीने अशी अति बडबड कधी केली नाही, तू तापसांच्या संगतीने लबाड झालास.।।६।। रे वीसभुजा! जर मी तुझ्या दहा जिभा उपटल्या नाहीत तर मी खराच

लबाड.।।७।। रामप्रताप समजून (त्याचा प्रभाव लक्षांत घेऊन) कपीने कोपाने सभेतच पण केला, आणि पाय रोवला.।।८।।

टीका. चौ.५-६ (१) रावण हसला रावणाने जाणले की याला शक्तीने किंवा वाग्युद्ध करुन जिंकणे शक्य नाही म्हणून या वेळी विहसला नाही, हसला. अंगदाला थोडा गोंजारुन फोडण्याचा प्रयत्न करीत आहे. (क) मूढ तुला आपले हित अहित काही कळत नाही, त्यामुळे तुला कोणी तरी खोटे बोलण्यास शिकविलेला आहे. गूढार्थ हा की तू मूळचा असा खोटारडा नव्हतास, कारण तुझा पिता वाली कधी खोट्या गप्पा मारीत नसे. इतर कोणाची कुसंगति तुला नव्हती. तू त्या तापसांच्या संगतीला लागलास आणि लबाड झालास. ध्वनित करीत आहे की त्या तापसांची संगती सोड.

सूचना 'होसी लबाड तापस संगति' हे वाक्य रावणाच्या तोंडी घालून दाखविले आहे की श्रीगोस्वामींच्या काळी पंडित, सत्ताधीश, श्रीमंत आणि बलवान प्रतिष्ठित लोकांत अशी भावना रुढ होती की तपस्व्यांच्या संगतीने तरुण बिघडतात, लबाड होतात, असत्यवादी बनतात, व व्यर्थ टेंभा मिरवण्याची सवय लागते. ही अशा लोकांची भावना कमी झाली आहे असे आजही म्हणवत नाही.

चौ.७-८ (१) 'प्रभुप्रताप सहज उरि निधडा। बालितनय रणपंडित गाढा' (५८।३) असे प्रारंभी अंगदाचे वर्णन केले आहे. त्यातील 'रणपंडित गाढा' हे रावणपुत्र वधाने सिद्ध झाले आहे. निधड्या छातीचा हे रावण सभेत शिरुन रावणास करपटासमान मानून शब्दांचे तडाके दिले याने ठरले. 'बालितनय' हे भुजा आपटण्याच्या प्रभावाने सिद्ध झाले. आता या सर्व गोष्टींना आधारभूत असलेला जो प्रभुप्रताप त्याचाच फक्त उपयोग करीत आहे. (क) जिभा उपटणे म्हणजे तोंड बंद करणे. रावण पुन्हा एकही उलट शब्द बोलणार नाही असे करणे जीभ उपटून टाकलेली व्यक्ति बोलू शकत नाही. पुढे दिसेल की पुढील एका चौपाईत (१०) रावणाची जीभ हालली आहे ती या प्रकरणात शेवटीच आणि मागल्या दोन चौपायानंतर तो अंगदाशी काही बोलू शकला नाही. म्हणजेच रावणाच्या जिभा अंगदाने कापल्या व आपण लबाड नसल्याचे सिद्ध करुन दाखविले की रावणच मृषा प्रलापी लबाड आहे.

(२) समजुनि रामप्रताप- रामप्रतापाचा प्रभाव लक्षात घेऊन मी रावणाचे हित करण्यासाठी व रामकार्य करण्यासाठी प्रभूच्या आज्ञेने आलो आहे. प्रभुप्रताप हृदयांत धारण करुन निघालो. त्याच्याच आधारावर या क्षणापर्यंत यशस्वी, विजयी झालो. ज्या प्रतापाने पाषाण पाण्यावर स्थिर झाले, त्या प्रतापानेच माझा पाय जमिनीवर स्थिर राहील यात नवल काय इत्यादि विचार केला. कोपी- कोपाने. तपस्वी लबाड आहेत असे सुचवून रावणाने रामनिंदा केली म्हणून कपि अंगद कोपला, व पण करून पाय रोवला. (क) पायच का रोवला? असा प्रश्न हात रोवला असता तरी विचारता आलाच असता. लंकेतील सगळ्या राक्षसांनी माकडाचे पाय धरले. या म्हणण्यातच वरील प्रश्नाचे उत्तर आहे. हात धरला, गुडघा धरला, बोट धरले यात काही कौतुक, उपहास इत्यादींचे निदर्शन होत नाही. रावणाच्या जिभा उपटून त्याला पूर्ण पराजित करण्यास पाया शिवाय दुसरा कोणताही अवयव उपयोगी पडला नसता हे पुढे स्पष्ट दिसेलच. यावरुन असे दिसते की पुढील सर्व विचार करुनच कपीने पाय रोवला. हा पाय रोवला नसून लंका व रावण यांच्या पराजयाची मुहूर्त मेढच रोवली असे म्हटले तरी चालेल.

हिं. *।जौं मम चरन सकसि सठ टारी।फिरहिं रामु सीता मैं हारी।।९।।*
।सुनहु सुभट सब कह दससीसा।पद गहि धरनि पछारहु कीसा।।१०।।
।इंद्रजीत आदिक बलवाना।हरषि उठे जहँ तहँ भट नाना।।११।।
।झपटहि करि बल बिपुल उपाई।पद न टरइ बैठहिं सिरु नाई।।१२।।

म. *।उचलु शकसि शठ मम पायाते।फिरति राम मी हरली सीते।।९।।*
।ऐका सुभट दशानन वदला।आपटा कपि महिं धरुनि पदाला।।१०।।
।इंद्रजीत आदिक विविधा भट।हर्षित बलवान उठले पटपट।।११।।
।बिलगुनि बळ बहु उपाय करुनी।पद न ढळे बसले शिर नमुनी।।१२।।

अर्थ- रे शठा! माझा (हा) पाय उचलू शकलास तर मी सीतेला हरली व राम परत जातील.।।९।। दशानन म्हणाला सुभटानों ऐका! पायाला धरुन कपीला आपटा जमिनीवर.।।१०।। इंद्रजित आणि इतर पुष्कळ,

नाना प्रकारचे बलवान वीर (भट) पटापट हर्षाने उठले.।।११।।
पायाला बिलगून, पुष्कळ जोर (बळ) करुन व पुष्कळ उपाय करुन (पाहिले पण) पाय मुळीच हालला -ढळला नाही, (तेंव्हा) बसले जाऊन खाली माना घालून.।।१२।।

टीका.चौ.९-(१) अंगदाने पाय जमिनीवर रोवला व सीता पणाला लावली. पाय जर उचलला गेला तर अंगदाने या पणात सीता गमावली असे प्रतिज्ञेने कबूल केले. धर्मराज युधिष्ठिरानी द्रौपदी पणास लावली यात काही नवल नाही कारण ती त्यांची पत्नी होती, परंतु अंगदाने, एका एकनिष्ठ रामदूताने, आपल्या स्वामींची पत्नी, जगदंबा सीता पणास लावली हे परम आश्चर्य आहे. कोणी म्हणतात की हा अधिकार अंगदाला कोणी दिला? याचे उत्तर रघुपतींनी आधीच देऊन ठेवले आहे. 'रिपुहित अमचे कार्य घडावे। असे शत्रुशी तुम्ही वदावे.' (७।८) 'तुम्हा कासया बहुत वदावे। परम चतुर, मज आहे ठावे' (१७।७). यापेक्षा दुसरी कोणतीही अट घातलेली नाही. वरील द्विविध ध्येय साधण्यासाठी सर्व अधिकार रघुनायकाने अंगदास दिले आहेत म्हणून सीता पणाला लावली यात दोष, चूक काहीच नाही पण उलट परम चतुरता आहे. (क) हा पण का केला याचा विचार केला की सर्व कोडे उलगडते. 'तो नर की दशशीस?' या प्रश्नात पणाचा हेतू भरला आहे. राम मनुज नसून भगवान आहेत हे रावणाला पटवून देण्यासाठी अंगदाने अनेक प्रयत्न केले, पण वेडी वाकडी उत्तरे देऊन रावणाने ते धुडकावून लावले. राम भगवान आहेत हे जाणून युद्ध करण्यातच रिपुहित साधणार आहे. रावणाचे तोंड बंद होऊन असामान्य अभूतपूर्व सामर्थ्याची प्रतीती दिल्याशिवाय राम भगवान आहेत अशी निशाचराची खात्री होणार नाही. अशी प्रतीती देण्यासाठीच हा पण केला. सीता रावणाच्या ताब्यात आहे, ती परत देण्याची त्याची इच्छा नाही. अंगदाच्या या पणाने सीता कायमचीच पदरात पाडून घेण्यासाठी व युद्ध टाळण्यासाठी सर्व राक्षस जीव तोडून प्रयत्न करणारच हे अंगदास माहीत आहे. निशाचरहीन मही करण्याची रामप्रतिज्ञा खोटी होणे अशक्य असल्याने आपण पणात हरणार नाही अशी अंगदाची बालंबाल खात्री आहे. वानराचा पाय इंद्रजीतादी महा बलवंताना उचलता आला नाही म्हणजे हे सहजच ठरणार की ज्यांची बायको याने

पणाला लावली त्यांची ही अदृश्य शक्ति आहे. सीतेशिवाय इतर काहीही पणास लावले असते तरी निशाचरांनी इतक्या उत्साहाने प्रयत्न केला नसता. रामप्रतापावर दृढ भरवसा असल्यामुळेच अंगदाने सीता पणास लावली. रघुवीराच्या बळाचा विचार करुनच अंगदाने पैजेने पाय रोवला असे कवितावलीत (६।१६ पद) ही म्हटले आहे.

चौ.१०-१२ (१) हर्षित उठले- उत्साहाने व आनंदाने उठले. कारण की एका माकडाचा पाय उचलला की सीता कायमची रावणाची होणार व राम परत जाणार, म्हणजेच युद्ध टळणार व मरण चुकणार. (ख) बसले शिर नमुनी- लज्जेने माना खाली घालून बसले. एकमेकांकडे, अंगदाकडे किंवा रावणाकडे पाहण्याची लाज वाटू लागली. 'न टरै पग मेरुहुते गरु भो, सो मनो महिसंग बिरंचि रचा।। तुलसी सब सूर सराहत है, जगमें बलसाली है बालि बचा' (कवि ६।१५) मेरु पर्वतापेक्षा ही पाय जड झाला व असे वाटले की ब्रह्मदेवाने तो पाय व पृथ्वी यांची जणू एकजीवच निर्मिती केली आहे. (सराहना= प्रशंसा, बचा=बच्चा)

हिं. ।पुनि उठि झपटही सुर आराती।टरइ न कीस चरन एहि भाँती।।१३।।
।पुरुष कुजोगी जिमि उरगारी।मोह बिटप नहि सकही उपारी।।१४।।

म. ।पुन्हां उठुनी झटतात सुरारी।हले न कपिपद अशा प्रकारीं।।१३।।
।जेवि कुयोगि नरां उरगारी।मोह विटप उपटवे न भारी।।१४।।

अर्थ- पुन्हा उठून देवशत्रु (आराती=शत्रू) निशाचर झटून प्रयत्न करु लागले, पण कपीचा पाय मुळीच हालेना तो प्रकार असा-।।१३।। उरगारी! (गरुडा, सर्पशत्रु!) भारी मोहरुपी वृक्ष जसा कुयोगी पुरुषांना उपटवत नाही तसा (पाय हलेना)।।१४।।

टीका- (१) पाय उचलण्याचा प्रयत्न करणारे दमून, हार खाऊन माना खाली घालून बाजूस सरले, म्हणजे ताज्या दमाचे येत. ते बाजूस सरले म्हणजे, एकदा ज्यांनी प्रयत्न केला ते पुन्हा येत नवीन दमाने व काही आणखी डावपेच मनात आणून पाय उचलण्याचा प्रयत्न करीत. याप्रमाणे

२।२, ३।३ वेळा प्रयत्न एकेकट्याने किंवा अनेकांनी मिळून केले तरी पाय जरा हालला सुद्धा नाही याला दृष्टान्त देतात.

चौ.१४-(१) उरगारी शब्दांत श्लेष आहे. उर-ग=सर्प, उर-ग= उरात चित्तात राहणारे कामक्रोधादि विकार रुपी अरि=शत्रु, जो पर्यत हृदयांत असतात त्यांचा विनाश केला जात नाही व मोहरुपी वृक्षाला उपटून टाकण्याचा प्रयत्न करतात ते त्या वृक्षाला उपटू शकत नाहीत. अशांनाच कुयोगी=असुतृप योगी म्हटले आहे. (भाग.) जो स्वतः उरगारि= सर्पसत्रु आहे (गरुड) त्याला सुद्धा स्वतःच्या हृदयातील मोहविटप उपटता आला नाही.(क) जो सर्प शत्रु आहे त्याला संशय सर्प डसल्यावर कुतर्क लहरी येऊ लागून त्यांनी मोह विटप उत्पन्न केला, तो शेवटी काकभुशुंडीने उपटला. (ख) योगाने ज्ञान होते. जीव शिवैक्य हे योगाने साधावयाचे असते. हा प्रयत्न करणारे ते योगी ३।१६।१ टी.प- 'योग दे ज्ञाना' कुयोगी शब्दांची चर्चा भाग. १०।८७।३९ मध्ये चांगली आहे. सार हे आहे की अंतरांत कामादि विषय लोलुपता असून जे बाहेरून योगी बनतात ते कुयोगी- त्यांना ज्ञानप्राप्ती होत नाही व अज्ञान मोह नष्ट होऊ शकत नाही, म्हणजेच ते मोह विटप उपटू शकत नाहीत. तसाच कपीचा पाय कोणाला उपटवत नाही.

हिं.दो. ।कोटिन्ह मेघनाद सम सुभट उठे हरषाइ।।
।।झपटहि टरै न कपिचरन पुनि बैठहिं सिर नाइ।।३४रा।।
हिं.दो. ।भूमि न छाँडत कपि चरन देखत रिपु मद भाग।।
।।कोटि बिघ्न ते संत कर मन जिमि नीति न त्याग।।३४म।।

म.दो. ।कोटि सुभट घननाद सम तैं उठले हर्षून।।
।।झटति पद न हाले बसति खालि मान घालून।।३४रा।।
म.दो. ।भूमि न सोडी कपि चरण रिपु मद सोडी ठाय।।
।।विघ्न कोटिनें नीतिला सोडि संत मन काय।।३४म।।

अर्थ- मग मेघनादासारखे कोटि सुभट हर्षाने उठले व झटले पण पाय हालेना. तेव्हा खाली माना घालून बसले.।।३४रा।। कपिचरण भूमीस

सोडीत नाही (भूमी कपि चरणास सोडीत नाही) तेव्हा रिपूच्या मदाने मात्र स्थान (ठाय) सोडले. (पळाला) संतांचे मन कोटि विघ्ने आली तरी नीतीला सोडील काय? (कधीही सोडणार नाही)।।दो३४म।।

टीका- दो.रा-(१) यातील भाव, मागील चौपायांत येऊन गेला आहे. फरक इतकाच की हे मेघनाद आदि सुभट नसून मेघनादसम, मेघनादासारखे म्हणजे त्याच्यापेक्षा किंचित खालच्या प्रतीचे योद्धे उठले व यावेळी अनेकांनी एकत्र मिळून पाय उचलण्याचे प्रयत्न केले. धनुर्भंगाच्यावेळी राजे लोकांनी असेच केले त्याची स्मृती वाचकांस असेलच.

दो.म.-(१) भूमि न सोडी कपिचरण- याचे दोन अर्थ होतात ते वर दिले आहेत. भूमी पाय सोडत नाही, तिने पाय सोडला तर तिची कन्या सीता रावणाची होईल. या अर्थाने प्रभुप्रतापाचे महत्त्व कमी होऊन भूमीचे महत्त्व वाढते, परंतु दोन्ही अर्थांचा समन्वय केला म्हणजे प्रभुप्रतापाचे महत्त्व विशेष कमी होत नाही. कपीचा पाय वर उचलता येईना किंवा आजूबाजूस सरकविता येईना तेव्हा असे वाटले की जणू भूमीनेच तो पकडून ठेवला आहे. कवितावलीतील 'न टरै पग मेरुहु ते गरु भो सो मनो महिसंग बिरंचि रचा है' यात मनो=जणू अशी उत्प्रेक्षाच केलेली आहे याचा अर्थ चौ.१२च्या टीकेत दिला आहे. (क) रिपुमद सोडी ठाय. ठाय=स्थान. पाय हालविता सुद्धा येत नाही असे पाहून रावणासह सर्व शत्रूंचा निशाचरांचा गर्व मात्र त्यांना सोडून पळाला. (ख)विघ्न कोटिने नीतिला सोडि संतमन काय? नीति स्त्री, भूमी स्त्री, संत पुरुष अंगद पुरुष, मन हिंदीत पुरुष, चरण हिंदीत पुरुष, संतांचे मन नीतीला सोडीत नाही तसा अंगदाचा पाय भूमीला सोडीत नाही. या दृष्टान्ताने कंसात दिलेला अर्थ त्याज्य ठरतो. व कपीचा पाय भूमीला सोडीत नाही हा अर्थच ग्राह्य ठरतो. कंसातील अर्थच घेतल्यास नीति संत मनाचा त्याग करीत नाही असा दृष्टान्त पाहिजे. शिवाय छाँडत हे पुल्लींगी क्रियापद आहे. स्त्रीलिंगी 'छाँडति' झाले असते. कंसातील अर्थाने रामप्रतापाचे महत्त्वही कमी होते, म्हणून कंसातील अर्थ ग्राह्य नाही. (ग) पाय उचलू न शकणाऱ्या निशाचरांना कुयोगी म्हटले व अंगदाला संत ठरविला. 'न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः' या सिद्धान्ताचाच सुधारलेला अनुवाद 'नीतीला सोडि संतमन काय?' हा आहे. या मूळ

श्लोकांत सुद्धा धीर असतात ते न्याय्य मार्गाचा त्याग करीत नाहीत असाच अर्थ आहे. न्याय्य मार्ग त्यांचा त्याग करीत नाही असा अर्थ नाही.

हिं. ।कपि बल देखि सकल हियँ हारे।उठा आपु कपि के परचारे।।१।।
।गहत चरन कह बालि कुमारा।मम पद गहें न तोर उबारा।।२।।
।गहसि न राम चरन सठ जाई।सुनत फिरा मन अति सकुचाई।।३।।

म. ।हरले सब मनि कपि बल बघुनी।उठे स्वये जैं कपि आव्हानी।।१।।
।धरित पदा तो, वदला अंगद।तव उद्धार न धरुनी मम पद।।२।।
।धरिशि न रामचरण शठ! जाउनि।श्रवुनि फिरे तो मनिं अति लाजुनि।।३।।

अर्थ- कपीचे बळ पाहून सगळे मनात हरले. कपीने आव्हान दिले तेंव्हा (दशमुखी रावण) स्वतः उठला।।१।। तो पाय धरीत असता अंगद म्हणाला की माझे पाय धरल्याने तुझा उद्धार रक्षण होणार नाही।।२।। रे शठा! जाऊन रामचरणच का धरत नाहीस? हे ऐकून रावण मनात अति लज्जित होऊन परत गेला।।३।।

टीका. चौ.१-(१) हरले सब मनि- सगळ्यांच्या मनाने हार खाल्ली. सर्वांची खात्री झाली की या कपीच्या बळापुढे आपला कोणाचाही टिकाव लागणे शक्य नाही. त्याचा पाय कोणीही उचलू शकणार नाही. रावणाला सुद्धा असेच वाटले. जेव्हा बराच वेळ कोणीच उठला नाही तेव्हा (क) कपि आव्हानी- कपीने आव्हान दिले की वीर विहीन असे ही लंका। ठरले यात न काही शंका।।१।। हरगिरिमथना रे बहु बाहू! दाखव तव बल मजला पाहू।।२।। कुठे वीस तव भुज बल सागर। गर्व तुला ज्यांचा रे अति तर।।३।। वृथा वल्गना कोण करी ते। जगा कळो दे तव नगरीते।।४।। (प्रज्ञा) या प्रमाणे आव्हान दिल्यावर रावणाला उठावेच लागले. भाव हा की कपीने आव्हान दिले नसते तर रावण उठला नसता. इंद्रजीत आणि त्याच्या सारखे हजारो सुवीर यांची जी गत झाली व ज्याच्या प्रतापाने केली, त्यांचा तो प्रताप सीतेचे सतीत्व राखण्यासाठी रावणाची सुद्धा तीच दुर्दशा करणार हे निर्विवादपणे निश्चित असल्यामुळेच वालिसुताने आव्हान दिले. रावण

स्वस्थ बसलाच होता झाकली मूठ ठेवून. परंतु रावणापुढे टिकाव लागणार नाही म्हणूनच कपीने आपला पाय उचलला असे म्हणण्यास जागा राहू नये म्हणून आव्हान देणे आवश्यकच होते. या आव्हानरुपी प्रलोभनाला रावण बळी पडला. यात त्याच्या बुद्धीचा, तेजाचा व सर्वस्वाचा ऱ्हास झाला हे उघड दिसते. तो म्हणू शकला असता की।। खल! कपि पद धरण्यास रावणा। सांगसि शठ तू दीड शहाणा।। त्रिभुवन विजयी आहे रावण। मिळविल सीता करुनि महारण।।२।। असुनी बाहु वीस बलसागर। रावण की धरि तव पद पामर।।३।। जरी जाहला जीर्ण केसरी। सांग सठा कधिं शशक. पद धरी।।४।। (प्रज्ञा). पण विनाश काले विपरित बुद्धिः। व्हावयाचीच. हरिमाया मोहित झाल्याने सुबुद्धि सुचली नाही आणि आता अंगद पूर्ण विजयी होणार.

चौ.२-३-(१) धरित पदा तो- रावण सिंहासनावरुन उतरुन पुढे रोवलेल्या कपीच्या पायाजवळ आला, खाली वाकला एक हात कपीच्या पायाला लावला व ,,,, इतर हात लावणार व रावण पाय उचलण्याचा प्रयत्न करणार तोच अंगदाने विजय नौबद वाजविली! अरे पढत मूर्खा रावणा! तुला वाटत असेल की माकडाचा पाय मी उचलीन व सीता सहज मिळेल. पण हे कालत्रयी होणार नाही. तुझ्या बाहूत जर बळ असते व जर तू निधडा क्षत्रिय बच्चा असतास तर सीता तुझ्या ताब्यात असून तिच्या प्राप्तीसाठी, सिंहासनावरुन उतरुन चालत एका माकडाच्या पायापाशी येऊन, मस्तके लववून, तू माझ्या पायाला स्पर्शच केला नसतास. तुला रघुवीराशी युद्ध करुन जय मिळविण्याची आशा राहिली नाही. त्यांच्याशी युद्ध करण्यास या सर्व सभासदांप्रमाणे तू ही भितो आहेस व वालिपुत्राचे पाय धरले म्हणजे याच्या मध्यस्थीने मरण चुकले असे तुला वाटले. पण माझे पाय धरुन ते कसे घडणार? ज्यांची स्त्री चोरुन आणलीस त्यांचेच पाय धरलेस तरच वाचशील तू व तुझा उद्धारही होईल. (क) श्रवुनि फिरे तो मनि अति लाजुनि- लज्जेने मनात मेल्यासारखा होऊन गेला सिंहासनाकडे. आपली दशा बाहेर न दाखविण्याचा तो प्रयत्न करीत आहे पण तो निष्फळ झालेला दिसेल. आता तोंडाला कुलुपे लाऊन भर सभेत हा अपमान सहन करण्या पलिकडे दुसरा मार्गच रावणास राहिलेला नाही. शौर्य, वीर्य, बल व बुद्धि या सर्व बाबतीत अंगदाने रावणाचा पूर्ण पराभव केला. लढाईतील

पराभवापेक्षा हा सभेतील पराभव मरणाहून अति दुःखद आहे.

हिं. *।भयउ तेजहत श्री सब गई।मध्य दिवस जिमि ससि सोहई।।४।।*
।सिंघासन बैठेउ सिर नाई।मानहुँ संपति सकल गँवाई।।५।।
।जगदातमा प्रानपति रामा।तासु बिमुख किमि लह बिश्रामा।।६।।
।उमा राम की भृकुटी बिलासा।होइ बिस्व पुनि पावइ नासा।।७।।
।तृन ते कुलिस कुलिस तृन करई।तासु दूत पन कहु किमि टरई।।८।।

म. *।तेजोहत झाला श्री गता।नभिं मध्यान्हीं शशि पाहतां।।४।।*
।बसला सिंहासनि शिर नमवुनि।जणूं सकल संपत्ती गमवूनि।।५।।
।जगदात्मा प्राणाधिप राम हि।तद्विमुखा किं मिळे विश्राम हि।।६।।
।उमे राम भृकुटीच्या विलासे।विश्व उपजुनी पुनरपि नासे।।७।।
।तृणा कुलिश कुलिशा करती तृण।तद्दूताचा टळे कसा पण।।८।।

अर्थ- रावणाचे तेज नष्ट झाले, त्याची सर्व शोभा गेली व मध्यान्ह काळी आकाशात चंद्र दिसावा तसा तो दिसू लागला.।।४।। मस्तके नमवून सिंहासनावर बसला तेव्हा असे वाटू लागले की त्याने आपली सर्व संपत्ती गमावली आहे.।।५।। राम जगाचा आत्मा व सर्वांच्या प्राणांचे स्वामी आहेत, त्यांच्याशी वैर करणाऱ्यास विश्राम मिळेल तरी कसा?।।६।। उमे! रामचंद्रांच्या भृकुटीच्या विलासाने विश्व उत्पन्न होते व पुन्हा लयास जाते।।७।। जे तृणाला वज्र व वज्राला तृण करु शकतात, त्यांच्या दूताचा पण टळेल कसा (खोटा होणे शक्य नाही)।।८।।

टीका.चौ.४-(१) दुपारी बारा वाजता दिसणारा चंद्र व आश्विन पौर्णिमेच्या निरभ्र रात्री दिसणारा चंद्र यांच्यात जे अंतर तेच आता दिसणारा रावण व अंगदाने सभेत प्रवेश केला तेव्हा दिसलेला रावण यांच्यात दिसू लागले. भर दुपारी चंद्र फक्त अष्टमीच्या सुमारास दिसतो व तो अर्धा असतो, तसा रावण लज्जेने व खेदाने अर्धा झाला, सुकून गेला. दुपारचा चंद्र निस्तेज, शोभा प्रकाशहीन दिसतो त्याच्याकडे पाहणे नकोसे वाटते.

सूर्याच्या प्रचंड तेजाने चंद्राचे तेज, शोभा, अमृत इत्यादी सर्व शुभ व सुखद गोष्टांचा ग्रास केलेला असतो. सुचविले की वालिसुताच्या रामप्रतापजनित तेजात रावणाची अशी दुर्दशा झाली. अंगदाला मध्यान्हीचा चंडभानु व रावणाला अष्टमीचा मध्यान्हीचा चंद्र ठरविला. 'श्रीहत होती भूप धनु तुटता। दीपतेज दिन जसे उगवता' (१।२६।३।५) इतर राजे व रावण यांच्यातील भेद दीप व चंद्र या शब्दांनी दाखविला आहे.

चौ.५-(१) बसला सिंहासनी शिर नमवुनि- जसे इंद्रजितादि सकल सभासद माना खाली घालून आपापल्या आसनावर बसले, तसाच रावण सिंहासनावर बसला पण त्याने आपली दहाशिरे खाली नमविली आहेत. (क) सूचना- मागील चौपाईच्या प्रत्येक चरणात १।१ मात्रा कमी आहे. याने रावणाची व्याकुळता व त्याच्या हृदयाला बसलेला धक्का इ. गोष्टी सुचविल्या आहेत. अशा प्रकारे भर सभेत सिंहासनावर बसण्याचा रावणाच्या जन्मातला हा पहिला व शेवटचाच प्रसंग! (ख) जणू सकल संपत्ती गमवुनी चिंता, पश्चात्ताप, लज्जा, खेद, भय इत्यादींनी व्याकुळ झाला आहे. तप, तेज बल, शौर्य वीर्य, धैर्य, कीर्ती, मान, गर्व, सत्ता, ऐश्वर्य इत्यादि सर्व संपत्ती आपल्या मूर्खपणाने घालविल्यामुळे रंकासारखा दीन, हीन, खिन्न, दुःखी झाला आहे. 'फिरे वणिकसा मूळ गमवूनी' (२।९९।८ टी.प.)

चौ.६-(१) जगदात्मा प्राणाधिप राम- 'सर्व खलु इदं ब्रह्म' सर्व तोच आहे. सर्व जीव ईश्वरांश आसल्याने सर्वांच्या प्राणांचे व सर्व जीवांचे स्वामी रामच आहेत. ते 'आनंदसिंधु सुखराशी' आहेत. त्यांच्याशी वैर करणे म्हणजे स्वतःशी व आनंदसिंधु सुखराशीशी वैर करणे आहे. आनंदसुखसिंधुशी वैर करणाराला दुःखसिंधुतच पडावे लागणार. त्याला विश्राम= समाधान, स्वान्तःसुख, शान्ति मिळणे शक्यच नाही. आता महेश उपसंहार करतात.

चौ.७-८-(१) ज्यांच्या भृकुटीच्या बिलासाने उद्भवस्थितीसंहार होतात, त्यांनी आपल्या दूताकडून रावणादि सर्वांची अशी दूर्दशा केली यात काही नवल नाही. येथे महेश उमेला सांगत आहेत की हे सर्व कार्य प्रभूच्या प्रतापानेच केले आहे, म्हणून यात आश्चर्य करण्यासारखे काही नाही. (क) तृणा कुलिश कुलिशा करती तृण- पशूंचे एक भक्ष्य जसे तृण तसे वानर म्हणजे राक्षसांचे भक्ष्य तृणासारखेच आणि सर्व राक्षस वज्रासारखे होते, पण आज प्रभूच्या इच्छेने कपि-तृण रावणासारख्याला वज्रासारखे ठरले. अंगदाने

जमिनीवर केलेल्या भुजदंड प्रहाराने सर्व राक्षस तृणासारखे 'भयमरुते ग्रसले'च ८१ छंद, ९४, व ४।८।६ पहा. (ख) असे जे राम तेच आपल्या दूताचा पण सिद्धीस नेतात. म्हणून अंगदाचा पण सिद्धिस गेला यात काही नवल नाही. नवल इतकेच की अशी दुर्दशा झाली तरी रावण रामास शरण जात नाही.

हिं. ।पुनि कपि कही नीती विधि नाना ।मान न ताहि कालु निअराना।।९।।
।रिपु मद मथि प्रभु सुजसु सुनायो ।यह कहि चल्यो बालिनृप जायो।।१०।।

म. ।कपि मग बहुविध नीती वानी ।काळ निकट तो कैसी मानी।।९।।
।रिपुमद मथुनी प्रभुयश गाउनि ।निघे वालिनृपसुत हे सांगुनि।।१०।।

अर्थ- मग कपिने नाना प्रकारे नीतीचे वर्णन केले, पण रावणाचा काळ जवळ आला असल्याने तो कसा मान देणार?।।९।। रिपुचा मद जिरवून (नष्ट करुन) प्रभूचे सुयश गाऊन दाखवून वालिनृपाचा पुत्र असे सांगून (परत) गेला।।१०।।

टीका-चौ.९-१०-(१) बहुविध नीती वानी- आतापर्यंतच्या उपदेशात नीती सांगितली नाही असे नाही, पण त्यावेळी त्याचा मान गर्व ज्वर उतरला नव्हता. आता त्याच्या जिभा उपटून टाकल्या असल्याने, तो ज्वर उतरला आहे म्हणून कदाचित मानील म्हणून नाना प्रकारे नीती सांगितली, पण त्याचा काळ जवळ आला असल्याकारणाने तो मानणार नाहीच. सीता, हनुमान, बिभीषण, मंदोदरी, प्रहस्त इत्यादींनी हेच निदान केले आहे. (क) रिपुमद मथुनि- 'यथा मत्त गजगणि शिरे पंचानन येऊन' (१९) असा उपक्रम केला आहे. येथे उपसंहार केला व सुचविले की वालिसुत पंचाननाने सगळ्यांचा मद चूर्ण केला. सर्वांचा पराभव केला व आता परत जाण्यास निघाला आहे, जाता जाता सिंहावलोकनाप्रमाणे दोन कटाक्षरूपी तडाके देऊन जातो.

हिं. ।हतौं न खेत खेलाइ खेलाई ।तोहि अबहि का करौं बडाई।।११।।

।प्रथमहि तासु तनय कपि मारा।सो सुनि रावन भयउ दुखारा।।१२।।
।जातुधान अंगद पन देखी।भय ब्याकुल सब भए बिसेषी।।१३।।

म. *।खेळवून रणि वधूं तुला ना।तोंच अतां वदुं महति वृथा ना।।११।।*
।कपिनें तत्सुत प्रथम मारला।कळतां रावण दुःख पावला।।१२।।
।यातुधान अंगदपण बघती।भय विव्हळ सब विशेष होती।।१३।।

अर्थ- तुला रणांत खेळवीत खेळवीत मारला नाही तो पर्यंत आधीच मोठेपणा सांगणे व्यर्थ आहे.।।११।। पहिल्या प्रथमच रावणाच्या मुलाला मारला होता, ते ऐकून रावण दुःखी झाला।।१२।। अंगदाचा पण (सिद्धीस गेलेला) पाहून सर्व राक्षस भयाने विशेषच व्याकुळ झाले.।।१३।।

टीका.चौ.११-(१) खेळवून रणिं वधू तुला ना- भाव हा की मी तुला राम प्रतापाचा थोडेसा नमुना दाखविला. रघुवीर वानरांच्यासह तुला खेळवीत खेळवीत मारणार आहेत म्हणून मी तुला मारला नाही. 'शूर समरि करणी करति स्वये न कधि वदतात' म्हणून मी आताच काही बोलत नाही. तुझ्यात प्रताप बल बुद्धी तेज किती आहे हे आता कळले मात्र.

चौ.१२-(१) कपिने तत्सुत प्रथम मारला- तत्सुत= त्याचा मुलगा. अंगदाने लंकेत प्रवेश केला तेव्हाच त्याच्या पोराला मारला, पण ही बातमी अंगद निघून जाईपर्यंत कोणी रावणाला सांगितली नाही. ते प्रेत तेथे तसेच मातीत पडून होते हे सांगणे नकोच. आता तो समाचार रावणास कळला तरि रावण काही दंड शिक्षा कोणास करु शकणार नाही अशी खात्री झाली लोकांची. ज्याच्यापुढे रावणासुद्धा सर्व सभेचे काही चालले नाही त्याच्यापुढे आम्ही काय करणार! असे सांगण्यास आता जागा झाली.

चौ.१३.(१) विशेष विव्हळ झाले. रावण सुत वध आणि भुजदंड प्रहाराचा परिणाम यानी भय व्याकुळ झालेच होते. लंकेतील सर्व राक्षस, त्यात अंगदाच्या पणाने विशेष भर घातली. वानरांच्या हातून मरण येणार अशी आता खात्री झाली, कारण की रावण शरण जात नाही व लंका सोडून जावे तर ते ही शक्य नाही.

हिं.दो. ।रिपुबल धरषि हरषि कपि बालितनय बल पुंज।।
।।पुलक सरीर नयन जल गहे राम पद कंज।।३५रा.।।

म.दो. ।रिपुबल धर्षुनि हर्षुनी वालितनय बलपुंज।।
।।पुलकित तनु लोचन सजल धरी रामपद-कंज।।३५रा।।

अर्थ- बलराशि वालिपुत्राने शत्रूच्या बळाचे मर्दन करून, उत्साह व आनंद युक्त हृदयाने (परत येऊन) रामचरण पंकज धरले, (तेंव्हा) त्याचे शरीर रोमांचित झाले व डोळ्यात अश्रू आले.।।दो.३५रा.।।

टीका.-(१) रिपुबल धर्षुनि= रिपुबल मथुनि (चौ.१०) (क) हर्षुनी= प्रभूंनी सोपविलेली कामगिरी त्यांच्या कृपेने त्यांनी पुरी करून घेतली, यामुळे आनंद वाटत आहे. व राम कार्यास सुयश लाभले म्हणून हर्ष= उत्साह द्विगुणित झाला आहे. (ख) वालितनय उपक्रमापासून या शेवटच्या उपसंहारापर्यंत वालीचा संबंध अनेक ठिकाणी दाखविला आहे. वालिसुत अर्थाचे शब्द नऊ वेळा वापरले आहेत. वालीप्रमाणेच बळाची प्रचीती वारंवार दाखविली व वालितनय या नावाचे सार्थक केले. (ग) धरी रामपदकंज- 'प्रभुपदि ठेवी शीस' व 'युवराज हर्षित तनु पुलकित सहज' (दो.१७) असा लंकेत जाण्यास निघाला होता. परत येऊन पाय धरले तेव्हा तशीच स्थिती झाली. पण 'लोचन सजल' हे अधिक व 'प्रभु'चे जागी 'राम' इतका बदल झाला. प्रभूच्या कृपेची स्मृती अश्रु आणण्यास कारण झाली व जे प्रभू होते ते अंगदाची दशा पाहून राम झाले, प्रभूंना आनंद झाला.

सूचना- हनुमान व अंगद यांच्या लंकेतील चरित्राची तुलना वाचकांनी करून पहावी. विस्तारभयास्तव येथे देता येत नाही. (मा.पी.पृ.२०९-२११ वाटल्यास पाहणे)

अंगद शिष्टाई प्रकरण समाप्त झाले.

मंदोदरीचा चौथा (शेवटचा) उपदेश (३५म-३८।२)

हिं.दो. ।साँझ जानि दसकंधर भवन गयउ बिलखाइ।।
।।मंदोदरी रावनहि बहुरि कहा समुझाइ।।३५म।।

म.दो. ।सांज बघुनि दशकंधर गेला भवनिं उदास।।
।।रावणा मंदोदरि तैं समजावी स्वहितास।।३५म।।

अर्थ- सूर्यास्ताची वेळ झाली असे पाहून दशानन उदास होऊन घरी गेला, तेव्हा मंदोदरी रावणास त्याचे हित समजावू लागली.।।३५म।।

टीका.(१) सांज बघुनी- संध्या समय बघुनि दसशीस जाइ भवनि 'निरखत भुज वीस' (६।१०।६) संध्या करण्याची वेळ असा अर्थ घेण्यास जागा राहू नये म्हणून येथे सांज शब्द वापरला. दहा डोक्यांनी विचार करून नक्की जाणले की आपल्या आयुष्याची व भाग्याची सांजवेळ= अस्ताचा समय अगदी जवळ आला आणि अशावेळी आजच माझ्या पराक्रमादिकांचा अस्त होऊन, आजपर्यंत मिळविलेली कीर्ती नष्ट झाली, इत्यादि विचार करीत चालला आहे. वीस डोळ्यांनी वीस बाहूंकडे निरखून पाहणे व शिवमंदिरात जलशांत जाऊन आनंदमग्न होणे इ. सर्व मावळले. छत्रमुकुटताटंक जमिनीवर पडल्यापासून तो कार्यक्रम बंद पडला. सभेत सिंहासनावर बसून अपमान लज्जाश्रु व दुःखशोकाश्रु तर ढाळलेच, पण आता घरी गेल्यावर मंदोदरी सुद्धा स्वस्थ बसू देणार नाही हे जाणले, त्यामुळे घरी गेला तो सुद्धा उदास मुखानेच गेला. (क) 'लंके जो जाळी कपि आला' हा कोलाहल माजल्यापासून दरबारातील सर्व वृत्तांत मंदोदरीला सारखा मिळतच होता, पुत्र मारला गेल्याचेही तिला कळले आहे. त्यामुळे व आजचा दरबार समाचार ऐकून ती अत्यंत घाबरलेलीच असणार, त्यातही पतीचे उदास मुख पाहून तिच्या छातीत जोराचा धक्काच बसला. तो 'मंदोदरी रावनहि' या तिसऱ्या चरणात यतिभंग दोष मुद्दाम निर्माण करून सुचविला आहे. अंत्याक्षर दीर्घ उच्चारावयाचे असल्याने मात्रा न्यूनता नाही पण ८+५ असे मात्रा खंड न पडता ७+६ किंवा ९+४ असे पडतात. व यतिभंग झाल्याने

वाचताना हिसका बसतो. सूचना- हे रहस्य ध्यानात न आल्याने 'रावनहि' च्या जागी 'निसाचरहि' असा अपपाठ काही प्रतीत निर्माण झालेला आहे. मराठीतही यतिभंग मुद्दाम निर्माण केला आहे.

(२) रावणा मंदोदरि तै- पहिल्यावेळी 'रहसि जुळुनि कर पतिपदि पडली' (५।३६।५). दुसऱ्यावेळी 'पतिस धरुनि कर भवना आणी' (६।३). तिसऱ्यावेळी ताटंक गळून पडल्यानंतर, 'म्हणे प्राणपति विनंति थोडी' (१४।७) याप्रमाणे तिन्ही प्रसंगी पति भावनेनेच बोलण्यास प्रारंभ केला आहे. यावेळी पतिभावना प्रधान नसून 'रावण' ही भावनाच मुख्य आहे. या शब्द भेदाने कवींनी आधीच सुचविले की पति म्हणून दशाननाचा जो आदर व मान राखणे जरूर आहे तो यावेळी मंदोदरी राखणार नाही. बोलताना आरंभी 'कान्त' हा एकच शब्द केवळ शिष्टाचार म्हणून वापरला आहे. यावेळी मंदोदरी केवळ मंत्री या भूमिकेवरून बोलणार आहे. मात्र अर्धांगी मंत्री हे सुचविण्यापुरताच कान्त (कंत) शब्द वापरला आहे. 'कार्येषु मंत्री करणेषु दासी भोज्येषु माता शयनेषु रंभा। धर्मानुकूला क्षमया धरित्री भार्याच षाड्‌गुण्यवतीह दुर्लभा' (सु.र) अशी दुर्लभ भार्या मंदोदरी आहे. निःस्पृह, निर्भय, स्वामि. प्रजा-राज्य हिततत्पर धर्मनिष्ठ व नीतिनिपुण मंत्र्याप्रमाणे ती आता बोलणार आहे. इतर कोणीही रावणास फटकारला नाही इतका आता मंदोदरी वाग्बाणानी फटकारणार. हा शेवटचा प्रयत्न चंडिका बनूनच ती करीत आहे हे आता दिसेल.

हिं. ।कंत समुझि मन तजहु कुमतिही।सोह न समर तुम्हहि रघुपतिही।।१।।
।रामानुज लघु रेख खचाई।सोउ नहि नाघेहु असि मनुसाई।।२।।

म. ।कांत! विचारें त्यजा कुमतिसी।शोभे रण न तुम्हा रघुपतिसी।।१।।
।रामानुज लघु रेघ काढतां।लंघवे न ती अशी शूरता।।२।।

अर्थ - हे कांत (प्रियपति) तुम्हीं विचार करून कुमतीचा त्याग करा. रघुपतिशीं युद्ध (रण,समर) करणें तुम्हांला शोभत नाहीं.।।१।। रामाच्या धाकट्या भावाने एक लहानशी रेघ (आश्रमाच्या भोंवती) काढली होती, ती तुम्हांला ओलांडता आली नाही; अशी तर आहे

शूरता (पौरुष, पुरुषार्थ) तुमची !।।२।।

टीका. चौ. १(१) त्यजा कुमतिसी -'वसे कुमति तव हृदिं उलटी तरि। अहिता हित मानता मित्र अरि' (५।४०।७) या अशा दुर्बुद्धीचा त्याग करा. भाव हा कीं रघुपतिशी वैर करण्याची इच्छा तुम्हाला दुर्बुद्धीमुळें झाली आहे. (क) शोभे रण न तुम्हां रघुपतीसी याचे कारण मंदोदरीनेच आपल्या द्वितीयोपदेशात सांगितले आहे. तुम्ही रघुपतिमधिं अंतर कैसे। खलु खद्योत दिनकरीं जैसे (दो. ६) खद्योताने सूर्याशीं वैर करण्यासारखें तुम्हीं करीत आहात, प्रमाण ऐका

चौ. २-(१) रामानुज लघु रेघ काढतां - सीतेला एकटीला सोडून जाणें भाग पडले तेव्हा लक्ष्मणानें पंचवटीतील पर्णकुटीच्या सभोवती एक रेषा (रेघ) काढली व सीतेला सांगितलें कीं तुम्हीं ही रेषा ओलांडून बाहेर जाऊ नका इत्यादि कथाभाग प्रसिद्ध आहे. त्याचा हा उल्लेख मंदोदरीने केला आहे. हा उल्लेख मानसांतील अरण्य काण्डांत गृहीत धरतां येत नाही. कारण कीं मंदोदरी विष्णूच्या रामावतारांतील कथेचा संदर्भ देत आहे हे, 'अतिबल मधुकैटभ जो मारी' (६।६।७-९) या पूर्वीच्या उल्लेखावरून ठरले आहे. अरण्य कांडांतील कथा भिन्न कल्पातील, परब्रह्माच्या रामावतारांतील आहे. (क) लंघवे न ती अशी शूरता - ती एक लहान रेघ, रामाच्या लहान भावानें काढलेली, ओलांडून जाण्यास लागणारी शूरता -प्रताप, बल इ. तुमच्यात नव्हतें. म्हणून ती ओलांडता आली नाही आणि म्हणे रघुपतिशी युद्ध करणार काजव्याने सूर्यास जिंकण्याची इच्छा करावी तशीच ही कुमति आहे. ल.ठे. यावेळी हात जोडणे, पदर पसरणे, पाय धरणे, विनंती ऐका इत्यादि प्रस्तावना करणे यातील काहीही मंदोदरीने केले नाही 'कान्त' या एका प्रेमळ शब्दाशिवाय प्रेमाचा ओलावा मुळीच नाही. एकदम तोफखाना सुरु ! बहुवचन वापरले आहे तेंहि अतां लुप्त होईल.

हिं. *।पिय तुम्ह ताहि जितब संग्रामा।जाके दूत केर यह कामा।।३।।*
।कौतुक सिंधु नाधि तव लंका।आयउ कपि केहरी असंका।।४।।
।रखवारे हति बिपिन उजारा।देखत तोहि अच्छ तेहि मारा।।५।।
।जारि सकल पुर कीन्हेसि छारा।कहाँ रहा बल गर्व तुम्हारा।।६।।

म. *।प्रिय जिंकाल किं त्या संग्रामें।ज्याच्या दूतांची हीं कामें।।३।।*
।सिंधु सहज लंघुनि तव लंके।आला कपि केसरी न शंके।।४।।
।रक्षक वधुनी विपिन विनाशी।मारि तुझ्या देखत अक्षासी।।५।।
।जाळुनि भस्म करी पुरि सकला।राहि कुठें बल गर्व आपला।।६।।

अर्थ - प्रिय! ज्याच्या दूतांचीं हीं (अशीं) कामें आहेत त्याला तुम्हीं काय युद्धांत जिंकणार! एक कपिकेसरी सहज - लीलेनें सागर ओलांडून तुझ्या लंकेंत आला, जरा सुद्धां घाबरला नाहीं,।।४।। रक्षकांचा वध करून अशोकवनाचा त्यानें विध्वंस केला, आणि तुझ्या देखत अक्षकुमाराला ठार मारला.।।५।। सगळी लंकापुरी जाळून खाक (भस्म) केली त्याने. तुमचे बळ व गर्व राहिला आहे कुठे! (मुळींच शिल्लक नाहींत)।।६।।

टीका.-चौ.-३-(१) जिंकाल किं त्या संग्रामे - जिंकू शकणार नाहीं कारण तेवढें पौरुष तुमच्यांत नाहीं याचा एक पुरावा दिला. आता प्रत्यक्ष लंकेतीलच पुरावा देतें तो ऐका - असे जणू सांगून प्रथम लंकेतील हनुमंताच्या प्रतापाचा पुरावा पुढील तीन चौपायांत देत आहे. ज्याच्या एका लहानशा कपिदूताने अद्भूत कार्ये करून प्रताप गाजविला व त्या दूताला तुम्हीं जिंकू शकलां नाहींत, त्या स्वामीला जिंकण्याची इच्छा करणें हें कुमतीचें लक्षण आहे.

चौ.४-६-(१) यांत मंदोदरीनें 'तव' आणि 'तुझ्या' असे एकवचनी प्रयोग केले आहेत! हें अनादर सूचक आहे. (क) कपिकेसरीने केलेल्या सहा असंभाव्य अद्भूत गोष्टींचा उल्लेख येथे केलेला आहे. १ लीलेनें सागर लंघन करून येणें, २ लंकेंत निर्भयपणें प्रवेश करणें ३ अशोकवनाच्या रक्षकांचा विनाश. ४ अशोकवन उध्वस्त करणे. ५ अक्षकुमार वध, रावण लंकेंत जिवंत असतां, सहज करणें. ६ सर्वांत अत्यंत आश्चर्यकारक गोष्ट म्हणजे रावण लंकेत जिवंत व जागृत असता सर्व लंकापुरी जाळून भस्म करणे. ही सहा कामें त्याने केली, त्यातील पांच लंकेत केली. तरी तू रावण त्या दूताला काही करू शकला नाहीस आणि म्हणे रघुपतीशी युद्ध करणार रघुपतीला कोणत्या बळाने जिंकशील तूं त्या एका कपिदूताला जिंकण्यास तुमच्या

कोणात बळ नव्हते! आता कुठुन नवे मिळाले कीं काय? वृथा गर्व मात्र आहे सुकाळाचा. त्यावेळी गर्व कुठे होता? तुमचे बळ त्यावेळीच खलास झाले. आणि गर्वही त्या कपिकेसरीने पार जिरवला.

हिं. ।अब पति मृषा गाल जनि मारहु।मोर कहा कछु हृदयँ बिचारहू।।७।।
।पति रघुपतिहि नृपति जनि मानहु।अग जग नाथ अतुलबल जानहु ।।८।।
।बान प्रताप जान मारीचा ।तासु कहा नहिं मानेहि नीचा।।९।।

म. ।मृषा बढाया पति ना मारा।मम वचना मनिं जरा विचारा।।७।।
।पति रघुपतिस नृपति न च माना।अगजगनाथ अतुलबल जाणा।।८।।
।इषुप्रताप विदित मारीचा।मानिले न तद्वचना नीचा! ।।९।।

अर्थ - हे पति ! व्यर्थ बढाया मारूं नका, माझ्या म्हणण्याचा मनात थोडा विचार करा ।।७।। हे पति रघुपतीला नृपति मानू नका. तो चराचराचा नाथ असून अतुलबली आहे हे जाणून घ्या. ।।८।। (त्याच्या) बाणाचा (इषु=बाण) प्रताप मारीचाला माहीत झाला होता, पण नीचा ! त्याचें (मारीचाचें) वचन तूं मानलें नाहीस ।।९।।

टीका - चौ. ७-(१) मंदोदरी पुन्हा जरा सौम्यता धारण करते पण ती फारवेळ टिकणार नाही. (क) पति - तुम्ही सर्व प्रजेचे व माझे पालन कर्ते आहात. तुमच्या सारख्या प्रजापालकाने अति बलिष्ठ शत्रूशीं युद्ध करणे म्हणजे सर्व प्रजेचा व सर्वस्वाचा जाणून बुजून विनाश करणें आहे. (ख) मृषा बढाया ना मारा. एक कपि आला आणि तो लंकेचा विध्वंस करू लागला तेव्हा तुमचे बळ कुठे गेले होते ? माझ्या म्हणण्याचा थोडासा जरि विचार केलात तरि सुद्धा मी मागे म्हणाले व सांगणार आहे ते सर्व तुम्ही मान्य कराल.

चौ. ८-९- (१) रघुपतिस नृपति न च माना - रावण रघुपतीस केवळ मनुष्य नृपति, तापस नृप, इ. अनेक वेळा म्हणाला आहे. म्हणून म्हणते की ते मनुष्य, दिसत असले तरि मनुष्य नसून भगवान आहेत. ते नररुप चराचर ईश्वर त्यासी तात न वैर करावे । मारि मरावे जगवि जगावे'

(३।२५।३-४) असे मारीचाने रावणास सांगितले होते. (क) इषू प्रताप विदित मारीचा - फलविण शर मज रघुपति मारति ।। आलो शत योजनें क्षणामधि । वैर बरे ना त्यांच्याशी कधी(३।२५।५-६) हे रामबाणाचा प्रताप स्वानुभवाने सांगणारे मारीचाचे वचन आहे (ख) नीचा! मारीचाची आठवण होताच रामवैराचे मूळ जे सीताहरण त्याची आठवण झाली, त्या नीच कृत्यामुळेच लंकेचा विध्वंस! व दोन पुत्रांचा वध! इत्यादि गोष्टी आठवल्या आणि एकदम पतिव्रता मंदोदरी, अक्षकुमाराच्या वधाची आठवण होतांच चिडून तुझ्या देखत असे म्हणाली. येथे नीच म्हणजे परस्त्री हरणाचे नीच कृत्य करणारा हा भाव आहे. जी पतीला पुरुषार्थहीन, खद्योत, तू. तुझ्या म्हणाली ती नीच म्हणाली तर नवल नाही. कवितावलीत सुद्धा मंदोदरीने रावणास नीच! म्हटले आहे. रे नीच! (पद १८लं. कांड.) पद १० मध्ये मंदोदरीने रावणास सांगितले आहे. रे कंत ! दाती तृण धरून श्रीरामास शरण जा. मंदमति कंत (पं.२१) कवितावलीतील मंदोदरीचे भाषण सर्वच अवलोकन करावे. त्यामानाने येथे मंदोदरी विशेष बोलली नाही असेच वाटेल.

हिं. *।जनक सभाँ अगनित भूपाला।रहे तुम्हउ बल अतुल बिसाला।।१०।।*
।भंजि धनुष जानकी बिआही।तब संग्राम जितेहु किन ताही।।११।।
।सुरपति सुत जानइ बल थोरा।राखा जिअत आँखि गहि फोरा ।।१२।।
।सूपनखा कै गति तुम्ह देखी।तदपि हृदय नहि लाज बिसेवी ।।१३।।

म. *।जनकसभें भूपांमधिं अगणित।होतां तुम्हिं बल विशाल अतुलित।।१०।।*
।भंगुनि धनुष्य वरि जानकिला।तदा करूनि रण कां न जिंकिला।।११।।
।सुरपति-सुत बल अल्प समजला।जीवित ठेउनि नेत्र फोडला।।१२।।
।शूर्पणखेची दिसत दशा ती ।नसे लाज तरि कशी मना ती।।१३।।

अर्थ - जनक सभेत अगणित भूपालांमध्ये अतुलित भारी (विशाल) बलवान तुम्ही पण होताच ।।१०।। त्याने धनुष्यभंग करून जानकीला वरली; तेव्हा तुम्ही - त्याच्याशी (रघुपति बरोबर) युद्ध करुन त्याला कां जिंकला नाहीत? ।।११।। त्याचे बल अल्प आहे असे सुरपति सुत (तुमच्या प्रमाणेच) समजला. (म्हणून) एक डोळा -फोडून जिवंत

ठेवला (त्यानी) ॥१२॥ शूर्पणखेची ती दशा तुम्ही पाहिलीत तरी पण मनाला लाज कशी ती नाहीच.॥१३॥

टीका. चौ- १०-११-(१) यांत सीता स्वयंवराच्या वेळेचे वर्णन आहे. भाव हा आहे कीं सीतेवर तुमचे इतके प्रेम आहे व तुम्ही स्वतःस जगातील अद्वितीय बलवान समजता तर जनकाची प्रतिज्ञाच कां पुरी केली नाहीत? ज्या अतुल बलाच्या जोरावर आता रघुपतीस जिंकू पाहता ते त्या वेळेस तुमच्यात नव्हते कीं काय? तेव्हा तर ते १४।१५ वर्षाचे बालक होते. आता लागेल तेवढे बळ सुद्धा लागले नसते, मग का नाही त्यानां जिंकलेत ? त्यानां जिंकून जानकीला आणली असतील तर त्रैलोक्य विजयी राजाला संन्यासी बनून चोरी करण्याची वेळ आली नसती. सार हे की रघुपतीशी युद्ध करण्यास तुमच्यात बळ नाही.

चौ. १२ (१) सुरपति सुत अल्प समजला - तुम्हाला जसे वाटते तसेच सुरपति सुताला वाटले कीं रघुपति साधारण नृपति, मनुष्य आहे. तर त्याला रघुपतिबळाचा थोडासा नमुना अनुभविण्यास सापडला, तो हा कीं शरण गेला तरि एक डोळा द्यावा लागला, शरण गेला म्हणून जिवंत सोडला कृपा करून तो सुरपति सुत असून शिव ब्रह्मा इत्यादि कोणी आश्रय दिला नाही. तुम्ही तर सुरारी, त्याने केला त्यापेक्षा फारच घोर अपराध केलेला, तेव्हा तुम्हाला कोण आश्रय देणार? तुमच्या भारी अतुलित बळाचा पुरावा घरातच आहे.

चौ. १३ (१) शूर्पणखेची दिसत दशा ती - तुमची बहीण साक्षीदार आहेच कीं शूर्पणखा । तिचे कान नाक कापलेले पाहिलेत, पण त्यावेळी तुमचे वीस अतुल - बलजलसागर (बाहू) क्षोभ नाहीं पावले ?बहिणीचे नाककान कापले गेले नी तुम्ही भ्याडासारखे स्वस्थ बसलात आणि अतुलबलशाली समजता? लाज नाही वाटत? तुम्ही सर्वांच्यावर रोज निष्कारण आग पाखडता न! आज माझा क्रोध दावानल झाला आहे; या ज्वाळा तुम्हाला असह्य असतील; पण पतीला संन्निपात होऊन त्यात वात झाला की ताळूवर व कानशिलांवर डागणीने डाग देऊन तो वात उतरवील तीच वीररमणी पतिव्रता! रागाउ नका हं!

हिं.दो. ।बधि बिराध खर दूषनहि लीलाँ हत्यो कबंध ॥
॥बालि एक सर मार्‍यो तेहि जानहु दसकंध ॥

म. दो. ॥बधि विराध खर दूषणां मारि सलील कबंध ॥
॥एक शरे हत वाली त्या जाणा दशकंध ॥३६॥

अर्थ - जो विराध खर दूषणांचा वध करता झाला व ज्याने लीलेने कबंधाला मारला, आणि ज्याने एका बाणाने वालीला मारला, त्याला हे दशकंधरा ! ओळखा ॥३६॥

टीका. (१) 'मजशा खरदूषण बलवाना।कोण वधील विना भगवाना' (३।२३।२) हे रावणाचे स्वगत भाषण आहे. 'वधुनि ताटिका सुभुज जे खंडिति हरकोदंड ॥वधिति तिशिर खर दूषणा नर कि असा बळिवंद्य (३१२५) मारीच वचन रावणास. 'तो नर दशशीस एकशरे जिहि वालि हत' (३३) अंगदवचन. सार हे की यापैकी कोणाचाही वध भगवंताशिवाय इतर कोणी करणे अशक्य होते ; म्हणून नीट लक्षांत ठेवा की रघुपति मनुष्य नाहीत, ते भगवान आहेत; म्हणून त्यानां जिंकण्याची शक्ती तुमच्यात असणे शक्यच नाही (क) ल.ठे. या दोघांच्या तिसऱ्या चरणात अंत्याक्षर दीर्घ असूनही १२ मात्राच आहेत. या युक्तीने दाखविले की तिच्या वाणीची गति खंडित झाली. वैधव्य येणार या कल्पनेनेच धीर सुटला आहे. 'माऽऽर्‍यो' 'वाऽऽली' असा उच्चार करावा लागतो. असा कंठावरोध तिचा आता पुनः पुन्हा होईल. (कवि,.६)

हिं. ।जेहि जलनाथ बँधायउ हेला।उतरे प्रभु दल सहित सुबेला॥१॥
।कारुनीक दिनकरकुल केतू।दूत पठायउ तव हित हेतू॥२॥
।सभा माझ जेहि तव बल मथा।करिबरूथ महुँ मृगपति जथा॥३॥
।अंगद हनुमत अनुचर जाके।रन बाँकुरे बीर अति बाँके।॥४॥

म. ।जे जलनाथ बांधविति हेलां।प्रभु उतरति सह दला सुवेला॥१॥
।कारुणीक दिनकर-कुल-केतू।दूत धाडिती तव हित हेतू॥२॥

।जो सभेत तव बल माथि कसा।करियूथामधि मृगपति जसा॥३॥
।अंगद हनुमान ज्याचे अनुचर।रणझुंझार वीर अति दुर्धर॥४॥

अर्थ - ज्यानीं लीलेने सागर बंधन करविले व जे प्रभु सैन्यासह (दल=सैन्य) सुवेल पर्वतावर उतरले (तळ दिला) ॥१॥ जे सूर्यवंशाची ध्वजा असून करुणाशील (कारुणिक) आहेत, त्यानीं तुझ्या हिताच्या हेतूने दूत पाठविला ॥२॥ जसा मृगराज (सिंह) हत्तींच्या कळपात (शिरतो) तसा तो तुझ्या सभेत शिरला व त्याने तुमच्या बळाचा संहार केला. ॥३॥ अंगद आणि हनुमान हे दोघे रणझुंझार दुर्धर वीर ज्यांचे अनुचर (सेवक) आहेत (त्यांना नर म्हणतां?) ॥४॥

टीका - चौ. १-२ (१) 'बांधविला जिहि वारिधि हेला । सेनेसह उतरले सुवेला।। म्हणे 'मनुज तो' खाऊ ' म्हणती। गाल फुगवुनी वृथा वल्गती (९।६-७) येथील पहिली चौपाई वरील वचनाची पुनरुक्ति आहे. पुनरुक्तीने सुचविले की 'म्हणे मनुज तो....वल्गती' हे पुढील वचन येथे अध्याहत घ्यावयाचे आहे. भाव हा की सेतुबंधन व सुवेलावर उतरणे या दोन गोष्टी कोणाही मनुष्याला शक्य नाहीत, असे असता तुम्ही रघुवीराला नर, नृपति म्हणता. काही लाज नाही वाटत ? ही तुमची सन्निपातातील बडबड आहे. (क) यावर जो आक्षेप घेण्यासारखा आहे तो रावणाने अंगदाशी बोलताना घेतला आहे. 'समर सुभट तव नाथ असे जर....'दूत धाडि मग कोण्या काजे' (२८।६-८) या आक्षेपाचे खंडण मंदोदरी करते की 'दूत धाडिती तव हितहेतू' तुमच्या व सर्वांच्या हितासाठी पाठविला, कारण ते कारुणीक=करुणाशील=कृपाळु आहेत; नाहीतर निशाचररुपी निबिड तमाचा संहार करण्यास ते दिनकर कुलकेतु समर्थ आहेत. एका क्षणांत राक्षसांचा संहार करुन रविकुल कीर्तिध्वजा सर्व जगात फडकावतील. अंगदाने रावणाच्या आरोपावर जे उत्तर दिले त्याचे सारच मंदोदरीच्या उत्तरात आहे. प्रभूच्या आज्ञेप्रमाणे रिपुहित होईल असाच उपदेश अंगदाने केला. तेच येथे मंदोदरी तव हितहेतू या शब्दानी सांगते.

चौ.३-४-(१) जो सभेत तव बल मथि- शत्रूच्या दूताकडून आज तुमची जशी दुर्दशा झाली तशी कधी कोणत्या राजाची भरसभेत झाली कां?

शत्रूच्या एका कपिदूताने ही दुर्दशा केली तर त्याचे स्वामी रणांगणात तुमची कशी दुर्दशा करतील याचा विचार करा. हा विचार करुन तुम्ही कुलनाश व आत्मघात वाचवावा म्हणून रघुपतीनी करुणार्द्र होऊन दूत पाठविला. (क) ल.ठे. तिसऱ्या चौपाईच्या दोन्ही चरणात १|१ मात्रा कमी करून सुचविले की मंदोदरी बोलताना अडखळू लागली आहे. भगवंताची कारुणिकता व रावणाचा अहंकार यांच्या तुलनेत ती भयभीत झाली, तिला विषाद वाटला. येथून पुढे भाषणातील कठोरता कमी होत आहे व शृंगाररसाची वृद्धि होत आहे हे आता दिसले उपसंहार शृंगाररसानेच झाला आहे. मध्ये वीर, करुणा, अद्‌भूत व भयानक रसाचा आश्रय घेऊन उपदेश केला व मानसाच्या वैशिष्ट्यानुसार शेवटी सर्वांचे पर्यवसान 'कृपासिंधु रघुपति भजुनि' म्हणून भक्तीरसात झालेले दिसेल.

हिं. ।तेहि कहँ पिय पुनि पुनि नर कहहू।मुधा मान ममता मद बहहू ।।५।।
।अहह कंत कृत राम बिरोधा।काल बिबस मन उपज न बोध।।६।।
।काल दंड गहि काहु न मारा।हरइ धर्म बल बुद्धि विचारा।।७।।
।निकट काल जेहि आवत साई।तेहि भ्रम होइ तुम्हारिहि नाई।।८।।

म. ।त्याला प्रिय!घडि घडि नर म्हणतां।मुधा मान ममता मद वहता।।५।।
।अहह!कांत!कृत राम-विरोध।काल विवश मनिं नुपजे बोध।।६।।
।काळ न दंडे कुणास वधतो।धर्महि बल मति विचार हरतो।।७।।
।स्वामि!काळ ज्या निकट येतसे। तो तुमच्यासारखा भ्रमतसे।।८।।

अर्थ -त्याला हे प्रिय ! तुम्ही घडोघडी नर म्हणता आणि मान ममता व मद व्यर्थ धारण करीत आहात. ||५|| हाय हाय ! कान्ता ! तुम्ही राम विरोध केलात, व काळाला विशेष वश झाल्यामुळें तुमच्या मनात बोध (ज्ञान) उपजत नाही ||६|| काळ कधी कोणाला दंडानी (ठार) मारीत नाही, तो धर्म, बल, बुद्धि व विचार यांना हरतो (नष्ट करतो) ।।७।। स्वामी! ज्याचा काळ जवळ येतो तो तुमच्या सारखाच भ्रमिष्ट होतो.।।८।।

टीका. चौ.५-६.(१) ज्यांच्या प्रतापाचे व ज्याच्या दोन दूतांच्या प्रतापाचे वर्णन केले व ते भगवान परमेश्वर आहेत असे सांगितले, त्यांना तुम्ही वारंवार मनुष्य म्हणता मुधा=खोटा, वहता=धारण करता. मान ममता व मद यांच्या प्रवासात वाहात जात असल्याने जे सत्य आहे ते तुम्ही मान्य करीत नाही, 'ममता तरुण तमी अंधारी । द्वेष राग घुबडा सुखकारी.' (क) अहह. हे अव्यय येथे आश्चर्य खेद व अतिक्लेश दर्शक आहे. 'अहहे अद्‌भूते खेदे परिक्लेश प्रहर्षयो' (अमरे) तुम्हांला रघुपति मनुष्य वाटतात हे आश्चर्य आहे, त्यांच्याशी वैर विरोध केलात, ही खेदाची गोष्ट व याचा परिणाम म्हणजे मला सर्व प्रकारे क्लेश होत आहेत. (ख) मनि नुपजे बोध- मंदोदरी बोलताना- रावणाच्या मुखाकडे बघत होती. राम परमेश्वर भगवान आहेत हा बोध त्याच्या मनांत ठसल्याचे चिन्ह त्याच्या मुखावर न दिसता अप्रसन्नता, तिरस्कार इत्यादि विकारांच्या छटाच उमटलेल्या दिसल्या. आपला प्रयत्न फुकट गेला व निशाचर कुळाचा संहार चुकविता येत नाही हे तिने जाणले व तिला अतिशय विषाद क्लेश होऊ लागले. उपदेश मनावर ठसला नाही याचे कारण रावण पक्का कालवश झाला आहे. हे तिने जाणले.

चौ. ७-८. (१) धर्म हि बल मति विचार हरतो. काळाने प्रथम रावणाचा धर्म हरला. तेव्हांच परस्त्रीची चोरी हा घोर अधर्म केला. जटायू सारख्या राम भक्तास मारला. मारीच्यासारख्या रामभक्ताला अधर्म करण्यास भाग पाडले; अशी अधर्माचरणाची परंपराच सुरु झाली. बिभीषणा सारख्या साधूला लाथा मारल्या. माल्यवंतासारख्या परमवृद्ध पूजनीय पुरुषाचा अपमान केला, इत्यादि अनेक आहेत. बल हरले हे लंकेतील हनुमत्‌चरित्र व अंगदचरित्र यावरून सिद्ध झाले. मति=बुद्धि =सद्‌बुद्धि, सुमति हरली म्हणूनच कुमति उत्पन्न झाली व वरच्या सारख्या अनेक अहितकारक गोष्टी केल्या. माकडाच्या पुच्छाला आग लाऊन त्याला सोडून देण्याची आज्ञा दिली हे कुमतीचे जगजाहिर लक्षण आहे. अनेक सुहृदांनी हितोपदेश केला तो मानला नाही हे विचार सुविचार हरल्याचे लक्षण आहे. (क) काळ ज्या निकट येतसे-भ्रमतसे. येथे मंदोदरीने स्पष्टच सांगितले की तुमचा काळ=मृत्यु जवळ आला असल्यामुळेच तुम्हाला भ्रम झाला आहे. मृत्यु जवळ आला म्हणजे कल्पनातीत भ्रम होतो याची उदाहरणे वरचेवर पाहण्यास सापडतातच. अधिक सांगणे म्हणजे दगडवर पाणी ओतणे असे वाटून आता

उपसंहार करते.

हिं.दो. *। दुइ सुत मरे दहेउ पुर अजहु पूर पिय देहु ।।*
। कृपासिंधु रघुनाथ भजि नाथ बिमल जसु लेहु।।३७।।

म.दो. *। सुत युग मेले दग्ध पुर आता पुरे कराच ।।*
।। कृपासिंधु रघुपति भजुनि नाथ विमल यश घ्याच।।३७।।

अर्थ - दोन पुत्र मारले गेले (मेले) लंकापुरी जाळली गेली (हे पाहून) आता तरि (रामविरोध) पुरे कराच, आणि हे नाथ ! कृपासिंधु रघुपतिला शरण जाऊन (भजुनि) बिमल यश (पदरात पाडून) घ्याच. (नाहीतर अपकीर्ति व सर्वनाश होणारच) ||दो.३७||

टीका - (१) पूर देना= पुरे करणे, पुत्र मरणाने कुलविनाश सुचविला व पुर दहनाने सर्वनाश व अपकीर्ति सुचविली. (क) कृपासिंधु रघुपति भजुनि - जानकी रघुपतिला देऊन शरण जा म्हणजे मरण व कुलक्षय. चुकेल व झालेल्या अपकीर्तिचे परिमार्जन होऊन सहज जगात धवल यश पसरेल. अंगदाने रावणाच्या जिभा उपटून टाकल्या असल्याने तो काही प्रत्युत्तर देऊ शकत नाही, पण या उपदेशाचा परिणाम काय झाला तो कवि सांगतात -

हिं. *।नारि वचन सुनि बिसिख समाना।सभॉं गयउ उठि होत बिहाना।।१।।*
।बैठ जाइ सिंधासन फूली।अति अभिमान त्रास सब भूली।।२।।

मं. *।नारिवचन विशिखांसम ऐकुनि।उठुनि सभे गत पहाट जाणुनि।।१।।*
।बसला सिंहासनि अति फुलुनी।अति अभिमाने भय सब भुलुनी।।२।।

अर्थ - तीक्ष्ण बाणा सारखे स्त्रीचें भाषण ऐकून घेतले व पहाट झाली असे जाणून रावण उठून सभेत गेला. ।।१।। सर्व भय विसरुन, व अति अभिमानाने अत्यंत फुगुन फुलुन सिंहासनावर बसला।।२।।

टीका - (१) या शेवटच्या उपदेशांत मंदोदरीने रामप्रतापाचे विशेष वर्णन न करता रावणाच्या मर्मांवर घाव मारले. यापुढे तिची वाक्ये त्याच्या हृदयांत तीक्ष्ण बाणा सारखी बोचून त्याच्या छातीचा दाह झाला आहे. विनोद, उपहास किंवा प्रेम इत्यादि कोणत्याहि प्रकारे तिला निरुत्तर करण्यास लागणारा उत्साह त्याच्या ठिकाणी राहिला नाही. मंदोदरी क्रुद्ध झालेली असल्याने व ती प्राणप्रिय असल्याने तिच्यावर रागावता येत नाही. अशी स्थिति असल्याने तिचे सर्व भाषण कान पाडून ऐकावे लागले. पहाट होण्याची वाटच पहात होता.काहीही न बोलता उठून गेला.

सूचना - श्री तुलसीदास नारीजातिनिंदक आहेत असे म्हणणारानी या प्रकरणाचा विचार करुन आपले मत तपासून घ्यावे. रावणाने तिचा एका शब्दाने किंवा क्रुद्ध दृष्टिने ही अपमान केला नाही. उलट गोस्वामीनी येथे सच्छील पतिव्रतांचे तेज व त्यांचा अधिकार यांचे यथार्थ निदर्शन केले आहे. अशा पतिव्रता आपल्या पतीवर किती सत्ता गाजवू शकतात व अशा वेळी महा दुष्ट स्वभावाचा पति सुद्धां कसे ऐकून घेतो याचे हे स्वाभाविक चित्र येथे रेखाटले आहे.

मंदोदरीचा चतुर्थ उपदेश येथे समाप्त झाला.

अंगद परत गेल्यावर सुवेल पर्वतावर काय घडले हे सांगून हे मुख्य प्रकरण संपेल.

हिं. *।इहॉं राम अंगदहि बोलावा।आइ चरन पंकज सिरु नावा।।३।।*
।अति आदर समीप बैठारी।बोले बिहँसि कृपाल खरारी।।४।।

म. *।इथे राम अंगदा बोलवित।येउनि शिर पदपंकजिं नमवित।।३।।*
।अती आदरे समीप बसवुनि।वदति खरारी कृपाल विहसुनि।।४।।

अर्थ - इकडे रामचंद्रानी अंगदास बोलावला. त्याने येऊन चरण कमलांवर मस्तक ठेवले. ।।३।। त्याला अति आदराने जवळ बसवून कृपालु खरारी मोठ्याने हसून म्हणाले. ।।४।।

टीका - चौ.३ (१) 'पुलकित तनु लोचन सजल धरी रामपदकंज' (३५रा) असे सांगून अंगदचरित्र तेथेच सोडून मंदोदरीचा उपदेश वर्णन केला. आता ते अर्धवट सोडलेले कथासूत्र पुन्हा येथे हाती घेतले. (क) राम अंगदा बोलावित- यावरुन ठरले की प्रभुचरणी नमन करून सुग्रीवादिकानां वंदन करून हनुमंतादिकांस भेटून ती रात्र गेली. तिकडे रावण पहाटेस सभेत गेला व इकडे रामचंद्रानी अंगदास बोलावला.

चौ.४ (१) अती आदरे=त्याच्या हाताला धरून सेवक असून त्याचा हात धरून बसविला व जवळ बसविला हे अति आहे. नुसताजवळ बसविणे आदराचे लक्षण ठरले असते. (क) विहसुनि - अंगदाच्या कामगिरीने प्रसन्न झाले आहेत, म्हणून हे हास्य प्रसन्नता कृपादर्शक आहे. अंगदाने गाजविलेला पुरुषार्थ प्रभूनी आधीच जाणला आहे. हे 'हे दशकंठ किरीट किं असती। वालिसुताने प्रेरित येती' (३२।१०) या प्रभुवचनावरून सिद्ध आहे. (ख) कृपाल- सुचविले कीं आता त्याच्यावर कृपा करणार. (ग) खरारी सुचविले की आता लवकरच खरासमान बलवान अरीच्या विजयाचा उपक्रम होईल करतील.

हिं. *।वालितनय कौतुक अति मोही।तात सत्य कहु पूछउँ तोही।।५।।*
।रावनु जातुधान कुल टीका।भुज बल अतुल जासु जग लीका।।६।।
।तासु मुकुट तुम्ह चारि चलाए।कहहु तात कवनी बिधि पाए।।७।।

म. *।वालितनय कौतुक अति मजला।तात सत्य वद विचारूं तुजला।।५।।*
।यातुधान-कुल-तिलक रावणा।भुजबल अतुल अशी जगिं गणना।।६।।
।तन्मुकुटां तुम्हिं चार फेकले।सांगा तात कसे सापडले।।७।।

अर्थ - हे वालितनया मला अति कौतुक (आश्चर्य) वाटले म्हणून विचारतो, तरि हे तात ! सत्य सांग।।५।। निशाचर कुळटिळक रावणाला अतुलित भुजबल आहे अशी जगात गणना-ख्याति आहे।।६।। (असे असून) त्याचे चार मुकुट तुम्ही फेकलेत (इकडे) ते तुम्हाला सापडले-मिळाले कसे ते सांगा पाहू.।।७।।

टीका. चौ.५-(१) अति कौतुक - या काण्डाचा आरंभ कौतुकानेच झाला असून ती कौतुकपरंपरा चालूच आहे.१ कौतुक एक भल्ल कपि करणे. (१।८) सेतुबंधन हे एक कौतुक, २ रामेश्वर स्थापना ३ जलचर प्रगट होऊन त्याच्या पाठीवरून काही कपि पलीकडे गेले उभय बंधु हे कौतुक बघती (५।१) सब तरु फळले रामा लागुनि। कालगती ऋतु अऋतु त्यागुनी ५ प्रबल परम रिपु शिरी जरि तरी न चिंता त्रास (१०) रावण जलशांत दंग झाला हे एक कौतुकच ६ शशिकलंकाविषयी अनुमाने हे एक कौतुक च. 'लीला (कौतुक) करून रामशर ये आश्रयी निषंग' (१३) रामबाणाने, आवाज न करता छत्र मुकुट ताटंक पाडले व तो परत आला हे एक कौतुकच व ८ वालितनयाने केले ते अतिकौतुक होय. इतर कौतुकापैक्षा हे श्रेष्ठ आहे हे येथे सुचविले आणि प्रभुना ते अतिकौतुक वाटले हे विशेष आहे. सुचविले कीं रावणाचे चार मुकुट रामाकडे फेकणे व ते एका कपीने फेकणे हे कार्य सेतुबंधनापेक्षांही अधिक दुष्कर होते. 'रामदास रामाहुनि मोठे' हे वचन अंगदाच्या बाबतीत यथार्थ करून दाखविले (क) सत्य वद - खरे सांगावयाचे म्हणजे आपले गुण आपल्या मुखाने वर्णन करावयाचे असे करणे, अहंकाराचे व निर्लज्जपणाचे लक्षण आहे,त्यामुळे लपवालपव केली जाण्याची शक्यता जास्त, म्हणून बजावले. ल.ठे. राम फार प्रसन्न असल्याचे चिन्ह 'तुजला हे एकवचन येथे आहे. पुढल्या चौपाईत (७) तुम्ह- तुम्हि हे बहुवचन आहे.

चौ. ६-७ (१) यातुधानकुलतिलक= सर्व निशाचरांचा राजा आहे, सर्व जगाला रडविणारा =रावण आहे, अतुलबली म्हणून सर्व जगांत प्रसिद्ध आहे, असे असल्याने रावण व त्याचे पराक्रमी सर्व राक्षससैन्य यांच्याशी युद्ध केल्या शिवाय व रावणाचा पराजय करून त्याला खाली पाडल्या शिवाय त्याचे मुकुट मिळणे शक्य कोटीतले नाही, म्हणून अति आश्चर्य वाटते की तुम्हाला त्याचे चार मुकुट कसे मिळाले?

हिं. *।सुनु सर्वग्य प्रनत सुखकारी।मुकुट न होहि भूप गुन चारी।।८।।*
।साम दान अरू दंड बिभेदा।नृप उर बसहि नाथ कह बेदा।।९।।
।नीति धर्म के चरन सुहाए।अस जियँ जानि नाथ पहि आए।।१०।।

मं. *।श्रुणु सर्वज्ञा प्रणत-सुखघना ।भूपति-गुण ते चार मुकुट ना ।।८।।*
।साम दान नी दंड विभेद हि ।नृप हृदिं वसती वर्णिति वेद हि ।।९।।
।चरण नीति-धर्माचे चारू ।येति नाथ पदिं करुनि विचारू ।।१०।।

अर्थ - हे सर्वज्ञा ! शरणागतांच्या सुखघना ! ते चार मुकुट नसून राजांचे चार गुण आहेत.।।८।। साम, दान, दंड आणि विभेद, (भेद) हे राजाच्या हृदयांत वास करतात असे वेदच म्हणतात. ।।९।। ते नीतिधर्माचे सुंदर (चारु) चरण आहेत. नाथ ! ते (असा) विचार करून आपल्या पायाशी आले आहेत-।।१०।।

टीका-चौ-८-(१) सर्वज्ञ-भाव हा कीं मुकुट कसे मिळाले वगैरे सर्व इत्यंभूत माहिती आपण जाणतांच, आपल्या पासून लपवून ठेऊन कोणाला काहीहि करता येत नाही. जाणत असून सुद्धां विचारतां तें आपल्या प्रणतसुखदायक स्वभावामुळे. 'महती दासां सदा देतसां ! म्हणुनी मज रघुराज पुसतसां' (३।१३।१४) आपणच सर्व करविता व दासानां मोठेपणा देण्यासाठी असे विचारतां.

चौ.९-१०(१) नृप.हृदिं वसती - साम, दान, दंड, भेद हे राजनीतीचे चार प्रकार राजांच्या हृदयात राहतात, पण आपण बिभीषणाला लंकापति केल्याने हे चार गुण रावणाच्या हृदयात राहिले नाहीत. ते रावणाच्या सभेत नुसते कोपऱ्यांत लोळत पडले होते अनाथां सारखे. मी तेथे असता त्यानां दिसले कीं रघुनाथ माकडानां सुद्धां फुकटचा मानसन्मान, विजय देतात व त्यांचा मोठेपणा वाढवितात आणि शरणागताची कीर्ति वाढवितात. त्यानीं आपल्याला शरण येण्याचे ठरविले व आपण होऊन आले माझ्या हातात! मी त्यांचा हेतु जाणला नी दिले पाठवून इकडे. ते आपल्यापायी शरण आले आहेत, सार हे कीं रावणाने नीतीचा व धर्माचा त्याग केल्यामुळे ते मुकुट मला सापडले. आपल्याला कशाचीच कमतरता नाही, तेव्हा 'अति नयनिपुण न रुचे अनीती' असा प्रणत जो विभीषण त्याला हे नीतिधर्माचे चरण दिले तर योग्य स्थान मिळाले असे त्यांना वाटेल.

हिं.दो. । धर्महीन प्रभु पद विमुख काल विवस दससीस ।।

।। तेहि परिहरि गुन आए सुनहु कोसलाधीस ।।३८रा।।

हिं. । परम चतुरता श्रवन सुनि बिहँसे रामु उदार।।

।। समाचार पुनि सब कहे गढ के बालिकुमार।।३८म।।

म.हिं.दो. । धर्महीन प्रभुपद विमुख कालविवश दशशीस।।

।। त्या सोडुनि गुण आले पहा कोसलाधीश।।३८रा।।

।। परम चतुरता ऐकुनी विहसति राम उदार।।

।। समाचार लंकेतला सांगे वालिकुमार।।३८म।।

अर्थ - दशशीर्ष काळाला पक्का वश झाला आहे (कारण) तो धर्महीन व प्रभुपद विरोधी आहे, (हे जाणून) हे पहा कोसलाधीश ! की (चारी) गुण त्याला सोडून आपल्याकडे आले (अंगदाची) परम चतुरता ऐकून उदार राम विशेष हसले, (नंतर) वालिकुमाराने लंकेतला सर्व समाचार सांगितला,।।३८।।

टीका, दो.रा.(१) धर्महीन - रावणाच्या विनाशाचे मूळ कारण त्यानें धर्म सोडला हे असल्याचे काळ न दंडे कुणास वधतो । धर्म हि मति बल विचार हरतो (३७।७) यांत दाखविले आहे. तेच अंगद येथे सांगत आहे. धर्महीन प्रभुपद विमुख आणि कालविवश या तीन शब्दानीं सांगितले कीं तो आता रावण राहिला नसून फक्त दशशीर्ष राहिला आहे. रावण-अंगद-संवादांत क्रमशः या तीन गोष्टीच मुख्यतः दाखविल्या आहेत.

१ मी रघुवीरदूत दशकंधर (२०।१) पासून 'क्रोध तजुनि वद सत्य तू कुठला रावण यात' (२४) पर्यंत अंगदाने मुख्यतः धर्माच्या आधारावरच समजावण्याचा प्रयत्न केला. 'नृप अभिमाने मोहे कीं बा। हरिली त्वा सीता जगदंबा' इत्यादि प्रश्न धर्माच्या दृष्टीने विचारले आहेत. पण उत्तरे मिळाली ती 'रे कपिपोत बोल संभाळुन। मूढा जाणसि मज सुर-शत्रु न' (२१।१) अशाच मासल्याची मिळाली सुरशत्रूजवळ आसुरी संपत्तीच असावयाची त्याने साफ सुचविले की माझ्याजवळ इतर धर्म वगैरे नाहीत, माझे बाहुबल हाच माझा धर्म दो२४ पर्यंत मुख्यतः बळाचीच चर्चा झाली, व अंगदाची खात्री झाली की हा धर्महीन आहे.

२ प्रभुपद विमुख -'लघु म्हणसी त्या रावणा नरगुण करसी गान' (२५) पासून रावणाने प्रभुचा अपमान व निंदा करण्यास प्रारंभ केला व निंदेची कमान चढत गेली ती 'गर्व तुला ज्याच्या बळे ऐसे मनुज अनेक'।। (३१म) पर्यंत. तेव्हा अंगदाने जाणले कीं हा प्रभुपदविमुख आहे, प्रभुच्या प्रतापाचे वर्णन करून हा वळणार नाही याला बळाचा तडाका दाखविला पाहिजे म्हणून

३ अंगदाने धर्मानुकुल आणि प्रभुप्रतापाच्या विश्वासावर बळाची प्रतीति दाखविण्यास सुरवात केली. सैन्यासह रावणाच्या बळाचा काही उपयोग झाला नाही तरी तो मानीत नाही असे ठरले, तेव्हा जाणले कीं काळविवश दशशीस झाला आहे. 'सन्निपाति' जल्पसि दुर्वादां। असिस कालवश खल मनुजादा'(३३।६) असे सांगून त्याच्या बळाचा व गर्वाचा संहार करून नीतीचा उपदेश केला, पण 'काळ निकट तो कैसा मानी' (३५।९) तेव्हा खात्री झाली कीं काळविवश दशशीस बळाचा संहार केल्यावर जर त्याने शरण येण्याचे मान्य केले असते तर कालविवश ठरला नसता. (२) शत्रु परम बलवान आहे हे सिद्ध झाल्यावर सुद्धां संधि करण्यास तयार झाला नाही, यावरून ठरले की साम या गुणाचा त्याने त्याग केला आहे. सीता परत देण्यास तयार नाही, यानें सिद्ध झाले की दान हा गुण राहिला नाही. हनुमान व अंगद यानां दंड करू शकला नाही याने कळले कीं दंड देण्याची शक्ती=दंड हा गुण त्याच्या जवळ नाही, अंगदाला फोडण्याचा प्रयत्न त्याने केला पण निष्फळ ठरला, याने स्पष्ट दिसले की भेद हा गुण त्याच्या ठिकाणी उरला नाही. या प्रमाणे साम दान दंड आणि भेद या चारी गुणांचा रावणानेच त्याग केला म्हणून ते त्याला त्याच्या संगतीला सोडून प्रभुकडे आले. अशा रीतीने रावणाचा रावणपणा मावळला व फक्त दहा शिरे राहिली तेवढी कापून टाकली म्हणजे झाले.

दो.म.(१) परम चतुरता ऐकुनी - स्वतःच्या कर्तृत्वाचे यत्किंचित ही वर्णन न करता, असत्य न सांगतां जे काव्यमय उत्तर दिले त्यांत परमचतुरता नाही असे कोण म्हणेल? 'परम चतुर मज आहे ठावे' (१७।७) असा उपक्रम केला होता त्याचा येथे उपसंहार केला, व सुचविले की अंगदाचे सर्वच भाषण परमचतुरतायुक्त आहे. 'वालितनय मतिबलगुणधामा' ची प्रतीति रावण-अंगद संवादांत पदोपदी आली आहे. याप्रमाणे प्रभुवचनाची

पूर्ण सत्यता सिद्ध केली. (क) विहसति- अंगदाची कर्तृत्वाहंकारहीन वृत्ति पाहून भगवान प्रसन्न झाले. (ख) राम उदार - भक्तांच्या बरोबर विनोद करून त्यास आनंद देत आहेत म्हणून राम. सर्व राक्षसाना मारून मुक्ति देणार म्हणून उदार कपिगणांची कीर्ति वाढविण्यासाठी त्यास सुयश देणार म्हणून उदार, व विभिषणाला राज्यावर बसविणार आणि सर्व देवानां व जगाला सुख देणार म्हणून उदार, जो आनंदसिंधु सुखराशी तो राम- (२) समाचार लंकेतला - वा.रा. अ. रा. इत्यादित लंकासमाचार हनुमंताने लंकादहन करून आल्यावर सांगितला आहे, तेथे अंगदाने सांगितल्याचा उल्लेख नाही. मानसांत हनुमंताने लंकासमाचार सांगितलेला नाही, म्हणून अंगदाने सांगितला. रावणाचे सैन्य, दुर्ग, त्याचीं द्वारे, त्यांच्या संरक्षणाची व्यवस्था, प्रमुख महावीरांचीं नांवे, लोकांच्या भावना इत्यादि सर्व अंगदाने सांगितले. अंगद वालिकुमार-युवराजा असल्याने तो लंकेचे ज्या दृष्टीनें निरीक्षण करू शकेल तसे राजपुत्र नसलेल्या सचिवास करता येणार नाही.

'जाइ दूत मग वीर वर जैसा वालि कुमार' प्रकरण समाप्त-

श्रीमानसगूढार्थचंद्रिका लंका कांड अध्याय चौथा समाप्त-

अध्याय पांचवा

"निशिचर-कीश लढाई"प्रकरण. (३९।१-४९छंद)

प्रथम - युद्ध - (३९।१-४८।२)

हिं. */रिपु के समाचार जब पाए /राम सचिव सब निकट बोलाए / /१ / /*
/लंका बाँके चारि दुआरा /केहि बिधि लागिअ करहु बिचारा / /२ / /
/तब कपीस रिच्छेस विभीषन /सुमिरि हृदयँ दिनकर कुल भूषन / /३ / /
/करि बिचार तिन्ह मंत्र दृढावा /चारि अनी कपि कटकु बनावा / /४ / /
/जथाजोग सेनापति कीन्हे /जूथप सकल बोलि तब लीन्हे / /५ / /

म. */रिपुचा समाचार जैं पावति /सचिवां राम निकट बोलावति / /१ / /*
/चार बिकट लंकेच्या द्वारां /कशिं आक्रमणें करा विचारा / /२ / /
/तैं कपीश ऋक्षेश बिभीषण /स्मरूनि हृदयि दिनकरकुल भूषण / /३ / /
/करूनि विचारा मंत्र ठरविती /चार दळें कपिकटक बनविती / /४ / /
/यथायोग्य सेनापति केले /यूथप सब बोलावुनि नेले / /५ / /

अर्थ - शत्रूचा (सर्व) समाचार कळल्यावर रामचंद्रानीं (सर्व) सचिवानां बोलाविले ।।१।। (आणि म्हणाले कीं) लंकेच्या चार बिकट द्वारांवर आक्रमण (हल्ला) कसें करावयाचें याचा विचार करा. ठरवा ।।२।। तेव्हां कपीश सुग्रीव, ऋक्षेश जांबवान व (लंकेश) बिभीषण, यानी सूर्यकुलभूषण रामचंद्रांचे हृदयांत स्मरण केलें, व विचार करून मंत्र (कर्तव्य निश्चय) ठरविला, व कपि सैन्याचे चार विभाग केले.।।३।। (प्रत्येक विभागावर) यथायोग्य सेनापति नेमले आणि सर्व यूथपतीनां बोलाऊन घेतले. ।।५।।

टीका. चौ.-१-२ (१) काय करावयाचें हें सांगून कसें करावयाचें हे ठरविण्याचा विचार सचिवांवर सोपविला. लंकेच्या चारी द्वारांवर हल्ला करावयाचा, लंकेला वेढा घालावयाचा हें कार्य सांगितलें. येथे राम शब्दानें सुचविलें कीं केवळ क्रीडा करावयाची आहे. (क) चार द्वारें बिकट आहेत

इत्यादि माहिती वालिकुमाराकडून मिळाली. त्यानें सर्व समाचार सांगितला त्याअर्थी रावणाच्या सभेंतून निघाल्यावर अंगद सर्व लंकेत हिंडला, व युद्धाच्या दृष्टीनें त्यानें लंकेचें सूक्ष्म निरीक्षण केलें. लंकेचा कोट रत्नजडित सुवर्णाचा असून अति दुर्भेद्य असल्याचें वर्णन सुं.कां. मधें आहे. (५।३।९ - दोहा ३).

चौ.३-५-(१) कपीश ऋक्षेष बिभीषण... मंत्र ठरविती - सर्व सचिवानां विचार करण्यास सांगितलें असून या तिघानींच विचार केला. यावरून ठरतें कीं सर्व सचिवानीं मिळून या तिघांची युद्धसमिती मान्य केली. (क) स्मरूनि दिनकर. कुलभूषण - कार्यारंभी भगवत्स्मरण करावें हें येथे सुचविलें. दिनकर तमाचा नाश करतो. विचार ठरवितानां चित्तांत मोह भ्रम, संशयादि तम राहू नये म्हणून व 'प्रेरक हर्दि रघुवंशविभूषण' असल्याने त्याचें स्मरण करून विचार केला म्हणजे निर्दोष मंत्र ठरविण्यास लागणारी प्रेरणा ते देतील हें जाणून त्याचें स्मरण केले. (ख) सैन्याचे चार विभाग केले व त्या त्या विभागाचे मुख्य सेनापति, उपसेनापति इत्यादि नेमून तो तो विभाग त्यांच्या ताब्यात दिला. चारद्वारांवर हल्ला करण्यासाठीं चार विभाग केले- लंकेतील कोणत्या द्वारावर कोण रक्षक आहेत हें अजून कळलेलें नाही. वा.रा. किंवा इतर ठिकाणचे उल्लेख येथे आधारास घेतां येत नाहींत. मानसांत रावणानें युद्धाची तयारी अजून केलेली नाहीं. तो उल्लेख पुढें आहे. म्हणून नित्याचे संरक्षक असतील तेवढेच असणार. (ग) यूथपति १८ पद्मे असल्याचा उल्लेख पूर्वी (५।५५।३) केलेला आहे. या यूथपतीनां त्या त्या विभागाचे सेनापति आतां सूचना देतील व ते आपापल्या यूथांतील कपि भल्लानां सूचना, हुकूम वगैरे देतील. कांही सैन्य व सेनापति राखीव म्हणून ठेवलेले असणारच. आतां लंकेला वेढा घालून चारी द्वारां वर हल्ला केला जाईल ल.ठे- मानसांत या ३९ व्या दोह्यांत युद्धारंभ होऊन दो. १०३ मध्यें रावणवध झाला आहे, म्हणजेच ६५ दोह्यात, सुमारें नऊशें ओळींत सर्व युद्धवर्णन संपतें. वा.रा. मध्या ४० व्या सर्गात युद्धारंभ झाला असून सर्ग १११ मध्ये रावण वध झाला आहे. ७२ सर्ग युद्ध वर्णनाचे आहेत.

हिं. ।प्रभु प्रताप कहि सब समुझाए।सुनि कपि सिंघनाद करि धाए ।।६।।
।हरषित रामचरन सिर नावहिं।गहि गिरि सिखर बीर सब धावहिं।।७।।

।गर्जहिं तर्जहिं भालु कपीसा ।जय रघुवीर कोसलाधीसा ।।८।।
।जानत परम दुर्ग अति लंका ।प्रभु प्रताप कपि चले असंका ।।९।।
।घटाटोप करि चहुं दिसि घेरी ।मुखहिं निसान बजावहिं भेरी ।।१०।।

म. *।प्रभु प्रताप कथुनि समजावति ।सिंहनाद करूनी कपि धावति ।।६।।*
।हर्षित रामचरणिं शिर नमवति ।वीर घेति गिरिशिखरें धावति ।।७।।
।गर्जति तर्जति भल्ल कपीश ।जय रघुवीर कोसलाधीश ।।८।।
।जाणति परम दुर्ग अति लंका ।प्रभुप्रतापें निघति, न शंका ।।९।।
।मेघ घटा सम वेढा घालिति ।डंके भेरी मुखें वाँजविति ।।१०।।

अर्थ - त्या सर्व यूथपतींनां प्रभूचा प्रताप सांगून, त्यांची समजूत करून दिली, व ते सर्व यूथपति कपि सिंहनाद करून धावत चालले. ।।६।। हर्षित होऊन, रामचरणांस मस्तक नमवून, ते सर्व वीर गिरिशिखरें घेऊन धावत निघाले. ।।७।। भल्ल व कपि यूथपति (कपीश) जय रघुवीर, जय कोसलाधीश अशा गर्जना करीत धाकदपटशा दाखवू लागले. ।।८।। लंका अति परम दुर्गम (दुर्ग) आहे हें जाणुन सुद्धां, ते सर्व गेले. कारण कीं प्रभुच्या प्रतापामुळें त्यानां भय मुळींच वाटत नाहीं. ।।९।। मेघांच्या समुदायां प्रमाणें चारी दिशानीं वेढा घातला व मुखानेच डंके भेरी वाजवू लागले.

टीका. चौ-६-(१) प्रभूप्रताप कथुनि समजावति - प्रभुच्या प्रतापाने तुमच्या आमच्यांतील कोणीही रावणाचा वध करू शकेल. मग इतरांची कथा काय! राम प्रभु आहेत, सर्व समर्थ आहेत. त्याच्या सेवकाना मारील असा जगात कोण आहे, प्रभुच्या प्रतापानेंच एकट्या हनुमंतानें लंकादहनादि अचाटकृत्यें केला. प्रभूच्या प्रतापाच्या बळावरच अंगदानें पाय रोवला व तो कोणी ही उचलू शकले नाहींत. त्यातही कदाचित मरण आलें तरि प्रभु जिवंत करतील. प्रभुच्या प्रतापाचें स्मरण करीत युद्ध करा, म्हणजे यशाचा वाटा पदरांत पडेल. इत्यादि सांगून त्यांना विविध सूचना दिल्या.

चौ.७-८-(१) हर्षित - सर्व कपींचा हृदयांत हर्ष = उत्साह भरला आहे. सर्व यूथपतिवीर गिरिशिखरें हातांत घेऊन लंकेवर हल्ला करण्यासाठी

धावत चालले. गिरिशिखरें घेऊन धावण्याची सवय सेतुबंधनाच्या वेळी झाली आहे.

चौ.९-१०-(१) परम दुर्ग अति -दुर्ग = दुर्गम प्रवेश करणें कठीण असलेली अति उत्तंग म्हणून परम दुर्गम, आणि तट. बुरुज वगैरे सर्व रत्नजडित कनकाचे असल्यामुळें अति परम दुर्गम आहे. लंकेंत प्रवेश करणे अति अति कठिण आहे, हें जाणून सुद्धां सर्व कपि निर्भयपणें निघाले. राम प्रतापाच्या योगानेंच ते निर्भय (न शंका = भय) झाले आहेत. (क) मेघघंटासम वेढा घालिति - एखाद्या शहराला मेघसमुदायानीं वेढून घ्यावे तसें या कपीनीं लंकापुर वेढले, (ख) डंकेभेरी युद्ध सुरु झाल्याची सूचना म्हणून वाजवितात, त्याप्रमाणें निरिनिराळ्या रणवाद्यांचे ध्वनि आपल्या मुखानेंच काढूं लागले.

हिं. दो. । जयति राम जय लछिमन जय कपीस सुग्रीव ।।
।।गर्जहिं सिंघनाद कपि भालु महा बल सीव ।।३९।।

म.दो. । जयति राम जय लक्ष्मण जय कपीश सुग्रीव ।।
। गर्जति सिंहनाद कपि भल्ल महा - बलशीव।।३९।।

अर्थ - कपि भल्ल रामलक्ष्मण व सुग्रीव यांच्या जय जयकाराच्या गर्जना ते सर्व महा बळाची सीमा (शीव) असलेले कपि व भल्ल करू लागले (कोणी) सिंहनाद करू लागले.।।दो.३९।।

टीका. - डंकेभेरींच्या ध्वनीनें राक्षसांचे लक्ष वेधले जात नाहीसें पाहून जय जयकाराच्या व सिंहनादाच्या गर्जना करू लागले. या गर्जनानीं जणू शत्रूला लढाईचे आव्हानच देत आहेत. दाखविलें कीं कपिभल्ल महावीर युद्धाच्या आवेशानें उतावीळ झाले आहेत, पण कोणी राक्षस युद्धाला येत नाहीत.

हिं. ।लंका भयउ कोलाहल भारी।सुना दसानन अति अहँकारी।।१।।
।देखहु बनरन्ह केरि ढिठाई।बिहँसि निसाचर सेन बोलाई।।२।।

।आए कीस काल के प्रेरे।छुधावंत सब निसिचर मेरे।।३।।
।अस कहि अट्टहास सठ कीन्हा।गृह बैठें अहार विधि दीन्हा।।४।।

म. *।कोलाहल लंकेमधि भारी।दशमुख कानि महाहंकारी।।१।।*
।वानर धीटपणास पहा तर।विहसुनि आणवि सैन्य निशाचर।।२।।
।आले काळे प्रेरित वानर।माझे सगळे क्षुधित निशाचर।।३।।
।असे म्हणुनि शठ अट्टहास करि।विधि अहार देई बसल्या घरि।।४।।

अर्थ - लंकेत भारी कोलाहल सुरू झाला, (तो) महा अहंकारी दशमुखाच्या कानी गेला. ।।१।। (तेव्हां) तो मोठ्यानें हसून म्हणाला कीं वानरांचा धीटपणा पहा तर (खरा). मग त्यानें निशाचरांचें सैन्य बोलवलें.।।२।। काळाने पाठविलेले वानर आले आहेत, व माझे सर्व निशाचर भुकेले (क्षुधित) आहेत.।।३।। असें म्हणून शठानें अट्टहास केला, व म्हणाला कीं देवानें घर बसल्या आहार दिला आहे. (फार चांगलें झालें)।।४।।

टीका.चौ-१-२ (१) 'लंके जो जाळी कपि आला' असा कोलाहल वालिसुत लंकेंत गेल्यावर सुरु झाला होता. आतां तर अगणित कपींच्या घोर गर्जनां कानीं येत आहेत व त्यांत अति भयभीत झालेल्या राक्षस प्रजेचा आरडा ओरडा धावाधाव यांची भर पडत आहे. त्यामुळें भारी कोलाहल झाला. (क) मात्र दशमुखाला भय वाटले नाहीं, कारण तो महा अहंकारी आहे. (ख) मोठ्याने हसण्यात उपहास आहे. भाव हा कीं हे वानर निशाचरांचा आहार असून मूर्ख गडावर हल्ला करण्यास आले आहेत.

चौ-३-४-(१) अट्टाहास - खो खो हसणें या हास्यानें भयभीत झालेल्या सभासदांचें लक्ष आपल्याकडे वेधलें, व आपण स्वतः शत्रूला तुच्छ मानतो हें दाखविलें. नुकताच एका वानरानें भरसभेंत पराभव केला तरि त्याला मुळींच भय वाटत नाहीं. सिंधुपार सेना आल्याचें कळल्यावर जें बडबडला तेंच अजून बडबडत आहे. हा सर्व अति अहंकाराचा परिणाम आहे. (क) खो खो हसण्यांत गूढ भाव आहे कीं ज्या गोष्टीची पुष्कळ दिवस प्रतीक्षा करीत होतो ती आज सुरु झाली. आतां प्रभुच्या बाणांनीं मरून मुक्त

होणार होणार !

हिं. *।सुभट सकल चारिहुँ दिसि जाहू।धरि धरि भालु कीस सबखाहू।।५।।*
।उमा रावनहि अस अभिमाना।जिमि टिट्टिभ खग सूत उताना।।६।।
।चले निशाचर आयसु मागी।गहि कर भिंडिपाल वर सॉंगी।।७।।
।तोमर मुद्गर परसु प्रचंडा।सूल कृपान परिघ गिरिखंडा।।८।।
।जिमि अरूनोपल निकर निहारी।धावहिं सठ खग मांस अहारी।।९।।
।चोंच भंग दुख तिन्हहि न सूझा।तिमि धाए मनुजाद अबूझा।।१०।।

म. *।सुभट सकल चारी दिशिं जावें।भल्ल कीश धरधरूनी खावे।।५।।*
।उमे! असा रावण अभिमानी।जशि टिटवी निजते किं उताणी।।६।।
।निघति निशाचर आज्ञा मागुनि।भिंडिपाल भाले करिं घेऊनि।।७।।
।तोमर मुद्गर परशू चंड हि।शूल कृपाण परिघ गिरिखंडहि।।८।।
।शठ अरुणोपल निकरां पाहति।मांसाहारि जसे खग धावति।।९।।
।चंचुभंग दुःखा नहिं जाणति।तसे भूर्ख नरभक्षक धावति।।१०।।

अर्थ - हे सुभटानो चारी दिशांस जा आणि अस्वलानां व वानरानां धरधरून खाऊन टाका. ।।५।। उमे! जशी टिटवी (अभिमानानें) उताणी निजते तसाच रावण अभिमानी आहे. ।।६।।(कोणी कुठें जायचें याविषयीं) आज्ञा मागून निशाचर निघाले. त्यानीं भिंडिपाल भाले, तोमर, मुद्गर, प्रचंड परशू, शूळ, पट्टे, परिघ व गिरिखंडे हातांत घेतलीं आहेत. ।।७-८।। मांसाहारी पक्षी लाल पाषाणांचे समुदाय पाहून जसे धावतात, पण आपल्या चोची फुटून दुःख होईल हें जसें त्यानां कळत नाहीं, तसे हे शठ मूर्ख नरभक्षक (राक्षस) धावले।। ९-१०।।

टीका. चौ.५-६ (१) 'नर-कपिभल्ल किं अहार अमचा' असें म्हणणारे जे सचिवादि राक्षस होते त्यानां रावण सांगतो कीं लंकाद्वाराशीं आलेल्या त्या कपिभल्लानां खा व आकंठ तृप्त व्हा आतां लंकेतील भक्ष्य तुम्हांला मिळणार नाही. (क) जशि टिटवी निजते उताणी - टिटवी रात्रीं आकाशाकडे पाय करून झोपते. आकाश कोसळू नये म्हणून त्याला आपल्या पायांचा टेकू

देऊन ठेवते असे तिला वाटत असते. हा जसा अभिमान आहे तसाच रावणाला झाला आहे. पाय वर करून आकाशाला खालीं कोसळू न देण्याचा जसा टिटवीचा प्रयत्न तसाच कपिसैन्य भक्षण करण्याची आज्ञा देण्याचा रावणाचा प्रयत्न, वृथा दुरभिमानजनित व अति हास्यास्पद आहे. सुचविलें कीं हे सर्व निशाचर टिटवीच्या पायांसारखे त्या कपिसेनारूपी आकाशापुढें अगदी क्षुद्र आहेत, पडतील उताणे रणांत.

चौ.७-१०-(१) राक्षस सैन्य नानाप्रकारचीं शस्त्रास्त्रें धेऊन निघाले. राक्षसांचे हा प्रयत्न आत्मघातकी आहे हें दृष्टान्तानें दाखविलें आहे. लाल पाषाणांचा ढीग मांस भक्षक गिधाडे, घारी इत्यादि पक्ष्यानीं पाहिला म्हणजे त्यानां वाटते कीं ती आपल्या प्रिय भक्ष्याची रास आहे, आणि ते मूर्ख दुष्ट पक्षी थव्या थव्यानीं धावत जातात मांस खाण्यास, त्या पाषाणांवर (मांस समजून) चोचींनी प्रहार करतात, पण मांस नसून पाषाण असल्यानें त्यांच्या चोंची छिन्न भिन्न होतात हे त्यांस आधी कळत नाहीं. त्या पाषाणांवर चंचुप्रहारांचा काहींच परिणाम होत नाहीं, तसेच येथे होणार हे सर्व राक्षस अति दुःखी होतील. (क) अंगदाचा सभेंत वध करून मग कपिजातीला खाऊन टाकण्याची आज्ञा रावणानें दिली तेव्हां एकजण सुद्धां जागचा हालला नाहीं आणि आता अगणित कपि भल्लांना खाण्यासाठी निघाले आहेत यात भगवत् प्रेरणा नाही असे कसे म्हणवेल ?

हिं.दो. ।। नानायुध सर चाप धर जातुधान बल वीर ।।
।। कोट कँगूरन्हि चढि गए कोटि कोटि रनधीर।।४०।।

म.दो. । नानायुध शरचापधर यातुधान बलवीर।।
।। चढले तट बुरूजांवरी कोटिकोटि रणधीर ।।४०।।

अर्थ - नाना प्रकारचीं आयुधें व धनुष्यबाण धारण करणारे कोट्यावधि बलवान व रणझुंझार राक्षसवीर तटाच्या (कोटाच्या) बुरुजांवर चढले.।।दो.४०।।

टीका. (१) वानरानां धरून खाऊन फस्त करण्याची आज्ञा रावणानें दिली पण हे असंख्य राक्षस बलवान, रणधीर वीर असून लंकाद्वारे उघडून बाहेर जाण्यास घाबरले आहेत. तटांवरून खाली उतरून जाण्याचें सामर्थ त्याच्यांत असून, बाहेर पडून समोरासमोर युद्ध करण्याची छाती त्यांस झाली नाही, म्हणून दुर्गाच्या तटाच्या बुरुजांवर चढले. आता तेथूनच खाली शस्त्रास्त्रांचा मारा करणार, हेतु हा आहे कीं वानरानां यांच्यावर मारा करतां येऊ नये व यांच्या शस्त्रास्त्रांच्या, वरून खाली केलेल्या, माऱ्यानें कपि सैन्य सहज मरावे. वर दूर फेकून मारण्यासारखीं हत्यारें वानरांजवळ नाहींत.

हिं. *।कोट कँगूरन्हि सोहहिं कैसे।मेरु के सृंगनि जनु घन बैसे।।१।।*
।बाजहिं ढोल निसान जुझाऊ।सुनि धुनि होइ भटन्हि मन चाऊ।।२।।
।बाजहिं भेरि नफिरि अपारा।सुनि कादर उर जाहिं दरारा।।३।।
।देखिन्ह जाइ कपिन्ह के ठट्टा।अति बिसाल तनु भालु सुभट्टा।।४।।

म. *।दुर्गतटांवर शोभति तैसे।मेरु शृंगि घन बसले जैसे।।१।।*
।डंके रणवाद्यें धडधडलीं।श्रवुनि भटां वीरश्री चढली।।२।।
।वाजति भेरि तुतारि अफाट।कातर-उरिं तै जाती फाट।।३।।
।जातां बघति कपींच्या घट्टा।अति विशाल तनु भल्ल सुभट्टा।।४।।

अर्थ - मेरु पर्वताच्या शिखरावर बसलेले मेघ जसे दिसावे तसे ते निशाचर दुर्गाच्या तटावर शोभूं लागले.।।१।। डंके वगैरे रणवाद्यें धडधडां वाजूं लागली. तेव्हा (त्या ध्वनीनें) भटांच्या अंगात वीरश्री चढली.।।२।। भेरी, तुताऱ्या, शिंगें इत्यादि अफाट वाजूं लागलीं. व त्यामुळें भ्याडांच्या उरांत फाट-तडे-पडू लागले ।।३।। तटावर जाऊन बघतात तो अति विशालदेही कपीच्या घटा (घट्टा - समुह) व अति विशाल देही रीसांचे सुभट त्यांच्या दृष्टीस, पडले.।।४।।

टीका . चौ १-३(१) लंकेच्या सभोवतालची तटबंदी (=कोट=तट) मेरु पर्वतासारखी अति उंच, सोन्याची, देदीप्यमान आहे. तटाचे बुरुज मेरुशिखरांसारखे आहेत व त्यावर काळे कुट्ट निशाचर मेघसमुहासारखे

दिसू लागले. (क) डंके रणवाद्ये - 'पणव निशाण घोर अति वाजति। प्रलयकाळिंचे घन जणुं गाजति भेरी तुताऱ्या वाजति सणया। मारु राग सुखद भटहृदया' या ध्वनीनें वीरांच्या अंगांत वीररसाचा आवेश चढला पण त्यानेंच भ्याडांचे उर फाटूं लागले.

चौ. ४ (१) याप्रमाणे रणशिंगे फुंकल्यावर शत्रूंकडे पाहतात तो अति विशाल देही कपि भल्ल महावीरांच्या झुंडी चारी बाजूंनी किल्ल्याच्या तटाकडे चाल करून येत असलेल्या दिसल्या. घटा व सुभट या शब्दांत अधिक ओज, वीर भयानकरस, निर्माण करण्यासाठी टकार अधिक जोडला आहे.

हिं. *।धावहिं गनहिं न अवघट घाटा।पर्वत फोरि करहिं गहि वाटा।।५।।*
।कटकटहिं कोटिन्ह भट गर्जहिं।दसन ओठ काटहिं अति तर्जहि।।६।।
।उत रावन इत राम दोहाई।जयति जयति जय परी लढाई।।७।।
।निसिचर शिखर समूह ढहावहिं।कूदि थरहिं कपि फेरि चलावहिं।।८।।

म. *।धावति गणति न अवघड घाटां।फोडुनि गिरि करिं पाडिति वाटा।।५।।*
।कटकटती कोटी भट गर्जति।दशनिं ओठ खाती अति तर्जति।।६।।
।रावण राम घोष युगठाई।जयति जयति जय सुरु लढाई।।७।।
।निशिचर शिखर-समूहां टाकिति।उडुनि धरिति कपि तेच झुगारिति ।।८।।

अर्थ - वानर भल्ल वीर वाटेंतील घाट किंवा अवघड वाटा यानां जुमानीत नाहींत. पर्वत हातानीं धरून फोडून वाटा करीत (येत) आहे ।।५।। कोट्यावधी कपिभल्ल वीर कट्कटा आवाज व गर्जना करीत आहेत आणि दांत ओठ चावीत अतिशय दटावीत आहेत. ।।६।। एकीकडे रावणाचा जयघोष व एकीकडे रामाचा जयघोष करीत 'जयति जयति जय' अशा जयजयकारानें लढाई सुरू झाली. ।।७।। निशाचर शिखरांचे समूह वरून ढकलूं लागलें, तोंच कपि वर उडी मारून त्यानां हातांत पकडून तींच शिखरें शत्रूवर झुगारुं लागले. ।।८।।

टीका - चौ. ७-६ (१) गणति न अवघड घाटां- दुर्गाकडे सरळ

येतानां वाटेत पर्वत आड आला तर ते वानर वीर त्या पर्वताच्या बाजूनें वळण घेऊन येत नाहींत. त्यालाच हातांत धरून फोडून वाट करूनच पुढें सरत आहेत. (क) राक्षस अति उंच तटावर असल्यानें हाती सापडणें कठीण आहे. म्हणून ' दशनि ओठ खाती' - क्रोधानें अति संतप्त झाले आहेत, व शत्रूनां धमक्या देत आहेत.

चौ.७-८(१) घोष युगठाई - दोन्हींकडे जयघोष सुरु झाला. वानर सैनिक आधी पासूनच 'जयति राम जय लक्ष्मण' इत्यादि घोषणा करीत होते, पण शत्रूकडून त्याला प्रत्यूत्तर मिळाले नव्हतें, म्हणून लढाई सुरु केली नव्हती. कपि धर्मयुद्ध करीत आहेत हें दाखविलें. (क) शिखरसमूहें टाकिति - भाले बरच्या वगैरेंचा मारा पर्वतप्राय कपींच्यावर करून काहीं परिणाम होणार नाही, पण पर्वत शिखरे वरून टाकली तर ते चिरडून मरतील असें वाटून, राक्षसानीं तटावरून गिरिशिखरांचा मारा सुरु केला, पण त्यानीं कपींचा नाश न होता तीं शैलायुधें कपीनां सहज मिळू लागलीं. वरून टाकलेलें शिखर वर उडून पकडावें व लंकेंतील राक्षसांवर फेकावें असा सपाटा सुरु झाला.

हिं.छं. । धरि कुधर खंड प्रचंड मर्कट भालु गढ पर डारहीं ।
। झपटहिं चरन गहि पटकि महि भजि चलत बहुरि पुकारहीं।
।अति तरल तरून प्रताप तरपहिं तमकि गद चढि चढि गए ।
।कपि भालु चढि मंदिरन्ह जहँ तहँ राम जसु गावत भए।।१।।
हिं.दो. । एकु एकु निसिचर गहि पुनि कपि चले पराइ।।
। ऊपर आपु हेठ भट गिरहिं धरनि पर आइ ।। ४१।।

म.छं. । गिरिखंड धरूनी चंड मर्कट भल्ल दुर्गीं टाकिती ।
। पद धरूनि फिरवुनि धरणि अपटति पळति तैं पाचारिती ।
। अति तरल तेजस्वी प्रतापी उडुनि दुर्गीं प्रविशले ।
।कपि भल्ल मंदिरि चढुनि चौदिशिं रामयश गाती भले ।।२।।
दो. । एकैका धरूनी कपि घेउनि जाति पळून ।।
।। आपण वर भट खालति पडति धरणिं येऊन ।।४१।।

अर्थ - प्रचंड वानर भल्ल (ते) पर्वतांचे खंड (तुकडे) पकडून किल्ल्यांत फेकीत आहेत. निशाचरांचे पाय पकडून त्यानां गरगरा फिरवून ते जमिनीवर आपटूं लागले, व ते पळूं लागतांच त्यास आव्हान देऊं लागले. अति चपल तेजस्वी व प्रतापी कपि उड्डाण करून दुर्गात शिरले. चहूंकडे कपि भल्ल मंदिरांवर (राक्षसांच्या घरांवर) चढून रामचंद्रांचें उत्तम यश गावू लागले,।।छंद।। (मग) एक एक कपि व भल्ल एक एक राक्षसास उचलून घेऊन पळून येऊन आपण वर व तो खालीं असे जमिनीवर पडूं लागले. ।।दो.४१।।

टीका. छंद-(१) आपण टाकलेल्या गिरिखंडांचा इष्ट तो परिणाम न होतां, त्याच शिरिखंडांनीं निशाचरांचा नाश केला जात आहे असे पाहून काही निशाचर तटावरून उड्या टाकून कपींच्या बरोबर युद्ध करण्यास गेले. त्यांची दुर्दशा काय झाली हें दुसऱ्या चरणांत सांगितलें आहे. कपींनी पाय धरून फिरवून आपटले तरी हे निशाचर मेले नाहींत. अंगदानें असाच फिरवून आपटला तो महाप्रतापी रावणपुत्र असून मेला यावरून वालितनयाच्या बळाची व इतर कपींच्या बळाची कल्पना करावी. मात्र जमिनीवर आपटल्यावर जे मेले नाहींत त्यांना पुन्हां युद्धाची इच्छा राहिली नाही, ते पळपुटे बनले, (क) गिरिखंडें वरच्यावर झेलण्यासाठी उड्या मारतां मारतां भल्ल कपींचा उत्साह वाढला व तटावरून लंकेंत शिरता येईल अशी खात्री होतांच उड्डाण करून लंकेंत शिरण्यास सुरवात झाली. अति तरल=चपळ, तेजस्वी व प्रतापी होते तेच भराभर लंकेंत शिरले. तटावर असलेले निशाचर सुभट त्यांना आडवू शकले नाहीत. (ख) कपिभल्ल राक्षसांच्या घरांवर चढून रामयश गावूं लागले म्हणून त्यानां राममंदिरत्व आले. ती घरे राममंदिरें बनली. 'मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद' (भाग.) ही भगवदुक्ति येथे खरी करून दाखविली व ध्वनित केले कीं ज्या ज्या घरावर कपि रामयश गात होते, तेथे तेथे त्यास भगवंताचे दर्शन होत होतें. भगवान तेथे तेवढा वेळ ' तिष्टामि' उभे असल्यानें ती घरे राममंदिरें झाली. ही भावप्रदर्शन कला अद्भुत आहे!

दो.(१) प्रत्येक कपि व भल्ल एका राक्षसाला चटकन उचलून पळत जाऊन त्याच्यासह लंकेच्या बाहेर उडी टाकूं लागला. खाली पडतानां तो

राक्षस खाली व त्याच्या उरावर कपि असे पडूं लागले व राक्षस संहाराचें कार्य सुरु झाले. 'धरधरूनी कपि खावे'असे रावणानें सांगितलें होतें. खाणे तर दूरच राहिले. कोणी एकाही कपीला धरू शकला नाही! मात्र उलटें झालें. कपि राक्षसाच्या घरांवर रामयश गात असता त्यास कोणी विरोध केला नाही. याचा परिणाम पहा.

हिं. *।राम प्रताप प्रबल कपिजूथा।मर्दहि निशिचर सुभट बरूथा।।१।।*
।चढे दुर्ग पुनि जहँ तहँ वानर।जय रघुवीर प्रताप दिवाकर।।२।।
।चले निशाचर निकर पराई।प्रबल पवन जिमि घन समुदाई।।३।।
।हाहाकार भयउ पुर भारी।रोवहिं बालक आतुर नारी।।४।।
।सब मिलि देहिं रावनहि गारी।राज करत एहिं मृत्यु हँकारी।।५।।

म. *।राम प्रताप प्रबल कपियूथ।मर्दिति निशिचर-सुभट-वरुथ।।१।।*
।दुर्गि चहुंकडे चढले वानर।जय रघुवीर प्रताप दिवाकर।।२।।
।निशिचर निकर चहूं दिशिं पळती।जसे प्रभंजनिं मेघ वितळती।।३।।
।हाहाकार होइ पुरिं भारी।रडती आतुर बालक नारी।।४।।
।देति जमुनि बहु शिव्या रावणा।राज्य करत पाचारि किं मरणा।।५।

अर्थ - श्रीराम प्रतापाच्या योगाने कपियूथ प्रबल आहेत. ते निशाचरांच्या महावीर समूहांचे मर्दन करीत आहेत.।।१।। दुर्गावर (पुन्हा) चारी बाजूनीं वानर चढले व ' जय रघुवीर प्रताप दिवाकर' अशा गर्जना करू लागले. ।।२।। निशाचरांच्या टोळ्या चारी दिशांस पळत सुटल्या. सोसाट्याच्या वाऱ्यानें जसे मेघ पळवावे तसे पळाले. ।।३।। लंकेंत भारी हाहाकार उडाला, रोगी (आतुर) बालके आणि स्त्रिया रडत आहेत. व पुष्कळ लोक एकत्र जमून रावणास शिव्या देत म्हणत आहेत कीं (चांगलं) राज्य करीत असतां यानें मरणाला आमंत्रण दिले.।।४-५।।.

टीका.-चौ १-२(१) 'आले काळे प्रेरित वानर । माझे सगळे क्षुधित निशाचर ।। विधि अहार देई बसल्या घरि' (४०।३-४) असें रावण अहंकारानें

म्हणाला होता. त्यास दाखविलें कीं वानरसेना काळे प्रेरित, निशाचरांचें भक्ष्य बनण्यासाठी, आली नसून निशाचरांचा काळ बनवून रघुपतीनीं वानरानां पाठविले आहेत. रामप्रतापाच्या बळानेंच हे सर्व वानर सुद्धां प्रताप गाजवित आहेत. मागील दोह्यात व येथवर दाखविलें कीं कपींचे बळ, आत्मविश्वास व उत्साह क्रमशः वाढत आहेत व त्या प्रमाणात निशाचरांचे बळ, विश्वास व उत्साह ऱ्हास पावत आहेत. महावीर निशाचरांच्या समूहांस चिलटांसारखी चिर्डून टाकीत आहेत. याप्रमाणे पहिला हल्ला पूर्ण यशस्वी झाला. आतां दुसरा हल्ला चढवितात. (क) प्रथम तरल तेजस्वी प्रतापीच तेवढे चढून आले, पण आता दुर्गि चहुंकडे चढले वानर सर्व बाजूनीं वाटेल ते कपिभल्ल लंकादुर्गावर चढले. 'जयरघुवीर प्रताप दिवाकर' 'तुम्हि रघुपति मधि अंतर कैसे। खलु खद्योत - दिनकरी जैसे' (६।६)असे मंदोदरीच रावणास म्हणाली आहे. काजवे अंधारात चमचम करतात सर्व निशाचर- समूह हा तम-अंधार आहे. त्यांच्यात दशानन काजवा चमचम करतो. 'सीता शीत निशासम आली' म्हणून हें सगळें घडत आहे. रघुवीर दिवाकर=दिनकर आहे, त्याचा प्रतापरूपी किरणसमूह सर्व वानरयूथ आहेत कुठे तमघटां यातुधानः कीं ? (५।१६।२) हे किरण जसजसे लंकेत येऊ लागले तसतसे यातुधान तमसमूह चिरडले जाऊ लागले.

चौ ४-५ (१) हाहाकार होइ पुरिं भारी - हनुमंताने लंका जाळली तेव्हा आक्रोशति माते! हा ताता! कोण अम्हा या समयीं त्राता (५।२६।३) अंगदाने लंकेत शिरुन रावण बेट्याला आपटून मारला तेव्हा लंका जाळणारा कपि आला असा कोलाहल झाला. (१८।८) वानरसेनेने लंकेला वेढा दिला तेव्हां 'कोलाहल लंकेमधि भारी' (४०।१) आता तर अगणित वानर भल्ल लंकेंत शिरले व त्यानीं अगणित निशाचर मारले. त्यामुळे लंकेंत घरोघरी भय व शोक यामुळे हाय हाय! असे उद्‌गार निघूं लागले. आतुर = रोगी, वृद्ध, मुले व स्त्रिया यांनी घरोघर रडून हाहाकार मांडला. (क) पळून गेलेले थोडे एकत्र जमून रावणाची निंदा करू लागले कीं या महामूर्खाला अवदसा सुचली म्हणून हा हाहाकार उडाला, इ.

हिं *।निज दल बिचल सुनी तेहिं काना।फेरि सुभट लंकेस रिसाना।।६।।*
।जो रन बिमुख सुना मैं काना।सो मैं हतब कराल कृपाना।।७।।

।सर्बसु खाइ भोग करि नाना।समर भूमि भए बल्लभ प्राना।।८।।
।डग्र वचन सुनि सकल डेराने।चले क्रोध करि सुभट लजाने।।९।।
।सन्मुख मरन वीर कै सोभा।तब तिन्ह तजा प्रान कर लोभा।।१०।।

म. *।निज दल विचलित जैं ये कळुनी।फिरवि सुभट लंकेश खवळुनी।।६।।*
।जो रण विमुख कळे मम काना।त्या मी वधिन कराल कृपाणां।।७।।
।भक्षित सकल भुक्त भोगानां।रणांगणीं प्रिय मानां प्राणा।।८।।
।श्रवुनि उग्र वच सब चळचळले।सुभट लाजले सकोप वळले।।९।।
।सन्मुख मरन हि वीरा शोभा।ते त्यजिती प्राणांच्या लोभा।।१०।।

अर्थ - आपले सैन्य विचलित झालें (पळाले) असे जेव्हा रावणास कळले तेव्हा लंकेश खवळला व त्यानें सुभटाना फिरविले. ।।६।। जो कोणी रणविमुख झाल्याचे माझ्या कानी येईल त्याचा मी घोर तलवारीनें वध करीन. ।।७।। (माझे) सगळे खाऊन व सर्व भोग भोगून (आता) रणांगणात प्राणानां प्रिय मानतां अं! ।।८।। (इत्यादि) उग्र वचनें ऐकून सगळे चळचळां कापू लागले (घाबरले) व ते सगळे सुभट लज्जित होऊन क्रोधानें परत फिरले ।।९।। युद्धात शत्रूसमोर मरणे हीच वीराचा शोभा आहे. (अशा विचाराने) त्यानीं प्राणांचा लोभ सोडला।।१०।।

टीका.चौ. ६-७ (१) निज दल विचलित जैं ये कळुनी - लंकेत उडालेल्या हाहाकारावरुन व कपींच्या गर्जनां वरून कळले. (क) फिरवि सुभट लंकेश खवळुनी - लंकेचा ईश असुन त्याच्या आज्ञेचा भंग करून, हे निशाचर सु.भट = उत्तम योद्धे असून, परतून आले, म्हणून क्रुद्ध झाला हे. योग्यच झाले - त्याला फितुरीचा संशय आला म्हणून निर्वाणीची आज्ञा आता देईल. (ख) जो रणविमुख - जे रणविमुख म्हटले नाहीं या एकवचनानें - रावणाचा आत्मविश्वास प्रगट केला कीं आता बहुदा कोणी रणांतून पळून येणार नाही. अशी माझी खात्री आहे. युद्धांतून पळून जाणारानां अशा प्रकारची शिक्षा ठोठावणे जरूरच असते. मरण चुकत नाही अशी खात्री झाली म्हणजे मगच जिवावर उदार होऊन लढतात. रावणाच्या हातून

मरण्यापेक्षां युद्धांत मरण आले तर कीर्ति व सद्गति तरि मिळेल, पण राजाज्ञा भंगकरून गुन्हेगार म्हणून ठार मारलाजाणे अपकीर्ति कारक व दुर्गतिदायकच ठरणार खरदूषणांनीं सुद्धां अशी तंबी आपल्या पळपुट्या सैनिकांस दिली आहे.(३।२०।२-३ पहा)

चौ.८-९-(१) भक्षित सकल - माझे अन्न खाऊन वाढलात, जगलात. पुष्ट झालात माझ्या धनाच्या सत्तेच्या साह्यानें सर्व भोग भोगलेत आणि माझ्या आज्ञेचा भंग करुन मरणाला भिऊन पळालात तुम्हाला लाज नाहीं वाटत ? ज्याचे अन्न खाल्ले असेल त्याच्या आज्ञेचे पालन प्राण देऊन सुद्धा करणें हें आश्रितांचें,पोषितांचे व सेवकांचें कर्तव्य आहे. तसे न केल्यास कृतघ्नता घडते. (क) सुभट लाजले सकोप वळले ते सुभट असल्यामुळें त्यास लाज वाटली कीं हें आपण काय केले.! आपण आपल्या शोर्य धैर्य वीर्याला काळीमा लावला ते स्वतःवरच क्रुद्ध झाले व आवेशानें युद्धांला गेले.

चौ. १२ (१) सम्मुख मरण हि वीरा शोभा - शत्रूसमोर लढत लढत मरण्यात जी शोभा आहे ती पळून जाऊन जगण्यात नाहीं. 'हतो वा प्राप्यासि स्वर्ग (भ.गी.) पण पळून गेल्यास अकीर्तीचापिभूतानि कथयिष्यान्ति तेऽव्ययाम्।। (भ.गी.) म्हणून ते सर्व मरणाची भीति सोडून जिवावर उदार होऊन गेले लढाईत. आतां लढाईतील दुसऱ्या प्रकारचे चित्र दाखविले जाईल. मरणास न भिणारा, जिवावर उदार होऊन लढणारा एक वीर मरणास भिणाऱ्या शंभर वीरांना भारी होतो.

हिं. दो. । बहु आयुध धर सुभट सब भिरहिं पचारि ।।
। व्याकुल किए भालु कपि परिघ त्रिसुलन्हि मारि ।।४२।।

म.दो. । बहु आयुध धर सुभट सब लढती ललकारून ।।
। व्याकुळ केले भल्ल कपि त्रिशुल परिघ मारून ।।४२।।

अर्थ - पुष्कळ आयुधें धारण करणारे ते सर्व सुभट ललकाऱ्या (आव्हान) देत लढू लागले व त्यांनी त्रिशूल परिघ इत्यादिंचा मारा करुन कपि भल्लाना व्याकुळ केले.

टीका- (१) सुवीर (सुभट) जिवावर उदार होऊन लढूं लागले म्हणजे त्यातील जयाचे पारडे कसे फिरतें हें येथे दाखविले. उत्साहयुक्त होऊन प्राणपणास लाऊन लढू लागतांच त्यास सुभटांस विजयश्री माळ घालीत आहे. (क) त्रिशूल व परिघ यांच्या उल्लेखाने पूर्वी वर्णिलेली (४७।७-८) सर्व आयुधे सुचविली आहेत. (ख) शंका - आता रामप्रतापबल कुठे गेले ? समाधान-पूर्वी जो जय मिळविला तो रामप्रतापानेच मिळाला अशी कपि सेनेची खात्री व्हावी व विजयाचा अहंकार होऊ नये म्हणून प्रभूनीं हा पराजयाचा अनुभव कपीनां दिला. शिवाय प्रभु युद्ध हा एक खेळ खेळत आहेत. खेळांत एकाच बाजूची सतत सारखी सरशी होत राहिली तर तो खेळ प्रेक्षकांचे मनोरंजन करूं शकत नाहीं व फार वेळ टिकत नाही. ज्या खेळात जयापजयाची तराजू सारखी हेलकावे खात असते व कोण जिंकणार शेवटी याचा नक्की अंदाज करता येत नाहीं, तोच खेळ मनोरंजक होतो शेवटी जो जिंकतो त्याचा जय उठावदार दिसतो. सिंह व हत्ती यांची लढाई पाहण्यापेक्षा सिंहा सिंहांची किंवा हत्तीहत्तींची लढाई पाहणें अधिक उत्साहवर्धक असते.

हिं. *।भय आतुर कपि भागन लागे।जद्यपि उमा जीतिहहि आगे।।१।।*
।कोउ कह कहँ अंगद हनुमंता।कहँ नल नील दुबिद बलवंता।।२।।
।निज दल बिकल सुना हनुमाना।पश्चिम व्दार रहा बलवाना।।३।।
।मेघनाद तहँ करइ लराई।टूट न व्दार परम कठिनाई।।४।।
।पवनतनय मन भा अति क्रोधा।गर्जेउ प्रबल काल सम जोधा।।५।।

म. *।पळू लागले भयातुर कपी।पुढें जिंकितिल उमे यद्यपी।।१।।*
।कुठें म्हणे कुणि अंगद हनुमान।कोठें व्दिविद नीलनल बलवान्।।२।।
।निज दळ विकळ कळे हनुमाना।पश्चिम दारिं तदा बलवाना।।३।।
।तिथें लढे घननाद ससेना।व्दार अभेद्य दिसे भंगे ना।।४।।
।क्रोध पवनसुत-मनिं अति आला।प्रबल वीर गर्जे सम काळा।। ५।।

अर्थ - उमे ! जरि कपि पुढें जिंकणार असले तरि यावेळी ते व्याकुळ होऊन भयाने पळत सुटले ।। १।। कोणी म्हणाले कीं बलवान अंगद हनुमान

नलनील व व्दिविद कोठे आहेत ? ।। २।। तेव्हा पश्चिम व्दारी असलेल्या बलवान हनुमंतास कळलें कीं आपले सैन्य व्याकुळ झालें आहे ।। ३।। तिथें (पश्चिमव्दारी) मेघनाद आपल्या सैन्यासह लढत होता, त्यामुळे तें व्दार भंग पावेना, अभेद्य वाटूं लागलें ।। ४।। तेव्हा पवनसुताच्या मनांत अतिक्रोध आला व तो प्रबल वीर काळासारखा गर्जू लागला ।। ५।।

टीका. चौ. १-३(१) उमे ! या संबोधनाने सुचविलें कीं कपिसेना व्याकुळ झाल्याचे ऐकून उमेला साश्चर्य शंका आली.- त्या शंकेचे समाधान मागील दोह्याच्या टीकेंत सविस्तर केले आहे. (क) कुठें म्हणे कुणि....' अंगद हनुमान नलनील व व्दिविद यांचा उल्लेख करून सुचविलें कीं हे पांच महावीर या युध्दात प्रमुख आहेत. दक्षिण, पश्चिम, उत्तर व पूर्व या चार व्दारांवर अंगद हनुमान नल व नील लढत होते व व्दिविद राखीव सेनेचा प्रमुख असावा. हनुमान पश्चिम वेशीवर असल्याचा उल्लेख पुढें आहेंच. इतर रामायणांतील उल्लेखाप्रमाणें अंगद दक्षिणव्दारी होता.ज्या त्या द्वारावरील सेना व्याकुळ होऊन काहीं पळूं लागताचं काहींनीं आपापल्या प्रमुखास हाका दिल्या. हनुमंतानें धूम्राक्ष, अंगदानें वज्रदंत, नलनीलानीं प्रहस्त व त्याचे मंत्री यांचा वध केला. वा.रा.स. ५१-५८ या आठ सर्गांत वर्णिलेला चार प्रमुख रावण सेनापतींचा वध येथे सुचविला आहे. (ख) हनुमान पश्चिमद्वारीं लढत होता, त्यामुळें इतर ठिकाणीं जाऊन तेथील भयार्त कपीनां मदत करणें शक्य नव्हतें पण त्यांचा आक्रोश हनुमंताला ऐकूं आला.

चौ. ४-५ (१) तिथे लढे घननाद ससेना...भंगेना. पश्चिम द्वाराशीं मेघनाद युद्ध करीत असल्यानें तें द्वार फोडतां येईना. असा या एकाच द्वाराचा उल्लेख करून सुचविलें कीं बाकीचीं तीन द्वारें फुटली होतीं व कपिसैन्य आंत घुसलें होतें तेथे त्यांच्यावर हल्ला झाला तेव्हां ते पळूं लागले. हनुमान बाहेर आहे, मेघनाद दुर्गाच्या तटावरून युद्ध करीत आहे, व कोणाला द्वारापर्यंत येऊनच देत नाहीं. आंत गेलेले कपि व्याकुळ झाले आहेत. त्यांच्या मदतीला धावावें युद्ध सोडून, तर मेघनाद म्हणेल कीं युद्धांतून पळाला, व न जावे तर कपिसेना मारली जाणार, आणि द्वार तर फुटत नाही. अशा अडचणींत हनुमान सापडला आहे. (क) हनुमान

बुद्धिमतां वरिष्ठच असल्यानें मार्ग काढला, व मनांत अतिशय क्रुद्ध झाला व काळासारखी गर्जना केली. त्या गर्जनेनेंच कपिसेनेवर हल्ला करणाऱ्या निशाचरांचें धावे दणाणले असेल. (ग) पवनसुत शब्दानें सुचविलें कीं आतां हनुमान कोणाला तरि पावन करणार.

हिं *।कूदि लंक गढ ऊपर आवा।गहि गिरि मेघनाद कहुँ धावा।।६।।*
।भंजेउ रथ सारथी निपाता।ताहि हृदय महुँ मारेसि लाता।।७।।
।दुसरें सूत बिकल तेहि जाना।स्पंदन घालि तुरत गृह आन।।८।।
हिं.दो. *। अंगद सुना पवनसुत गढ पर गयउ अकेल।।*
।। रन बॉकुरा बालिसुत तरकि चढेउ कपिखेल।।४३।।

म. *।उड्डुनी लंका-दुर्गी पावे। घननादावर गिरिधर धावे।।६।।*
।रथ भंगुनि सूता नि पाती। लाथ मारि घननादा छातीं।।७।।
।सूत दुजा त्या व्याकुळ जाणुनि।त्वरें नेइ सदनीं रथिं घालुनि।।८।।
म. दो. *। अंगद ऐके पवनसुत गत एकल दुर्गांत।।*
।। रणझुंझार वालिसुत चढे उडुनि खेळांत।।४३।।

अर्थ - पवनसुत उडी मारून लंकादुर्गांत आला व पर्वत घेऊन मेघनादावर धावला,।।६।।रथाचा चुराडा करून सारथ्याचा निःपात केला आणि मेघनादाच्या छातीत लाथ मारली ।।७।। दुसऱ्या सूतानें तो व्याकुळ (मूर्छित) झाला आहे असें जाणून त्वरेनें दुसऱ्या रथांत घातला व घरीं नेला.।।८।। पवनसुत एकटाच दुर्गात गेला आहे. असें अंगदाच्या कानीं आलें. तेव्हां तो रणझुंझार वालिसुत खेळांतच जणूं (टुणक) उडी मारून चढला दुर्गावर. ।।दो.४३।।

टीका.-चौ. ६-८ (१) पवनसुत असून अति क्रुद्ध झाला असल्यानें सोसाट्याच्या वाऱ्या प्रमाणें भराभर एकामागून एक अशीं सर्व कार्ये इतक्या वेगाने केली कीं विरोध करण्यास मेघनादाला सवडच मिळाली नाहीं. येथे गिरि घेऊन धावला, तर अशोकवनांत विशाल विटप उपटून घेऊन धावला आहे. प्रथम पर्वताचा प्रहार रथावर केला, त्याबरोबर मेघनाद बाहेर पडला.

पण रथ व सारथी यांचा चुराडा झाला. अशोकवनांत हे कार्य वृक्षानें केलें आहे. तत्काळ विद्युद्वेगाने द्वेषाने मेघनादाच्या छातींत लाथ मारली. अशोक वनांत मुष्टि मारल्यानें क्षणभरच मूर्च्छा आली होती, हें ध्यानांत होते, म्हणून येथें लाथ मारली, त्यामुळें दीर्घ मूर्च्छा आली. (क) मेघनादाला आणखी एक लाथ बसली तर तो मरून जाईल असें वाटून दुसरा सारथी मदतीला धावला, व त्यानें इंद्रजिताला रथांत घालून घरीं नेला, तरी मूर्च्छा उडाली नाही. इंद्रजिताला मूर्च्छित पाडला ही बातमी कळतांच राक्षससेनेचा धीर सुटला असेल व व्याकुळ भयार्त झालेले कपि भयमुक्त झाले असतील. याप्रमाणें एकट्या हनुमंतांने जयाचें पारडे फिरवलें. हनुमान लंकेंत गेल्याची बातमी कपिसैन्यांत तत्काळ पसरली.

दो.(१) अंगद ज्या दक्षिण द्वाराशीं लढत होता तेथील वज्रदंष्ट्र महापापी राक्षसांचा वध केल्यामुळें तेथे कार्य उरलें नाहीं. इतक्यांत हनुमान एकटाच लंकेंत गेल्याची बातमी ऐकली. येथे अंगदाचें हनुमंतावरील सहज प्रेम दाखविलें आहे. हनुमंताला मदत करण्यासाठीं अंगद लंकेंत गेला. गारूड्याच्या खेळांतील माकडाप्रमाणें लंकेंत उडी मारून गेला. आता दोघे मिळून उत्पात सुरु करतील.

हिं. *।जुद्ध विरूद्ध क्रुद्ध द्वौ बंदर।राम प्रताप सुमिरि उर अंतर।।१।।*
।रावन भवन चढे द्वौ धाई। करहिं कोसलाधीस दोहाई।।२।।
।कलस सहित गहि भवन ढहावा।देखि निशाचरपति भय पावा।।३।।
।नारि वृंद कर पीटहिं छाती।अब दुइ कपि आए उतपाती।।४।।
।कपिलीला करि तिन्हहि डेरावहिं।रामचंद्र कर सुजसु सुनावहि।।५।।

म. *।क्रुद्ध विरूद्ध युद्धिं दो वांदर।स्मरुनी रामप्रताप सादर।।१।।*
।धाउनि चढले रावण-भवनां।करिति कोसलाधीश घोषणा।।२।।
।धरूनि ढकललें कलशसह घरा।बघुनि होइ लंकेश घाबरा।।३।।
।करीं नारिगण बडविति छाती।प्राप्त अतां दो कपि उत्पाती।।४।।
।कपि चेष्टानीं त्यांस दटाविति।रामचंद्र सुयशास ऐकविति।।५।।

अर्थ - दोघे वानर वैरभावानें युद्धांत क्रुद्ध झाले व रामप्रतापाचें सादर स्मरण

करून ।।१।। दोघे धावत जाऊन रावणाच्या घरावर चढले, आणि कोशलाधीशाची घोषणा करूं लागले. ।।२।। व त्यांनीं कळसासहित तें भवन (घर) ढकलून दिलें. तें पाहून लंकेश (रावण) घाबरा झाला. ।।३।। (त्याच्या) स्त्रियांचा समुदाय हातानीं छाती बडवून घेऊं लागला कीं 'आतां दोन उत्पाती कपी आले. ।।४।। ते दोघे कपिचेष्टानीं त्यानां दटावू लागले व रामचंद्रांचें सुयश त्यांच्या कानावर घातलें. ।।५।।

टीका. चौ.१-२(१) क्रुद्ध विरूद्ध.. वांदर - विरूद्ध=विरोधी, वैरभावना असलेले. पूर्वी एकेकच क्रुद्ध झाला तर सर्वांची दुर्दशा झाली. आतां अंगद हनुमान हे दोघेही क्रुद्ध झाले आहेत, तेव्हा आता करतील ते थोडेंच. (क) स्मरूनी रामप्रताप - ज्यानीं ज्यानीं रामप्रतापाचे स्मरण कार्यारंभी केलें त्यानां त्यानां त्यांत सुयश लाभलें, व अद्‌भुत अचाट कृत्यें करून दाखविली. हे दोघे तसेंच काहीतरी करणार हें सुचविले. (ख) रावण भवनां = रावणाच्या राजवाड्यावर. तो मुख्य रामवैरी आहे, म्हणून त्याचें अनपेक्षित नुकसान करून त्याला धाक बसावा असें करण्यासाठीं चढले. (ग) कोसलाधीश घोषणा करिति रावणाची लंकेतील सत्ता संपली, लंकेवर कोसलाधीश श्रीरामचंद्रांची सत्ता प्रस्थापित झाली. कोसलाधीश विभीषणाला रावणाच्या सिंहासनावर बसविणार ! कोसलाधीश श्रीरामचंद्र की जय इत्यादि घोषणा करू लागले.

चौ. ३-(१) रावणाच्याच घरावर चढण्यांत आणखी हा हेतु आहे. रावणाचा राजवाडा सर्वलंकेत उंच असून सुवेल शैलापेक्षाहीं उंच आहे. कळसाचा भाग सर्व लंकेतून दिसतो. तेथे लंकाभयंकर, सर्वांच्या चांगल्या परिचयाचे, हे दोघे कपि चढलेले पाहून लढत असलेल्या व इतर सर्व निशाचरांचे हृदय धडधडूं लागेल. कळसासहित वरचा भाग खाली ढकलून दिला. हें पाहून रावण सुद्धां घाबरा झाला. त्याची सर्व शस्त्रास्त्रे व दहा धनुष्यें त्याला जणूं कुठें सापडलींच नाहींत! मग इतर सर्व राक्षस शस्त्रें खाली ठेऊन बघत राहिले असतील यांत नवल काय? पवनसुताला सुचलेली युक्ति अगदी सुफल झाली. इंद्रजितानेंही तोंड दाखवलें नाहीं अजून!

चौ.४.५-(१) करीं नारिगण बडविति छाती - रावणाच्या हजारों स्त्रिया ऊर बडवून घेऊं लागल्या. त्यानां वाटलें कीं हे दोघे आतां रावणास

ठार मारणार सगळ्यानां राजवाड्याखालीं जिवंत गाडणार! एकेक आला यांतला तर किती उत्पात केले! त्या सर्व भयशोकचिंता ग्रस्त झाल्या, व रावण षंढासारखा घरांत लपून बसला. (क) स्त्रियांवर प्रहार करणें वीरांस शोभत नाहीं म्हणून अंगद हनुमान कपिचेष्टा करून त्यानां भेडसांवू लागले. दात विचकणें, भुभुःकार करणें, खायला येतो असे आ वासून दाखविणें, नाक कान कापतो आतां असें भासविणे, या कपिचेष्टा होत, 'कोण समयिं या आम्हां त्राता' याचे उत्तर रामसुयशगानानें कपि देतात. 'भजा प्रणत पतिपालक रामा। शोभा शील सौख्य गुण धामा।।१।। रघुवीराचे कराल सायक। वधितील कोटी निशिचर नायक।।२।। कपिनां पाहून घरांत लपला। सुरारिचा कीं प्रताप खपला।।३।। राम तोडतिल बाहू भीषण। होईल लंकानाथ विभिषण।।४।। शठ कां शरण न जाई रामा। सीतेपाठि सहित निज रामा।।५।। शरण जाइ तर नाश कुळाचा-। वाचे, होईल लाभ यशाचा।।६।। कृपासिंधु रघुवीर पदानां। भजतां अंत होइ विपदानां।।७।। जय रघुवीर निशाचर अंतक। जय जय रघुपति कृतांतभक्षक।।८।। मत्त महाखल रावण वारणा दारण, जय भवभीती बिदारण।।९।। दो. जय सुरगणसुखदायक रामचंद्र असुरारि।। जय जय शिवविधिवंदित सेवक हृदय बिहारि।। (प्रज्ञा) इत्यादि घोष केला.

हिं. ।पुनि कर राहि कंचन के खंभा।कहेन्हि करिअ उतपात अरंभा।।६।।
।गर्जि परे रिपु कटक मझारी। लाथे मर्दै भुज बल भारी।।७।।
।काहुहि लात चपेटन्हि केहू।भजहु न रामहि सो फल लेहू।।८।।
हिं. दो. । एक एक सों मर्दहिं तोरि चलावहिं मुंड।।
।। रावन आगे परहिं ते जनु फूटहिं दधि कुंड।।४४।।

म. । घेउनि करिं कनकाचे स्तंभां। वदले करूं उत्पातारंभा।।६।।
।गर्जुनि रिपु कटकामधिं पडले।मर्दुं लागले भारि भुजबळें।।७।।
।लाथा कोणा कोणा थप्पड।राम भजा ना घ्या फळ फक्कड।।८।।

म. दो. । एक दुजावर मर्दिती तोडुनि फेकति मुंड ।।
। पडति रावणा पुढति ती फुटती जणुं दधिकुंड।।४४।।

अर्थ - मग सोन्याचे खांब हातांन घेऊन म्हणाले कीं आतां उत्पात करण्यास आरंभ करूं या।।६।। गर्जना करून शत्रूसैन्याच्या मध्यभागी उड्या घेतल्या, व भारी बाहुबळानें शत्रूंचे भारी मर्दन करूं लागले.।।७।। कोणास लाथा मारून तर कोणास थप्पड मारून म्हणूं लागले कीं रामचंद्रांस भजत नाहीं त्याचें घ्या चांगलें फळ भोगा।।६।। एकाला दुसऱ्यावर चिरडून टाकूं लागले. मुंडे (मुंडकी) तोडून घेऊन ती. फेकूं लागले, ती रावणाच्या पुढें पडून जणूं दह्याची मडकींच फुटूं लागलीं ।।दो.४४।।

टीका - चौ.६ (१) घेउनि कनकाचे स्तंभा - कळसासहित वरचा मजला ढकलून दिला तेव्हां त्यांतील रत्नजडित सोन्याचे खांब पडले होते. त्यातील१।१ प्रत्येकाने हातांत घेतला 'प्राप्त अतां कपि दो उत्पाती' स्त्रिया म्हणाल्याच त्या प्रमाणे उत्पात करण्याचा विचार ठरविला. उत्पात=आकस्मिक विनाशकारक संकट येथे उत्पात=संहार असा अर्थ आहे.

चौ.७-८(१) गर्जुनि रिपुकटकामधि पडले- चार द्वारांवर सैन्य पाठविल्यावर राखीव सैन्य मध्यभागी ठेवलेले होतेंच या राखीव सैन्यांत मोठे मोठे महावीर निशाचर होते. रावणाच्या वाड्यावरुन उड्या घेतल्या ते या राखीव सैन्याच्या मध्यभागीं दोन महा पर्वतां सारखे पडले. यामुळेंच शेकडों निशाचरांचा चुराडा झाला असेल हाकानीं दापिती दातानीं कापिती। कोणा थापा देती मस्तकांत।। पायातळी किती वीर चिरडले।। ऐसे चौताळले कपिराज।।(प्रज्ञा) या प्रमाणें राक्षसांचें मर्दन करूं लागले. (क) राम भजा ना घ्या फळ फक्कड - जर रामभजन केले असतेंत, रामास शरण गेलां असता तर असे मरण आले नसते. तथापि हनुमान व अंगद या दोन श्रेष्ठ रामभक्तांच्या हातून मरण आल्यानें हे सर्व मुक्त होणार हें ठरलेलेंच पवनसुताचें मुख्य पावनत्व येथे कामास आले.

दो. एका राक्षसाला दुसऱ्यावर आपटून, मर्दून असे काही. मारले. काहींची मुंडकी नखानीं तोडून ती नेमकीं रावणाकडे इतक्या वेगानें फेकलीं कीं खाली पडताच फुटून त्यांच्या ठिकऱ्या उडाल्या व आंतील चरबी व मेंदू दह्यासारखे सर्वत्र उडूं लागले. येथे अद्भूत भयानक बीभत्स व हास्य या रसांचे मिश्रण आहे. दह्याच्या मडक्या प्रमाणे फुटतानां पाहून प्रथम रावणास

हास्यरस चाखावयास मिळाला असेल व कपीच्या अद्‌भूत पराक्रमाचे आश्चर्य वाटले असेल. स्त्रियानां किळस आला असेल व त्या घाबरल्या असतील. दह्याचे मडके पक्के असले तरि एकाद्या लहान मुलानें फेकले तरि सुद्धां फुटते. पण माणसाच्या डोक्याची हाडे फारच कठीण असतात. मोठ्या मल्लाने फेकल्यावर सुद्धां मुंडे फुटणार नाहींत. असे असतां राक्षसांची मुंडे दूर अंतरावर जाऊन पडल्यावर सुद्धां फटाफट फुटत आहेत, हे सांगून हनुमान अंगदाच्या बळाची थोडी कल्पना दिली.

हिं. *।महा महा मुखिआ जे पावहिं।ते पद गहि प्रभु पास चलावहिं।।१।।*
।कहइ बिभीषनु तिन्ह के नामा।देहिं राम तिन्हहू निज धामा।।२।।
।खल मनुजाद द्विजामिष भोगी।पावहिं गति जो जाचत जोगी ।।३।।
।उमा राम मृदुचित करुनाकर।बयर भाव सुमिरत मोहि निसिचर।।४।।
।देहिं परम गति सो जियँ जानी।अस कृपाल को कहहु भवानी।।५।।

म. *।महा महा जे प्रमुख सापडति।धरुनि पदां प्रभुपाशिं झुगारति।।१।।*
।वदे बिभीषण त्यांच्या नामां।त्यांसहि राम देति निज धामा।।२।।
।खल नराद विप्रामिष भोगीं।पावति गति जी याचति योगी।।३।।
।उमे! राम मृदु-मन करुणाकर।मज रिपुभावें स्मरति निशाचर।।४।।
।असें समजुनी देति परम गति।कोण कृपाल असा वद पार्वति।।५।।

अर्थ - जे मोठे मोठे प्रमुख सापडतात त्यांचा पाय पकडून त्यांना प्रभूच्या पाशीं झुगारुं लागले ।।१।। बिभीषण त्यांचीं नावें सांगूं लागला व राम त्यानां आपले धाम देऊं लागले ।।२।। हे निशाचर, दुर्जन, माणसानां खाणारे, विप्रमांस भक्षण करणारे, सदा विषयभोगरत (भोगी) असून जी गति योगी मागत असतात (पण मिळत नाहीं) ती गति त्यानां मिळाली.।।३।। (कारण) हे उमे ! राम कोमल मनाचे असून करूणासागर आहेत, हे माझे वैर भावानें स्मरण करतात असें जाणून त्याना राम परम गति देतात. हे पार्वति ! असा कृपालु दुसरा कोण आहे सांग पाहूं. ।।४-५।।

टीका.चौ.१-२ (१) महामहाप्रमुख - प्रमुख, महा प्रमुख आणि महामहाप्रमुख असे तीन वर्ग सुचविले. प्रमुखानां चिरडून मारले, महा प्रमुखांची मुंडें खुडून रावणापुढें फोडली. व महा महा प्रमुखानां जिवंत पकडून, भोवंडून, लंकेच्या बाहेर असे झुगारले कीं रामचंद्राच्या समोर आदळतील व मरतील. यानीं पूर्व जन्मी खरोखरच असे महा पुण्य केलें असलें पाहिजे कीं ज्याचें उत्तम फळ ते राक्षस दुष्ट विप्र मांस भक्षक रामविरोधी बनून सुद्धां त्यानां येथें मिळालें. ज्यांच्या पायांवर धर्मशील विप्रांनी सुद्धां मस्तक ठेवणे योग्य त्या अंगद हनुमंतांचे हात यांच्या पायांस लागले, व त्यानीं यानां मरण्यासाठीं नेमके प्रभूच्या समोर जवळ पाठवले, व प्रभूच्या समोर पडून त्यांचे प्राण गेले यापेक्षां आणखी दुसरें महा भाग्य तें कोणते? राम भगवान परमेश्वर आहेत अशी आतां लंकेंतील सर्व निशाचरांची खात्री झालेली आहे. रामदूतानीं या राक्षसांवर हे जे उपकार केले त्यांची महती कोण कशी वर्णन करणार ? (क) वदे विभीषण त्यांच्या नांमा..... रामचंद्रां समोर ज्यांनीं ज्यानीं प्राण सोडले त्या सर्वानां प्रभूनीं निजधामास पाठविले आहेत. शरभंग मुनि, कवंध, विराध,शबरी, जटायु या सर्वानां योगियाचित गति दिली आहे. प्रभुसमोर देहत्याग करणारा शरभंगा सारखा ऋषि असो कीं शबरी सारखा प्रेमळ भक्त असो, जटायु सारखा पितृसखा, भक्त पक्षी असो, कीं रामचंद्रास ठार मारण्याचा प्रयत्न करणारे विराट कबंघ वाली सारखे असोत, सर्वानां प्रभु योगियाचित शुभ गति देतात. या सगळ्या राक्षसानां रामचंद्रानीं रामसालोक्य मुक्ति दिली. म्हणून महेश म्हणतात-

चौ.३-५(१) खल नराद विप्रामिष भोगी - नराद= माणसानां जिवंत खाणारे. आमिष= मांस, विध +ब्राह्मणांचे मांस. असे सर्व प्रकारें अधम खल असून त्यांना जी गति मिळाली ती योगी लोकांना याचना करून सुद्धां मिळत नाहीं. (क) याचें कारण हेंच कीं राम फार कोमल मनाचे असून करूणासागर आहेत. (ख) मज रिपुभावें स्मरति निशाचर - प्रभूनीं ओळखले आहे कीं या निशाचरांच्या मनांत वैर करावयाचें नव्हते, पण रावणाच्या अन्नाने मारले गेल्यानें करावें लागलें, पण ते मनांत माझे स्मरण करीत होते व करीत आहेत. असे दीन दुःखी जाणून त्यानां योगीदुर्लभ गति दिली. (ग) देति परमगति -परमगति =कैवल्य असा अर्थ मानसांत आहे. प्रथम 'निजधाम'=रामधाम म्हटलें. सार हें कीं काहींना रामधाम दिलें व काहींना

कैवल्य मोक्ष दिला. (घ) महेश पार्वतीला भवानीला, विचारतात कीं हे रामचंद्र मनुष्य असू शकतील काय? व असा शत्रूनांही परमगति देणारा, कारणरहित दयालु प्रभु जगांत दुसरा कोणी असला तर सांगा. ल.ठे. युद्ध वर्णनांत सुद्धां विविधरसांचा परिपोष करून शेवटीं उपसंहार शांत व भक्तिरसात केला. यामुळें युद्धवर्णन नुसतें कर्णरम्य पण कंटाळवाणें न होतां भावरम्य व भक्तिरसाळ झाले आहे. हे वैशिष्ट्य इतरत्र फारच क्वचित सापडेल.

हिं. ।अस प्रभु सुनि न भजहिं श्रम त्यागी ।नर मतिमंद ते परम अभागी ।।६।।
।अंगद अरु हनुमंत प्रवेसा ।कीन्ह दुर्ग अस कह अवधेसा।।७।।
।लंकाँ द्वौ कपि सोहहिं कैसे ।मथहिं सिंधु दुइ मंदर जैसें।।८।।
हिं. दो. । भुज बल रिपु दल दलमलि देखि दिवस कर अंत ।।
।। कूदे जुगल बिगत श्रम आए जहँ भगवंत।।४५।।

म. ।श्रवुनि असे प्रभु,त्यजुनी श्रम नर ।भजति न जडमति अभागि पामर।।६।।
।अंगद हनुमान दुर्गीं शिरले। असें अयोध्याधीश बोलले।।७।।
।लंकें कपि युग शोभति कैसे ।मथिति सिंधु मंदर युग जैसे।।८।।
म.दो. । मर्दुनि रिपुदळ भुजबळें बघुनि दिनाचा अंत ।।
।। उभय हि आले विनाश्रम उडुनि जिथें भगवंत।।४५।।

अर्थ - प्रभु असे आहेत हें ऐकून सुद्धां (कळूनही) जे लोक भ्रम सोडून त्यांस भजत नाहींत ते जडबुद्धि अभागी पामर होत. ।।६।। अंगद हनुमान दुर्गांत शिरले आहेत असें अयोध्याधीश (राम) म्हणाले.।।७।। ते दोघे कपि लंकेंत कसे शोभत आहेत (म्हणाल तर ऐका) दोन मंदर पर्वत सागराचें मंथन (घुसळण) करीत असतां जसे शोभतील तसे (शोभत आहेत)।।८।। आपल्या बाहुबळानें शत्रुसैन्याचें मर्दन करून, दिवस मावळतानां पाहून, दोघेही श्रम न पडतां, जेथें भगवान आहेत तेथें उड्डाण करून आले.।।दो.४५।।

टीका. चौ. ६(१) 'श्रवुनि असे प्रभु' हा सिद्धान्त पूर्वी व पुढे अनेक

वेळां सांगून श्रोत्या वक्त्यानां वारंवार जागृत केले आहेत. प्रभु रघुपति अल्प स्नेहानें प्रसन्न होतात, कारण विण रघुनाथ कृपाळू 'दीन दयाळू' आहेत. हे ज्यांच्या कानांवर आले नसेल ते जर भजणार नाहींत तर विशेष दोष नाहीं. पण ज्यानीं प्रभुस्वभाव कसा आहे हें ऐकले आहे, ते जर भजन न करतील तर ते जडमति, मूर्ख, अभागी ठरतात. (क) स्वभाव कळून सुद्धां न भजण्यास कारण होतो भ्रम. रघुपति मनुष्य आहेत हा एक भ्रम, विषयांत सुख आहे हा दुसरा भ्रम आणि इतर देवदेवतादि मनुष्यान्त प्राणी सुख देतील व दुःख निवारण करतील असें वाटणें हा तिसरा भ्रम होय. रावणास हे तीन्हि भ्रम झालेले दिसतात. हे तीन्हि भ्रम सोडून जे भजतील - शरण जातील व भजन करतील तेच भाग्यवंत, तेच सुमतिमंत व तेच पुण्यपुरूष. ३।३३।३, ३।४५।३, १।११५, ६।७१ पहा.

चौ. ७-८-(१) अंगद हनुमान दुर्गी शिरले - महा महा प्रमुख येऊन, पडून मरूं लागलेले पाहिले तेव्हां जाणलें कीं अंगद हनुमंतांशिवाय असें कार्य करणारे कोणी नसल्यामुळें तेच दोघे लंकेंत शिरले असले पाहिजेत. या चौपाईनें त्यांसहि राम देति निजधामा, (चौ२) शी संबंध जोडला. मधल्या ४ चौपाया शंकरानीं उमेला सांगितल्या आहेत. (क) मथिति सिंधु मंदर युग जैसे येथे दृष्टान्त अलंकार असून त्यांत रूपक आहे, उत्पेक्षा नाहीं. मंदर पर्वतानें सागराचें मंथन केलें होते, पण तो फक्त मंथनदंड केला होता. नुसता मंदर स्वतः मंथन करू शकत नाहीं. येथे लंका हा सागर व अंगद हनुमान हे दोन मंदर पर्वत आहेत, मंथन करणारे कोण हें सागणें जरूर आहे. रामप्रताप च मंथन करणारा आहे. या दोघानीं आधीं रामप्रताप स्मरण केले व मगच रावणाच्या वाड्यावर चढले. (४४।१) पहा. तो नसता तर हे दोघे मंदर पर्वतासारखे, जडवत ठरले असते हें येथे ध्वनित केलें आहे.

दो. (१) या दोह्यानें दाखविलें कीं पहिल्या दिवसाची लढाई सकाळ पासून सायंकाळ पर्यंत झाली. सर्व दिवसभर अपार श्रम केले दोघानीं तरी त्यांचें त्यांनां काहींच वाटले नाहीं.अगदीं श्रम न पडता ते उड्डाण करून भगवंतापाशी आले.(क) भगवंत शब्दानें सुचविलें कीं आपण जें काहीं केले तें भगवंताच्या कृपेनेंच घडलें असें त्या दोघानां वाटलें.

हिं. ।प्रभु पद कमल सीस तिन्ह नाए।देखि सुभट रघुपति मन भाए।।१।।

।राम कृपा करि जुगल निहारे।भए विगत श्रम परम सुखारे।।२।।
।गए जानि अंगद हनुमाना। फिरे भालु मर्कट भट नाना।।३।।
।जातुधाम प्रदोष बल पाई। धाए करि दसदसीस दोहाई।।४।।

म. *।प्रभुपदकमलिं शीस तिहिं नमले।बधुनि सुभट रघुपतिमनिं भरले।१।।*
।राम कृपायुत बघती उभयां।परमसुखी ते श्रम गत विलया।।२।।
।गेले अंगद हनुमान कळलें।विविध भल्लमर्कट सब वळले।।३।।
।जैं प्रदोष बल कौणप पावति।दशमुख जय जय करीत धावती।।४।।

अर्थ - त्या दोघानीं प्रभूच्या चरणकमलांवर मस्तक नमविले, त्या सुभटानां पाहिले तेव्हां ते रघुपतींच्या मनात भरले ।।१।। रामचंद्रांनी कृपायुक्त दृष्टीनें दोघांकडे पाहतांच त्यांचे सर्व श्रम लयास गेले व ते परम सुखी झाले.।।२।। अंगद हनुमान परत गेले असें (लढत असलेल्यांस) कळतांच नाना जातींचे भल्लमर्कट भट परत वळले.।।३।। प्रदोष काळाचें बळ मिळताच कौणप=राक्षस दशमुखाचा जय जयकार करीत (युद्धास) धावले.।।४।।

टीका. चौ १-२ (१) बघुनि सुभट ...भरले - त्यांच्या अंगांवर झालेल्या जखमा वगैरे पाहून व त्यांचा परम उत्साह व प्रसन्नता पाहून अंगद हनुमान रधुपतीना फार आवडले. त्यांच्याकडे कृपा दृष्टीनें पाहताच त्यांच्या जखमा भरुन येऊन 'होति वज्रतनु गत सब पीडा'. मागील दोह्यांत 'विनाश्रम' म्हटले तें उडून येण्यासंबंधें म्हटलें व झालेल्या श्रमांचे त्यानां काहींच वाटत नव्हतें. येथे 'श्रम गत विलया' यानें, युद्ध करतानां घाव लागून वगैरे जे देहकष्ट झाले होतें ते सुचविले आहेत.

चौ३-(१) गेले अंगद हनुमान - बाकीचें सर्व सैन्य या दोघांच्या बळावरच सायंकाळ होईपर्यंत लढत राहिलें होतें. ते परत गेल्याचें कळतांच सर्व सैन्य परतले. रात्री कपीनां चांगलें दिसत नाहीं.

चौ४-(१) कौणप=राक्षस, प्रदोष=सूर्यास्तापासून काळोख पडेपर्यंतचा काळ हा सुमारे दीड घटका असतो. याला 'तिनीसांजा' म्हणतात. या वेळीं राक्षस, भूत पिशाच्च इत्यादींचें बळ वाढते. दिवसा आपला पराभव झाला,

होत आहे पाहून राक्षस प्रदोषकाळ होण्याची वाट बघत होते. इतक्यांत कपिसैन्यही परत गेले, तेव्हा त्या भ्याडाना जोर चढला. कपिसैन्यावर हल्ला करण्यासाठीं दुर्गाच्या बाहेर पडून धावले.

हिं. ।निसिचर अनी देखि कपि फिरे।जहँ तहँ कटकटाइ भट भिरे।।५।।
।द्वौ दल प्रबल पचारि पचारि।लरत सुभट नहिं मानहिं हारी।।६।।
।महावीर निसिचर सब कारे।नाना बरन बलीमुख भारे।।७।।
।सबल जुयल दल समबल जोधा।कौतुक करत लरत करि क्रोधा।८।।
।प्राबिट सरद पयोद घनेरे। लरत मनहँ मारुत के प्रेरे।।९।।

म. ।फिरले कपि रिपुदल पाहता।भिडले भट करूनी कटकटा।।५।।
।प्रबल युगल दल अति ललकारति।लढती सुभट,न जराहि कचरति।।६।।
।महावीर निशिचर काळीं मुख।नाना वर्ण विशाल वलीमुख।।७।।
।सबल युगल दल समबल योद्धे।कौतुक करिति लढति सुक्रोधें।।८।।
।प्रावृट्-शरद-पयोद न गणति।जणूं मारूतें प्रेरित लढती।।९।।

अर्थ - शत्रूचें सैन्य (येत असलेलें) पाहून कपि (जे परत जात होते) परत फिरले आणि कटकटा आवाज करून वीर लढूं लागले.।।५।। दोन्ही सेना प्रबल आहेत, व एकमेकांस अति ललकाऱ्या देत सुभट लढूं लागले, कोणीच कचरत नाहींत (हार खात नाहींत). ।।६।। सगळे निशाचर महावीर काळ्या तोंडांचे (काळे) आहेत आणि मर्कट (वलीमुख) विशाल असून नाना वर्णाचे आहेत.।।७।। दोन्हीं दळे समान बळाचीं आहेत, आणि ते बलवान योध्ये अतिक्रोधानें लढत असून कौतुक करीत आहेत. ।।८।। जणूं काय अगणित पावसाळी ढग आणि अगणित शरदांतील ढगच जोराच्या वाऱ्याच्या प्रेरणेंने एकमेकाशीं लढत आहेत.।।९।।

टीका. चौ. ५-६(१) फिरले कपि....कटकटां - सूर्यास्त झाला, आजची लढाई संपली, या भावनेनें वानर सैन्य परत चाललें होतें, तोच पाठीमागून 'लंकेवर दशकंधर की जय' अशा आरोळ्या ऐकूं आल्या. आपण

युद्धांतून पळून जात आहोंत असें वाटून शत्रूसैन्य आपला पाठलाग करीत येत आहे असें पाहून सर्व कपि सैन्य पुन्हां मागें वळले व दोघांची लढाई सुरु झाली.(क) या चौपाईच्या प्रत्येक चरणांत १/१ मात्रा कमी आहे, त्यामुळे चरणांती गतिभंग होऊन हिसका बसतो. यानें कपिसेनेला आलेला क्रोधाचा आवेग सुचविला आहे. कटकटा हा कपींचा शब्द सुद्धां क्रोधनिदर्शकच असतो भाव हा कीं परत जात असलेल्या कपिसैन्यानें एकदम मागें वळून शत्रुला अशी जोराची धडकी दिली कीं त्यांचे पाऊल पुढें पडूं शकले नाहीं. त्याच्या आक्रमक गतीचा एकदम भंग झाला. राक्षस सैन्यही या अनपेक्षित धडकीनं क्षणभर स्तंभित झाले. (ख) प्रबल युगल दल - नुकत्याच मिळालेल्या विजयाने कपिसैन्य प्रबल झाले आहे व प्रदोष काळाच्या बळानें राक्षस सैन्य प्रबळ झालं आहे. अरे राक्षसा, अरे मर्कटा अशा आरोळ्यांनी परस्परांस आव्हान देत आहेत. वा.रा मध्ये याला 'निशायुद्ध' म्हटले आहे. कवितावली लं. कां. ३४।३५ ही पदें पहावी.

चौ. ७-९(१) महावीर निशिचर पावसाळ्यांतील मेघांसारखे काळे व विशाल आहेत. वलीमुख - वली=सुरकुत्या. माकड अगदी तरूण असलें तरी तोंडांला सुरकुत्या पडलेल्या असतात म्हणून त्यानां वलीमुख म्हणतात. शरद ऋतूतील संध्याकाळचे ढग विविध वर्णाचे असतात तसे वानर आहेत, मात्र विशाल आहेत (क) दोन्हीं सैन्य व त्यातील वीर समानबल असल्यानें लढाई चांगलीच रंगली आहे. निरनिराळ्या प्रकारचें युद्धकौतुक करीत आहेत. उत्तरास प्रत्युत्तर जोरांत मिळत असल्यानें दोन्हीं बाजूंचे वीर क्रोधाने संतप्त झाले आहेत. कोणीच हार खात नाहीत. (ख) प्रावृट् =वर्षाकाळ. शरद=शरद ऋतु, या दोन ऋतूनां यथाक्रम जवळ आणून सुचविले कीं राक्षस आता फार वेळ टिकाव धरणार नाहींत. वर्षाऋतूचा अंत झाला म्हणजेच मागोमाग शरद ऋतु येतो. (ग) मारूत=जोराचा वारा, पण गर्भितार्थ हा आहे कीं मारूतसुताची- मारूतीची गर्जना कानीं आली कीं राक्षस पळूं लागतील. 'हनुमान अंगद रणि गाजति। श्रवत हाक राक्षस पळ काढति' (४७।६).

हिं. ।अनिप अकंपन अरू अतिकाया।विचलत सेन कीन्हि इन्ह माया।।१०।।
।भयउ निमिव महँ अति अँधिआरा।वृष्टि होई रुधिरोपल छारा।।११।।

हिं. दो. ।देखि निविड तम दसहुँ दिसि कपि दल भयउ खभार।।
।एकहि एक न देखहि जहँ तहँ करहिं पुकार।।४६।।

म. ।अनिप अकंपन सह अतिकाया।विचलत सैन्य निर्मिती माया।।१०।।
।होई निमिषिं अतिशय अंधार।रुधिर उपल बहु वृष्टी क्षार।।११।।
म. दो. । बघुनिं निबिड तम दशदिशीं कपिदळिं खळबळ फार।।
।।कुणी कुणा बघुं शकति ना चहुँ दिशिं करिति पुकार।।४६।।

अर्थ - (आपलें) सैन्य पळ काढूं पाहात आहे असें पाहून अनिप व अकंपन यांनी अतिकाया सह माया निर्माण केली.।।१०।। निमिषातं (सर्वत्र) अति अंधार पडला व रक्त, पाषाण व राख (राखाडी=क्षार) यांची पुष्कळ वृष्टि होऊं लागली.।।११।। दाही दिशांस निबिड अंधार पाहून कपिसैन्यांत फार खळबळ उडाली. कोणी कोणास दिसेनासे झाले व सर्वत्र कपि हाकाच मारूं लागले.।।दो.४६।।

टीका. चौ१०-११ (१) अनिप, अकंपन आणि अतिकाय हे रावणाच्या सैन्यातील अति बलवान राक्षस होते. राक्षसी माया निर्माण करण्यात हे कुशल होते वा. रामायणांत हनुमंताने अकंपनाचा वध केला आहे. ते वर्णन वाचण्यासारखे आहे. अतिकाय वध लक्ष्मणानें केला आहे. त्याने लक्ष्मणास सुद्धां रक्त ओकावयास लावणारा मार दिला आहे. यावरून या राक्षसांच्या सामर्थ्याची कल्पना येईल. (क) आपले सैन्य रण भूमींतून पाय काढूं पहात आहे असे या तिघानां दिसतांच शत्रुंना भयभीत करून त्यांचा असह्य मारा बंद पाडण्यासाठी या तिघानीं माया निर्माण केली. प्रथम सर्वत्र इतका अंधार पडला कीं एक वानर त्याच्या जवळच्यास सुद्धां पाहूं शकेना. रात्रीचा अंधार होताच, त्यांत हा मायानिमित गडद अंधार पडला, शत्रू मित्र, कोण कुठें आहे, काहींच कळेनासे झाले त्यांत आणखी भर म्हणजे रक्त (रूधिर), पाषाण (उपल) व भस्म राखाडी (क्षार) क्षारःकाचे रसे गुडे भस्मनि धूर्ते लवणे (हेमचंद्र) यांची वृष्टि येथे यथासंख्य अलंकार मानल्यास ठरते कीं अनिपानें रक्ताची, अकंपनाने पाषाणांची व अतिकाय राक्षसानें राखाडीची वृष्टि केली. अंगावर रक्त पडून अस्वस्थता उत्पन्न व्हावी दगडांचा मार बसून

मेल्यासारखे व्हावेत व भस्म नाकडोळे तोंड यांत शिरून गुदमरल्यासारखे व्हावेत म्हणून ही वृष्टि त्यानीं केली. पण राक्षसांच्या अपेक्षे प्रमाणे वानर व्याकूळ किंवा मृतप्राय झाले नाहींत.

दो.(१) कपिदळि खळबळ फार - प्रथम नुसता आरडा ओरडा झाला. काय करावें हे कोणास सुचेना. एकमेकांस नावानें हाका मारीत सुटले कोणी रामलक्ष्मण अंगद - हनुमान यानां हाका मारल्या असतील.

हिं. *।सकल मरमु रघुनायक जाना।लिए बोलि अंगद हनुमाना।।१।।*
।समाचार सब कहि समुझाए।सुनत कोपि कपिकुंजर धाए।।२।।
।पुनि कृपाल हँसि चाप चढावा।पाषक सायक सपदि चलावा।।३।।
।भयउ प्रकास कतहुँ तम नाहीं।ग्यान उदय जिमि संसय जाही।।४।।

म. *।सकल मर्म रघुनायक जाणति।अंगद हनुमान् यां बोलावति।।१।।*
।वृत्त सकल तें कानिं घातलें।कपिकुंजर तैं क्रुद्ध धावले।।२।।
।हसुनि कृपानिधि चाप जोडिती।पावक सायक सपदिं सोडिती।।३।।
।पडे प्रकाश कुठें तम नाहीं।ज्ञानोदयिं कीं संशय राही ? ।।४।।

अर्थ - रघुनायकानें सर्व मर्म जाणलें व अंगद आणि हनुमान यानां बोलावले. ।।१।। व तें सगळें वृत्त (समाचार) त्यांच्या कानांवर घातलें. (सांगितले). त्या बरोबर ते कपिश्रेष्ठ रोषानें धावत निघाले।।२।। (मग)कृपानिधीनीं हसून धनुष्य सज्य केलें व तत्काळ एक पावक (अग्नि) बाण सोडला.।।३।। (त्या बरोबर) सर्वत्र प्रकाश पडला, अंधार कुठेंच राहिला नाही. ज्ञानाचा उदय झाल्यावर संशय राहील कीं काय? (मुळींच राहणार नाही.)।।४।।

टीका. (१) मर्म रघुनायक जाणति - सर्वज्ञ असल्यानें सर्व काहीं जाणले. अकंपन व अतिकाय महा प्रतापी रावणपुत्र असल्यानें इतर वानरांचा प्रताप कमी पडेल हें जाणून नुकताच महाप्रताप गाजवून आलेल्या दोघानां वानरांच्या मदतीस पाठविले. (क) माया जनित चाप अंधारांत त्यानांही काहीं करतां येणार नाहीं म्हणून निशाचर मायेचा नाश करण्यासाठी हसुनि

कृपानिधी चाप जोडिती हास्य करून आधी आपल्या मायेला प्रेरणा दिली व नंतर धनुष्याला दोरी लाउन बाण सोडला. कृपानिधि - वानरांची दया आली कीं विनाकारण मरतील, राक्षसमायेने व्याकुळ केले आहेत. प्रभुमायेने निशाचर मायेचा विनाश केला. माया हास्य आणि अग्निबाणानें सर्वत्र प्रकाश पाडला. प्रकाश पडला म्हणजे अंधार राहणें शक्यच नाहीं. ज्ञानोदय झाल्यावर संशय राहात नाहीं हा दृष्टान्त दिला. ल.ठे.येथून पुढें असेच हसून चाप सज्य करून बाण सोडल्याचे प्रसंग वारंवार आलेले दिसतील. तेथे हास्यरुपी माया हें मुख्य अस्त्र आहे व बाण मारणें हें केवळ नरनाट्य आहे. माया हास्य बाहु दिक्पाला.

हिं. *।भालु बलीमुख पाइ प्रकासा।धाए हरष बिगत श्रम त्रासा।।५।।*
।हनुमान अंगद रन गाजे।हाँक सुनत रजनीचर भाजे।।६।।
।भागात भट पटकहिं धरि धरती।करहिं भालु कपि अद्भुत करणी।।७।।
।गहि पद डारहिं सागर माही।मकर उरग झष धरि धरि खाहीं।।८।।

म. *।भल्ल वलीमुख प्रकाश पावुनि।धावति हर्षे श्रम भय जाउनी।।५।।*
।हनूमान अंगद रणिं गाजति।श्रवत हाक निशिचर पळ काढति।।६।।
।धरुनि पळपुट्यां अपटिति धरणीं।करिति भल्ल कपि अद्भुत करणी।।७।।
।तंगड्या धरुनि समुद्रिं झुगारिति।मकर उरग झष भरभर भक्षिति।।८।।

अर्थ - भल्ल कपीनां प्रकाश मिळतांच ते हर्षित होऊन (शत्रूंवर) धावले, त्यांचे श्रम (पीडा) व भय नष्ट झालें।।५।। हनुमान आणि अंगद रणांत गर्जना करूं लागले. त्यांची आरोळी (हाक) ऐकतांच निशाचर पळत सुटले.।।६।। त्या पळपुट्यानां धरून धरणीवर आपटून भल्ल व कपि अद्भुत करणी करू लागले.।।७।। त्यांच्या तंगड्या धरुन त्यानां (भराभर) समुद्रात झुगारूं लागले (तेव्हां) मकर, सर्प,व मासे त्यानां पकडून भराभर भक्षण करूं लागले.।।८।।

टीका. चौ ५-६(१) प्रकाश पावुनि धावति हर्षे - गडद अंधार जाऊन लक्ख प्रकाश पडला, त्या बरोबर, जे अंधारांत स्तंभित झाले होते ते धाऊ

लागले. जो खेद होत होता तो जाऊन हर्ष= उत्साह वाटूं लागला. दगडांच्या वृष्टीनें होत असलेली पीडा -श्रम - कष्ट नष्ट झाले. शत्रूंचा संहार करण्याची शक्ति असून मरावें लागणार म्हणून जे निराश व भयार्त झाले होते. त्यांचे भय गेले.(क) हनुमान अंगद - बहुधा अंगद हनुमान असाच क्रम मानसांत आढळतो, व तोच क्रम अंगद हनुमान .... अंगद हनुमान रणि गाजति असा सहज ठेवतां आला असता, पण सध्या मुख्य धाक हनुमंताचा बसला आहे, म्हणून हनुमान अंगद असे म्हटले. पावनसुताची काळासारखी गर्जना व इंद्रजिताला मूर्च्छित पाडणें वगैरे पराक्रमानें त्याचा धाक जात बसला आहे. तशीच काळासारखी गर्जना करून (ख) हाक दुष्टांनो हा तुमचा काळ आला! इत्यादि आरोळ्या दिल्या ते ध्वनि कानांवर पडतांच राक्षस सैरावैरां पळूं लागले. राक्षसांचा हा मोठा दुसरा पराभव व मुख्य कारण हनुमंताचा प्रताप-

चौ.७-८(१) पळपुटे लढाईतून पळून जाऊन प्राण वाचविणारे भ्याड आता कपींच्या अंगांत आवेश चढला असल्याने ते अद्भूत पराक्रम करूं लागले. हनुमान अंगदानीं महामहाप्रमुखांना प्रभुपाशी लंकेतून फेकले होते, तर हे पळणाऱ्या वीरानां पकडून समुद्रात फेकीत आहेत. (क) समुद्रांतील जलचरांच्या पाठीवरून चालत पुष्कळ वानरसेना आली होती, त्या उपकारांची फेड करण्याची सुसंधि कपिभल्लानीं व्यर्थ घालविली नाही, 'नर कपि भल्ल अहार किं अमचा' असे म्हणणारानां त्यांचा कपिभल्ल हा आहारच सध्यां मकरादिकांचा आहार बनवित आहे.

हिं. *। कछु मारे कछु घायल कछु गढ़ चढे पराइ ।।*
। गर्जहिं भालु वलीमुख रिपुदल बल बिचलाइ ।।४७ ।।
हिं. *।निसा जानि कपि चारिउ अनी ।आए जहाँ कोसलाधनी ।।१ ।।*
।राम कृपा करि चितवा सबही ।भए बिगतश्रम वानर तबही ।।२ ।।

म.दो. *। किति हत किति घायाळ किति चढले दुर्गि पळून ।।*
।। भल्ल वलीमुख गर्जती रिपुदळ बळ उधळून ।।४७ ।।
म. *। निशा बघुनि कपि चारी अनी ।आले जिथें कोसलाधनी ।।१ ।।*
।राम कृपेनें निरखिति सकलां ।तदा वानरांचा श्रम हरला ।।२ ।।

अर्थ - कितीक (राक्षस) मारले गेले, कितीक घायाळ होऊन पडले व कितीक पळून जाऊन दुर्गावर चढले या प्रमाणे शत्रूसैन्याला व बळाला उधळून लाऊन भल्ल कपी गर्जना करूं लागले.।।४७।। रात्र झाली असें पाहून कपि सैन्याचे चारी विभाग जिथें कोसलपति राम होते तेथें आले.।।१।। रामचंद्रानीं सर्वांना कृपेनें निरखून पाहिले तेव्हां वानरांच्या श्रमाचा परिहार झाला।।२।।.

टीका.- दो.(१) हें लक्षांत ठेवले पाहिजे कीं राक्षसांचे सैन्य रथी, महारथी हत्तीस्वार घोडेस्वार व पायदळ असें सर्वांगपूर्ण व अस्त्र शस्त्रानीं सुसज्ज होते, शिवाय ते निशाचर असल्यानें त्यानी रात्रीच्या अंधारांत कपींच्या पेक्षां अधिक चांगले दिसते. असें असतां अकंपन अतिकायांसारखे महाप्रतापी सेनानी असलेल्या राक्षस सैन्याचा कपीनीं धुव्वा उडविला. (क) गर्जती घायाळ पडलेल्यां शिवाय कोणी शत्रूवीर रणांगणात नाहीं असें पाहून कपिसैन्यांत 'जय' रघुवीर कोसलाधीश अशा विजय गर्जना होऊ लागल्या. या गर्जनानीं शत्रूला जणूं आव्हानच दिलें कीं आम्हीं अद्याप समरभूमींत आहोंत, बाहूंची रग जिरली नसेल तर या! 'गर्जति तर्जति भल्ल कपीश जय रघुवीर कोसलाधीश' (३९।८) असा उपक्रम केला व येथे 'भल्ल वलीमुख गर्जती' असा उपसंहार केला.

चौ. १-२(१) निशा बघुनि - रात्र केव्हांच झाली होती, पण रामबाणाचा प्रकाश होता व युद्धाचा आवेश होता, त्यामुळें बरीच रात्र झाल्याचें त्यांच्या ध्यानींच नव्हतें. आतां शत्रू समोर नाहीं व लढाई संपली अशी खात्री झाली तेव्हां तळावर रघुपति होते तेथें गेले सर्व (क) ल. ठे. या चौपाईच्या प्रत्येक चरणांत १।१ मात्रा कमी आहे. या गतिभंगानें सुचविले कीं प्रभूकडे परत जातानां प्रभूच्या कृपाशीलतेच्या स्मरणानें त्यांचें हृदय भरून आलें आहे. मोठ्यानें जयजयकार करणें सुद्धां अशक्य झाले. फार काय, गेल्यावर नमन करण्यास सुद्धां विसरले. (ख) अनी=अनीकिनी=सेना 'नाभैक देशेनामग्रहणम्' या नियमानुसार हा शब्द वापरला आहे. असाच पूर्वी हनु(हनुमान) वापरला आहे. येथे व अनेक ठिकाणी वानर किंवा कपि शब्द कपि भल्ल या अर्थानें वापरलेला आहे.

प्रथमयुद्ध समाप्त.

वानर निशाचर द्वितीय युद्ध (४८/३ - ४९ छंद)

हिं. ।उहाँ दसानन सचिव हँकारे।सब सन कहेसि सुभट जे मारे।।३।।
।आधा कटकु कपिन्ह संघारा।कहहु बेगि का करिअ बिचारा।।४।।
।माल्यवंत अति जरठ निशाचर।रावन मातु पिता मंत्री वर।।५।।
।बोला वचन नीति अति पावन।सुनह तात कछु मोर सिखावन।।६।।

म. ।तिथें दशमुखें सचिव जमविले।कथित सुभट जे गेले वधिले।।३।।
।अर्ध कटक कपिनीं संहरलें। काय करावें सांगा सगळे।।४।।
।माल्यवंत अति जरठ निशाचर।रावण मातामह मंत्री वर।।५।।
।वदला वचन नीति अति पावन।ऐका तात कांहि मम शिकवण।।६।।

अर्थ - तिकडे (लंकेंत) रावणानें सर्व सचिवानां जमविले (बोलावून आणविले) आणि जे जे महावीर (सुभट) युद्धांत मारले गेले त्यांची नावे सांगितली. ।।३।। (आणि म्हणाला कीं) अर्धे सैन्य वानरानीं ठार केलें (तरी आतां) काय करावें ते सगळेजण सांगा ।।४।। माल्यवान नांवाचा एक अगदी म्हातारा निशाचर, रावणाच्या आईचा बाप (मातामह) उत्तम मंत्री होता.।।५।। तो अति पावन नीतिवचन बोलला की हे तात! मी काहीं शिकवण (उपदेश) देत आहें ती ऐका (व तसे करा).।।४।।

टीका. चौ ३-४(१) ज्यावेळीं कपिसेना रघुनाथाकडे गेली, त्याच वेळीं तिकडे लंकेंत रातोरात बोलावणी पाठवून रावणानें सचिवानां जमविले. ही सभेची वेळ नव्हती. (क) काय करावे सांगा सगळे. आता पुढें काय करावयाचे तें नीट विचार करून सांगा. पूर्वी 'वदा काय करणें किं विचार । अमचा नर कपि भल्ल अहार' असे मत बहूतेक सर्वानी दिले होतें. त्यानां विचारलें.

चौ.५-६ (१) माल्यवंत - (५।४।१-२पहा) मातामह= आईचा बाप (क) नीति अति पावन - अपावन पावन व अति पावन असे तीन प्रकार झाले.'अमचा नर कपि भल्ल अहार ही अपावन नीति पूर्वी प्रहस्तानें

सांगितली ती पावन व पूर्वी बिभीषणानें सांगितली ती नीति अति पावन, व त्याला माल्यवंतानें अनुमोदन दिलें तें अति पावन. तशीच नीति आतां माल्यवान सांगेल, पण परिणाम ठरलेलाच!

हिं. ।जब ते तुम्ह सीता हरि आनी।असगुन होहिं न जाहिं बखानी।।७।।
।बेद पुरान जासु जसु गायो।राम बिमुख काहुँ न सुख पायो।।८।।
हिं.दो । हिरन्याच्छ भ्राता सहित मधु कैटभ बलवान।।
।। जेहिं मारे सोइ अवतरेउ कृपा - सिंधु भगवान ।।

म. ।जैंहुनि हरुनि आणली सीते।अशकुन वदवति ना होती ते।।७।।
।यश ज्याचें श्रुति पुराण गाती।रामविमुख कुणि सुख न पावती।।८।।
म.दो. ।हिरण्याक्ष भावासहित मधु कैटभ बलवान।।
।।ज्याने हत अवतीर्ण तो कृपासिंधु भगवान।।४८रा।।

अर्थ- जेव्हा तुम्ही सीतेला हरून आणलीत तेव्हापासून जे अपशकून होत आहेत ते सांगवत नाहीत.।।७।। ज्याचे यश वेद व पुराणे गातात त्या रामाशी विरोध करणारा कोणी सुख पावु शकत नाही.।।८।। भावासहित हिरण्याक्ष आणि मधु व कैटभ ज्याने मारले तोच कृपासिंधु भगवान अवतरला आहे.।।दो.४८ रा.।।

टीका. चौ.७-८-(१) अशकुन होती- सीतेला चोरून आणली त्याच क्षणापासून भयंकर अपशकून उत्पात होऊ लागलेले आम्ही अनेकांनी पाहिले आहेत व अद्याप पाहतो. सीता येण्यापूर्वी कधी असे उत्पात झाले नव्हते. हे सर्व उत्पात निशाचर कुळाचा व राजसत्तेचा विनाश सुचविणारे आहेत. वा.रा. मध्ये एकदा बिभिषणाने व एकदा माल्यवंतानेच विनाश सूचक अत्पात होत असल्याचे सांगितले आहे व त्यांचे वर्णनही केले आहे. सुवेल शैलावर उतरल्यावर लंकेत होत असलेले उत्पात रामचंद्रांच्या दृष्टीस पडले आहेत. (क) माल्यवंताने तीन गोष्टींच्या आधारावर उपदेश केला व सर्व विनाशाचे मूळ जी वैदेही ती देण्यास सांगितले आहे. भयंकर अपशकुन हे एक कारण, राम मनुष्य नाहीत, भगवान आहेत हे दुसरे व भगवंताशी वैर करण्याने सुख

होत नाही हे तिसरे. सर्व उपदेशकानी यातील शेवटची दोन कारणे सांगितलीच पण त्याचा काही उपयोग झाला नाही. अपशकुनांचा उल्लेख करून दाखविले की अपशकुनांनी सुचविल्याप्रमाणे अनेक महावीरांचा संहार झाला. यावरून पुढे काय होणार ते समजा. (ख) रामविमुख कुणि सुख न पावती- 'रामविमुख संपत्ती सत्ता। असली नसली प्राप्त सम गता' (५।२३।५) 'अंधारे जरि रविस गिळावे। रामविमुख न जीव सुख पावे। अनल जरी प्रगटला हिमातुनि। रामविमुख सुख पावे ना कुणि'(७।१२२।१८-१९) इत्यादी पाहणे.

दो.४८ रा.(१) हिरण्याक्ष भावासहित- येथे हिरण्याक्ष हिरण्यकशिपु मधु व कैटभ यांचा उल्लेख करून वैकुंठाधिपति विष्णुच्या रामावताराची कथा सुचविली आहे. मंदोदरीने हाच उल्लेख तिच्या दुसऱ्या उपदेशात केला आहे. पुढील दोह्यांत शिवविरंचीचाच फक्त उल्लेख आहे, विष्णुचा नाही त्याचे कारण सुद्धा हेच आहे की विष्णुच्या अवताराची, दीन घाटाची ही कथा आहे. (क) कृपासिंधु- सर्व जीवावर व विशेषतः भक्तांवर कृपा करण्यासाठीच अवतरले आहेत. 'भक्तहिता तनु कृपाब्धि धरती' (१।१२२।१) भाव हा की तुम्ही शरण गेल्यास तुमच्यावर अजून सुद्धा कृपा करतील.

श्री मानस गूढार्थ चंद्रिका लंकाकांड अध्याय ५ वा समाप्त.

अध्याय ६ वा

हिं.दो. *।कालरूप खल बन दहन गुनागार घनबोध।।*
।सिव बिरंचि जेहि सेवहिं तासो कवन बिरोध।।४८ म।।
हिं. *।परिहरि वयरू देहु बैदेही। भजहु कृपानिधि परम सनेही।।१।।*

म.दो. *।कालरूप खलवन दहन गुणागार घनबोध।।*
।।शिव विरंचि ज्या सेविती त्यासी केवि विरोध।।४८म।।
म. *।वैर सोडुनी द्या वैदेही। भजा कृपानिधि परम स्नेही।।१।।*

अर्थ- जो कालरूप असून खलरूपी वनाला जाळणारा, गुणांचे माहेर घर, व ज्ञानघन आहे व शंकर व ब्रह्मदेव सुद्धा ज्याची सेवा (भक्ति) करतात त्याच्याशी वैर कसे करावयाचे?।।दो.४८म।। म्हणून वैर सोडून वैदेही देऊन टाका व त्या कृपानिधि परमस्नेही रामास भजा- शरण जा.।।१।।

टीका.-(१) कालरूप- 'कालरूप मी त्यांना भ्राता। शुभ वा अशुभ कर्मफल दाता' (७।४१।५). हें खलांविषयीं रामवचनच आहे. खलवन दहन - सुचविलें कीं जो अर्ध्या कटकाचा संहार तो काहींच नाही. शरण गेल्यास सर्व निशाचरांचा ते संहार केल्याशिवाय राहणार नाहींत. (क) गुणागार घनबोध - ते क्षमा दया दातृत्व इत्यादि गुणांनी तुमचे अपराध विसरुन ऐहिक सुख देतील, व बोधघन - ज्ञानघन असल्यामुळें अज्ञान व त्रितापहरण करून मोक्षसुख देतील, व तुमचे पणजोबा ब्रह्मदेव व तुमचे इष्टदेव शंकर सुद्धां त्यांची सेवा करतात. असें असून तुम्हीं त्यांच्याशी विरोध केलात तर शिवविरंचि सुद्धां तुमचें रक्षण करूं शकणार नाहींत, म्हणून (स) वैर सोडा - वैर सोडल्याचे पहिलें लक्षण वैदेही देऊन टाकणें हे आहे, ते करा व त्याना शरण जाऊन भजन करा. या उपदेशाचा परिणाम 'उपदेशो हि मुर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये' असाच होणार.

हिं. ।ताके बचन बान सम लागे।करिआ मुह करि जाहि अभागे।।२।।
।बूढ भएसि न त मरतेउँ तोही।अब जनि नयन देखावसि मोही।।३।।
।तेहिं अपने मन अस अनुमाना।बध्यो चहत एहि कृपानिधाना।।४।।
।सो उठि गयउ कहत दुर्बादा।तब सकोप बोलेउ घननादा।।५।।

म. ।त्याचें वचन बाण सम लागे।जा कर काळें तोंड अभागें।।२।।
।वृद्ध म्हणुन मारुं तुजला ना।तोंड न दाखव मम नयनानां।।३।।
।तो निज मानसि करि अनुमान किं।वधूं बघति या कृधानिधाना किं।।४।।
।तो गत उठुनि वदत दुर्वाद।तैं सकोप वदला घननाद।।५।।

अर्थ - त्याचें बोलणें रावणाला बाणां सारखें लागलें, (तेव्हां रावण) म्हणाला कीं जा व हें अभागे तोंड काळें कर.।।२।। म्हातारा आहेस म्हणून तुला मारीत नाहीं. पण या डोळ्यानां (पुन्हां) तुझे तोंड दाखवू नकोस.।।३।। त्यानें (माल्यवंताने) आपल्या मनांत अनुमान केलें कीं कृपानिधान राम याला मारुं पाहात आहेत ।।४।। तो उठून अपशब्द बोलत निघून गेला. मग मेघनाद सकोप होऊन म्हणाला.।।५।।

टीका. चौ.२-३ (१) जा कर काळें तोंड अभागें - 'रिपु उत्कर्ष कथिति शठ दोनी। दूर करा न असे का कोणी।। माल्यवंत निज गृहा परतला. (५।४२।३-४) तोच भाव येथें आहे. एकदां अपमान केला तरि थेरड्याला लाज नाहीं असे मनांत आणून रावणानें या वेळी अधिक अपमान केला, ममता निर्लज्ज असते, त्यामुळें माल्यवान आजोबा असल्यानें रावणाचा कुलक्षय वाचावा या हेतूनें त्यानें उपदेश केला. (क) वृद्ध म्हणुन मारुं तुजला ना - म्हातारा, आजोबा आहेस म्हणून क्षमा करतो, नाहींतर यावेळीं तुझा शिरच्छेद करणेंच जरूर होतें. शत्रूशीं लढाई चालू असतां अर्धे सैन्य गारद झालें असतां अशा उपदेशानें इतरांचा उत्साहभंग करणें हा घोर अपराध आहे.

चौ.४ -५ (१) वधूं बघति या कृपानिधान किं - प्रभूचीच इच्छा दिसते कीं याचा वध करून, याच्यावर कृपा करून याला मुक्त करावा. (क) तो गत वदत दुर्वाद - माल्यवान अपशब्द बोलत जाईल यांत काही नवल नाहीं,

रावणपुत्रानें प्रहस्तानें असेंच केलें. (ख) सकोप वदला घननाद - सकोप= आवेशानें असा अर्थ करणें चांगलें, कारण कीं पुढील त्याच्या भाषणांत क्रोध नसून उत्साह व आवेश आहे. घननाद=मेघनाद, मेघगंभीर वाणीने बोलला. ल.ठे. अंगदाने सभेत पराभव केला तेव्हापासून इंद्रजित हे त्याचे नाव मातीत गाडले गेले. त्यानंतर मानसांत त्याला इंद्रजित शक्रजित म्हणलें नाहीं.

हिं. *।कौतुक प्रात देखिअहु मोरा ।करिहउँ बहुत कहौं का थोरा।।६।।*
।सुनि सुत वचन भरोसा आवा ।प्रीति समेत अंक बैठावा।।७।।
।करत विचार भयउ भिनुसारा ।लागे कपि पुनि चहूँ दुआरा।।८।।

म. *।कौतुक माझे सकाळिं बघणें ।फार करिन मी कशास वदणें।।६।।*
।या सुतवचें भरंवसा येई ।प्रेमें त्यास मांडिवर घेई।।७।।
।होइ पहाट करीत विचारा ।कपी रोधिती चारी द्वांरा।।८।।

अर्थ - (तो म्हणाला) तुम्हीं माझें कौतुक सकाळीं पहाल, पहावें. पुष्कळ करीन (करून दाखवीन उगाच) बोलून कशाला दाखवूं.।।६।। पुत्राच्या या वचनानें रावणाला भरंवसा वाटला व त्यानें त्यास प्रेमानें मांडीवर घेतला.।।७।। (या प्रमाणें) विचार करीत असता पहाट झाली (तोच) कपीनीं लंकेचीं चारी द्वारे रोधली.।।८।।

टीका. -(१)माझें कौतुक बघणें - मी रणांगणांत जो आश्चर्यकारक कौतुकास्पद प्रताप गाजवीन तो तुम्हीं कौतुकानें पाहाल, फार वेळ नाहीं, उजाडण्याची खोटी. (क) फार करिन मी कशास वदणें - 'शूर समरिं करणी करिति। स्वयें न कधि वदतात' हा भाव सुचविला. (ख) या सुतवचें भरवसा येई - भाव हा कीं यानें मनावर घेतलें आहे त्या अर्थी हा आतां शत्रूचा विनाश केल्याशिवाय रहात नाही, अशी खात्री वाटली रावणाला- यानें सुचविलें कीं मेघनादाशिवाय इतर कोणीही वीर शत्रूचा संहार करूं शकणार नाहीं असें रावणास वाटत होतें. पण मेघनाद युद्धास तयार होईल अशी आशा वाटत नव्हती, कारण तोही प्रहस्तासारखा त्याच्या आईच्या मताचा असावा असें वाटत होतें. रावण मेघनादावर इतका प्रसन्न झाला कीं चटकन

त्याला मांडीवर बसविला, त्याच्या पाठीवर थाप मारुन म्हणाला असेल कीं 'शाबास शाबास ! माझा मुलगा तूं शोभतोस यांत शंका नाहीं. (ग) करीत विचारा - सकाळीं मेघनादा बरोबर कोणते वीर द्यावयाचे, शत्रूची शक्ति विभागण्यासाठीं आणखी कोणी कुठून हल्ला करावयाचा इ. गोष्टींचा विचार सचिवांच्या संमतीनें केला तों पहाट झाली. कपीनीच पाहटेसच पुन्हां लंकेला वेढा घातला.

हिं. ।कोपि कपिन्ह दुर्घट गढ़ु घेरा ।नगर कोलाहल भयउ घनेरा ।।९ ।।
।विविधायुध धर निसिचर धाए ।गढते पर्वत सिखर ढहाए ।।१० ।।
हिं.छं. ।ढाहे महीधर सिखर कोटिन्ह विविध विधि गोला चले ।
।घहरात जिमि पविपात गर्जत जनु प्रलय के बादले ।।
।मर्कट बिकट भट जुटत कटत न लटत तन जर्जर भए ।
।।गहि सैल तेहि गढ पर चलावहिं जहँ सो तहँ निसिचर हए ।।छं. ।।

म. ।क्रुद्ध कपी अवघड गड वेढिति ।कोलाहल लंकें वाढे किति! ।।९ ।।
।निशिचर विविधायुध धर धावति ।गडावरून गिरिकूटां टाकति ।।१० ।।
म. छं. । ढकलीति भूघर शिखर कोटी विविध गोळे चालले ।
। घड्घोष सम पविपात, गर्जति घन जणूं प्रलयीं बळें ।
। मर्कट विकट भट भिडति विद्ध, न कचति तनु जर्जर अति ।
।ते शैल पकडुनि दुर्गि फेकिति जागिं निशिचर हत किती ।।छं. ।।

अर्थ - क्रुद्ध झालेल्या कपीनीं त्या अवघड गडाला वेढा घातला, तेव्हां लंकेंत किती तरि कोलाहल वाढला, ।।९।। विविध आयुधे. धारण केलेले निशाचर आले व त्यानीं गडावरुन गिरिशिखरे ढकलून देण्यास सुरवात केली, ।।१०।। कोट्यावधि गिरिशिखरें ढकललीं जाऊ लागली व अगणित गोळे (तोफांचे) सुटूं लागले. त्या पर्वतांचा घडघडाट (कडकडाट) वज्रापाता सारखा (विजापडल्या सारखा) व तोफांचा गडगडाट (गर्जना) प्रलय काळीं गर्जणाऱ्या मेघांसारखी होती. अक्राळ विक्राळ मर्कट योद्धे लढूं लागले, गोळे लागून देह जखमानीं जर्जर झाले तरी (म्हणून-इति) ते कचले नाहीत, उलट तेच पर्वत पकडून

गडावर असे फेकूं लागले कीं निशाचर वीर जागच्या जागी मरून पडूं लागले.।।छं.।।

टीका.चौ ९-१० (१) कोलाहल लंकें वाढे किति-लंकेंत=लंकेंत. पूर्वी व रात्री मिळून ज्या कपीनीं अर्धे राक्षस सैन्य ठार मारलें त्यानीं पुन्हां लंकेंला वेढा दिला असें कळतांच लंकेंतील हाहाकार अधिकच वाढला, तेव्हां निशाचर सैन्य धाबलें. (क) घड्घोष सम पविपात - पर्वत उंचावरून जोराने टाकले जात असल्यानें विजा पडल्याच्या आवाजा सारखा जणूं आवाज होत होता. (ख) गोळे=तोफांचे गोळे. त्याकाळी नाना प्रकारच्या तोफा व इतर यंत्रें उपयोगांत आणली जात होतीं, हे वा.रा. हनुमंतानें केलेल्या वर्णनावरून सिद्ध आहे. शतघ्नी, सहस्त्रघ्नी अशीं त्या तोफांचीं (यंत्राचीं) नांवें आहेत. एका गोळ्यानें शंभर वीरांना ठार मारणारी ती शतघ्नी,याप्रमाणेंच इतर यंत्रे समजावींत. धनुर्वेदांत नलिका यंत्राचें सविस्तर वर्णन आहे, तें बंदुकीचें आहे. याप्रमाणें वानरसेना व निशाचर सेना यांची लढाई सुरू झाल्याचें वर्णन केलें. आतां याच युद्धांत मेघनाद अघाडीवर युद्धाला येतो. येथे थोडक्यांत हें दाखविलें कीं तोफांचा मारा करून सुद्धां राक्षस सेना कपिसेनेला उधळून लाऊं शकली नाहीं, उलट कपीनींच निशाचरांचा संहार सुरू केला.

दुसरें निशिचर कीश युद्ध समाप्त.

मेघनाद प्रथम युद्ध - (दो. ४९ - ५२/८)

हिं. दो. । मेघनाद सुनि श्रवन अस गढ पुनि छेंका आइ ।।
। उतऱ्यो बीर दुर्गतें सन्मुख चल्यो बजाइ ।।४९।।

म. दो. । मेघनाद ऐके यदा गड घेती वेढून ।
। वीर गडांतुनि उतरूनि चाले भेरि पिटून ।।४९।।

अर्थ - मेघनादानें जेव्हां ऐकले कीं (शत्रूनी) गडाला (पुन्हां) वेढा पडला तेव्हां तो वीर गडावरून खालीं उतरून डंकेभेरी पिटून शत्रूवर चालून आला.।।४९।।

टीका.-(१) पहिल्या युद्धांत मेघनाद लंकेच्या बाहेर न पडतांच लढला व त्यांत हनुमंताच्या लाथेनें त्याला प्रदीर्घ मूर्च्छा आली. यावेळी कौतुक करून दाखविण्याची प्रतिज्ञाच केली असल्यानें तो लंकेच्या बाहेर पडला व खुल्या मैदानात तो घनघोर युद्ध करणार आहे. पुढील सर्व लढाया लंकेच्या बाहेर मैदानांतच झालेल्या आहेत. येथून आतां युद्धाला निराळें वळण लागलेलें व निराळा रंग चढलेला दिसेल.

हिं. *।कहँ कोसलाधीस द्वौ भ्राता। धन्वी सकल लोक विख्याता।।१।।*
। कहँ नल नील दुबिद सुग्रीवा। अंगद हनुमंत बल सीवा।।२।।
।कहाँ बिभीषण भ्राताद्रोही। आजु सबहि हठि मारउँ ओही।।३।।
।अस कहि कठिन बान संधाने।अतिशय क्रोध श्रवन लगि ताने।।४।।

म. *।कुठें कोसलाधिप दो भ्राते।धन्वी ख्यात सकल लोकीं ते।।१।।*
।कुठें द्विविद नल निल सुग्रीव हि।अंगद हनूमंत बलशीव हि।।२।।
। कुठें बिभीषण बंधूद्रोही। आज सकल वधतो हटिं तोही।।३।।
। घोषुनि, कठिण बाण संधानी।क्रोधें अति कर्णांता ताणी।।४।।

अर्थ - कुठें आहेत ते सर्व लोकांत धनुर्धर (धन्वी) म्हणून प्रसिद्ध असलेले दोघे? कोसलपति आणि त्यांचा भाऊ?।।१।। कुठें आहेत द्विविद नलनील आणि सुग्रीव? आणि कुठें आहेत ते बळाची सीमा असलेले अंगद आणि हनुमान? ।।२।। कुठें आहे तो बंधु द्रोही बिभीषण? आज (या) सर्वांचाच वध करतो. पण त्याला (बिभीषणाला) तर हट्टान मारतो.।।३।। अशी घोषणा करून त्यानें धनुष्यावर कठिण बाण लावले व धनुष्य अति क्रोधानें कानापर्यंत ताणलें.।।४।।

टीका.-चौ.१(१) कोसलाधिप एकटे रामच आहेत, म्हणून वर केला आहे तसाच अर्थ करणें भाग आहे. दो (द्वौ) हा शब्द 'धन्वी' बरोबर घेतला म्हणजे काहीं अडचण राहात नाहीं. ते सकललोकीं विख्यात दो धन्वी, कोसलपति व त्यांचे भ्राते कुठें आहेत? (क) रामलक्ष्मण सकललोक विख्यात धन्वी हें ताटका सुबाहु व त्यांचें सैन्य यांचा वध, परशुराम गर्वहरण,

शूर्पणखेचे नाककान कापणें शंबरासुराचा तलवारीच्या एका धावानें वध आणि खर दूषणादिकांचा वध इत्यादि पराक्रमानीं आधींच सिद्ध झाले आहे.

चौ२-३ (१) या दोन चौपायांत राम सेनेतील सहाप्रमुख वीर व बिभीषण अशा सातांचा उल्लेख मेघनादानें केला. सहावीरांत अंगद हनुमान यांस अधिक बलवान ठरविले व त्या दोघांत हनुमंताला विशेष बलवान ठरविला. अंगदाचा पाय मेघनाद उचलूं शकला नाहीं तरी तेवढ्यानेंच अंगद रणांगणांत श्रेष्ठ ठरत नाहीं. हनुमंताचें बळ मात्र त्यानें दोन वेळां युद्धांतच अनुभविले आहे. पहिल्या वेळी त्याचें ब्रह्मास्त्र व नागपाशबंधन सुद्धां निरूपयोगी ठरलें व दुसऱ्या वेळींतर एकाच लाथेंने इतका मूर्च्छित पडला कीं रणांतून पळवून न्यावा लागला! (क) बिभीषण बंधूद्रोही असें मेघनादानें म्हटलें तें केवळ क्रोधमदांध होऊन अविवेकानें म्हटलें आहे. रावण, मंदोदरी, प्रहस्त, शुक इत्यादि कोणीही बिभीषणाला बंधुद्रोही म्हणाले नाहींत. कुंभकर्णानें तर 'धन्य धन्य तूं धन्य बिभीषण। झालासी निशिचर कुलभूषण' इत्यादि प्रकारें प्रशंसा केली आहे. (६४।८-९ पहा). या भाषणानें मेघनादच पितृत्व द्रोही ठरला. (ख) शूर समरिं करणी करिति स्वयें न कधिं वदतात' असें मेघनादानें रात्रीं रावणासमोर दाखविलें. असलें तरी रणांत येऊन स्वतः वल्गना करीत आहे. या नऊ जणापैकीं एकालाही तो मारूं शकणार नाहीं हें त्याच्या या वल्गनेनेंच सिद्ध होतें. गर्जेल तो पडेल काय नी बोलेल तो करील काय? 'भशो कुत्तो काटे नहीं' भुंकणारा कुत्रा चावत नाहीं. असेच होणार आहे. मेघनाद सुद्धां रावणासारखा वृथा अंहकारी व मिथ्या प्रलापी आहे. हनुमंतावर कोणत्याहि शस्त्रास्त्राचा उपयोग होत नाहीं हा अनुभव आला असल्यानें हनुमंताशी लढण्यास मन कचरत असून त्याला मारतो म्हणून येथें घोषणा केली, हें वृथा अहंकाराचे व मिथ्या प्रतापाचेंच लक्षण आहे. आतां तो कपिसैन्याची धूमधाम करील.

हिं. ।सर समूह सो छाडै़ लागा।जनु सपच्छ बहु धावहिं नागा।।५।।
।जहँ तहँ परत देखिअहिं बानर।सन्मुख होइ न सके तेहि अवसर।।६।।
।जहँ तहँ भागि चले कपि रीछा।बिसरी सबहि जुद्ध कै ईछा।।७।।
।सो कपि भालु न रन महँ देखा।कीन्हेसि जेहि न प्रान अवसेषा।।८।।

म. *।तो शर समूह सोडूं लागत ।जणुं सपक्ष बहु नाग चि धावत ।।५।।*
।पडत चहुंकडे वानर दिसती ।सन्मुख कुणि तैं होउं न शकती ।।६।।
।जिथें तिथें कपि भल्ल पळाले ।युद्धेच्छेनें त्यांस सोडले ।।७।।
।रणीं भल्ल कपि असा न दिसला ।प्राणशेष जो नाहिं जाहला ।।८।।

अर्थ - तो (मेघनाद) बाणांचे समूह सोडूं लागला व ते जणूं पंख असलेले पुष्कळ सर्पच धावत सुटले.।।१।। वानर (कपिभल्ल) जिकडे तिकडे (धडाधड खालीं) पडतानां दिसूं लागले, तेव्हां कोणीही समोर उभा राहूं शकला नाहीं (पण यांत हनुमदादि नाहींत). ।।६।। कपि भल्ल जिकडे तिकडे पळत सुटले, (कारण) युद्धाची इच्छा त्या सर्वांनां सोडून पळाली! ।।७।। (तेव्हां) रणांगणांत असा एकही रीस किंवा वानर राहिला नाहीं कीं ज्याला त्यानें प्राणशेष करून टाकला नाहीं. (मेले नाहींत इतकेंच मृतप्राय झाले).।।८।।

टीका. चौ ५ (१) जणुं सपक्ष बहु नाग चि धावत - येथें उत्प्रेक्षा अलंकार आहे, बाणांचे सर्प झाले असा अर्थ नाहीं. सर्पा सारखे तेजस्वी, फों फों, फुं फुं आवाज करीत चालले, पाहणारानां वाटलें कीं सर्प चावल्यावर जशी अवस्था होते तसें एक बाण लागतांच होणार, असे प्राण घातक, भयानक व वेगवान ते बाण होते.'जाति बाण जणुं सपक्ष उरग हिं' (९२।१) असें उत्प्रेक्षेनेंच रामबाणाचें वर्णन केलें आहे. यानें दाखविलें कीं राक्षस सैन्यास रामबाण जसे वाटले तसेच मेघनादाचे बाण कपिसैन्यास वाटले. मेघनादाच्या बाणांचे सर्प होऊन फक्त रामचंद्रांस लागणार आहेत.

हिं. दो. । दस दस सर सब मारेसि परे भूमि कपि बीर।।
। सिंहनाद करि गर्जा मेघनाद बल धीर ।।५०।।

म. दो. । सर्वां दश दश मारि शर महिं पडले कपि वीर ।।
। सिंहनाद तैं गर्जे मेघनाद बलधीर ।।५०।।

अर्थ - त्यानें सर्व कपीनां दहा दहा बाण मारले तेव्हां कपिवीर (मूर्च्छित

होऊन) जमिनीवर पडले. तेव्हां बलवान व धैर्यवान मेघनाद सिंहनाद करून गर्जू लागला ।।दो.५०।।

टीका. - (१) दश दश मारि शर - पांच कर्मेंद्रियें व पांच ज्ञानेंद्रियें मिळून दहा इंद्रियानां दहा बाण मारले असा अर्थ करावासा वाटेल कोणास, पण तो हास्यास्पद ठरेल. दहा दहा बाण प्रत्येकाला मोजून मारले असा अर्थ नसून एकेका वीराला अनेक बाण एकाच क्षणीं मारले असा अर्थच घेणें उचित आहे. ' वालिकडे जा जातां दशदिन' (६।२१।८) यांस जसा दश=काहीं, हा अर्थ आहे तसाच येथें आहे.(क) सिंहनाद तैं गर्जे - ही गर्जना विजयसूचक, अहंकार निदर्शक व शत्रूला आव्हान देणारी आहे.(ख) या तिसऱ्या चरणांत अंत्याक्षर दीर्घ असून सुद्धां एक मात्रा कमी आहे. भाव हा कीं ही सिंहगर्जना पळून जाणाऱ्या कपींच्या उरांस धडकी भरविण्यास कारण झाली. ही गर्जना ऐकतांच कपिकेसरीनी लांबूनच जाणलें कीं दुष्टानें सैन्याचा पूर्ण पराजय केला असला पाहिजे.

हिं. *।देखि पवनसुत कटक बिहाला।क्रोधवंत जनु धायउ काला।।१।।*
।महासैल एक तुरत उपारा। अति रिस मेघनाद पर डारा।।२।।
।आवत देखि गयउ नभ सोई।रथ सारथी तुरग सब खोई।।३।।
।बार बार पचार हनुमाना।निकट न आव मरमु सो जाना।।४।।

म. *।बघुन पवनसुत कटका व्याकुळ।धावे काळ जणूं क्रोधाकुळ।।१।।*
।महाशैल उत्पाटुनि सत्वर।टाकि सुरोषें घननादावर।।२।।
।येत बघुनि गिरि तो नभिं पळला।सूत तुरग रथ चुरा जाहला।।३।।
।बहुदां आव्हानित हनुमानें।येइ न निकट मर्म तो जाणे।।४।।

अर्थ - आपलें सैन्य व्याकुळ झालें आहे असें पाहून पवनसुत क्रोधाने क्षुब्ध होऊन काळा सारखा धावला.।।१।। एक महाशैल उपटून त्वरेनें व अति रोषानें तो मेघनादावर फेकला.।।२।। पर्वत रथावर येत आहे असें पाहून मेघनाद आकाशांत पळाला, सारथी, रथ व धोडे यांचा चुराडा झाला.।।३।। हनुमंतानें पुष्कळ वेळां आव्हान दिले पण तो मर्म जाणत

असल्यानें जवळ आला नाही.।।४।।

टीका.- चौ १-३ (१) क्रोधाकुळ =क्रोधानें व्यापलेला. भाव हा कीं दोन वेळां मूर्च्छित पाडला त्याची आठवण विसरून गर्जनेनें आव्हान देतोस? आणि सिंह म्हणवून शेळ्यामेंढ्यानां व्याकुळ करून विजय गर्जना करतोस काय? ही तिसरी वेळ आहे. तिन्ही वेळां तुरग रथ सारथींचा चुराडा झाला आहे. (क) मेघनाद जर खरा वीर व धन्वी असता तर पळून न जाता त्या पर्वताचे तुकडे तुकडे मधेंच पाडले असते जसे कुंभकर्णानें कपींवर फेकलेल्या पर्वताचें रघुवीरानें पुढें केले आहेत. (६९।२-३ पहा) पर्वत येतानां पाहून मेघनादाची सिंहासारखी मेघगंभीर गर्जना थांबली व मेघांच्या आड आकाशांत जाऊन लपला. ही तर शूरता हेंच वीर्य व हेंच धैर्य! रावणाचाच मुलगा. इंद्रजित असून एका वानरानें फेकलेल्या पर्वताला पाहून भिऊन युद्धांतून पळाला. हनुमंताला मारण्याची घोषणा करणारा हा इंद्रजित.

चौ.४ (१) बहुदां - पुष्कळ वेळां हनुमंतानें युद्धासाठीं आव्हान दिले, पण भ्याडा सारखा लपून बसला, उत्तर दिलें नाहीं कीं जवळ आला नाहीं. (क) मर्म हेंच कीं हनुमंतावर कसल्याही बाणांचा किंवा शस्त्रास्त्रांचा काहींच परिणाम होत नाहीं. ब्रह्मात्रही निष्फळ ठरलें हा अनुभव त्याला अशोक वनांत आला आहे. व तो अवध्य आहे हें त्यानें जाणले आहे. (ख) हनुमंताचा क्रोध पूर्वी पेक्षा वाढलेला व त्या प्रमाणांत मेघनादाला अधिक लाजिरवाणी दशा प्राप्त झालेली, पण युद्ध अधिक लवकर लवकर संपलेलें दिसेल. आतां हे पळपुटे इंद्रजित रघुवीराशी युद्ध करण्यास जातात!.

हिं. ।रघुपति निकट गयउ घननादा।नाना भाँति कहेसि दुर्बादा।।५।।
।अस्त्र सस्त्र आयुध सब डारे।कौतुकही प्रभु काटि निवारे।।६।।
।देखि प्रताप मूढ खिसिआना।करै लाग माया बिधि नाना।।७।।
।जिमि कोउ करै गरूड सैं खेला।डरपावै गहि स्वल्प सपेला।।८।।

म. ।रघुपति निकट जाइ घननाद।नानापरिं वदला दुर्वाद।।५।।
।अस्त्र शस्त्र आयुध सब मारी।प्रभु छेदुनि कौतुकें निवारी।।६।।
।बघुनी प्रताप जड चौताळे।करि नानाविध माया चाळे।।७।।

।करि गरुडासि जसा कुणि चाळा।भिववि दाखवुनि सर्पपिलाला।।८।।

अर्थ - मग मेघनाद रघुपतीजवळ गेला, व नाना प्रकारचे अपशब्द बोलला.।।५।। अस्त्रे व शस्त्रें मिळून सर्व प्रकारच्या आयुधांचा मारा त्यानें केला, पण प्रभूनीच ती सर्व कौतुकानें छेदून टाकलीं.।।६।। हा प्रताप पाहून तो जड=मूढ अति चिडला (चौताळला) आणि नाना प्रकारचे मायेचे चाळे (पोरखेळ) करू लागला।।७।। ज्या प्रमाणें सापाचें पिलूं गरूडास दाखवून भेडसावण्याचा त्याच्याशी कोणी पोरखेळ - चेष्टा करावी (तसेंच केले)।।८।।

टीका. चौ५-६ (१) वदला दुर्वाद - हनुमंताच्या हातून मरण चुकविण्यासाठीं पळ काढला. त्या अपमानावर झाकण घालून, हनुमंताच्या स्वामीचा कृतीनें अपमान करतां न आला तरि शब्दानीं, निंदा करून वचपा काढीत आहे. शेराला सव्वाशेर भेटला व तो सहनशील दिसला म्हणजे अपशब्द बोलणें व कुचेष्टा करणें याशिवाय दुसरा पराक्रम नीचांच्या जवळ नसतो- कोल्हेकुईकडे सिंह लक्ष देत नाहींत.

चौ ७-८ (१) जड=मूढ, महामूर्ख, कारण कीं ज्यानें सर्व आयुधें तिलप्रमाण करून तोडून टाकलीं नुसत्या बाणानीं तो मनुष्य असणें शक्य नाहीं. हे त्यास कळावयास पाहिजे होते, पण कळलें नाहीं. स्वतःचें हित अहित कशांत आहे हें कळलें नाहीं व अहंकाराच्या भरीं भरला म्हणून पढत मूर्ख आहे. शस्त्रास्त्रांचा उपयोग होईना तेव्हां आतां मायेचा उपयोग करून जिंकूं पहात आहे. या त्याच्या प्रयत्नास चाळा=चेष्टा असें म्हटलें व सुचविले कीं हा प्रयत्न सुद्धां निष्फळ ठरणार. हा प्रयत्न किती मूर्खपणाचा व हास्यास्पद आहे हें दृष्टान्तानें सांगतात- (क) गरूड महा भयानक भुजंगानां सुद्धां सहज लीलेने खाऊन टाकतो. त्याला भेडसावण्यासाठीं त्याला सापाचें पिलूं दाखविण्यासारखा हा मेघनादाचा प्रयत्न आहे. रघुपति गरुड, घननादाची माया सापाचें पिलूं व तें दाखवून भेडसावणारा महामूर्ख म्हणजे मेघनाद.

हिं. दो. । जासु प्रबल माया बस सिव बिरंचि बड़छोट।।

। ताहि दिखावै निशिचर निज माया मति खोट।।५१।।

म. दो. *। वश ज्याच्या माये प्रबल शिव विरंचि लघु थोर।।*
। त्या निजमाया दाखवी दुर्मति निशिचर पोर।।५१।।

अर्थ - ज्यांच्या प्रबल मायेला शिव ब्रह्मदेव आणि लहान थोर (सर्व) वश असतात त्यानां हा निशाचराचा पोरगा. दुष्टबुद्धि (दुर्मति) आपली माया दाखवीत आहे.।।दो.५१।।

टीका. (१) वश ज्याच्या माये प्रबल ...थोर - 'यन्मायावशवर्ति विश्वमखिलं ब्रह्मादिदेवाऽसुराः', (१मं.श्लो.६) 'शिवचतुरानन सुभीत जीतें। काय इतर जीवां गणती ते'(७।७१।८) ७।७२।१-२पहा) (क) येथे विष्णूचा उल्लेख गाळून सुचविले. आहे कीं ही कथा विष्णू अवतारांतील आहे म्हणजेच शिवविरंचि मायेचा अल्पांश आहे. असे असून हा आपल्या मायेने त्या रघुपतीला जिकूं पहात आहे म्हणून 'मति खोट' खोटी मति असलेला - दुर्मति, दुष्टबुध्दि आहे असें म्हटले. आता त्याच्या मायेचें वर्णन चार चौपायांत करतात.

हिं. *।नभ चदि बरष बिपुल अंगारा।महि ते प्रगट होहिं जलधारा।।१।।*
।नाना भाँति पिसाच पिसाची।मारु काटु धुनि बोलहिं नाची।।२।।
।बिष्टा पूय रुधिर कच हाडा।बरषइ कबहुँ उपल बहु छाडा।।३।।
।बरषि धूरि कीन्हेसि अँधिआरा।सूझ न आपन हाथ पसारा।।४।।

म. *।वर्षि चढुनि नभिं बहु अंगारां।प्रगटति भूमींतुनि जलधारा।।१।।*
।विविध पिशाचें पिशाचिनी अति।मारा कापा बोलत नाचति।।२।।
।विष्टा पूय रूधिर कच हाडां।वर्षी कधिं बहु पाडी दगडां।।३।।
।वर्षि धूळ अंधारा करतो।दिसत न निज पसरला हि कर तो।।४।।

अर्थ - आकाशांत (उंच) जाऊन त्यानें निखाऱ्यांची पुष्कळ वृष्टी केली, जमिनींतून पाण्याच्या धारा निघूं (उडूं) लागल्या ।।१।। नाना प्रकारचे

पिशाच व पिशाचिनी मारा कापा असें ओरडत अतिशय नाचूं लागल्या ।।२।। तो कधीं विष्टा, पू, रक्त, केस, हाडें यांची वृष्टि करतो तर कधी दगड वर्षू (पाडूं) लागतो ।।३।। धुळीचा वर्षाव करून त्यानें (इतका) अंधार केला कीं आपला हात पसरला तर तो सुध्दां दिसत नाहीं ।।४।।

टीका - (१) येथें दाखविले आहे मेघनादाची मायाशक्ति अकंपन अतिकाय यांच्यापेक्षां फार मोठी आहे. पुढें दाखविलें जाईल कीं रावणाची मायाशक्ति यापेक्षांही फारच मोठी आहे. (क) ल.ठे. - मायेनें निर्माण केलेल्या या गोष्टी जगांतील पदार्था इतक्याच सत्य असतात. स्वप्नांतील दृश्यांप्रमाणें नुसत्या प्रातिभासिक नसून त्यानां व्यावहारिक अस्तित्व (सत्ता) असते. तमोगुणी मंत्रानीं तमोगुणी देवता, वेताळ, चेडोबा, म्हसोबा इत्यादिकानां वश केल्यानें असल्या क्षुद्र सिध्दि मिळतात. भानामतीच्या प्रयोगानीं मंत्र तंत्राने अशा गोष्टी करता येतात. पिशाचे सुद्धां विष्टा, पू, हाडे, केस, दगड यांची वृष्टि करु शकतात. म्हणून अशा घटनाना पिशाच्चलीला, भुताटकी वगैरे म्हणतात. धूळ, केस, हाडे, विष्टा पडत असल्याच्या व वाटेल तेथें वस्त्रानां आग लागण्याच्या घटना हल्लींही घडतात, व कधी कधी वर्तमानपत्रातही बातम्या येतात. येथे भयानक रौद्र व बीभत्स रस आहेत.

हिं. ।कपि अकुलाने माया देखें।सब कर मरन बना एहि लेखें।।५।।
।कौतुक देखि राम मुसुकाने।भए सभीत सकल कपि जाने।।६।।
।एक बान काटी सब माया।जिमि दिनकर हर तिमिर निकाया।।७।।
।कृपादृष्टी कपि भालु बिलोके।भए प्रबल रन रहहिं न रोके।।८।।

म. ।व्याकुळ सव कपि माया बघतां।सर्वा मरण किं असें चालतां।।५।।
।राम पाहुनी कौतुक हसले।झाले सभय सकल कपि कळलें।।६।।
।एक चि बाणें हरली माया।जैसा दिनकर तिमिर निकाया।।७।।
।कृपा दृष्टिं कपि भल्ल विलोकित।प्रबल होति रणिं रहतिन रोखित।।८।।

अर्थ - ती माया पाहून सर्व कपि व्याकुळ झाले (व त्यांस वाटलें कीं) हें

असेंच चाललें तर सर्वांनां मरण येणार.।।५।। तें (मायेचें) कौतुक पाहून राम हसले व जाणलें (कळलें कीं) सगळे कपि भयभीत झाले आहेत.।।६।। जसा दिनकर तिमिर समूहाचा नाश करतो तशी एकाच बाणांने (ती सर्व) माया नाहींशी केली.।।७।।कृपादृष्टीनें कपि भल्लांकडे पाहतांच ते (इतके) प्रबळ झाले कीं युद्धापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करून (रोखित) सुद्धां (स्वस्थ) राहीनात. (युद्ध करण्यास चालले).।।८।।

टीका. चौ. ५-६ (१) व्याकुळ कपि माया बघता. व्याकुळ झाले म्हणजे काय केलें हें मागील वर्णनावरून गृहीत धरावयाचें आहे. जेव्हां अति निबिड अंधार पडला शेवटीं, तेव्हां 'कपि दळि खळबळ फार' (दो.४६ पहा). व हाका मारूं लागले एकमेकांस व रामलक्ष्मण-हनुमंतांस.(क) राम पाहुनी कौतुक हसले - मेघनादानें एवढा खटाटोप केला व कपिसैन्याला व्याकुळ केलें तरि रघुपति 'राम सहज आनंद निधानु' 'जो आनंद सिंधु सुखराशी'च राहिले, व राम=क्रीडप्रिय, 'प्रभु कौतुकी प्रणत हितकारी' कौतुकी असल्यानें त्यानां हें एक कौतुकच वाटलें. निशाचर मायेचा खेळ आनंद दायकच वाटला, त्यानां या मायाकौतुकाचा स्पर्शही झाला नाहीं हें दाखविलें. त्यानीं हा खेळ आणखीही चालू दिला असता, पण कपिसेना भयार्त झाल्याचें जाणल्यानें, त्या मायेला प्रेरणा दिली, व तिनें निशाचर मायेचा संहार केला. 'हसुनि कृपानिधि चाप जोडिती' (४७।३-४पहा). तेथें त्या राक्षसांच्या मायेचा विनाश करण्यासाठीं हसले. 'माया हास...' या हास्यानें प्रभुनीं' आपल्या मायेला प्रेरणा दिली, व तिनें निशाचर मायेचा संहार केला. 'हसुनि कृपानिधि चाप जोडिती' (४७।३-४ पहा) तेथें त्या राक्षसांच्या मायेचा विनाश करण्यासाठी हसले तसेच येथें बाह्य हेतु उपहास व तिरस्कार दर्शविणें हा आहे.

चौ. ७-८ (१) एकचि बाणें हरली माया. या वेळीं मात्र इतकें लाघव केलें कीं धनुष्य सज्य करणें, बाण लावणे व तो सोडणें या क्रिया केव्हां केल्या तें दिसलें सुद्धां नाहीं, फक्त बाण जातानां दिसला. पूर्वी 'पावक सायक सपदिं सोडिती' पण येथें तसा स्पष्ट उल्लेख न करता 'दिनकर' शब्दानें सुचविलें कीं भास्कर बाण सोडला, सूर्यासारखा तेजस्वी बाण सोडून

सर्व माया नष्ट केली. (क) कृपादृष्टिं कृपादृष्टीनें जे कपि भल्ल मूर्च्छित, घायाळ होऊन पडले होते व भयव्याकुळ होऊन पळाले व पळत होते, त्या सर्वाकडे कृपादृष्टीनें पाहिलें तेव्हां ते सर्वपीडारहित, निर्भय व हर्षित झाले. 'धावति हर्षे श्रम जाउनि' (४७।५). (ख) होति प्रबल रणि रहति न रोखित' हें धावति हर्षे श्रम जाउनि याचेंच रुपांतर आहे. इतका उत्साह, त्वेष व मेघनादावर रोष वाटला कीं, आतां तुम्हीं थोडावेळ विश्रांति घ्या, युद्धाला जाऊं नका असें सांगून सुद्धां ते राहीनात. याप्रमाणें मेघनादाचे सर्व प्रयत्न व कष्ट धुळीस मिळाले. आतां त्याचा वध करण्याच्या इच्छेनें लक्ष्मण युद्धास जातील.

मेघनाद (प्रथम) युद्ध समाप्त.

मेघनाद- लक्ष्मण प्रथम युद्ध (दो.५२ ते दो. ५५-४)

हिं.दो. ।आयसु मागि राम पहि अंगदादि कपि साथ।
।लछिमन चले क्रुद्ध होइ बान सरासन हाथ।।५२।।

म.दो. ।रामाज्ञा मागून कपि वालिसुतादि समेत
।लक्ष्मण जाती क्रुद्ध, करिं बाण शरासन घेत।।५२।।

अर्थ- श्रीरामांची आज्ञा घेऊन, अंगदादि वानरांना बरोबर घेऊन, श्रीलक्ष्मण अत्यंत क्रोधित होऊन हातात धनुष्य बाण घेऊन (मेघनाद वध करण्यासाठी) निघाले.।।दो.५२।।

टीका. दो. वि.ल.ठे.- लक्ष्मणांनी रामांची आज्ञा मागितली आणि ती मिळाली असे गृहित धरले तरी ही त्यांनी प्रभू प्रतापाला हृदयांत धारण केले नाही, रामचरणी प्रणामही केला नाही आणि क्रुद्ध होऊन निघाले. यावरून असे स्पष्ट दिसून येते की आपल्या स्वतःच्या कर्तृत्वाच्या बळावर आपण मेघनादाचा वध करू शकू अशी यावेळी लक्ष्मणाची भावना होती. परिणाम असा झाला की मेघनादाच्या शक्तिने मरणप्राय मूर्च्छा येऊन अपयश पदरात पडले पण दुसऱ्यावेळी 'जै रघुवीर देति अनुशासन।कसुनि तूण कटि सज्य

शरासन।। प्रभू प्रतापा उरि रणधीर। धरूनि, वदे वच घनगंभीर।।' 'रघुपति चरणी नमुनि शिर निघति त्वरे अनंत। (७५) १) रामांनी स्वतः आज्ञा दिली. २) प्रणाम केला आहे, क्रोध तर आहेच जो 'वदे वच घनगंभीर' या शब्दाने व्यक्त सूचित केला आहे. तिसऱ्या वेळी रावणाशी युद्ध करण्यास निघाले तेव्हा १) प्रभूनी आज्ञा दिली नाही. लक्ष्मणांनी मागितलीही नाही, प्रभुप्रताप हृ-दयांत धारण केला नाही, प्रणाम केला आहे, क्रोधित होऊन निघाले आहेत. 'नमुनि रामपदी मस्तका लक्ष्मण सकोप जाति।' (८२) रावणाची शक्ति लागून प्रबल मूर्च्छा आली. (क) क्रोध तीन्ही प्रसंगात आहेच. तरीपण दुसऱ्या प्रसंगात सुयश प्राप्त झाले. पहिल्या प्रसंगात आज्ञा मिळाली, प्रणाम केला नाही. तरीही परिणाम तिसऱ्या प्रसंगात आज्ञा मिळाली नसता प्रणाम करून निघाल्यावर जसा झाला त्याप्रमाणेच झाला यावरून स्पष्ट ठरते की आज्ञा मिळणे न मिळणे क्रुद्ध होणे, प्रणाम करणे वा न करणे याचा यश-अपयशाशी काहीही संबंध नाही. पहिल्या व तिसऱ्या प्रसंगात न केलेली एकच गोष्ट दुसऱ्या प्रसंगात केली आहे ती म्हणजे प्रभु प्रताप हृदयांत धारण करणे. त्यामुळेच सुयश प्राप्तझाले हे अन्वय- व्यतिरेकाने सिद्ध झाले. (ख) पुढे हनुमंताच्या चरित्रांतही हेच दिसून येते की प्रभूंनी आज्ञा दिलेली नसता, हनुमंतानी मागितलेली नसताही ज्या ज्या वेळी प्रभुप्रतापाचे मनात स्मरण केले गेले त्या त्या वेळी त्या कामात सुयश प्राप्त झाले आहे आणि जेथे हे स्मरण केले गेले नाही तेथे यश मिळालेले नाही, म्हणून भगवत् सेवकांनी हा सिद्धांत अवश्य लक्षात ठेवावा की प्रभु प्रतापावर बलावर पूर्ण विश्वास ठेवून त्या प्रतापाचे स्मरण करून कार्य केले की सुयश प्राप्त होते असे न करणे म्हणजे स्वकर्तृत्वाच्या बळावर आपल्या बुद्धिच्या भरवशावर कार्य करणे होय. अध्यात्म दृष्टीनेही हा सिद्धांत सत्य आहे.

अध्यात्मिक अर्थ- १) श्रीराम हे ज्ञान स्वरूप, लक्ष्मण वैराग्य आणि इंद्रजित हा काम आहे. जोपर्यंत वैराग्य ज्ञानाच्या प्रतापाला हृदयांत धारण करीत नाही तोपर्यंत काम आपल्या शक्तीने वैराग्यास मूर्च्छित करतोच करतो. मानसांत रावणास सर्वत्र अति अभिमानी, अधम अधिमानी, प्रकृति-अभिमानी, अति अहंकारी म्हटले आहे. हा ज्ञानाहंकार आहे तो उत्पन्न झाल्यावर भक्ति प्राप्त होऊ शकत नाही. काम अहंकार रावणाचा पुत्र आहे. कामाच्या शक्तीनें वैराग्याला मूर्च्छित पाडणारच. कामासारखा इंद्रियानां

जिंकणारा वीर नाही. काम इंद्रजित अहंकार रावणाचा पुत्र आहे. कुंभकर्ण मोह आहे व हनुमान विवेक आहे. विवेकाच्या अद्‌भुत शक्तीनें-करणीनें, मूर्च्छित वैराग्य यथापूर्व जागृत होऊं शकतें. मोह कुंभकर्णाचा वध केला गेल्याशिवाय वैराग्य लक्ष्मण काम इंद्रजिताचा वध करुं शकत नाही. म्हणूनच कुंभकर्णवधानंतर मेघनाद वध लक्ष्मण करुं शकेल. ज्ञानाश्रित वैराग्याने कामाचा संहार केल्याशिवाय, ज्ञानराम अहंकार रावणाचा नाश करुं शकत नाही. म्हणूनच इंद्रजिताच्या वधानंतरच रावणवध सर्वत्र वर्णिलेला दिसेल. इतकें सर्व झाल्यावरच शान्तिसीता व भक्तिजानकीची प्राप्ति होते. मग ज्ञानभक्तिरूपी रामजानकी नरदेहरूपी अयोध्येंतील हृदयसिंहासनावर विराजमान होऊन सर्व इंद्रियें व इंद्रिय देवता रुपी प्रजेला पूर्ण निर्भय व सुखसंदोह करतील.२) काळनेमी प्रकरणांत दाखविलें जाईल कीं वैराग्य मूर्च्छित झाल्यावर विवेकाला विषयाशा मोहित करुं शकते.

हिं. ।छतज नयन उर बाहु बिसाला।हिमगिरि निभ तनु कछु एक लाळा।।१।।
।इहाँ दसानन सुभट पठाए।नाना अस्त्र शस्त्र गहि धाए।।२।।
।भूघर नख बिटपायुध धारी।धाए कपि जय राम पुकारी।।३।।
।भिरे सकल जोरिहि सन जोरी।इत उत जय इच्छा नहिं थोरी।।४।।
।मुठिकन्ह लातन्ह दातन्ह काटहिं।कपि जयसील मारि पुनि डाटहिं।।५।।

म. ।क्षतज नयन उर बाहु विशाल।हिमगिरि निभ तनु किंचित लाल।।१।।
।इथें घाडि दशमुख सुभटानां।धावति अस्त्रशस्त्रधर नाना।।२।।
।भूधर-नख विटपायुध धारी।धावति कीश राम जयकारी।।३।।
।भिडति सर्व जोडीशी जोडी।उभयां जयकांक्षा ना थोडी।।४।।
।मुष्टी लत्ता दशनीं कापिति।मारिति कपि जयशील दटाविति।।५।।

अर्थ - (लक्ष्मणाचे) नेत्र रक्तासारखे लाल झाले आहेत, छाती आणि बाहू विशाल आहेत,आणि हिमालयासारखी कान्ति असलेलें (शौर) शरीर किंचित लाल दिसत आहे. ।।१।। इकडे (इथे, लक्ष्मण आहेत त्या बाजूस) दशमुखानें मोठे योद्धे (सुभट) पाठविले, ते नाना प्रकारचीं

शस्त्रास्त्रें धारण करुन धावत आले. ।।२।। पर्वत, नखें व वृक्ष हीं आयुधे धारण करणारे कपि रामजयकार करीत धावले. ।।३।।जोडीस जोड पाहून सर्व भिडले (मल्लयुद्ध,द्वंद्वयुद्ध करुं लागले) व दोन्ही बाजूनां जयाची इच्छा थोडी थोडकी नाहीं. ।।४।।मुष्टी व लाथा मारुन दातानीं कापून जयशील कपि त्यांना दटावीत आहेत. ।।५।।

टीका. चौ. १-(१) क्षतजनयन - क्षतज = रक्त, त्याच्यासारखे लाल डोळे हें क्रोधाचें व भयानक रसाचें लक्षण आहे. उरबाहु विशाल - हें वीररसाचें लक्षण आहे. लक्ष्मण आजानुबाहु आहेत. देह हिमालयासारखा गौर असला तरि क्रोधानें थोडी लाली चढली आहे.

चौ. २-(१) २-(१) इथें - कवि बहुधा राम किंवा रामभक्त यांच्या बाजूस असतात. लक्ष्मण पुढें गेले आहेत व कवि त्यांच्या मागोमाग त्यांच्याजवळ आहेत म्हणून इथें म्हटलें-(क) कपि-मेघनाद-युद्धापासून,लक्ष्मण निवडक कपिमहावीसं बरोबर घेऊन निघाल्यापर्यंतचा समाचार युद्धवार्ताहरांकडून दशाननाला सतत कळत आला. म्हणून मेघनादाच्या मदतीला निवडक ताज्या दमाचे मोटेमोठे महाबलवान वीर त्यानें पाठविले. (ख) अस्त्रशस्त्रधर सुभट धावले - सुचविलें की ते वीर मेघनादासारखे बलवान आहेत-धावत आले, यावरुन त्यांचा उत्साह दिसून आला, मात्र रावणाचा किंवा मेघनादाचा जयजयकार करीत आले नाहींत. यावरुन दिसतें की ते मनात साशंक आहेत. कपि राम जयजयकार करीत धावत आले. कपिचा जय होणार हें सुचविलें.

चौ. ४-५ (१) आतां द्वंद्व युद्धास प्रारंभ झाला. रावणाचे वीर रथादि वाहनांत आहेत, कपि पदचर आहेत, नख, गिरि व वृक्ष हीं त्यांची आयुधे आहेत) आणि निशाचर, शस्त्रास्त्रयुक्त आहेत, तरीही ते जय मिळवीत आहेत. हें युद्ध फारच रोमांचकारी व पुष्कळ वीरांचा संहार करणारे होणार.

हिं. ।मारु मारु धरु धरु धरु मारू।सीस तोरि गहि भुजा उपारू।।६।।
।असि रव पूरि रही नवखंडा।धावहिं जहँ तहँ रुंड प्रचंडा।।७।।
।देखहिं कौतुक नभ सुरबृंदा।कबहुँक बिसमय कबहुँ अनंदा।।८।।

म. ।मार मार धर धर धर पकडा।शिरें तोडुनी बाहु उखडा।।६।।
।असा ध्वनी व्यापी नव खंडें।धावति धरणी रुंडे चंडे।।७।।
।बघती कौतुक गगनीं सुरगण।कधि आनंदित कधिं विषण्ण मन।।८।।

अर्थ - मारा मारा, धरा, धरा पकडा, धरा पकडा, शिरें हातानीं तोडून टाकून, बाहू उखडून-उपटून टाका- ।।६।। अशा प्रकारचा ध्वनि नवखंडात (पृथ्वीवर) व्यापून राहिला - कोंदाटला व प्रचंड धडें धरणीवर धावूं लागली. ।।७।।देवांचे समुदाय आकाशांत जमून (हें) कौतुक (मजा) पाहात आहेत. ते कधीं आनंदित तर कधीं मनांत विषण्ण (खिन्न) होत आहेत. ।।८।।

टीका - (१) मारमार इत्यादी शब्दानीं वीरांचा उत्साह व जयाकांक्षा व आवेश यांचे निदर्शन केलें. (क) नवखंडा पृथ्वीचे सप्तद्वीप हे मुख्य विभाग आहेत. व प्रत्येक द्वीपांत खंडे आहेत. जम्बुद्वीपांत नऊ खंड (खंडे) आहेत, त्यात भरतखंड एक आहे. तो ध्वनि नवखंडात व्यापला यांत अतिशयोक्ति अलंकार आहे. (ख) कधि आनंदित कधिं विषण्णमन -युद्ध पाहण्यासाठीं देव सिद्ध मुनि यावेळी प्रथम आले. कारण कीं लक्ष्मण मेघनादाचा वध करण्यासाठीं निघाले हे त्यानीं पाहिले. आतां अशा प्रत्येक मोठ्या लढाईच्या वेळीं देव हजर असलेले दिसतील व युद्धांतील जयापजयाचें पारडें हेलकावे खाईल तस तसे त्यांच्या चित्तांत आशा निराशा, हर्षविषाद इत्यादींचे हेलकावे दिसतील. रावणाच्या बाजूचा पराजय होणार असें वाटलें म्हणजे-देवानां हर्ष होतो व राक्षसांचा जय होणार असें वाटले म्हणजे विषाद, चिंता, भय वाटूं लागतें. देव इंद्रजिताला जितके भितात तितके ते रावणाला सुद्धां भीत नाहींत.

हिं. दो. ।रूधिर गाड भरि भरि जम्यो ऊपर धूरि उडाइ ।।
।।जनु अँगार रासिन्ह पर मृतक धूम रहो छाइ ।।५३।।

म.दो. ।जमे रक्त खाड्यांमधें वरती धूळ उडून ।।
।।कीं अंगार ढिगांस जणुं राख ठेवि झाकून ।।५३।।

अर्थ - जमिनीवरील खाड्यांत (खळग्यांतून) रक्त जमलें व त्यावर धूळ उडून जणूं असें वाटते आहे कीं निखारांच्या ढिगानां (राशीनां) राखेनें झाकून ठेवले आहेत. ।। दो.५३।। [मृतक धूम - राख, राखाडी, (हिंदी शब्दसागर, मा.पी.)]

टीका - रणभूमींत असलेले खाचखळगे, खाडे, व हत्ती, घोडे यांच्या पायानीं व रथांच्या जाण्या येण्याने पडलेले खाडे खळगे, रक्तानें भरुन गेले आहेत, ते रक्त गोठून चकाकत असल्यानें अंगार - निखारा, त्यांच्या लहान मोठ्या राशींसारखें ढिगांसारखे जणूं भासत आहे. निखारावर काहीं वेळाने राखाडी दिसूं लागते तशी त्या रक्तावर धूळ उडाली आहे व ती राखाडी निखारांना अगदीं चिकटून असते. निखाऱ्यावरील राखाडी वारा घातल्याने-उडविता येते, पण रक्ताला चिकटलेली धूळ तशी उडवितां येत नाहीं वगैरे बरीच विषमता असल्याने येथे उत्प्रेक्षा केली आहे. (क) मृतक धूम - चितेचा धूर असा अर्थ कोणी टीकाकार करतात, पण तो योग्य वाटत नाहीं, कारण कीं धूर निखाऱ्यांनी राखेसारखा चिकटून न राहतां वर जात असतो, तशी धूळ त्या रक्ताच्या खाड्यांतून वर उडत नाही, म्हणून हिंदी शब्दसागरांत दिलेला 'राख' - राखाडी हाच अर्थ योग्य आहे. (ख) येथे व मागील तीन चौपायांतील वर्णनानें रणभूमींतील भीषणता दाखविली.

हिं. *।घायल बीर बिराजहिं कैसे ।कुसुमित किंसुक के तरु जैसे ।।१।।*
।लछिमन मेघनाद द्वौ जोधा ।भिरहिं परसपर करि अति क्रोधा ।।२।।
।एकहि एक सकइ नहिं जीती ।निसिचर छल बल करइ अनीती ।।३।।
।क्रोधवंत तब भयउ अनंता ।भंजेउ रथ सारथी तुरंता ।।४।।

म. *।जखमी वीर विराजति तैसे ।कुसुमित किंशुक तरुवर जैसे ।।१।।*
।लक्ष्मण मेघनाद दो यौद्धे ।लढति परस्पर भारी क्रोधें ।।२।।
।एक दुजा शक्त न जिंकाया ।निशिचर छल बल करि अन्याया ।।३।।
।झाले क्रुद्ध अनंत मनामधिं ।भग्न सरथ सारथी क्षणामधिं ।।४।।

अर्थ -फुललेले पळसाचे (किंशुक) मोठे वृक्ष जसे शोभावे तसे जखमी-घायाळ झालेले वीर शोभूं लागले. ।।१।। लक्ष्मण व मेघनाद हे दोघे योद्धे भारी क्रोधानें परस्पर लढत आहेत ।।२।। (परंतु) एक दुसऱ्यास जिंकण्यास समर्थ होईना, तेव्हां निशाचर-मेघनाद छल (कपट) बळ व अनीति (अन्याय) करुं लागला. ।।३।। (तेव्हां) अनंत (शेष, लक्ष्मण) मनांत फार क्रुद्ध झाले व एका क्षणांत रथासह सारथीचा विनाश केला. ।।४।।

टीका - चौ. १-(१) किंशुक तरु-पळसाचें झाड. हें फुललें म्हणजे पानें न दिसतां नुसतीं लाल फुलेंच दुरून दिसतात. घायाळ झालेले वीर असेच दिसत होते. शरीराचा वर्ण न दिसतां रक्तमय जखमानीं देह जसे फुलले होते. फुलानीं भरलेले पळसाचे वृक्ष फारच सुंदर दिसतात, तसे हे घायाळ वीर शोभूं लागले. आता मेघनाद-लक्ष्मण यांच्यांतील युद्धाचे थोडक्यात वर्णन करतात.

चौ.२-४-(१) लक्ष्मण-मेघनाद यांचे द्वंद्व युद्ध सुरु झालें. मात्र हें विषम युद्ध आहे. कारण कीं मेघनाद रथी आहे, कवचादिकानीं सुरक्षित आहे. लक्ष्मणास रथ शिरस्त्राण, पादत्राण, कवच इत्यादि काहींही नाही, म्हणजे आरंभापासूनच मेघनाद अधर्म युद्ध करीत आहे. 'रथीच रथिना सार्ध पादातिच पदातिना' असें युद्ध करणें हा धर्म आहे. (क) एक दुजा शक्त न जिंकाया - बराच वेळ युद्ध करून सुद्धां कोणी कोणास जिंकू शकेना. एकमेकांचे शस्त्र प्रहार ते दोघे निष्फळ ठरवीत आहेत. अशा युद्धांत शेवटीं जो दमतो तो जिंकला जातो. जेव्हां मेघनादाला थकवा वाटूं लागला,नुसत्या शौर्याने व युद्ध नैप्युण्यानें भागणार नाहीं असे वाटलें तेव्हां तो (ख) छल बल करि अन्याया - त्यानें छलबल कपटाचें बळ मदतीला घेतलें. येथे छल - माया असा अर्थ नाही, कारण, यावेळीं त्यानें माया युद्ध केलेले नाही. एवढ्यानें सुद्धा भागणार नाहीं असे वाटलें तेव्हा अन्याय - अनीति, अधर्म करूं लागला, म्हणजेच आकाशांत रथासह जाऊन गुप्त होऊन शस्त्रास्त्रांचा मारा करूं लागला, वा.रा. सर्ग. ८८ त, लक्ष्मणानें मेघनादास स्पष्टच बजावलें आहे कीं तू वीर नाहींस म्हणूनच गुप्त राहून प्रहार करीत आहेस.

ही विद्या मेघनादाला चांगली येत होती. (ग) ही अनीति अन्याय पाहून लक्ष्मणाला-अनंताला विशेषच क्रोध आला. अनन्त - शेष, 'शेषोऽ नन्तो वासुकिस्तु सर्पराजः' (अमरै) अनन्त - नारायण, विष्णु असा ही अर्थ आहे. येथें 'अनन्त' शब्दानें चारी कल्पांतील कथांचा समन्वय केलेला आहे. तीन कल्पांत लक्ष्मण शेषावतार आहेत व एका कल्पांत नारायणावतार आहेत. पुढल्या चौपाईंत 'शेष' शब्द आहेच, तो विष्णु-अवतार राम असलेल्या दीन घाटाच्या कथेंतील शेषावतार आहे. हाच संदर्भ पुढें या काण्डांत अनेक ठिकाणीं दाखविलेला आहे. (घ) भग्न सरथ सारथी - रथ व मेघनाद गुप्त असून सुद्धां लक्ष्मणानें रथ व सारथी यांचा चुराडा केलाच.

हिं. *।नाना बिधि प्रहार कर सेषा ।राच्छस भयउ प्रान अवसेषा ।।५ ।।*
।रावनसुत निज मन अनुमाना ।संकट भयउ हरिहि मम प्राना ।।६ ।।
।बीर घातिनी छाडिसि साँगी ।तेज पुंज लछिमन उर लागी ।।७ ।।
।मुरुछा भई सक्तिके लागें ।तब चलि गयउ निकट भय त्यागें ।।८ ।।

म. *।करतां नाना प्रहार शेषें ।राक्षस उरे प्राण-अवशेषें ।।५ ।।*
।रावणसुत करि मनि अनुमाना ।संकट घोर! हरिल हा प्राणां ।।६ ।।
।वीरघातिनी शक्ती सोडत ।तेजपुंज लक्ष्मण-उरिं लागत ।।७ ।।
।शक्ति लागुनी पडतां मूर्च्छित ।जाइं निकट तो भीती त्यागित ।।८ ।।

अर्थ - शेषाने (लक्ष्मणाने) नाना प्रकारें प्रहार केले तेव्हां राक्षस प्राणावशेष राहिला (प्राण फक्त राहिले, मेला नाहीं इतकेच) ।।५।। तेव्हां रावणसुतानें मनांत अनुमान केलें कीं संकट घोर आहे ! हा माझे प्राण हरण करील (घेईल) ।।६।। त्यानें वीरघातिनी नांवाची (वीराना ठार मारणारी) (अमोघ) शक्ति सोडली, ती तेजोराशि (तेजपुंज) शक्ति लक्ष्मणाच्या छातींत लागली. ।।७।। शक्ति लागून (लक्ष्मण) मूर्च्छित पडतांच तो (मेघनाद) भीति सोडून जवळ आला. ।।८।।

टीका-चौ. ५-६-(१) गुप्त असलेल्या मेघनादाची शेषानें अशी दुर्दशा

केली कीं त्याच्यांत काहीं हालचाल करण्याची शक्ति राहिली नाहीं, नुसते प्राण देहांत होते इतकेच. त्यानें जशी सर्व कपिसेनेची दुर्दशा केली होती तशीच लक्ष्मणानें मेघनादाची केली. (क) रावणसुत - त्यानें मनात विचार केला कीं मी रावणाचा ज्येष्ठ सुत आहे, मी युद्धांत मरण्यास भीत नाही, पण मी मारला गेलो कीं माझ्या इतर बंधूस हा ढेकणांसारखे चिरडून टाकील व रावणाचा निर्वंश होईल, म्हणून वाटेल तें करून यावेळी मरण चुकविणें भागच आहे. या महा संकटातून वाचलो तर यज्ञ करुन मी अमर होऊं शकेन. हा इतका बलाढ्य वीर आहे अशी कल्पना आधीं असती तर आधी यज्ञ करुन मगच युद्धास आलो असतो.

चौ. ७-८ (१) वीरघातिनी - अशा प्रख्यात वीरांच्या मुख्य अमोघ आयुधाची विशेष नांवे असत. विष्णूच्या चक्राचे नांव सुदर्शन,गदेचें कौमोदकी, शिवाजीची तलवार भवानी, रावणाची तलवार चंद्रहास, रामाचे धनुष्य शाङ्र्ग, तसेच मेघनादाचें शक्ति हें आयुध 'वीरघातिनी' नांवाचे होते. वा.रा. रावणानें लक्ष्मणावर सोडलेल्या शक्तींचे वर्णन आहे तशीच ही तेजोमय होती. 'अष्टघंटां महास्वना ज्वलन्तीमिव तेजसा...जिव्हेवोरगराजस्य दीप्यमाना महाद्युति,' (वा.रा. ६।१००) - तेजाच्या ज्वाळाच जशा तिच्यांतून निघत होत्या, शेषाच्या जिव्हेसारखी अति प्रकाशमय होती. (क) लक्ष्मणाला शक्ति कां लागली ? व पुढें रावणाची शक्ति लागल्यावर तिला प्रभूनीं जशी आपल्या शब्दानीं घालविली व लक्ष्मण तत्क्षणीं काहींही न झाल्याप्रमाणे उठले, तसें प्रभूनीं येथे कां केले नाही ? लक्ष्मणाला ही शक्ति लागून तो मूर्च्छित पडणें ही एक सहेतुक अवतारलीला आहे. या एका लीलेनें अनेक गोष्टी साधावयाच्या आहेत. -१ कालनेमीचा नाश. -२ मकरीचा वध व शापमुक्ति -३ भरताच्या सामर्थ्याची जाणीव करुन देणे. -४ हनुमंताला आपल्या सामर्थ्या विषयी थोडा अहंकार उत्पन्न झाला आहे तो घालविणे. इत्यादी अनेक गोष्टी साधावयाच्या आहेत, म्हणून प्रभूंनीं शक्तिला घालविली नाही. लक्ष्मणाला शक्ति का लागली याचे कारण आरंभीच टीकेत दाखविलें आहे कीं त्यानें रामप्रतापाचा आश्रय-आधार घेतला नाहीं व स्वतःच्या बळाच्या भरवशावरच युद्ध केले. या दुःखदायक घटनेवरुन साधकानीं योग्य तो उपदेश घ्यावा हाही एक हेतू आहेच. (ख) जाइ निकट तो भीती त्यागित -

या पूर्वी इंद्रजित लक्ष्मणाजवळ जाण्यास घाबरत होता. मेला की मूर्च्छा आली आहे पाहावें व मूर्च्छित असल्यास तसाच उचलून न्यावा, या हेतूनें जवळ आला. तेथे नेल्यावर मेला तर चांगलेच न मेला तर ओलीस ठेऊन घ्यावा. सीता रावणाला देऊन पराजय मान्य करून परत जात असले राम तरच यास परत द्यावा हा लंकेत नेण्यात हेतु आहे पण हे एका क्षणात कळेल.

हिं. दो. । मेघनाद सम कोटि सत जोधा रहे उठाइ ।।
। जगदाधार सेष किमि उठै चले खिसिआइ ।।५४।।

म.दो. । मेघनाद सम कोटि शत सुभट बघति उचलून ।।
।। जगदाधार शेष कसा उचले, जाति चिडून ।।५४।।

अर्थ - मेघनाद व त्याच्यासारखे अगणित (कोटि शत) महावीर लक्ष्मणाला उचलण्यास प्रयत्न करुं लागले, पण जगाचा आधार शेष (लक्ष्मण) असल्यानें त्याना कसा उचलतां येणार ? उचलू शकले नाहींत, व दांत ओठ खात, लज्जित होऊन, पाय आपटीत) चिडून परत गेले. ।।दो. ५४।।

टीका. (१) मेघनाद सम कोटिशत - मेघनादानें प्रथम उचलण्याचा प्रयत्न केला पण उचलेना, तेव्हां त्याच्यासारखेच बलवान अनेक वीर एकदम उचलू लागले पण त्यानींहि हात टेकले. पार्वतीला शंका येईल म्हणून आधींच सांगून ठेवलें कीं ज्याच्या एका शिरावर ब्रह्मांड रजःकणासारखे राहतें त्या शेषावतार लक्ष्मणास त्या ब्रह्मांडातील एक अतिसूक्ष्म रजःकण कसा उचलूं शकेल. प्रभुकृपेशिवाय कोणीच उचलूं शकणार नाही. ज्यांना एका माकडाचा पाय हालवतां आला नाहीं ते शेषावतार लक्ष्मणाला कसें उचलू शकतील ?

हिं. ।सुनु गिरिजा क्रोधानल जासू।जारइ भुवन चारि दस आसू।।१।।

।सक संग्राम जीति को ताही।सेवहिं सुर नर अग जग जाही।।२।।
।यह कौतुहल जानइ सोई।जा पर कृपा राम कै होई।।३।।
।संध्या भइ फिरि द्वौ बाहनी।लगे सँभारन निज निज अनी।।४।।

म. *।श्रुणु गिरिजे क्रोधानल ज्याचा।करी दाह चौदा भुवनांचा।।१।।*
।कोण जिंकी संग्रामीं त्याला।सेविति सुर नर अग जग ज्याला।।२।।
।हें कौतूहल कळे तया ही।राम कृपा करतात जया ही।।३।।
।सांज वेळि फिरल्या वाहिनी।गणूं लागले निज निज अनी।।४।।

अर्थ -गिरिजे ऐक! ज्याचा क्रोधाग्नि चौदा भुवनानां (केव्हांच) जाळून टाकतो त्याला युद्धांत कोण जिंकु शकणार ? ज्याची सेवा सुर नर व स्थावर जंगम सर्व करतात त्याला कोण जिंकणार ? १-२।। या कौतुकांतील (लीलेंतील) रहस्य त्यालाच कळतें की राम ज्याच्यावर कृपा करतात ।।३।।संध्याकाळ झाली तेव्हां (दोन्ही) सैन्यें परत फिरली, आणि (सेनाप्रमुख) आपापल्या सेनेची गणती करूं लागले. ।।४।।

टीका. चौ-१-३(१) क्रोधानल ज्याचा.....भुवनांचा..... सृष्टीच्या प्रलयाच्या वेळी शेष आपल्या हजार मुखानीं गरळ रुपी अग्नि ओकूं लागतो व त्यानें ब्रह्मांड जळून भस्म होते, असा ज्याच्या क्रोधाचा प्रभाव आहे त्याला एक क्षुद्र निशाचर कसा जिंकूं शकेल ? हि शक्ति लागून लक्ष्मणाचा पराजय झाला असें वरवर दिसलें तरि तें सत्य नव्हे, ही एक अवतारलीला आहे व या लीलेंतील हेतु राम कृपा करतील ज्याच्यावर त्यालाच कळणार. काहीं हेतु पूर्वी यथामति दाखविले आहेतच. महेश म्हणतात तू गिरिजा !तुला यातील हेतु कसे कळणार ? तुझ्यावर अजून रामकृपा पूर्ण झालेली दिसत नाही.

चौ. ४-(१) सांजवेळिं फिरल्या वाहिनी. - या चौपाईच्या दोन्हीं चरणांत १।१ मात्रा कमी आहे. भाव हा कीं राक्षसांस आज मोठा जय मिळाला असला तरी एका माणसाचा देह उचलतां आला नाही. हा मोठा पराजयच झाला. याबद्दल खेद, पश्चाताप व आश्चर्य यानीं निशाचर सेना

लज्जित व चकित होऊन जात आहे. कपिसेना घाबरुन शोकाकुल झाली आहे. (क) गणूं लागले निज निज अनी - रोजच सायंकाळी सैन्य परत आल्यावर गणती केली जाते हें येथे महत्वाच्या ठिकाणी उल्लेख करुन सुचविले. वाहिनी - सेना - अनी

द्वितीय युद्ध व मेघनाद लक्ष्मण प्रथम युद्ध समाप्त

'लक्ष्मण-शक्ति' प्रकरण (५५/५-६२/४)

हिं. *।व्यापक ब्रह्म अजित भुवनेश्वर।लछिमन कहाँ बूझ करुनाकर।।५।।*
।तब लगि लै आयउ हनुमाना।अनुज देखि प्रभु अति दुख माना।।६।।
।जामवंत कह बैद सुषेना।लंकाँ रहइ को पठई लेना।।७।।
।धरि लघुरुप गयउ हनुमंता।आनेउ भवन समेत तुरंता।।८।।

म. *।व्यापी ब्रह्म अजित भुवनेश्वर।लक्ष्मण कुठें ? पुसति करुणाकर।।५।।*
।तों हनुमान घेउनी आले।अनुज बधुनि प्रभु सुदु :खि झाले।।६।।
।म्हणे जांबवान् जाउनि आणा।लंकावासी वैद्य सुषेणा ।।७।।
।गेला हनुमान् लघु रुपानें।गृहासहित आणला क्षणानें ।।८।।

अर्थ - सर्व व्यापक, ब्रह्म, अजित व सर्व भुवनांचे ईश्वर असून करूणाकर (रघुपति) विचारतात कीं लक्ष्मण कुठे आहे ?।।५।। इतक्यात हनुमान लक्ष्मणास घेऊन आले. अनुजाला पाहतांच प्रभु अति दुःखी झाले ।।६।। जांबवान म्हणाला कीं लंकेत राहणाऱ्या सुषेण वैद्याला कोणी जाऊन आणा ।।७।। हनुमान लघुरुप घेऊन गेला व एका क्षणांत घरासुद्धाच त्याला घेऊन आला. ।।८।।

टीका - चौ. ५-६ -(१) व्यापी ब्रह्म अजित भुवनेश्वर - व्यापी - व्यापक या सर्व विशेषणांनीं सुचविलें की सर्व हृदयांत राहून सर्वांना प्रेरणा देणारे तेच असल्यानें त्यांच्याच प्रेरणेने ही लीला झाली आहे, ते सर्वज्ञ, सर्व शक्तिमान प्रभू सर्व जाणतात, इच्छामात्रें लक्ष्मणाची मूर्च्छा उडवूं शकले असते पण करुणाकर-करुणासागर असल्याने अनेकांवर करुणा करावयाची

आहे.करुणासागर असल्याने मनुष्य भावाने अज्ञानी अतिप्रेमळ वडील भावाप्रमाणे चिंतातुरासारखे विचारले, - कारण की सर्व सैन्य आले व लक्ष्मण आला नाही, यामुळें चिंता उत्पन्न झाली की काही तरि अनिष्ट प्रकार घडला असावा. येथे दाखविलें की रघुनाथाचें लक्ष्मणावर अति प्रेमळ मातेसारखे प्रेम होते. लक्ष्मण कुठें आहे असें विचारलें तोंच हनुमान लक्ष्मणास उचलून घेऊन आल्यामुळें उत्तर देण्याची जरुर राहिली नाही, पण ते दृश्य पाहून कशाप्रकारचें दु:ख झाले असेल आणि शोक केला असेल याची अल्पशी कल्पना येण्यास प्रेमळ मातृहृदयाच्या भूमिकेतून विचार करावा. नेत्र अश्रूंनी भरले, सर्वांग थरथर कापूं लागले, अंगाला घाम सुटला, हातातलें धनुष्य संभाळणे कठीण झाले, व म्हणाले की मी हे काय पाहतो ! सर्व लक्षणसंपन्न माझ्या लक्ष्मणाची ही दशा ! आणि मी रघुवीर असून, माझ्या हातात धनुष्य असतां ! हें माझ्या वीर्याला शौर्याला लज्जास्पद नाहीं असें कोण म्हणेल ? काय ही दशा लक्ष्मणाची ! जो लक्ष्मण विजयी होऊन माझ्या पायांस वंदन करण्यास सर्वांच्या आधी यायचा-आज त्याला खांद्यावर उचलून आणण्याची पाळी यावी ना ! इ.इ.'परं विषादमापन्नो विललापाकुलेंद्रिय:' (वा.रा. ३-२।३०) व पूर्वीच्या श्लोकांतील वर्णनाचें सार येथे 'सुदु:खि अति दु:खी झाले' याने सांगितले आहे. (क) प्रभु शब्द घालून श्रोत्या वक्त्यांस सावध करुन ठेवले कीं रघुपति मनुष्यासारखे दु:खी झाले असले तरी त्यांस मनुष्य मानू नका, ते प्रभु आहेत. 'म्हणति राम करि विचार ताता ! तू कृतांत भक्षक सुरपाता' (८४।६) असें पुढल्या वेळीं म्हटले तसे या वेळी म्हणता आलें असतें, परंतु नरलीला करावयाची आहे म्हणून लक्ष्मणाला शुद्धीवर आणला नाही. जो लक्ष्मण शेकडों मेघनादाना उचलता आला नाही त्याला एकट्याला कपीनें उचलून आणला हे एक आश्चर्य दाखवून सुचविलें की ही मूर्च्छा सुद्धा नरलीला आहे-

चौ. ७-८-(१) लंकावासी वैद्य सुषेणा. लंकेतून सुषेण वैद्याला आणण्याची आज्ञा हनुमन्नाटकांत रघुनाथाने दिली आहे. मेघनादाची शक्ति लक्ष्मणास लागल्याचा उल्लेख वा.रा. नाही. वा.रा.स. ७४ पहिल्यावेळीं जांबवंतानेच औषधि व स्थान सांगून हनुमंतास पाठविला आहे. लक्ष्मणास रावणाची शक्ति लागल्यावर सुषेण वानराने औषधि सांगितली व हनुमान पुन्हां गेला आहे. वैद्यांची भावना - पूर्वी वैद्य हा विचार करीत नसत कीं हा

आपल्या राजाचा मनुष्य कीं राजाच्या शत्रूचा मनुष्य जो कोणी बोलावील त्याच्याकडे जाऊन रोग्याची पीडा व रोग हरण करण्याचा प्रयत्न मनापासून करणें हे आपले कर्तव्य असें वैद्य मानीत असत, व राजे लोक सुद्धां या बाबतीत ढवळाढवळ करीत नसत. सुषेण वैद्याला नेला हें रावणास कळलें नसेल असें नाही, पण तो इतका दुष्ट महा वैरी असून सुद्धां त्यानें सुषेणाला दंड शिक्षा केली नाही. हनुमान औषधी आणण्यास गेला हें ज्याला गुप्तहेरांकडून कळलें त्याला सुषेणास नेल्याचे व परत पोचविल्याचें वगैरे सर्व कळणारच, पण त्यानें सुषेणाला काही केले नाही. हे श्लाघनीय नाहीं असें कोण म्हणेल ?

चौ. ८-(१) गेला हनुमान लघुरुपानें - आणि घरासहित सुषेणाला आणला, ते घर वगैरे सर्वांनां लघुरुप देऊनच आणला असें मानणे भाग आहे. ज्या हेतूनें जातानां लघुरुप घेतलें त्या हेतूच्या सिद्धीसाठीं परत येतानां सुद्धां लघुरुपानेच कोणास दिसणार नाहीं अशा रीतीने आणणे जरुरच होते. (क) कालकेतु सारखा निशाचर प्रतापभानु राजा झोपलेला असतां त्याच्या घोड्यासह ७० योजनें दूर एका क्षणांत घेऊन येतो, व वेशी बंद असलेल्या राजधानीत सर्वत्र पाहरे असून आत शिरतो, राजवाड्याचे दरवाजे बंद असतां झोपलेल्या राजाला राणीच्या शेजारीं नेऊन ठेवतो व परत जातो हें जेथे शक्य आहे, तेथे अष्टमहासिद्धि दासी असलेला हनुमान सुषेणाला घरासुद्धां अति लघुरुप देऊन आणील यांस नवल काय? म्हणून इतर कल्पनांचे मनोरे उभारीत बसण्याची आवश्यकता नाही व तें अप्रयोजकपणाचे ठरेल. जाताना लघुरुपांने गेला या उल्लेखानेंच सुचविले आहे की येताना सुद्धा लघुरुपानेच आला. अन्यथा लघुरूपानें जाण्याचा उपयोग काय ? (ख) सुषेणाकडे जाऊन त्यास सुबेल शैलावर शक्य तों त्वरेने आणणे जरूर होते. लघुरूप न घेतां व लघुरूपानेंच नेण्याचा प्रयत्न केला नसता तर राक्षसांशी युद्धाचा प्रसंग आला असता व किती वेळ मोडला असता याचा नेम नव्हता. सुषेण निजलेला होता, जागा करुन आणावा तर आवाज होऊन विघ्न उपस्थित होईल, खाटे सुद्धांच आणला व आल्यावर त्यानें सांगितले कीं औषधांचा बटवा घरांत राहिला, तर पुन्हां वेळ मोडावा लागणार, नाकबूल झाला जागा करुन कीं सगळेच आटोपले, म्हणून घरासुद्धा झोपलेलाच अति लघुरूप देऊन आणला. मानसांतील हनुमान अधिक दक्ष व अधिक दूरदर्शी

ठरतो. हनुमन्नाटकांत लघुरुप घेऊन गेल्याचा उल्लेख नाहीं व खाटेसह आणला आहे. गोस्वामी अधिक व्यवहारदक्ष, अधिक रामसेवा तत्पर व अधिक दूरदर्शी हें सिद्ध झाले. इकडे आणल्यावर त्यास पूर्वरुप दिलें व सुषेण झोपेंतून जागा झाला.

हिं. दो. । राम पदारबिंद सिर नायउ आइ सुषेन ।।
।।कहा नाम गिरि औषधी जाहु पवनसुत लेन ।।५५।।

म.दो. । ये सुषेण नमि मस्तका राम-सरोरुह -पायिं ।।
।।कथित नाम गिरि औषधी आण पवनसुत ! जायि ।।५५।।

अर्थ - सुषेणानें येऊन रामाच्या कमलांसारख्या पायांवर मस्तक नमविलें आणि पर्वताचें नांव व औषधीचें नांव (वगैरे) सांगून सांगितलें कीं हे पवनसुता ! जा (जाहु) व औषधी आणा ।। दो. ५५।।

टीका -(१) मानसांत असें स्पष्ट दिसतें की रघुपति शोकाकुल झाल्यानें शोक चिंता करण्याशिवाय त्यानीं इतर काहीं केले नाही. जांबवंतानेच सुषेणास आणण्याची आज्ञा दिली, हनुमान स्वतःच्या इच्छेनें गेला व सुषेणास घेऊन आला. औषधी आणण्यास जाण्याची आज्ञा सुषेणानें दिली हें येथें दोह्यांत स्पष्ट सांगितलें, म्हणून येथें इतर ग्रंथातले आधार व गीतावलीचा आधारही घेतां येत नाहीत. गीतावलींत लंकेत जाऊन सुषेणाला आणण्याची आज्ञा रामचंद्रानीं दिली आहे. (गीता. ६।९।१ पहा) (क) करुणाकर शब्दाची प्रचीती सुषेणास प्रथम मिळाली. त्यानें रामचरणांवर मस्तक ठेवलें हें त्याचें अहोभाग्य ! (ख) पवनसुत शब्दानें सुचविलें कीं हें पावन कार्य सिद्धीस नेण्यास तूंच योग्य आहेस. पवनसुत शब्दानें हनुमंताच्या शीघ्रगतीचा बोध येथें होऊं शकत नाही. वायूची गति एका तासांत ३०।४० मैल झाली तर फार मोठें वादळ होते. जो मनोजच आहे त्याच्या गतीचें मोजमाप वायूच्या गतीनें करणें अगदी अनुचित ! मनाची गति (जव) कुठे. ? व वायूची कुठे? मकरी, कालनेमी, तो पर्वत व त्यावरील रक्षक यानां पावन

करणार आहेच.

हिं. *।रामचरन सरासिज उर राखी।चला प्रभंजनसुत बल भाषी।।१।।*
।उहाँ दूत एक मरमु जनावा।रावनु कालनेमि गृह आवा।।२।।
।दसमुख कहा मरमु तेहिं सुना।पुनि पुनि कालनेमि सिर धुना।।३।।
।देखि तुम्हहि नगरु जेहिं जारा।तासु पंथ को रोकन पारा।।४।।

म. *।रामचरणसरसिज उरिं राखुनि।निघे प्रभंजनसुत बल भाषुनि।।१।।*
।तिथें हेर करि मर्म निवेदन।कालनेमि गृहिं आला रावण।।२।।
।दशमुख वदत, मर्म त्या कळे।कालनेमि शिर बहु पिटि बळें।।३।।
।देखत तुम्हां नगर जो जाळी।तत्पथ कोण रोखि कधिं काळी।।४।।

अर्थ - रामचरणकमलें आपल्या हृदयांत ठेऊन प्रभंजन (वायु) सुत आपलें बळ वर्णन करुन निघाला. ।।१।। व तिकडे हेरानें सर्व मर्म रावणास सांगितले तेव्हा रावण कालनेमीच्या घरी आला. ।।२।। दशमुखानें (कार्य) सांगितले व कालनेमीला मर्म कळलें व त्यानें आपलें मस्तक पुष्कळवेळां जोरानें पिटले. ।।३।। (व म्हणाला कीं) तुमच्या देखत ज्यानें नगर जाळलें त्याचा मार्ग कोणी कधीकाळी तरि रोखू शकेल काय ? (शक्यच नाही) ।।४।।

टीका-चौ. १-(१) प्रभंजनसुत - प्रभंजन - सोसाट्याचा, मोडतोड करणारा वादळी वारा. याने सुचविलें की मोडतोड फोड करणार. (क) बल भाषुनि - आपल्या बळाचा पाढा वाचून दाखवून. गीतावली लं.कां. पद ८चा सारांश -"चंद्रास वस्त्रसा पिळुनी आणीन सुधा क्षणमात्रें ।। व्यालांस वधुनि पाताळीं आणीन सुधाघट आतां ।। भेदून भुवनभानूला हकलून, राहु बसवीन ।। (सूर्याला उगवू देणार नाही) सुर वैद्या पकडून येथे आणीन तरी मी दास ।। मृत्यूस नीच मूषकसा अपटून ठार मी करतो" इत्यादी येथें घेतां येईल, मात्र तेथील 'आपल्या प्रतापाने' व 'आपण आज्ञा दिली तर' ही वचनें येथें घेता येणार नाहींत. येथे हनुमंताने रामप्रतापाचें स्मरण केले नाहीं, किंवा भगवंतास नमस्कार ही केला नाहीं, इतर कोणालाही नमन केले नाहीं आणि

नुसतेच स्वतःचे बळ वर्णन केलें, परिणाम असा झाला कीं अनेक विघ्नें आली आणि कार्य जितक्या लवकर करीन म्हणून म्हटलें त्याच्या कितीतरी पट वेळ लागला. अभिमानांकुर उगवलेला पुढें भरतभेटींत स्पष्टच दाखविला आहे. रामचरणीचे ध्यान मात्र केलें.

चौ. २-(१) हेर करि मर्म निवेदन - मेघनाद लंकेत जाऊन रावणास समाचार कळल्यावर त्यानें सुवेल शैलावर गुप्त हेर ठेवले. त्यांच्या कडून सुषेण वैद्याला नेल्याची व त्यानें सांगितलेल्या पर्वताकडे हनुमान औषधी आणण्यासाठी गेल्याची इत्थंभूत बातमी रावणास सांगितली, (क) कालनेमि - गृहिं रावण आला - कालनेमी हा एक राक्षस होता, तो तारकासुराचा एक प्रमुख सेनापति होता. (गी.ल.को.) कालनेमी कथा वा.रा. नाही. अ.रा.व. आ.रा. यांत आहे, पण तो कोठें राहात होता याचा उल्लेख नाही. तो लंकेतच राहात होता असें मानल्यास, हनुमंताच्या पाठीमागून लंकेतून निघून, पुढे जाऊन हनुमंताच्या वाटेत माया प्रपंच रचना केली असें ठरते. म्हणजे त्याची गति हनुमंतापेक्षां जास्त होती हें सिद्ध होते. तो हनुमंताच्या र स्त्याजवळच राहात होता असे मानल्यास रावणाची गति हनुमंतापेक्षा जास्त ठरते. रावण रात्री आपल्या घरी आला हे पाहूनच तो मनांत दचकला असेल.

चौ. ३-४- (१) दशमुख वदत मर्म त्या कळे - या पुढील चरणांत १।१ मात्रा कमी आहे. मारीच प्रसंगांतही 'शस्त्री मर्मी शठ शब्द धनी' या चौपाईत अशाच मात्रा कमी आहेत. तेथील भावच येथे आहे. कार्य काय करावयाचें हें कळतांच त्याच्या छातीत धस्स झालें, रावण आला नसून माझा काळच जवळ आला असें त्यास वाटलें. याचें ऐकावें तर हनुमान मारणार, न ऐकावें तर हा दुष्ट आतां येथेच मारील, असें वाटलें व मरणाच्या भयानें किंकर्तव्यमूढ व स्तंभित झाला. छातीत धडकी भरली व भयविषादांमुळें बोलवेना. 'उभय परी पाही निज मरणा' (३।२६।५)तरीपण मस्तक बडवून घेतल्यावर मरण चुकविण्याचा प्रयत्न एकदां करुन पाहतो. (क) देखत तुम्हां नगर जो जाळी - तुम्ही माझ्या अनंत पटीनीं बलवान असून तो लंकादहन करीत असतां त्यास रोखूं शकलां नाहींत, मग मी त्याचा मार्ग आडविण्याचा प्रयत्न केला तरि तो कसा सफळ होईल ? मनांत म्हणतो की. त्याच्या हातून

मरण हें फळ मात्र मिळेल.

हिं. *।भजि रघुपति करु हित आपना।छाँडहु नाथ मृषा जल्पना।।५।।*
।नील कंज तनु सुंदर स्यामा।हृदयँ राखु लोचनाभिरामा।।६।।
।मैं तैं मोर मूढता त्यागू।महा मोह निसि सूतत जागू।।७।।
।काल ब्याल कर भच्छक जोई।सपनेहुँ समर कि जीतिअ सोई।।८।।

म. *।रघुपति भजुनी स्वहित साधणें।सोडा नाथ! मृषा जल्पणें ।।५।।*
।नीलकंज तनु सुंदर शामा।हृदयिं धरा लोचनाभिरामा।।६।।
।मी तूं मम हि मूढता त्यागा।महा मोह निशिं निजतां जागा।।७।।
।कालव्याला भक्षक जोही।स्वप्निं समरिं जिंकवे किं तोही।।८।।

अर्थ - रघुपतीला भजून आपलें हित साधा, नाथ ! मिथ्या (खोटी) बडबड करणें सोडा ।।५।। व नीलकमला सारखें सुंदर श्याम शरीर असलेले व जे नयनांना आनंद देणारे आहेत त्यांस हृदयांत ठेवा ।।६।। मी तूं आणि माझे हा महामूर्खपणा (मूढता) सोडा आणि तुम्ही महा मोहरुपी रात्रींत झोपलेले आहांत ते (आतां तरि) जागे व्हा. ।।७।। काळरुपी व्याळाला (भुजंग) किंवा मत्त हत्ती जो भक्षण करतो त्याला युद्धांत जिंकणें (तुम्हाला) स्वप्नांत तरी शक्य आहे काय? ।।८।।

टीका. चौ.५-६-(१) रघुपति शब्दानें सगुण साकार भगवंताचा बोध केला. भजुनी - शरण जाऊन - हित - ऐहिक ऐश्वर्यादि व पारमार्थिक हित - मोक्ष. नाथ - तुम्हीं अगणित निशाचरांचे नाथ आहांत, पण रघुपतीला शरण न गेल्यास तुमचीच अनाथासारखी दशा होईल, व सर्व निशाचर वंश अनाथ होईल. (क) मृषा जल्पणें-नुसत्या अहंकारजनित खोट्या बडबडीचा कांही उपयोग होणार नाही. (ख) ल.ठे. या चौपाईत ।।१ मात्रा कमी ठेऊन दाखविलें कीं रावणाच्या अहंकाराचा भावी दुष्परिणाम मनांत येताच कालनेमीची छाती दया, भय, विषाद इत्यादि विकारानीं दडपली गेली व तो कळवळला. (ग) शरण जाण्यास सांगून नंतर सांगतो कीं रघुपतीच्या

नीलकमल श्याम सुंदर रुपाचें ध्यान करा म्हणजे सर्व प्रकारचे सुख व आनंद भरपूर मिळेल, अन्यथा दुःखांच्या आगींत पडावे लागेल.

चौ.७-८(१) मी तूं मम हि मूढता त्यागा - 'मी माझें तूं तुझें चि माया । करते जी वश जीव निकाया' (३।१५।२) अविद्या मायेचा त्याग करण्यास सांगितला. भाव हा आहे कीं तुम्हीं एक अज्ञानी जीव आहांत, व रघुपति ईश्वर आहेत. 'जीव किं ईश समान' त्या सीतेवरील ममतेमुळें तुम्ही आपला नाश करुन घेत आहांत. म्हणून अहंता आणि ममता (मी-मम) यांचा त्याग करा. (क) महा मोह - रघुपति मनुष्य आहे असें जे तुम्हांला वाटते तो तर महामोह आहे, हीच अंधारी रात्र आहे या रात्रींत तुम्ही झोपलेले आहांत व मी महा प्रतापी, मी शहाणा, माझ्या सारखा बलवान कोणी नाहीं इ. जें तुम्हांला वाटतें ते केवळ स्वप्न आहे. म्हणून म्हणतो कीं अजून तरी जागे व्हा. रघुपतिला नर समजूं नका. ते भगवान परमेश्वर आहेत. (ख) कालव्याला भक्षक - व्याल - भुजंग व मत्त हत्ती असे दोन अर्थ आहेत. 'कालमत्तेभ सिंह' (मं श्लो.-१) यांत काळरुपी मत्त हत्तीला मारणारा सिंह असेच म्हटलें आहे. म्हणून व्याल - मत्त हत्ती, दुष्ट गज हा अर्थ घेणेच चांगले. 'व्यालो दुष्टगजेपि' (हैमः) हत्ती कितीही मत्त झाला तरि सिंहाला जिंकू शकत नाहीं.

हिं.दो । सुनि दसकंठ रिसान अति तेहिं मन कीन्ह बिचार ।।
।। राम दूत कर मरौं बरु यह खल रत मल भार ।।५६।।

म.दो. । ऐकुनि दशमुख रुष्ट अति, तो मनिं करी विचार ।।
।।रामदूत-करिं मरुं बरें हा खल रत मलभार ।।५६।।

अर्थ - तें ऐकून दशानन अति रुष्ट झाला. (तेव्हा) त्यानें (कालनेमीनें) विचार केला की हा खल मलभार रत (पापांचे ओझें अति प्रिय वाटणारा) आहे, म्हणून रामदूताच्या हातानीं मरावें हेंच बरे।। दो.५६।।

टीका-(१) दशमुख रुष्ट अति - दहां मुखें लाल झाली, वीस डोळे

लाल करुन वटारुन कालनेमीकडे पाहूं लागला. मारीचाने जो विचार केला तोच हा करीत आहे. अति दुष्ट अति पापी रावणाच्या हातून मरुन दुर्गति प्राप्त होईल, त्यापेक्षां रामदूताच्या हातानें मेलो तर सद्‌गति तरि प्राप्त होईल. कालनेमीनें जो उपदेश केला त्यावरुन ठरलें कीं तो मारीचा सारखाच रामभक्त आहे. हा सुद्धां मारीचा सारखा अति मायावी आहे.

हिं. *।अस कही चला रचिसि मग माया।सर मंदिर बर बाग बनाया।।१।।*
।मारुतसुत देखा सुभ आश्रम।मुनिहि बूझि जल पियौं जाइ श्रम।।२।।
।राक्षस कपट बेष तहँ सोहा।मायापति दूतहि चह मोहा।।३।।
।जाइ पवनसुत नायउ माथा।लाग सो कहै राम गुन गाया।।४।।

म. *।जाइ वदुनि पथिं माया रचितो।सर मंदिर वर बाग बनवितो।।१।।*
।मारुत सुत पाही शुभ आश्रम।मुनि आज्ञे जळ पिऊं पळे श्रम।।२।।
।राक्षस तिथें कपटमुनि बसतां।मोहुं पाहि मायापति-दूता।।३।।
।जाइ पवनसुत नमवी माथा।तो सांगे हि राम-गुण-गाथा।।४।।

अर्थ - (तसें त्यास) सांगून तो निघाला आणि (हनुमंताच्या) मार्गात त्यानें मायिक रचना केली. एक तलाव, (शिव) मंदिर व उत्तम बगीचा बनविला. ।।१।। मारुतसुतानें शुभ आश्रम पाहिला व वाटलें कीं मुनीच्या परवानगीनें पाणी पिऊं म्हणजे श्रम नष्ट होतील. ।।२।। तो राक्षस तेथें कपटमुनी बनून बसला असतां माया पतीच्या दूताला मोहूं पाहात आहे. ।।३।। पवनसुतानें जाऊन नमस्कार केला व तो (कपटमुनि) रामगुणकथा सांगू लागला. ।।४।।

टीका. चौ-१(१) वदुनि - मागल्या दोहांत कालनेमीनें रावणास काहींही सांगितलें नाहीं तरी येथें म्हटलें कीं वदुनि (अस कहि) म्हणून 'ठीक आहे' असें रावणास त्यानें सांगितलें असा अर्थ करणें भाग आहे. जाइ - आपल्या घरून निघाला व हनुमंताच्या द्रोणगिरीला जाण्याच्या मार्गात गेला. यावरुन ठरतें कीं त्या पर्वताचें नांव वगैरे रावणाने याला सांगितले,

कालनेमीनें ज्या ठिकाणी मायारचना केली तें स्थान कोणते. याविषयी ग्रंथांत व टीकाकारांत मतभेद आहेत. पण आनंद रामायणांत उल्लेख आहे कीं ही रचना हिमालयाच्या पायथ्याशीं केली. हें म्हणणें अधिक व्यवहार्य वाटते. कारण कीं हनुमान कोणीकडूनही आला तरि हिमालय ओलांडून पलीकडे जाणें भागच होते. वा.रा.स. ७४ मध्ये जो औषधिपर्वत वर्णिला आहे तो हिमालय व कैलाश यांच्यामध्यें होता. 'हिमवन्तं नगश्रेष्ठं हनुमन् गन्तुमर्हसि ।।२९।। ततः कांचनमत्युच्चं ऋषभं पर्वतोत्तमम् ।।कैलासशिखरं चापि द्रक्ष्यस्यरिनिषूदन ।।३०।। तयोः शिखरयोर्मध्ये प्रदीपृमतुल प्रभं । सर्वोषधियुतं वीर द्रक्ष्यस्योषधि पर्वतम् ।।३१।। हिमालयाचें कांचनमय अति उच्च असे शिखर जो ऋषभपर्वत आणि कैलासशिखर यांच्यामध्यें हा औषधिपर्वत होता असें साधार ठरले. यालाच द्रोण पर्वत, द्रोणगिरि असें अनेक कवीनीं म्हटलें आहे. कांचनमय पर्वत म्हणजे हल्लीं ज्यास कांचनगंगा म्हणतात तोच पर्वत असला पाहिजे. या प्रमाणें कैलास शिखर, औषधिपर्वत (द्रोणगिरि) आणि ऋषभ पर्वत (कांचनगंगा) या तीन पर्वतांच्या सरळ रेषेंतून दिशा निश्चिंत झाल्यानें हिमालयाच्या जवळ सरमंदीर वर बाग (विस्तीर्ण व मनोहर) बनविणे अधिक उपयुक्त व दूरदर्शीपणाचें ठरेल. तलाव व बाग विस्तीर्ण व मनोहर करणें आवश्यक होतेच. त्याप्रमाणें मंदिर सुद्धां विशाल, अति उंच व सुंदर बनविले असेलच. हिमालयाच्या भागात राहणरा मुनि आहे असें ठरल्यावर जितका विश्वास बसेल तितका अयोध्येच्या किंवा दुसऱ्या शहराजवळ राहणारा वर बसणार नाही.

(२) माया रचना केली असें आधीं सांगून नंतर 'सर मंदिर वर बाग बनवितो' असें म्हटलें असल्यानें तिन्ही गोष्टी त्यानेच निर्माण केल्या हें ओघानेच ठरले. शिष्य व स्वतःचे मुनिरुप, तेथील सर्व वस्त्र पात्र इत्यादि सर्व मायिकच बनविले. तलाव व मंदिर तेथे आधीपासूनच होतें व फक्त बाग मायिक केला वगैरे कल्पना योग्य नाहीत. अशा कल्पना एका अडचणींतून सुटण्यासाठी केल्या जातात. नवीन तलाव बनविल्या बरोबर त्यातं मकरी कशी व कुठून आली हा एक प्रश्न भेडसावतो. त्या अप्सरेला शाप व शापानुग्रह असल्याने ती त्या सामर्थ्याने तेथे तत्काळ उत्पन्न झाली असें मानणें चुकीचे ठरणार नाही. किंवा मुनीनेंच त्या तलावांत मकरी मीन वगैरे

जलचर निर्माण केले. हनुमान पाणी पिण्यास गेल्यावर मकरीनेंच त्यास पकडावा व त्याच्या कार्यात विलंब व्हावा हा त्याचा हेतु असणारच.मकरीची निर्मिति होतांच शापानुग्रह असलेली ती अप्सरा एका मकरीत प्रविष्ट झाली, असें मानणें अधिक सयुक्तिक ठरते, व अशा प्रकारें अडचणीचा प्रश्न सुटतो. (क) अयोध्येच्या जवळच कुठें तरि एक मकरी तलाव व जवळच हनुमंताचे मंदिर आहे, त्यावरुन तेंच हें कालनेमीनें माया निर्माण केली ते स्थान असावें व तलाव नैसर्गिक असला पाहिजे असें काहीं टीका-टीकाकार म्हणतात, पण कोणत्याही ग्रंथाचा आधार देत नाहींत, म्हणून नुसत्या मकरी तलाव या नामसादृश्यानें त्यांचे म्हणणें सत्य मानून आनंद रामायणाचा आधार न मानणें सांप्रदायाभिमानी असतील त्यानांच योग्य वाटेल, पण तो दुरभिमानच !

चौ.-२-(१) मारुतसुत पाही शुभ आश्रम - मारुत सुत शब्दानें सुचविलें कीं या आश्रमांत कोणाला तरि ठार मारण्याचें कार्य केलें जाणार-प्रथम पवनसुत होता. निघतानां प्रभंजनसुत झाला, व तोच आतां आश्रम दिसताच मारुतसुत बनला-आपल्या वेगानें उत्पन्न होणाऱ्या प्रंभजनानें आश्रमाची नासाडी, मोडतोड होऊं नये म्हणून आपला वेग कमी केला. अद्याप या प्रकरणांत हनुमान शब्द एकदांही वापरला नाही, हे लक्षांत असावे. भाव हा की बुद्धिमतांवरीष्ठ वगैरे गुण सध्यां लुप्त झाले आहेत. याची प्रत्यक्ष प्रतीति म्हणजे हा आश्रम मायेने, रामकार्याचा विनाश करण्यासाठीं एका कपटी राक्षसानें निर्माण केलेला असून मारुतीला तो दुरुन पाहतांच शुभ वाटला, कपट ओळखतां आले नाही एवढेंच नव्हे तर श्रम झाले असे वाटूं लांगले व तहान लागली. ज्यानें सागरात गुप्त असलेल्या छायाग्रहाचें सिंहिकेचे कपट जाणलें तो हा रामदूत ! (क) मुनि - आज्ञें जळ पिऊं पळे श्रम - असें मुनि व आश्रम दिसतांच वाटलें. 'रामकार्य केल्या विना कुठला मज विश्राम' (५।१) अशी ज्या पवनसुत हनुमंताने प्रतिज्ञा केली व २।२।। दिवसांत ज्याला श्रम झाले नाहींत व तहान भूक लागली नाही. त्यालाच हे अति निकडीचें रामकार्य असून त्या प्रतिज्ञेचा विसर पडला. रामकार्य करण्यापूर्वीच विश्रांति घेण्याची इच्छा झाली व तहान लागली हें मोठें आश्चर्य नव्हे काय? असें कां व्हावे ? याचें कारण हनुमान शब्दाच्या

अभावानें सुचविलें आहे. व आतां तर (चौ.७) कपिच म्हणणार आहेत. प्रभूचा प्रताप हृदयांत धारण केला नाही, आपल्या प्रतापाचे, बळाचें वर्णन आपल्याच मुखानें प्रभूसमोर केलें, भगवंतास किंवा कोणासच प्रणाम केला नाही आणि स्वतःच्याच बळाच्या भरंवशावर किंचित अहंकारयुक्त होऊन निघाल्याचा हा परिणाम आहे. हे उपासना व व्यवहार दृष्टीनीं कारण झालें, पण पारमार्थिक दृष्टीनें जें कारण ठरतें तेच मूळ कारण आहे व तें हनुमान शब्दाच्या अभावाशीं अगदी सुसंगत आहे.

(३)पारमार्थिक (अध्यात्म) दृष्टीने कारण - हनुमान - विवेक व लक्ष्मण वैराग्य आहे. वैराग्याचा आधार नष्ट झाल्यावर विवेक शुद्ध, निर्मल राहू शकेल काय ? शक्यच नाही. मेघनाद कामानें लक्ष्मण वैराग्याला मूर्च्छित बेशुद्ध पाडला आहे. वैराग्य मूर्च्छित झाल्याबरोबर अहंता उत्पन्न झाली, देहसुखाची कामना व विषयाची ऊर्मी - पाणी पिण्याची इच्छा उत्पन्न झाली. हृदयांत रामचरणकमल धारण करुन निघाला तरी विराग मूर्च्छित झाल्याने विवेकाची शक्ति लोपली. सागर लंघनादि कार्याच्या वेळीं वैराग्य-लक्ष्मण जागृत व राम सेवारत होता, म्हणून त्यावेळीं विवेक रुपी हनुमंतास क्षुधा, तृषा, आळस, तंद्रा यांचा जय सहज करतां आला, व त्या प्रकरणांत हनुमान व पवनसुत या नांवांचा वारंवार उपयोग केला आहे. बलबुद्धिनिधान हनुमान ! पण विराग मूर्च्छित होतांच व 'बुद्धि र्यस्य बलं तस्य' असें असल्याने बुद्धिनिधानत्व लुप्त झाल्यामुळें बलनिधानत्वही सुप्त झालें व त्यामुळें प्रभंजनपणा जाऊन आतां नुसत्या 'कपि'पणा राहिला आहे, म्हणून त्या आश्रमांत 'कपि'च प्रवेश करील. अशी ही शब्दयोजना कला अलौकिक व प्रशंसनीय नाही असे कोण म्हणेल ?

चौ. ३(१) राक्षस ...... मोहुं पाहि मायापति - दूता - कालनेमी राक्षस त्या बागेंतील मंदिराजवळ उघड्यावर मुनि बनून बसला होता. रामदूताला मुनि दिसला म्हणजें त्यानें पुढे न जातां आश्रमांत यावें या हेतूने बसला होता, व हनुमंताला या राक्षसाचे कपट ओळखतां आलें नाही. (क) मोहुं पाहि मायापति - दूता - मायापतिदूत - या शब्दानें सुचविलें कीं 'मायापति - सेवकासि माया करत उलटते....' (२।२१८।२) पुढें कालनेमीचें काय होणार हें सुचविलें, त्याची माया त्याच्यावरच उलटणार. पण तो हें

आधीच जाणून आहे. 'तत्पथ कोण रोखि कधिं काळीं' तथापि कालनेमीला त्याच्या अपेक्षेपेक्षां अधिक यश मिळाले हें मान्य करावेंच लागेल, कारण कीं तो मायापतिदूतास मोहांत पाडूं शकलाच.

चौ. ४-(१) जाइ पवनसुत नमवी माथा - रामदूतानें याला नमस्कार केला, रामदूताचें दर्शन झालें व त्यामुळे कालनेमी पावन झाला. 'संत दर्शन अघ वारी' (४।१७।६) हनुमान संत आहे हें कालनेमी जाणतो. या नमस्कारावरून मात्र कालनेमीची खात्री झाली कीं सावज आपल्या पाशांत चांगलेंच सापडलें, आता पाश आवळण्यास प्रारंभ करण्यास हरकत नाही. जातिस्वभाव, रावणाचें भय व त्या मकरींचे प्रारब्ध यांमुळे त्यानें पुढलें नाटक केलें. हनुमंताच्या हातून मरण येणार हें माहीत असल्यानें उघड उघड विरोध केला असता तरि चालण्यासारखे होते, त्यामुळें रामकार्यात अधिक विलंब निर्माण केला गेला नसता, पण मकरीचा - त्या अप्सरेचा उद्धार रामदूताकडून होण्याचें शापानुग्रहाने पूर्वीच ठरलेलें असल्याने राक्षसाला कपट करण्याची बुद्धि झाली, व रामकथा सांगू लागला.

हिं. *।होत महा रन रावन रामहिं।जितिहहिं राम न संसय या महिं।।५।।*
।इहाँ भएँ मैं देखउँ भाई।ग्यानदृष्टि बल मोहि अधिकाई।।६।।
।मागा जल तेहिं दीन्ह कमंडल।कह कपि नहिं अघाउँ थोरें जल।।७।।
।सर मज्जन करि आतुर आवहु।दिच्छा देउँ ग्यान जेहिं पावहु।।८।।

म. *।चालू रावण राम महा रण।राम जिंकितिल संशय यांत न।।५।।*
।इथें बसुनि मी सगळें पाहें।ज्ञानदृष्टी बल मज बहु आहे।।६।।
।जल मागतां कमंडलु दे तो ।म्हणे कपि, न मज पुरेल हें तों।।७।।
।सरीं शीघ्र या करुनी स्नाना।दीक्षा देउं किं पावा ज्ञाना।।८।।

अर्थ - (रामगुण कथा सांगता सांगतां कालनेमी मुनि म्हणाला कीं) रावण व राम यांचे महा युद्ध चालू आहे, त्यांत राम जिंकतील यांत संशय नाही. ।।५।। इथें बसूनच मी सर्व पाहात आहे,(कारण) मला ज्ञान दृष्टीचे बळ पुष्कळ आहे. ।।६।। (इतक्यात) कपीने पिण्यासाठीं पाणी

मागितले, तेव्हा त्यानें आपला कमंडलु दिला-पुढे केला. (पण) कपी म्हणाला कीं हें (इतकेसे) पाणी तर मला पुरणार नाहीं (पुष्कळ पाहिजे) ।।७।। (मुनि म्हणाला) तलावांत स्नान करुन लवकर या मी तुम्हांला दीक्षा देईन म्हणजे तुम्हाला (सर्व) ज्ञान प्राप्त होईल. ।।८।।

टीका - चौ-५-(१) चालू रावण राम महा रण - सांगण्यात भाव हा आहे कीं लक्ष्मण मूर्च्छेतून उठले आहेत व पुन्हां घनघोर युद्ध चालू आहे. ध्वनित केले की तुम्हीं निश्चिंतपणें येथे विश्रांती घ्या. यावर शंका येईल कीं हें तुम्हांला कसे कळले ? म्हणून जें सांगणार आहे त्यांतच तो घसरणार आहे. अ.रा. सर्व स्पष्टच सांगितले आहे.

चौ. ६-७ (१) ज्ञानदृष्टि बल मज बहु आहे. मी सर्वदर्शी त्रिकालज्ञानी असल्यामुळें मला येथूनच सर्व काहीं स्पष्ट दिसत आहे. तुमच्याजवळ ही ज्ञानदृष्टि नाहीं म्हणून तुम्हांला दिसत नाही. संत-भक्त आपल्या मुखानें आपल्या गुणांचे वर्णन कधी करीत नाहीत. उलट 'स्वगुण कानि पडतां संकोचति' असा त्यांचा सहज स्वभाव असतो, म्हणून कपीला शंका आली कीं येथें काहीं तरि बोवाबाजी असावी. रामकथा श्रवण करीत असता ज्याला तहान लागली नाहीं, त्याला ती आत्मश्लाघा ऐकल्याबरोबर तहान का लागावी ? हरिमायेनें पण विचार केला आणि दोनवेळां कानांत पडलेल्या 'राम' नामानें आपला प्रभाव गाजविला व तहान लागली. (चौ.-५पहा) 'कालनेमी कलि कपट निधानू । नाम समर्थ सुमति हनुमानू' (१।२७।८) 'नाम' नामरूपी सुमतिमान समर्थ हनुमंतानें कपीला सुमति प्राप्त होईल व कपटनिधान कालनेमीचा नाश होईल असा प्रभाव गाजविला त्यामुळें कपीला तहान लागून त्यानें पाणी पिण्यास मागितले व बाह्य निमित्तानें कपटनाटकाच्या विनाशाचा सुरुंग खोदला गेला. (क) कमंडलु दे तो - त्यानें आपला कमंडलु पुढे केला, हेतु हा कीं यानें येथून जाऊं नये व याला असाच रामकथा श्रवणकदिकांच्या निमित्तानें अडकवून ठेवावा. पण एवढ्या थोरल्या विशाल कपीला खरोखरच तें कसें पुरणार! म्हणून कपि म्हणाला कीं मला हें पुरणार नाहीं, याने माझी तहान भागणार नाही. भाव हा कीं जलाशय दाखवावा.

चौ. ८-(१) सरीं शीघ्र या करुनी स्नाना - त्याला धास्ती पडली कीं हा पाणी पिऊन परभारें पसार झाला तर डाव फुकट जाईल सगळा. म्हणून सांगितलें कीं तलावांत स्नान करुन त्वरेनें या म्हणजे मी तुम्हांला दीक्षा देईन, आणि तुम्हांला ज्ञान प्राप्त होईल. मग ज्ञानदृष्टी मिळाली म्हणजें माझ्यासारखेच तुम्हीं त्रिकालज्ञ, सर्वज्ञ, सर्वदर्शी व्हाल आणि मग मी म्हणालो तें खरे अशी तुमची खात्री होईल. ज्ञानदीक्षेनें ज्ञान देण्याचे प्रलोभन दाखविले. दीक्षा दिल्यानंतर पाणी प्या हा भावार्थ आहे. दुसऱ्या चरणांत दीक्षा शब्दाची व्याख्याच आहे. 'दीयते ज्ञानं क्षीयते प्रकाशावरणं सा दीक्षा' ज्ञान देऊन प्रकाशावरील आवरण ज्या क्रियेने क्षीण केले जाते तिला दीक्षा म्हणतात. (क) वि.ल.ठे. - शिष्याने विनंती, प्रार्थना न करताच मी तुला दीक्षा देतो, मंत्र देतो असें सांगणे व मी असा ज्ञानी आहे, असें माझें अलौकिक सामर्थ्य आहे, माझा मंत्र घ्या म्हणजे तुमचा असा फायदा होईल इत्यादि जो सांगेल किंवा त्याचे शिष्य सांगतील कीं आमच्या महाराजांचा उपदेश-मंत्र तुम्ही घ्या वगैरे, तर नक्की समजावे कीं ती व्यक्ति संत साधु नसून दांभिक आहे. कोणी मंत्रोपदेश किंवा दीक्षा घेण्यासाठी स्वतःच आला, तरी सुद्धां तत्काळ मंत्र किंवा दीक्षा देणे शास्त्रविरुद्ध आहे. 'गुरुत्वं शिष्यत्वं तयोर्वत्सरवासतः तदर्धं वा तदर्धं वा' असा नियम आहे. एकमेकांनी स्वभावाचें ज्ञान करुन मगच गुरुशिष्य संबंध जोडावा. पूज्य श्री बाबा म्हणत 'गुरु करना बस के और सोना लेना कसके' गुरुच्या जवळ राहून नंतर गुरु करावा व सोने कसाला लाऊन मग घ्यावें - येथे आत्मश्लाघा, शास्त्रविरुद्ध वर्तन या गोष्टी इतक्या स्पष्ट दिसल्या तरि सुद्धां पवनसुताला मर्म कळले नाही. नामप्रभावानें आता ती मकरी- अप्सरा सांगेल तेव्हां कळेल- अ.रा. ठरते कीं ती मकरी कालनेमीनेंच निर्माण केलेली होती. हनुमान मुनीच्या आज्ञेप्रमाणें डोळे मिटूनच पाणी पिऊं लागला आहे. डोळे मिटून पाणी पिण्यास सांगण्यात हेतु हाच कीं पाण्यांतील मकरी कपीला दिसूं नये. 'ततश्चागत्य मकरी महामाया महाकपिम्। अग्रसत् तं महावेगान् मारुतिं घोर रूपिणी' तेव्हां हनुमंताने डोळे उघडले. ती घोररूपिणी मकरी महामाया महाकपीला महावेगानें गिळूं लागली तेव्हां कपीनें डोळे उघडले.येथें कलियुगांतील गुरु बनणाऱ्या दांभिक साधूंचे, दांभिक संतांचें यथार्थ चित्र थोडक्यात रेखाटलें आहे. असे लोक प्रवचन-कीर्तनादिकांत आपल्या ज्ञानादि

गोष्टींची प्रशंसा आपल्या मुखानें करतात व एकीकडे लीनतेचे नाटक करतात. प्रवचनांत उघड उघड सांगतात. कोणी आपल्या खाकेतल्या वर्तमान पत्रांत प्रसिद्ध करतात, करवितात कीं आम्हाला अमक्या दिवशीं, अमुक ठिकाणी असा असा सगुण साक्षात्कार झाला, खात्री वाटत नसल्यास अमक्याला विचारा, व उंदराला मांजर साक्षी तयारच असतात, पैशानीं मारलेले. कोणी आपण होऊनच हरिभक्त परायण महाराज, भगवान, ब्रह्मनिष्ठ, इत्यादि आपल्या नांवा पूर्वी लिहूं लागतात, कोणी सांगतात कीं अमक्या संतानीं प्रत्यक्ष प्रगट होऊन आम्हांला हीं विशेषणें, ही पदवी दिली. कोणी प्रवचनांतच सांगतात कीं आम्ही वाटेल त्याची कुंडलिनी जागृत करुं शकतो, कोणी आपल्या गुरुची निंदा प्रवचनादिकांतच करुन सांगतात कीं इतक्या अल्प काळांत आम्ही इतके लाख रुपये मिळविले, इत्यादि अनेक प्रकार किती वर्णन करावे ! पण हे असले सर्व लोक साधुत्व गुण जळून खाक झालेले, धूर्त दांभिक आहेत, कालनेमीचे कलीतील अवतार आहेत, असें निःसंशय समजावे.

हिं.दो. । सर पैठत कपिपद गहा मकरीं तब अकुलान ।।
।। मारी सो धरि दिब्य तनु चली गगन चढि जान ।।५७।।

म.दो. । सरिं शिरतां कपि पद धरी मकरी त्वरा करून ।।
।। हता, दिव्य तनु धरुनि ती गत नभयानिं बसून ।।५७

अर्थ - कपि सरांत शिरतांच मकरीनें त्वरा करुन कपीचा पाय गिळला (धरला), तेव्हां तीं त्वरेनें मारली गेली, व दिव्य देह धारण करुन विमानांत बसून निघाली. ।।५७।।

शब्दार्थ - अकुलान - अकुलाकर, अकुलान शब्द मकरी व हता (मारी) यांच्या मध्ये आहे. देहली दीपाप्रमाणें दोन्ही कडे तो शब्द घ्यावयाचा आहे. म्हणून शीघ्रगतीनें, त्वरा करुन असा अर्थ आहे. हाच हिंदी टीकांत आहे, मतभेद नाही.

टीका - (१) मकरी जणूं टपूनच बसली होती कीं कपि तळ्यात शिरतो केव्हां, व त्याचा पाय मी धरतें केव्हां. महावेगाने पाय धरला व गिळला असे अ. रा. म्हटलेंच आहे. हनुमंताने तितक्याच त्वरेने तिचा जबडा हातांनी फाडून तिला मारली (आ.रा.) दिव्य देह म्हणजे अप्सरेचा देह हे पुढील चौपायांतून सिद्ध होते. ती उपकारांची फेड करते.

हिं. *।कपि तव दरस भइउँ निष्पापा।मिटा तात मुनिवर कर शापा।।१।।*
।मुनि न होइ यह निसिचर घोरा।मानहु सत्य वचन कपि मोरा।।२।।
।अस कहि गई अपछरा जबहीं।निसिचर निकट गयउ कपि तबहीं।।३।।
।कह कपि पुनि गुरुदछिना लेहु।पाछें हमहि मंत्र तुम्ह देहु।।४।।

म. *।कपि!तव दर्शन हरि मम पापा।तात! दूर करि मुनिवर-शापा।।१।।*
।मुनि नाहीं हा !घोर निशाचर।सत्य वचन मम माना कपि! बरं।।२।।
।वदुनि असें अप्सरा गता जैं।निशिचर समीप कपि गेला तैं।।३।।
।घ्या मुनि गुरुदक्षिणा कपि म्हणे।मग आम्हांस मंत्र तुम्हिं देणें।।४।।

अर्थ - हे कपि ! तुझ्या दर्शनानें माझें पाप नष्ट झालें (मी निष्पाप झालें), व मुनिवराचा शाप दूर केला गेला (मी शापमुक्त झाले.) ।।१।। मुनि नाहीं हा ! घोर निशाचर आहे, हे ! कपि माझें म्हणणें तुम्हीं सत्य माना बरं ! ।।२।। असें सांगून जेव्हां अप्सरा निघून गेली,तेव्हां कपि निशाचराजवळ गेला. ।।३।। (आणि) कपि म्हणाला कीं अहो मुनि ! तुम्हीं (प्रथम) गुरुदक्षिणा घ्या व मग आम्हांला तुम्हीं मंत्र द्या. ।।४।।

टीका. चौ.१-२ (१) रामदूतांच्या करस्पर्शाने (कि.कां) संपाती निष्पाप झाला. सुंदरकाण्डारंभी लंकिनी हनुमंताच्या दर्शनाने धन्य झाली. येथे ही अप्सरा म्हणते कीं मी कपीच्या दर्शनानें निष्पाप व शापमुक्त झाले. शाप कोणत्या कारणामुळे कोणत्या मुनिवराने दिला होता हे या अप्सरेनें सांगितले नाही. ही शापमुक्त अप्सरा आ.रा. अप्सरेपेक्षां मर्यादा पालन करण्यांत अधिक दक्ष दिसते. मुनिवराच्या नांवाला कलंक लागेल अशा दोषाचें वर्णन करणे बरें नाहीं असे हिला वाटलें, म्हणून शापाचें कारण हिने

सांगितले नाही. नांव आ.रा. ही सांगितलेले नाही, पण कारण सांगितलें आहे. मा.पी.मधे पाहणे. (क) सत्य वचन मम माना - मी जर असत्य बोलले असत्यें तर मला नेण्यास हें विमान आले नसते. स्त्री म्हणून अविश्वास धरु नका.

चौ. ३-४(१) अप्सरा गता - अप्सरा ब्रह्मलोकास गेल्याचा उल्लेख अ.रा. आहे. 'गच्छाम्यहं ब्रह्मलोकं त्वत्स्पर्शाद् हतकल्मषा' (६।७।२८) हिचे नांव धान्यमाली होते. (क) निशिचर समीप कपि गेला - कपीनें अप्सरेच्या वचनावर विश्वास ठेवला हें - कपि निशाचरा समीप गेला याने सुचविले. तो मुनि नसून घोर निशाचर आहे हे जाणून त्याला ठार मारण्यासाठीं कपि गेला. दंभस्फोट झाल्याची चाहूल सुद्धां त्या मुनीला लागली नाही. कपीने मुनि ! च म्हटले. (ख) हनुमान परत येण्यास उशीर लागलेला पाहून अ.रा. मुनि म्हणतो कीं तुला इतका विलंब का लागला ? माझ्याकडून अनेक मंत्र घे व मला गुरुदक्षिणा दे. मानसांतील हनुमान शास्त्रज्ञ आहे. गुरुपूजा आधी करुन मग मंत्रोपदेश घ्यावा असा शास्त्र विधि आहे. "उपासकस्तु शुद्धात्मा गुरुं यत्नेन तोषयेत् ।। स्ववित्त चित्तकायैश्च भक्ति श्रद्धा समान्वित ।। यथा ददाति संतुष्टः प्रसन्नो वरदो मनुं (मंत्रं) ।। (दीक्षाग्रहण विधानम् रा.चं.) म्हणून म्हटलें कीं गुरुदक्षिणा घ्या व मग मंत्र द्या. आ.रा. कपीने गुरुदक्षिणा घ्या असे म्हणून वळलेली मूठ पुढें केली व एक ठोसा छातींत दिला, तेव्हा त्याने राक्षसदेह प्रकट करुन युद्ध केलें व हनुमन्तानें त्याच्या डोक्यावर मुष्टिप्रहार करुन त्यास मारला. येथें गुरुदक्षिणा देण्याचा 'तुरत दान महा पुण्य' असा प्रकार आहे.

हिं. *।सिर लंगूर लपेटि पछारा।निज तनु प्रगटेसि मरती बारा।।५।।*
।राम राम कहि छाडेसि प्राना।सुनि मन हरषि चलेउ हनुमाना।।६।।
।देखा सैल न औषध चीन्हा।सहसा कपि उपारि गिरि लीन्हा।।७।।
।गहि गिरि निसि नभ धावत भयऊ।अवधपुरी ऊपर कपि गयऊ।।८।।

म. *।शिरिं लांगूल लपेटुनि अपटी।प्रगटी निज तनु मरतां कपटी।।५।।*
।राम राम वदुनी त्यजि प्राण हि।श्रवुनि सहर्ष निघे हनुमान हि।।६।।
।शैल बघत औषधी नोळखत।सहसा कपि घे उपटुनि पर्वत।।७।।

।गिरि घेउनि निशिं नभीं उडतसे।कपी अयोध्यवरी जातसे।।८।।

अर्थ - मरतकाला लांगूल (पुच्छ) गुंडाळून (गरगरां फिरवून) त्याला जमिनीवर आपटला, व त्या कपटी निशाचरानें मरतानां आपला राक्षसदेह प्रगट केला ।।५।। राम राम उच्चारुन त्यानें प्राण सोडला, आणि (तो उच्चार) ऐकून हनुमान हर्षित निघाला ही ।।६।। जाऊन पर्वत पाहिला पण औषधि ओळखतां आली नाहीं, तेव्हां एकाएकीं कपीनें पर्वतच उपटून घेतला. ।।७।। पर्वत घेऊन रात्रीं आकाशांतून उडत चालला तो कपि अयोध्यापुरीवर गेला (सहज) ।।८।।

टीका. चौ.५-६(१) शिरिं लांगूल लपेटुनि अपटी - प्रकट होऊन युद्ध करण्यास त्यास सवडच मिळूं नये इतक्या त्वरेनें मुनिरूप राक्षसाच्या डोक्याला भराभर पुच्छाचे वेढे दिले, एखाद दुसरा गळ्यालाही दिला असेल. (क) राम राम वदुनी त्यजि प्राणां - कपीशी भाषणास प्रारंभ करतानां दोन वेळां 'राम' उच्चारलें आहे. व आतां प्राण जाण्यापूर्वी राम राम म्हणाला. तो रामभक्त होता हे आधींच दाखविलें आहें. येथे सुचविलें कीं तो मुक्त झाला. 'पापिहि ज्यांच्या नामा स्मरति । अति अपार भव सागर तरती ।।(४।२९१३)' 'ज्याचें नाम मरत मुखिं ये जरि। मुक्त अधमही वेद वदे तरि ।' (३।३१।६) 'जन्म जन्म मुनि झिजति साधनीं । अंती राम न येइ आननी' (४।१०।३) असें दुर्लभ नाम या दुष्ट निशाचराच्या मुखांतून आलें हे त्याचे अपूर्व भाग्य! रामभक्तश्रेष्ठाच्या हातून मरण, मरतानां रामभक्तदर्शन, प्रथम रामभक्तानें पायानां वंदन केले. असा मुक्त होईल तर नवल काय? हनुमान रामबाणा सारखा मुक्तिदायक आहे हे सुचविलें. ५।१।८ टीका व ५।३ छं३ टीका पहावी. (ख)श्रवुनि सहर्ष निघे हनुमान हि । मरताना त्यानें रामनामाचा उच्चार केलेला ऐकून आनंद झाला कीं दुष्ट कपटी, रामकार्य विरोधी असून आतां हा मुक्त होणार ही प्रभुकृपा! शत्रूचें सुद्धा हित झालेले ऐकून, पाहून संतांस आनंद वाटतो. 'मरणान्तानि वैराणि' शत्रूच्या मरणाबरोबरच वैराचा अंत होतो, पण हें उदार चरित वीरांचे लक्षण आहे. (ग) प्रयाणारंभी हर्ष (उत्साह) झाला तो पुढील कार्याची सिद्धि सुचवितो. पण निघतानां रामस्मरण केले नाही म्हणून विघ्नें येणार हें सुचविले. (घ) हनुमान - या

प्रकरणांत प्रारंभापासून आतां पर्यंत हनुमान शब्द एकदांही वापरला नव्हता तो येथे वापरला, कारण कीं मोह-मायामुक्त होऊन 'बल-बुद्धिनिधान' म्हणण्यासारखे कार्य फक्त आतांच केले. मुनीला नमन केल्यापासून (५-७ ।७) तर साध्या कपी सारखेच वर्तन केले म्हणून ५-८ ।४ पर्यंत ६ वेळां फक्त कपि शब्दच वापरला आहे. या नंतर पुढें दो ६० ।८ पर्यंत २ वेळां कपि १ कपीश आहे, इतर कोणताही शब्द वापरला नाही. भरताचा प्रताप हृदयांत ठेऊन, अहंकाराचा त्याग करुन, अयोध्येंतून निघाला त्यावेळीं पुन्हा 'हनुमान' (६० रा) वापरला आहे, पुढे राम भेटेपर्यंत व नंतर 'कपि' नाही, वारंवार 'हनुमान' आहे. या प्रकरणातील या शब्दकलेचे निदर्शन या टीकेत त्या त्या स्थळी केले आहे, तेच मा.पी. (४-३ ।७)मध्ये संक्षेपाने एकत्र आहे.

चौ. ७-८ (१) शैल बघत औषधी नोळखत - गिरि ओळखला पण बुद्धिनिधान असून औषधी ओळखता आली नाहीं म्हणून कपि म्हटलें. या अज्ञानाचा परिणाम म्हणजेच आला त्या मार्गाने सरळ न जातां अयोध्येकडे घसरला. औषधी ओळखता आली असती तर पर्वत बरोबर घेऊन जावे लागले नसते. पर्वत नसता तर भरतास राक्षस म्हणून शंका आली नसती, व जो वेळ अयोध्येत मोडला तो मोडला नसता, म्हणून गिरि उपटून घेणारा सुद्धां 'कपि' ठरला. 'सहसा कपि घे उपटूनि पर्वत' व म्हणूनच अयोध्येंतून निघेपर्यंत कपि शब्दाशिवाय दुसरा शब्द नाही वापरला! अयोध्येंत पावन कोणाला करणार ! म्हणून पवनसुत, पवन तनय इ. नाहीत. अयोध्येत कोणाचे प्राणहरण किंवा प्राणसंरक्षण करावयाची आवश्यकता नाहीं म्हणून मारुतसुत, मारुति, मरुतसुत नाहीत मोडतोड करावयाची नाही म्हणून प्रभंजन-सुत नाही. वायुपुत्र असून आकाशांतून खाली मूर्च्छित पडला म्हणून वायु-समीर-समीरण-सुत नाही. बलबुद्धि पराक्रम मुळींच नाही आणि बोथट बाणाने खाली पडला म्हणून 'हनुमान' नाही. बाकी शेष राहिला 'कपि' तोच फक्त वापरला आहे. अशी ही 'कपि' शब्दप्रयोजन कला सहेतुक, भावगर्भित आहे. ही पाहिली म्हणजे बुद्धि आश्चर्यचकित होते. (क) 'सहसा - अविवेकाने, सहसा बिदधीत न क्रियाम् । अविवेक: परभापदां पदे स्वत:वर व भरतावर त्यामुळे केवढी आपत्ति कोसळली! 'सहसा करुनी, मग पस्तावति । ते ना बुध, बुध वेदही सांगति' (२ ।२३ ।४) नुसत्या बाहुबळाचाच उपयोग

माकडा प्रमाणे चिडून केला म्हणून कपि म्हटले.

हिं. दो. । देखा भरत बिसाल अति निसिचर मन अनुमानि ।।
।। बिनु फर सायक मारेउ चाप श्रवन करि तानि ।।५८।।

म.दो. । बघती भरत विशाल अति, निशिचर मनि मानून ।।
।।फलविण शर मारिला, धनु आकर्णी ताणून ।।५८।।

अर्थ -भरताने पाहिले की (कोणीतरी) अति विशाल (प्राणी, अयोध्येवरून जात आहे, निशाचर असावा असें मनांत वाटून अणकुची (फल) नसलेला (बोथट) एक बाण कानांपर्यंत धनुष्य ओढून मारला. ।।दो. ५८।।

टीका - (१) हनुमान अयोध्येवरुन कां गेले याचे दृश्य, बाह्य कारण वर दाखविले आहे. कोणी हनुमन्नाटकाच्या आधारे म्हणतात कीं रामचंद्रांच्या सूचनेवरुन, पण भरताच्या बळाची परीक्षा पाहण्यासाठी गेले. या दोन्ही गोष्टी येथें गृहित धरता येत नाहीत. मूर्च्छित लक्ष्मणाला पाहिल्यानंतर मानसांतील राम कोणाशी काहीच बोलले नाहींत, हनुमंताला त्यानी पाठविला नाही, सुषेणानेच पाठविला, म्हणून रामचंद्रानी पाठविला असे म्हणणे मानस विरोधी आहे. हनुमन्नाटकांत प्रभूनीं भरताची स्तुति करुन सांगितले आहे कीं माझा भरत येथे असता तर लक्ष्मणाची अशी दशा त्यानें होऊच दिली नसती, हनुमान बरोबर असून अशी दशा झाली. या प्रभूच्या वचनामुळें भरताची परीक्षा घेण्याची इच्छा झाली तर ती क्षम्य आहे. पण मानसांत राम हनुमंताशी किंवा कोणाशींच काही बोललेले नसल्याने हनुमंताला वैषम्य वाटून परीक्षा घेण्याची इच्छा होण्यास काहींच आधार नाही, म्हणून तसे मानणें अनुचित ठरते. कालनेमीच्या आश्रमांत फारच वेळ मोडला, नंतर औषधी शोधण्यात मोडला, असे असता, व काही कारण नसता भरताची परीक्षा घेण्यासाठीं रामदूत मुद्दाम अयोध्येवरुन गेला असें मानणे अगदीच चुकीचे व व्यवहाराला सोडून आहे.

(२) हनुमंताच्या कृतीवरुन, स्वतःचे बल वर्णन करण्यातून वगैरे जाणलें कीं याच्या हृदयांत गर्वतरु रुजला आहे. तो समूळ उपटून टाकण्यास ही संधी उत्तम आहे, असे पाहून प्रथम कालनेमीला एका तडाक्यात ठार करणे व पर्वत उपटून घेणें यात यश आल्यामुळे बाहुबळाचा गर्वांकुर तसाच राहिला. तो उपटून टाकण्यासाठी त्याचा सरळ मार्ग चुकवून त्याला अशावेळी अयोध्येवर आणला की तो अंकुर सहज उपटला जावा. प्रभू 'प्रेरक हृदिं रघुवंश विभूषण' च असल्यानें, व त्याच्याच प्रेरणेनें हें घडल्यामुळेंच पडता पडतां 'रामराम रघुनायक' म्हणत कपि पडला. हें न म्हणता पडला असता तर त्याची दाद कोणी कशाला घेतली असती? पाहरा ठेवला गेला असता .... तो जागा होईपर्यंत किंवा मरेपर्यंत !

सूचना - ही कथा वा.रा. वगैरे महाराष्ट्रांत प्रचलित असलेल्या रामायणांत नाही, पण हनुमन्नाटकांत आहे. ती गोस्वामींनी घेतली, पण जशीच्या तशी न घेता- तिच्यातील दोष काढून टाकून घेतली. भरत त्यावेळीं अयोध्येत होते. हे सुद्धां प्रभुच्या प्रेरणेनेच. नाहीतर मध्यरात्र उलटून गेल्यावर अयोध्येत येण्याचे व बाहेर जागत बसण्याचे भरतास काही कारण नव्हते. नन्दिग्रामी झोपलेले असावयाचे किंवा गुहेंत ध्यान-भजन करीत असावयाचे. ज्या कारणामुळे भरत असे बसले होते ते कारण कपीला माहीत नव्हते. भरतांस त्यावेळी हनुमान दिसण्याची शक्यताच नव्हती. पण हरिप्रेरणेने अकल्पित गोष्टी घडल्या. सुमित्रेला स्वप्न पडलें की आपला वाम बाहू सर्पाने गिळला आहे. ती जागी होऊन तिनें कौसल्येस सांगितले, कौसल्येनें वसिष्ठांस कळविले, त्यानी भरतास बोलावून, धनुर्बाण घेऊन जागत बसण्यास सांगून शांति मंडपात दुःस्वप्न शांतिसाठी घृतहोम सुरु केला. अगरु, तगर, फुले, कमलनाल, कापूर, वाळा, नारळ व पुष्कळ तूप यांची पूर्णाहूति दिली वसिष्ठांनी, तोच काही तरिं अति विशाल आकाशांतून अयोध्येवरुन जात असल्याचे भरताने पाहिले, असे वर्णन हनुमन्नाटकांत तेराव्या अंकांत आहे. श्लोक पाहणें असल्यास मा.पी. मध्ये पाहावे. गीतावलींत सुद्धा येथल्यासारखेच वर्णन पद १० मध्ये आहे. शिवाय ११-१४ या पदांत त्यावेळीं अयोध्येंत घडलेला सर्व वृतान्त वर्णिला आहे. त्यात सुमित्रेचे रामप्रेम आणि कौसल्याचे लक्ष्मण प्रेम यांचे फारच बहारीचे वर्णन

आहे. ती पदे लंकाकांड परिशिष्ट १ मध्ये दिलीं आहेत, पण त्यात वरील स्वप्नाचा संबंध दाखविलेला नाही. स्वप्न गृहित धरल्या शिवाय अपरात्री, उघड्यावर भरत धनुष्यावर बाण लाऊन जागत अयोध्येत कां बसले याचा उलगडा होत नाही. ते स्वप्न, आणि पूर्णाहुति होते न होते तोंच आकाशातून काहीं अति विशाल जात असलेले दिसणें यामुळे वाटले कीं तो कोणी तरी घोर निशाचर असावा. पण हे नुसते अनुमान असल्याने चुकीने कोणाची हत्या होऊ नये म्हणून प्राणांतक बाण न मारतां, त्या निशाचराला खाली पाडण्याच्या हेतूने अणकुची नसलेला - बोथट बाण मारला, पण तो पुष्कळ जोराने मारला हे धनुष्य आकर्ण ओढण्यावरून ठरते.

हिं. ।परेउ मुरुछि महि लागत सायक।सुमिरत राम रामरघुनायक।।१।।
।सुनि प्रिय बचन भरत तब धाए।कपि समीप अति आतुर आए।।२।।
।बिकल बिलोकि कीस उरवा।जागत नहिं बहु भाँति जगावा।।३।।
।मुख मलीन मन भए दुखारी।कहत बचन भरि लोचन बारी।।४।।

म. ।पडला मूर्छित लागत सायक।म्हणत चि राम राम रघुनायक।।१।।
।प्रिय वच ऐकुनि भरत धावले।अति सत्वर कपिपार्शि पावले।।२।।
।विकल विलोकुनि कपि हृदिं धरिला।जागे ना जरि बहु जागविला।।३।।
।मुख उदास मनि दुःखी भारी।वदत वचन लोचनि ये वारी।।४।।

अर्थ - (तो बोथट) बाण लागताच राम राम रघुनायक म्हणतच कपि जमिनीवर मूर्च्छित पडला. ।।१।। प्रिय वचन ऐकून भरत धावले व अति त्वरेने कपीच्या जवळ आले ।।२।। कपीला व्याकुळ (मूर्च्छित झालेला पाहून भरताने हृदयाशी धरला व जागृत करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला पण तो जागे ना (शुद्धीवर आला नाही.) ।।३।। (तेव्हां) भरताचे मुख उदास झाले व मनांत भरत अति दुःखी झाले व बोलू लागले तोच डोळ्यांत पाणी आले. ।।४।।

टीका - चौ. १-२ (१) पडला मूर्छित - मूर्छित पडला तेव्हा पर्वताचे काय झाले? याचे उत्तर कवीनीच सुचविले आहे. 'मम सायकिं चढ शैल समेत ।

पोचवू सान्निध - कृपा निकेता' (६।६) या भरत वचनावरुन ठरते की तो पर्वत सुद्धां कपीच्या बरोबरच खाली पडला. आकाशांतून अति उंचावरुन पडून सुद्धां जसा पर्वतासमान विशाल कपीचा हात पाय मोडला नाही त्याप्रमाणे तो पर्वत पडण्याने सुद्धां भूकंपादि काही अनिष्ट परिणाम प्रभुप्रेरणेनेच झाला नाही. (क) राम राम रघुनायक हे शब्द पडता पडता उच्चारले गेले ही केवळ रामकृपाच. हे शब्द कानी पडताच जाणलें भरताने की कोणी तरी रघुनायक भक्त आपल्या हातून मारला गेला. मेला की जिवंत आहे हे पाहण्यासाठी अति त्वरेने धावतच गेले कपिच्या जवळ.पाहिला तो कपि!

चौ. ३-४ (१) विकल विलोकुनि - विकल - व्याकुळ - मूर्च्छित दशेंत पाहून, त्याला हृदयाशी धरला, मूर्च्छा घालवून शुद्धीवर आणण्यासाठी नाना प्रयत्न, जे करणे शक्य होते ते केले. तोंडावर, डोक्यावर गार पाणी जोराने शिंपडणे, कांदा हुंगविणे, हालवणे, मानेच्या उजव्या डाव्या बाजूच्या शिरा वरुन खाली चोळणें, इ. सर्व उपाय केले पण बेशुद्धच ! तेव्हां मात्र घाबरले भरत, आपल्या हातून रामभक्त मारला गेला असे वाटून चिंता, भय, पश्चाताप इत्यादीमुळे तोंड एकदम उतरले, अगदी म्लान झाले मुख, व अति दुःखी झाले. बोलू लागतात तोच नेत्र अश्रूंनी भरले. (क) हनुमान नाटकानुसार वसिष्ठांनी त्या पर्वतावरील औषधी घेऊन तिने कपीला शुद्धीवर आणला आहे. त्यावरुन इतके नक्की ठरते की तो औषधिपर्वत हनुमंता बरोबर खाली पडला होता. येथे मानसांतील भरताने योजलेला शेवटचा उपाय मानसांतील भरताच्या रामप्रेमाला शोभेल असाच अपूर्व, भक्तिमय आहे.

हिं. ।जेहिं बिधि राम बिमुख मोहि कीन्हा।तेहिं पुनि यह दारुन दुख दीन्हा।।५।।
।जौ मोरे मन बच अरु काया।प्रीति राम पद कमल अमाया।।६।।
।तौ कपि होउ बिगत श्रम सूला।जौं मो पर रघुपति अनुकूला।।७।।
।सुनत बचन उठि बैठ कपीसा।कहि जय जयतिकोसलाधीसा।।८।।

म. ।जो विधि राम विमुख करि मातें।तो दे या दारुण दुःखातें।।५।।

।जर माझी मन-वाणी-काया।प्रीति रामपद कमलि अमाया।।६।।
।हो श्रम-शूल-हीन कपि हा तर।रघुपति अनुकूलही मजला जर ।।७।।
।श्रवत वचन कपि उठून बसला।जय कोसलाधीश जय वदला।।८।।

अर्थ - ज्या विधीने (दैवाने) मला राम विमुख केला तोच (मला) हे दारुण दुःख देत आहे. ।।५।। जर मनाने वाणीने आणि शरिराने माझी रामपद कमली निष्कपट (अमाया) प्रीति असेल आणि जर रघुपति मला अनुकूल असतील (माझ्यावर कृपा असेल) तर हा कपि श्रम (मूर्च्छा) व शूल (पीडा) रहित होवो. ।।६।। हे वचन ऐकताच कपि उठून बसला व 'जय जय कोसलाधीश' म्हणाला. ।।८।।

टीका. चौ.५-७ (१) दारुण दुःख - भगवभ्दक्ताची चुकून हत्या घडली यापेक्षा अधिक दुःखाचे मूळ जगात काय असू शकेल ? 'जे सेवक अपराधा करती रामरोष पावकि ते जळती' यापेक्षा आणखी दारुण दुःख कोणते? (क) अमाया - निष्कपट, माया- कपट, दोन चौपायात दोन गोष्टी पणास लावल्या आहेत. आपले त्रिविध राम प्रेम हि एक गोष्ट व रघुपतीची भरतावरील प्रीति, कृपा ही दुसरी गोष्ट. दोन्ही पणांत जर हे संशयबोधक अव्यय वापरले आहेच.भक्ताना अशी खात्री नसते की आपले प्रभूवर प्रेम आहे. ते या बाबतीत साशंक असतात, व तेच हिताचे असते. तसेच प्रभुकृपेचे.

चौ. ८(१) श्रवत वचन - सीतेने मनांत केलेला प्रेमपण जसा 'जाणति राम कृपानिधि अंतरि' (१।२६९।७) तसा भरताने वैखरीने केलेला प्रेमपण, सर्वांतर्यामी प्रभू रघुपतीनी ऐकला व त्यानीच कपीला श्रमशूलहीन करुन आपल्या कृपेने उठविला. सीतेने पण मनांत केला म्हणून तेथे 'जाणति' म्हटले, भरताने स्पष्ट बोलून उघड उघड केला म्हणून श्रवत-ऐकताच म्हटले. भगवंताच्या कानी ती वाणी पडताच कपी उठून बसला. (क) जय कोसलाधीश जय-हे शब्द राम व भरत या दोघानां उद्देशून आहेत. भरत आज प्रत्यक्ष कोसलाधीश आहेच. राम कोसलाधीश आहेत हे, राज्य त्यागानंतर सुद्धां अनेक वेळा म्हटला आहे. (ख) एका

अज्ञात रामभक्तास जीवदान देण्यासाठी भरताने आपले प्रेमपणास लावले व साक्षात रामप्रेममूर्ति असून म्हणतात की 'जर माझे प्रेम असेल तर' आम्ही रामभक्तिमानस पठन श्रवण करीत असता जरा थोडे अश्रू येऊं लागले की आम्हाला वाटते आम्ही रामभक्ति चिंतामणि झालो, पण प्रापंचिक चिंता मनिं असतेच !

हिं. सो. ।लीन्ह कपिहि उर लाइ पुलाकित तनु लोचन सजल ।।
।। प्रीति न हृदयँ समाइ सुमिरि राम रघुकुल तिलक ।।५९।।

म. सो. ।कपिस हृदयिं धरतात पुलकित तनु लोचन सजल।।
। प्रीति न हृदयिं रहात स्मरुनि राम रघुकुल तिलक।।५९।।

अर्थ - भरताने कपीला हृदयाशी धरला (तेव्हा) शरीर रोमांचानी व डोळे पाण्याने भरलेच व रघुकुल तिलक रामाचे स्मरण केल्यामुळे प्रीति हृदयांत मावेना ।।दो. ५९।।

टीका (१) पूर्वि कपीला हृदयाशी धरला व नंतर त्यास जागविण्याचे प्रयत्न केले. आता हृदयाशी धरल्याचा पुन्हा उल्लेख केलाव याने सुचविले की जागविण्यासाठी प्रयत्न केले ते जमिनीवर खाली ठेऊन केले. ते उपाय करण्यास हात मोकळे असणे जरुरच होते. (क)पुलकित तनु लोचन सजल व पुढील दोन चरण कपि व भरत या दोघांच्याही प्रेमावस्थेचे वर्णन करतात. भरताचे नीलकमल श्याम सुंदर रूप पाहून कपीस वाटले की आनंद सिंधु सुख राशी रामच मला भेटत आहेत. व त्यानी कृपा केली म्हणूनच जगलो नाहीतर रामसेवकानेच रामकार्याचा घात मूर्खपणाने, अविवेकाने केला असे ठरले असते. भरतास वाटले कीं रघुकुलाच्या कीर्तीला कलंकित करणारा ठरणार होतो पण राम रघुकुलतिलक असल्याने त्यानी कृपा केली व अपकीर्ति होऊं दिली नाही.

हिं. ।तात कुसल कहु सुखानिधान की ।सहित अनुज अरू मातु जानकी ।।१ ।।
।कपि सब चरित समास बखाने ।भए दुखी मन महुँ पछिताने ।।२ ।।
।अहह दैव मंकत जग जायउँ ।प्रभु के एकहु काजन आयउँ ।।३ ।।
।जानि कुअवसक्त मन धरि धीरा ।पुनि कपि सन बोले बलबीरा ।।४ ।।

म. ।तात कुशल वद सुखनिधान कीं? ।सहित अनुज माता हि जानकी ।।१ ।।
।कपि सब चरित समासें सांगत ।दुःखी भरत मनीं परस्तावत ।।२ ।।
।अहह दैव! कां जगीं जन्मलो ।प्रभुच्या एकहि काजिं न आलो ।।३ ।।
।कुसमय समजुनि धृत मनिं धीर ।मग कपिला वदले बलवीर ।।४ ।।

अर्थ - तात ! अनुज आणि माता जानकी यांच्या सहित सुखनिधान (रघुनाथ) कुशल आहेत ना ? सांग बरं ।।१।। कपीने सर्व चरित्र संक्षेपाने (समासे-थोडक्यात) सांगितले. (ते ऐकून) भरत दुःखी होऊन मनांत पश्चाताप करुं लागले. ।।२।। हाय रे दैवा ! मी जन्मलो तरि कशाला ? (कारण) मी प्रभूच्या एकाही कार्यात (उपयोगास) आलो नाही. (उपयोगी पडलो नाही) ।।३।। (पण) कुसमय आहे हे जाणून मनांत धीर धरला व बलवान वीर भरत कपीला म्हणाले की. ।।४।।

टीका. चौ. १-२ (१) सुखनिधान आहेत असे स्वतःच म्हणून त्यांचे कुशल विचारलें ही भावभक्ति-प्रीतीची रीति आहे. रात्रीं सुमित्रेला पडलेल्या स्वप्नामुळे वसिष्ठादि सर्वांनाच वाटत होते की काही तरी अकुशल घडले असावे, व बाहु गिळला गेला त्यावरुन लक्ष्मणासंबंधीच काही अनिष्ट घडले असेल अशी धाकधुग होतीच. म्हणून भाव हा आहे कीं रघुनाथ सुखनिधान आहेत ही गोष्ट खरी पण बंधु लक्ष्मण आणि माता जानकी कुशल आहेत ना? सांग पाहूं कुशल आहेत असे.पण तो कुठले व कसे सांगणार! (क) कपि सब चरित समासे सांगत - समासे - संक्षेपाने, थोडक्यात. भरत चित्रकुटाहून परत गेल्यापासून रामचरित्रांत घडलेल्या अति महत्वाच्या गोष्टी - पंचवटीनिवास सीताहरण, सुग्रीव सख्य,वालिवध, सेतुबंधन, युद्धारंभ, लक्ष्मणास शक्ति लागणे, सांगून मी औषधी पर्वत घेऊन जात असता येथे

पडलो, येथपर्यंत सांगितले. त्यातील सीताहरण व लक्ष्मणास शक्ति लागून तो मृतप्राय मूर्छित पडला आहे हे ऐकून दुःखशोक, चिंता व्याकुळ होणे स्वाभाविक आहे. पण (ख) मनी परस्तावति - पश्चाताप होऊं लागला कीं मी चित्रकुटला हट्ट सोडला नसता व सीतारामलक्ष्मण याना अयोध्येत परत पाठवून आम्ही दोघे वनांत राहिलो असतों तर, हे दोन्ही घोर प्रसंग ओढवलेच नसते. ते नाही घडले तर नाही पण रामदूत कपि औषधिपर्वत घेऊन जात असतां मी स्वतःच रामवैरी बनलो ना ? त्याला बाण मारुन खाली पाडला हाच पुरुषार्थ गाजवला ना ! यापेक्षा आणखी दुर्भाग्य, दुर्दैव कोणते असू शकेल ?इत्यादि प्रकारे मनांत पश्चाताप करु लागले. एक नमुना दाखवितात -

चौ. ३-४ (१) अहह दैव ! कां जगी जन्मलो - मी कैकयीपुत्र जन्मलो नसतो तर प्रभूवर हीं भीषण संकटे आली नसती. माझ्यामुळेच हा सर्व अनर्थ ! प्रभुकार्यात सेवक म्हणून माझा काही उपयोग तर नाहींच झाला, पण रामलघुबंधु, रघुनाथाचा उजवा हात, गळून पडला असता त्याला जिवंत करण्यासाठीं औषधि घेऊन जाणाऱ्या रामदूताला मूर्च्छित पाडण्यासाठीच जन्माला आलो ! मी जन्मलो नसतो तर एव्हानां केव्हांच रामानुज सजीव झाला असता व रघुनाथ शोकचिंतामुक्त झाले असते. माझ्यासारखा रामकार्य विघातक दुर्दैवी, अभागी प्राणी जगांत कोण असेल ! पण विचार केला की पश्चाताप करीत बसण्याची वेळ नाही. औषधिपर्वत सूर्योदयापूर्वी तेथे पोचून सूर्योदयाच्या आधी औषधीचा प्रयोग करता आला पाहिजे, म्हणून हे अति तातडीचे मुख्य काम आहे. असा विचार करुन मनांत पक्का धीर धरुन हनुमंतास सांगतात-

हिं. ।तात गहरु होइहि तोहि जाता।काजु नसाइहि होत प्रभाता।।५।।
।चढु मम सायक सैल समेता।पठवौं तोहि जहँ कृपानिकेता।।६।।
।सुनि कपि मन उपजा अभिमाना।मोरें भार चलिहि किमि बाना।।७।।
।राम प्रभाव बिचारि बहोरी।बंदि चरन कह कपि कर जोरी।।८।।

म. ।तात उशिर तुज होइ पोचतां।कार्यहानि कीं दिवस उगवतां।।५।।

।मम सायकिं चढ शैल समेत।पोचवुं सन्निध कृपानिकेत।।६।।
।तैं कपिमनि उद्भव अभिमाना।मम भारें जाववे किं बाणा।।७।।
।प्रभूचा प्रभाव मग मनिं आणी।वदे नमुनि पदिं जोडुनि पाणी।।८।।

अर्थ - हे तात ! तुला जाऊन पोचण्यास आतां उशीर लागेल व सूर्योदय झाला कीं कार्याची हानि होईल ।।५।। म्हणून माझ्या बाणावर तूं पर्वतासह चढ, मी तुला (एकाक्षणात)कृपानिकेताजवळ पोचवतो. ।।६।। (हे ऐकलें) तेव्हां कपीच्या मनांत अभिमान उत्पन्न झाला कीं माझ्या भाराने बाणाला जाववेल तरि कसें ? ।।७।। (पण)प्रभूचा प्रताप मनांत आणला (प्रभूप्रतापाचा विचार केला आणि भरताच्या चरणांस वंदन करुन हात जोडून कपि म्हणाला कीं ।।८।।

टीका चौ. ५-६ (१) पर्वतासह तुला जाण्यास वेळ लागेल तू वेळेवर पोचशील न पोचशील, म्हणून मी तुला अगदी १।२ क्षणात प्रभू कृपानिकेताजवळ नेमका शैलासुद्धां पोचवतो. येथे भरताच्या बंधुस्नेहाची व बाहुबळाची पराकाष्ठा दाखविली. रघुराजाने अयोध्येतून बाण मारुन रावणास जेरीस आणला होता, पण नुसता बाण मारणें कुठें व मेरुपर्वताकार हनुमान व द्रोणगिरि यानां धनुष्यावर लावलेल्या बाणावर घेऊन तें धनुष्य डाव्या मुठींत धरुन उजव्या हाताने दोरी ओढून लंकेजवळील राम समीप दोघांना नेमके काहीं क्षणांत पाठविणें कुठे ? या बाहुबलाची कल्पना करणें सुद्धा कठीण ! हे कल्पनातीत, अतिमानुष, कार्य रावणासारख्या राक्षसाला सुद्धां करता येणें शक्य नाही. पण रामकृपेने काय होऊ शकणार नाही ? म्हणून भरतानी कृपानिकेत शब्द वापरला व सुचविलें कीं त्याच्या कृपेनें हे सहज होईल. भारतीय धनुर्विद्या किती अद्भुत सामर्थ्यसंपन्न होती याची कल्पना करावी. (क) हनु. नाटकांत तर कपि शैलासह भरताच्या बाणावर बसला व भरताने दोरी आकर्ण ओढला व आतां बाण सोडणार तेव्हां हनुमान प्रसन्न व परम विस्मित झाला, बाणावरुन उतरला, आणि भरताची प्रशंसा करुन भरत बाहूंची पूजा केली आहे.

ल.ठे. - लक्ष्मणाच्या बाहुबळाची शौर्यधैर्यादिकांची प्रतीति मानसांत व

इतर सर्व रामायणांत मिळते. शत्रुघ्नाच्या बाहुबळाची प्रतीति इतर रामायणांत लवणासुर वधाने मिळते, पण भरताच्या बाहुबळाची कल्पना करण्यास आधार नव्हता. ती उणीव या कथेने मानसांत भरुन काढली आहे.

चौ. ७-८ (१) कपिमनिं उद्भव अभिमाना - लंकेतून निघतानांच अभिमानतरु हृदयांत रुजला होता हे पूर्वी दाखविले आहे. भरताचे भाषण ऐकतांच तो प्रगट दिसला इतकेंच. भरत प्रभूचा प्राणप्रिय बंधु आहे, प्रभु सारखाच आहे, हे विसरला व भरताचा बाण माझा भार घेऊन जाईल हें शक्य नाहीं असे मनांत वाटलें. पण निघतानां 'रामचरणसरसिज-उरिं राखुनि' निघाला होता, त्यामुळे त्यांच्या कृपेने तो अभिमान एका निमिषांत समूळ उपटला गेला. (क) प्रभूचा प्रभाव मग मनिं आणी - मनांत विचार केला कीं प्रभूचा प्रभावच माझ्याकडून महत्वाचे अद्भुत कार्य करवून घेत आहे. मग भरताच्या बाहूंत व बाणांत तोच प्रभाव असे सामर्थ्य निर्माण करील यांत नवल काय ? ज्या रामप्रभावाचे स्मरण न करतां पवनतनय 'प्रभंजनसुत' बनून निघाला तो रामप्रभाव भरताच्या दर्शनस्पर्शानंतर येथें सहज आठवला. आता कपि हनुमान बनून निर्विघ्नपणे शीघ्र जाऊन पोचेल. 'काल कर्म नी स्वभाव दडपणि । भले प्रकृतिवश चुकति भलेपणिं ।। ती घे हरिजन चुक सुधारुन । देइ सुयश दुख दोष निवारुन (१।७।२-३)' हीं वचने येथे यथार्थ करुन दाखविली, आतां हनुमंताच्या ठिकाणीं समुचित लीनता उत्पन्न झाली. चरणांस व्रंदन करणें व हात जोडणे लीनता सूचक आहे. यापूर्वी भरताने मूर्च्छेतून उठविल्यावर, ते रामबंधु आहेत व प्रेमाने भेटले तरी वंदन केले नव्हते, कारण अभिमान होता हृदयांत.

हि. दो. । तव प्रताप उर राखि प्रभु जैहउँ नाथ तुरंत ।।
।। अस कहि आयसु पाइ पद बंदि चलेउ हनुमंत ।।६०रा।।
। भरत बाहुबल सील गुन प्रभु पद प्रीति अपार ।।
।। मन महुँ जात सराहत पुनि पुनि पवन कुमार ।।६०म।।

म.दो. । मनि प्रताप तव धरुनि प्रभु जाइन नाथ पळांत ।।
।। आज्ञा घेउनि नमुनि पदि हनुमंत जातात ।।६०रा।।

। भरत बाहुबल-शील-गुण प्रभुपदि प्रीति अपार ।।
।। जात मानसीं प्रशंसित घडिघडि पवनकुमार ।।६०म।।

अर्थ - हे नाथ ! हे प्रभो ! मी तुमचा प्रताप हृदयांत ठेऊन एका पळांत जाईन. (असे म्हणून) भरताची आज्ञा घेऊन व चरणांस वंदन करुन हनुमान निघाला ।।६०रा।। (जाता जाता) भरताचे बाहुबल, शील, गुण आणि प्रभुपदिं अपार प्रीतिः यांची मनांत वारंवार प्रशंसा करीत पवनकुमार गेला ।।६०म।।

टीका - दो. रा. (१) तुमचा प्रताप व प्रभु याना हृदयांत ठेऊन जाईन, असा ही पूर्वार्धाचा अर्थ करता येईल. प्रभु शब्द भरताकडे घेतला तरि अर्थ हा आहे कीं आपण प्रभूंचे बंधु असल्याने प्रभुसमानच आहांत, आपला प्रभाव प्रभूच्या प्रभावासारखाच आहे. आपण सर्वसमर्थ आहांत. माझ्यासुद्धा शैलच काय, सर्व पृथ्वी सुद्धां आपण आपल्या बाणावर बसवून तिला ब्रह्मलोकांत सुद्धा पाठवू शकाल. (क) नाथ! आपण प्रभूचे बंधू असल्याने माझे नाथ - स्वामी आहांत, सेवकाने स्वामीकडून सेवा करवून घेणे हा निशाचर धर्म आहे, नाहीतर ही प्रभुसेवा करण्याची संधी आपल्याला दिली असती. (ख)मनांतील भाव हाही आहे कीं माझ्या मनांत गर्वतरु वाढून तो मला अनाथ करीत होता, पण तुमच्या प्रभावाने मी सनाथ झालो. (ग) आपल्या प्रतापाच्या बळावर मी लवकर जाईन, उशीर होणार नाही. (घ)येथे पुन्हां हनुमान शब्द या प्रकरणांत दुसऱ्यावेळी वापरला. सुचविले की अभिमान नष्ट होऊन, प्रभुप्रतापाचें स्मरण होऊन, रामप्रेममूर्ति भरताला वंदन केले तेव्हां बल बुद्धिनिधान, गुणनिधान, इत्यादि पूर्वास्थिति प्राप्त झाली. आतां क्षुद्रत्व निदर्शक कपि शब्द नाही. हनुमान, पवनकुमार इत्यादि शब्दच आता दिसतील. प्रभुप्रतापाचे स्मरण न करणें कर्तृत्वाभिमान धारण करणे, व त्यायोगे लीनता, विनय इ. शुभ गुणांना पारखे होऊन वंद्य, पूज्य अशानां वंदन न करणें इत्यादि गोष्टीनीं हनुमंतासारख्या रामप्रियतम भक्तास सुद्धां क्षुद्रत्व येते व अपयश व विघ्ने घेरतात, मग आमच्या सारख्या आधींच क्षुद्र असणाऱ्या मानवांचे काय होईल व काय होत असेल याची कल्पना या हनुमच्चरित्राच्या साह्याने करावी.

दो. म. (१) भरताच्या चरित्राने हनुमंताला इतका वश केला आहे की भरतगुणांची प्रशंसा वैखरीने करावीशी वाटत असून सत्वभावापन्न झाल्याने वाणी रूद्ध झाली आहे, म्हणून मानसीं प्रशंसित - मनांतच प्रशंसा करावी लागत आहे. (क) पवनकुमार शब्दाने सुचविले कीं आता अनेकांना पावन करणार. कुमार शब्द त्या अवस्थेंतील स्वाभाविक उत्साहसूचक आहे. शोकचिंताभय रुपी मलाने मलिन झालेल्या सर्व कपि सेनेला पावन करणार आहे, व सर्वांच्या हृदयांत पुन्हां कुमारांच्या सारखा उत्साह भरणार आहे. (ख) भरत बाहुबल - फलरहित शरानें हनुमंताला मूर्च्छित पाडला. रामप्रभूनीं अशाच बाणाने मारीचाला शत योजनांवर उडविला ! 'मम सायकिंचढ शैलसमेत', यांत दिसले. शील - कपीला न जाणतांही हृदयाशी धरणे व शुद्धीवर आणण्याचा आटोकाट प्रयत्न करणे यांत शील दिसले. कपीजवळ धावत जाणें निरहंकारादि सूचक आहे, त्यांत रामभक्तप्रियता दिसली. डोळे पाण्याने भरले हे कोमलहृदयाचे चिन्ह दिसले. 'कुसमय समजुनि धृत मनिं धीर' याने प्रसंगावधान, कर्तव्य

तत्परता, धैर्य, सुविवेक इ. गुण दिसले. प्रभुपदि प्रीति तर भरताच्या प्रत्येक क्रियेत आहे. 'प्रीति न हृदयि रहात.' ज्याच्या नांवाचा जप स्वतः प्रभु करतात व ज्याची प्रशंसा करीत सीतारामलक्ष्मण यानी रात्रीचा दिवस केला (२।२०८४ पहा) त्या भरताची प्रशंसा हनुमान पवनकुमार वारंवार करील तर नवल काय ? गीतावली ६।११ पद पाहावे.

श्री रामविलाप - प्रलाप प्रकरण (६१।१ - दो. ६२।४)

हिं. ।जहॉ राम लछिमनहि निहारी । बोले बचन मनुज अनुसारी ।।१।।
।अर्ध राति गइ कपि नहिं आयउ। राम उठाइ अनुज उर लायउ ।।२।।
।सकहु न दुखित देखि मोहि काऊ । बंधु सदा तव मृदुल सुभाऊ ।।३।।
।मम हित लागि तजेहु पितु माता।सहेहु बिपिन हिम आतप बाता ।।४।।

म. ।तिथें राम लक्ष्मणा निरखुनी । वदले वचन नरा अनुसरुनी ।।१।।
।अर्धी रात्र सरे कपि येइ न। राम धरिति हृदिं अनुजा उचलून ।।२।।

।पाहु न शकसि दुःखि मज अंमळ। सदा स्वभाव बंधु! तव कोमळ ।।३।।
।मजसाठी त्यजुनी पितृमाता। सहले वनिं हिम- आतप- वाता ।।४।।

अर्थ- तिकडे राम लक्ष्मणास निरखून पाहून मनुष्यासारखे बोलू लागले.।।१।। अर्धी रात्र निघून गेली तरी कपि आला नाही! (असे म्हणून)रामचंद्रांनी अनुजाला उचलून हृदयाशी कवटाळला.।।२।। बंधु! तू कधी सुद्धा मला अंमळ (जरासा) दुःखी पाहू शकला नाहीस, असा तुझा सदा कोमल स्वभाव आहे.।।३।। माझ्यासाठी माता-पिता इत्यादींचा सुद्धा त्याग केलास नी वनात थंडी, ऊन, वारा सहन केलास.।।४।।

टीका. चौ.१-२ (१) तिथे= तिकडे. इकडे हनुमान अयोध्येतून अर्धी रात्र उलटून गेल्यावर निघाले त्यावेळी तिकडे सुवेल शिखरावर काय झाले हे आता कवि सांगतात- (क) राम लक्ष्मणा निरखूनी- राम सकल आनंदनिधान असून आता, राम=क्रीडारत, लीलाप्रिय असल्याने नरलीला करणार, हाच अर्थ 'वदले नरा अनुसरूनी' याने स्पष्ट केला आहे. लक्ष्मण शब्दाने सुचविले की 'लक्षणधाम राम प्रिय सर्व जगा आधार' (१।१९७।-) अशा अलौकिक सुलक्षणांचे स्मरण करीत करीत नरलीला करणार, शोक करणार. निरखूनी- निरखून पाहिले तो तेज अधिकाधिक कमी होत जाऊन जीवन तत्त्व बरेच क्षीण झालेले दिसले. त्यामुळे पुष्कळ वेळ आवरून धरलेला शोक अनावर झाला, कारण अर्धी रात्र उलटून गेली तरी कपि अजून आला नाही, आता येईल कपि व लक्ष्मण उठेल या आशेने क्षणोक्षणी कपीची मार्ग प्रतिक्षा करीत कसा तरी धीर धरला होता, पण लक्ष्मणाची दशा पाहिली नी धीर सुटला. तेव्हा त्या मूर्च्छित लक्ष्मणाला उचलून घेऊन 'नरा अनुसरूनी'- अज्ञानी, ममतारत मनुष्याप्रमाणे शोक विलाप करीत त्या मूर्च्छित लक्ष्मणाशीच बोलू लागले!

चौ-३-४(१) पाहु न शकसि दुःखि मज अंमळ- अंमळ= जरासे. मला जरासे दुःख झाले तरी ते तुला सहन होत नसे, माझे थोडेसे दुःख दूर करण्यासाठी सुद्धा तू आपले प्राण पणाला लावीत असत, आणि आता मी इतका, अत्यंत दुःखी झालो असून तू माझे दुःख का नाही दूर करीत?

माझ्याशी बोलत सुद्धा नाहीस! बाळा! माझ्याशी अबोला का धरलास? अरे बाळा! मला दुःख होऊ नये म्हणून तू लहान, कोमल, असून सुद्धा रात्रभर जागत बसत होतास, आजच तुला इतकी गाढ झोप कशी आली? इत्यादि असे अति प्रेमळ अज्ञानी मोठा भाऊ बोलेल तसे बोलू लागले. (क) सदा स्वभाव बंधु! तव कोमळ-बाळा! तू किती रे कोमळ हृदयाचा! पण आजच तू ते वज्रापेक्षा कठोर का रे केलेस? मी काही अपराध का केला तुझा? आता या रणांगणात मला कोण साह्य करणार? नसेल बोलायचे तर नको बोलू, पण एकदा डोळे उघडून बघ तरि माझ्याकडे, माझी कशी दशा झाली आहे ती पहा तरी -

(२) मजसाठी त्यजुनी पितृमाता- 'प्रभुस्नेहिं शिशु मी प्रतिपालित।.....गुरु पितृ माय न कुणि मज ठावे।....सर्व एक तुम्हिं मजला स्वामी।। (२।७२।३-८ पहा) असा सर्वस्वाचा त्याग करून, मी नको म्हणत असता, माझ्यासाठी तू वनात आलास, माझ्यावरील तुझ्या अनुपम प्रेमामुळे वनवासाची सर्व दुःखे संकटे फुलासारखी झेललीस, आणि आज तुझ्या सारख्या अद्वितीय वीराला ही अशी काळ झोप लागली तरी कशी? माझा हा शोक ऐकून तुझ्या अति प्रेमळ, कोमल हृदयाला द्रव कसा रे नाही फुटत बाळा!

हिं. *।सो अनुराग कहाँ अब भाई। उठहु न सुनि मम बच बिकलाई ।।५।।*
।जौ जनतेउँ बन बंधु बिछोहू। पिता बचन मनतेउँ नहिं ओहू ।।६।।
।सुत बित नारि भवन परिवारा। होहिं-जाहिं जग बारहिं बारा ।।७।।
।अस बिचारि जियँ जागहु ताता। मिलइ न जगत सहोदर भ्राता ।।८।।

म. *।कोठे अतां प्रेम ते बाळा। श्रवुनि नुठसि मम विकल वचांला ।।५।।*
।जर वनिं बंधु-वियोग जाणतो। पितृवचना त्याही न मानतो ।।६।।
।सुत धन नारि भवन परिवारहि। होति जाति जगिं वारंवार हि ।।७।।
।हें मनिं आणुनि जाग किं ताता। जगीं सहोदर न मिळे भ्राता ।।८।।

अर्थ- बाळा! ते तुझे प्रेम आता कुठे आहे? माझ्या व्याकुळ वचनानां ऐकून तू उठत का नाहीस?।।५।। वनांत बंधुवियोग होणार असे जर (आधी)

कळले असते तर पित्याचे वचन? ते सुद्धा मानले नसते.।।६।। सुत, धन, स्त्री, घर, परिवार इ. वारंवार प्राप्त होतात व जातात.।।७।। पण जगात सहोदर भ्राता (भाऊ) मिळत नाही (मला सहोदर भ्राता नाही) याचा विचार करून बाळा! आता ऊठ, जागा हो! (पाहू).।।८।।

टीका.चौ.६-(१) 'पितृवचना! त्या ही न मानतो'- रामचंद्र धर्ममर्यादा संरक्षक असून पितृवचन मानले नसते असे कसे म्हणतील असे वाटून या दुसऱ्या चरणाचे नानाविध अर्थ केले गेले आहेत, पण ते निष्कारण, अनावश्यक, विसंगत आहेत. मानस काव्यशैली अशी आहे की एका ठिकाणचा अर्थ स्पष्ट करण्यासाठी, तशाच प्रकारचे दुसरे निदान एक तरी वचन मानसातच असते. 'पिता बचन मनतेउँ नहिं ओहु' हे विवादास्पद वाक्य आहे. ओहु=तेही, तेंही. असे दोन्ही अर्थ हिंदीत आहेत. पिता आणि ओहु यांचा एकाच वाक्यात असाच उपयोग फक्त एकाच ठिकाणी अन्यत्र केलेला आहे. 'असि सिख तुम्ह बिनु देइ न कोउ। मातु पिता? स्वारथ रत ओऊ' ओऊ= ओहू. (७।४७।४) असा उपदेश तुमच्या शिवाय कोणी देत नाहीत. देणार नाहीत. माता पिता? काय माता पिता सुद्धा नाही देऊ शकत? नाही, मुळीच नाही, "स्वारथ रत ओऊ" ते सुद्धा (ओऊ=ओहू) स्वार्थरतच असतात. असाच अर्थ येथे आहे. स्वधर्मनिष्ठ पुत्राला पितृवचन पालन हा सर्वश्रेष्ठ धर्म आहे, हे जरि खरे असले, तरी ज्या पितृवचनपालनासाठी पुत्राने प्राण दिले तरीसुद्धा आश्चर्य नाही. असे पितृवचन=पित्याची आज्ञा, तिचेही पालन मी केले नसते. लक्ष्मणासारख्या बंधूचा वियोग किती असह्य आहे व लक्ष्मणाचे महत्त्व किती आहे हे दाखविणे हा विलाप करीत असता, येथे मुख्य हेतु आहे. यात प्रलाप= असंबद्ध भाषण मुळीच नाही, कारण की पित्राज्ञाभंग केल्याच्या पातकाची निष्कृति करता येईल, पण लक्ष्मणासारखा बंधु गमावला तर तो सर्व विश्व देऊन सुद्धा परत मिळणार नाही. पित्याची एक आज्ञा मोडली तर त्याबद्दल दंड शिक्षा तपश्चर्यादि दुसऱ्या अनेक आज्ञा मनःपुर्वक मानून पित्याला प्रसन्न करता येईल, पण लक्ष्मणासारखा भाऊ एकदा गेला की गेला, तो परत मिळवता येणार नाही, ही फार महत्त्वाची सिद्धांतरूप गोष्ट येथे सांगितली. पित्याची आज्ञा पालन केल्याने लक्ष्मणाचा वियोग होईल असे जर आधी कळले असते तर पित्राज्ञा पालनरूपी श्रेष्ठ

धर्माचा सुद्धा मी त्याग केला असता, मग जगातील इतर गोष्टींची त्यापुढे किंमत ती काय? सार हे की लक्ष्मणवियोगासारखी हानि जगात दुसरी नाही.

चौ.७-८-(१) सुत- पुत्र, एक मेला तर दुसरा होऊ शकतो, किंवा दत्तक घेऊन वंश चालू ठेवता येतो. धन- वित्त (वित, हिंदी) नष्ट झाले तर प्रयत्नाने पुन्हा मिळू शकते, स्त्री एक नष्ट झाली, मेली तर दुसरा विवाह करता येतो, दुसरी मिळू शकते, घर परिवार इत्यादिकांचे तसेच. ल.ठे. यात जनक जननीचा अंतर्भाव केलेला नाही. या सर्व गोष्टी वारंवार मिळवता येतात, मिळतात, पण सहोदर भाऊ पुन्हा मिळू शकत नाही. (क) लक्ष्मण रामचंद्रांचा सहोदर, सख्खा भाऊ नसता येथे सहोदर का म्हटले अशी शंका काहींना येते. यावर प्रथम हे विचारावेसे वाटते की हनुमान कपि, चतुष्पाद असता आधी सीतेने त्याला 'सुत' पुत्र कसे म्हटले? रामचंद्रांनीही त्याच कपिला 'सुत' कसे म्हटले? ते ज्या अर्थाने व ज्या भावनेने विलाप प्रलाप करीत नसता म्हटले तशाच भावनेने लक्ष्मणाला सहोदर म्हटले आहे. यात प्रलाप नाही. रामचंद्रास सहोदर बंधु नाहीच, पण लक्ष्मण सहोदरापेक्षाही जास्त प्रेम करणारा होता हे कोणीही अमान्य करणार नाही, लक्ष्मण रामदुःख निवारण करण्याच्या हेतुने खरोखरच त्याच्या सहोदरास शत्रुघ्नास ठार मारण्यास सुद्धा तयार झाला होता. राम त्याला सहोदरच मानीत होते हे येथे सुचविले. दैवाने मला सहोदर भ्राता मिळाला नव्हता, पण सुदैवाने तू सहोदरापेक्षाही माझ्यावर अधिक प्रेम करणारा होतास. समान उदर येषां ते सहोदराः, एकाच उदरातून जन्मलेले. उदर=पोट. सख्खे भाऊ असून त्यांच्यात सख्य नसेल, ओठात एक व पोटात दुसरे असे वागत असतील तर एकाच आईच्या पोटी जन्मास आल्याची किंमत ती काय? व त्यांना सहोदर, म्हणावे तरि कसे? आणि रामलक्ष्मणासारखे जिवास जीव देणारे, भावापुढे इतर सर्व तुच्छ मानणारे, सावत्र, चुलत चुलत भाऊ असले, किंवा नात्याचा काही संबंधही नसला, तरी त्यास सहोदर म्हणणे अयोग्य कसे? कौसल्येला मिळालेल्या पायसातील भाग तिने सुमित्रेस दिला, त्यापासूनच लक्ष्मण झाले असल्यानेही सहोदर आहेतच. म्हणून या वचनात विसंगति किंवा प्रलाप नाही.

हिं. ।जथा पंख बिनु खग अति दीना ।मनि बिनु फनि करिबर करहीना ।।९ ।।
।अस मम जिवन बंधु बिनु तोही। जौं जड दैव जिआवै मोही ।।१० ।।
।जैहउँ अवध कौन मुहु लाई। नारि हेतु प्रिय भाई गँवाई।।११ ।।
।बरु अपजस सहतेउँ जग माही। नारि हानि बिसेष छति नाही ।।१२ ।।

म. ।यथा पंखविण खग अति दीन। मणि विण फणि करिवर करहीन ।।९ ।।
।तसे बंधु! तुजविण मम जीवन। जर जड दैव जगवि मजसी क्षण ।।१० ।।
।जाउं अवधिं कुठलें मुख घेउनि। स्त्रीसाठी प्रिय बंधु गमावुनि ।।११ ।।
।जगिं सहतो अपयश हि हवे तर। स्त्री हानी क्षति अधिक नव्हे बरं ।।१२ ।।

अर्थ- पंखावाचून जसा खग अति दीन होतो, मणि विहीन फणी किंवा जसा सोंड नष्ट झालेला गजश्रेष्ठ जगतो.।।९।। हे बंधो! जर जड दैव मला तुझ्यावाचून एक क्षण जगवील तर माझे जीवन तसेच होईल.।।१०।। स्त्रीसाठी प्रिय बंधूला गमावून मी कुठल्या तोंडाने (तोंड घेऊन) अयोध्येत जाऊ?।।११।। जरूर तर मी जगात अपयशही सहन केले असते, (कारण) स्त्री हानि म्हणजे (तुझ्यासारख्या भावाच्या हानिपेक्षा) अधिक आहे असे नव्हे बरं.।।१२।।

टीका. चौ.९-१०-(१) यथा पंखविण खग अति दीन- कपि औषधि घेऊन येण्याची आशा आता दिसत नाही, असे वाटून निराशेचे उद्‌गार व भविष्यकाळाच्या कल्पना आता बाहेर पडू लागतात. 'प्रीती अधिक मनिं ये संदेह' (८०।२). लक्ष्मणावाचून जगल्यास आपले जीवित कशा प्रकारचे होईल याला तीन दृष्टान्त दिले. पंख कापून टाकलेला खग,मणि नष्ट झालेला फणी, आणि सोंड (कर) कापून टाकलेला गजश्रेष्ठ. (२) पंख तोडून टाकलेला खग- खग= आकाशात गमन करणारा पक्षी- 'कर चोळिती शिर पिटती रडती। जणु विण पंख विहग विव्हळती' (२।७६।५) जटायु व संपाती ही दोन उदाहरणे पूर्वीच आलेली आहेत. पंख गेले म्हणजे त्यांची गती नष्ट होते, परतंत्र होतात, कोणी साधा क्षुद्र प्राणी सुद्धा त्यास मारू शकतो, अति दीन, दुःखी होतात. तशीच सर्व प्रकारे माझी दशा होईल. (क) मणि विण फणी- मणि फणीचें भूषण आहे, प्राणाहून प्रिय अशी वस्तु

आहे त्याची, त्याच्यापासून त्याला तेज, प्रकाश व सुख मिळते. मणि हरवला तरी फणी मरत नाही, दुःख, संताप व व्याकुळता यात जीवन कंठावे लागते. तशी तुझ्यावाचून माझी दुर्दशा होईल. (ख) करिवर करहीन- हत्तीचे सामर्थ्य व शोभा त्याच्या सोंडेत असते. भाव हा की माझा उजवा बाहूच तुटून गेल्यासारखी माझी दशा होईल. खगाचा उत्साह व गति, भुजंगाचे तेज, व उग्रता आणि हत्तींचे बळ या गोष्टी प्रसिद्ध आहेत. माझ्या ठिकाणचे हे सर्व गुण नष्ट होतील. (ग) पंखहीन खग फार दिवस जगत नाही, जसा जटायु, संपाती अपवाद आहे. सोंड तोडलेला हत्ती अन्न पाणी ग्रहण करु शकत नाही, उपहासास्पद होतो. अकीर्ती होते. सर्पाला प्रिय जसा मणि तसा तू गेलास तरी मला प्रायोपवेशन करून देहत्याग करावा लागेल, हे सुचविले, अपकीर्तीपेक्षा मरण चांगले.

चौ.११-१२-(१) स्त्रीसाठी प्रिय बंधु गमावुनि- बायकोसाठी प्रिय भाऊ हातचा कायमचा गमावून, बंधुविहीन झालेला मी अयोध्येत जाऊन तोंड तरि कसे दाखवू? (क) स्त्रीहानी क्षति अधिक नव्हे- लक्ष्मणासारख्या बंधूची हानि आणि स्वतःच्या स्त्रीची हानि यांची तुलना करता स्त्रीहानी काही बंधुहानीसारखी अति दुःखद नाही हे येथे सांगितले व दाखविले की बंधुहानी होणार हे जर आधी कळले असते तर मी सीतेला परत मिळविण्याच्या फंदात पडलो नसतो. त्या योगे अपकीर्ती झाली असती माझी, पण लक्ष्मणासारख्या बंधुच्या हानीपेक्षा स्त्रीहानी आणि अपकीर्ती या काही विशेष महत्त्वाच्या गोष्टी नाहीत. (ख) स्त्रीहानी ही गोष्ट अपकीर्तीकारक आहे हे येथे सुचवून ठेवले. परंतु मोंगल साम्राज्यातील पुष्कळ हिंदुराजास सत्ता, धन व ऐश्वर्यादि लोभामुळे स्त्रीहानी भूषण वाटू लागले होते.

(२) येथे या गोष्टी दाखविल्या- लक्ष्मण म्हणजे रामाचे पंख, लक्ष्मण म्हणजे रामाचे शिरोभूषण, शिरोमणी, लक्ष्मण रामाचा उजवा हात, लक्ष्मण रामास सीतेपेक्षांही फारच अधिक प्रिय, कोटि मरणापेक्षा अधिक कष्टद अशी जी अपकीर्ती तीसुद्धा लक्ष्मणासाठी सह्य झाली असती, म्हणजेच लक्ष्मण स्वतःच्या कीर्तीपेक्षा विशेष प्रिय, म्हणूनच कवींनी वंदन प्रकरणातच म्हटले की 'रघुपतिकीर्ती पताके विमले। यश ज्याचे दंडासम बनले' दंडहीन पताका धुळीतच लोळणार! भाव हा की लक्ष्मण असला तर झालेल्या अपकीर्तीचे क्षालन करता येईल. नाहीतर स्त्रीहानीजनित अपकीर्ती आणि लक्ष्मण हानि

ही दोन्ही दुःखे पदरांत घ्यावी लागतील. पित्राज्ञापालनापेक्षाही लक्ष्मणाचे जीवित रामास अधिक प्रिय. सुत धन गृह परिवारापेक्षा लक्ष्मण अधिक प्रिय. असे बंधुप्रेम जगात इतरत्र कोठेच आढळार नाही. लक्ष्मणाचे रामावर असेच प्रेम होते हे त्याने कृतीनेच दाखविले आहे.

हिं. ।अब अपलोकु सोकु सुत तोरा। सहिहि निठुर कठोर उर मोरा ।।१३।।

म. ।अतां कुयश नी शोक सुत तुझा।सहिल कठिण निष्ठुर उर माझा।।१३।।

अर्थ- हे पुत्रा! आता माझी निष्ठुर व कठोर छाती अपकीर्ती आणि तुझा शोक या दोन्ही गोष्टी सहन करील.।।१३।।

टीका-(१) मागल्या चौपाईत अस्पष्ट असलेला भावच येथे स्पष्ट केला आहे. स्त्रीहानी झाल्याने नुसती अकीर्तीच सहन करावी लागली असती, पण आता तुझा शोक आणि अकीर्ती, आणि तीसुद्धा त्या अकीर्तीपेक्षा अधिक वाईट अशी सोसावी लागणार. बायकोसाठी प्रिय बंधु गमावला ही अपकीर्ती, अशा प्रिय बंधूचे संरक्षण करता आले नाही, मग शरणागताचे संरक्षण कसे करणार ही अपकीर्ती विशेष होणार. (क) सहिल कठिण निष्ठुर उर माझा- तुझी ही दशा पाहूनच माझ्या छातीचे तुकडे व्हावयास पाहिजे होते, पण झाले नाहीत, त्या अर्थी माझी छाती वज्रापेक्षा कठीण व निर्दय आहे. माझे तुझ्यावर प्रेमच नाही असेच ठरते. (ख) सुत-पुत्र येथे लक्ष्मणास पुत्रवात्सल्याने पुत्र म्हटले याचे कोणास आश्चर्य वाटत नाही, मग बंधु वात्सल्याने सहोदर म्हटले त्याचा एवढा बाऊ का वाटावा?

हिं. ।निज जननी के एक कुमारा। तात तासु तुम्ह प्रान अधारा ।।१४।।
।सौंपेसि मोहि तुम्हहि गहि पानी। सब बिधि सुखद परम हित जानी।।१५।।
।उतरु काह दैहउँ तेहि जाई। उठि किन मोहि सिखावहु भाई ।।१६।।
।बहु बिधि सोचत सोच बिमोचन। स्रवत सलिल राजिव दल लोचन ।।१७।

म. ।निज जननीचा एक कुमार। तात तिथें तूं प्राणाधार।।१४।।

।सोपवि मजसि तुला कर धरूनी। बहुविध सुखद परम हित गणुनी ।।१५।।
।जाउनि उत्तर काय देउं तिज। उठुनि कां न बा! समजाविसि म।।१६।।
।बहुविध शोचति शोच विमोचन। स्रवत सलिल राजिवदल लोचन ।।१७।।

अर्थ- निज (स्वतःच्या) जननीचा एक कुमार (पुत्र) असून, हे ताता! तू तेथे (तासू= त्याचा किंवा तिचा) प्राणाना आधार आहेस.।।१४।। सर्व प्रकारे सुखदायक व परमहितकारक (परम प्रेम करणारा) जाणून तिने तुला हात धरून माझ्याकडे सोपविला.।।१५।। आता मी जाऊन तिला काय उत्तर देऊ? बाबा! तू उठून मला का नाही समजावून सांगत?।।१६।। (सेवकांना) शोकापासून मुक्त करणारे (रघुपति) नाना प्रकारे शोक करीत असून कमलपत्रासारख्या त्यांच्या नेत्रांतून जलाच्या धारा वाहात आहेत.।।१७।।

टीका.चौ.१४-(१) जसजसा काळ जाऊ लागला तसतशी व्याकुळता वाढत चालली, व आता विलापांचे रूपांतर प्रलापांत होऊ लागले आहे, त्याचा नमुना या व पुढल्या दोन चौपायात आहे. भगवान असून असंबद्ध भाषण कसे करतील याचे उत्तर आधीच 'वदले वचन नरा अनुसरूनी' असे देऊन ठेवले आहे व उपक्रम केला आहे शेवटी उपसंहारात सुद्धा 'नरगति दाखवति' (चौ.१८) असे स्पष्टच म्हटले आहे म्हणूनच या १६ चौपायात 'प्रभु' शब्द एकदाही वापरलेला नाही. यापूर्वी सुद्धा अनेकवेळा दनुजविमोहनशीला नरलीला अनेक वेळा केल्या आहेत, तशीच ही एक नरलीला आहे. व लक्ष्मणाचे महत्त्व, लक्ष्मणाचा स्वभाव, व त्याच्यावरील रघुपति प्रेम यांचे निदर्शन करणे हा एक हेतु आहे. अत्यंत प्रिय माणसाच्या मरणकाळी पुरुष असोत व स्त्रिया असोत, असंबद्ध भाषण= प्रलाप, युक्त शोक करतातच, म्हणून या तीन चौपायांतील वाक्यांची सुसंबद्धता दाखविण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे जलमंथन करून तूप काढण्याचा प्रयत्न करणे ठरेल.

(२) निज जननीचा एक कुमार- तू आपल्या आईचा एकटाच मुलगा आहेस आणि (तेथे) तिचा तू प्राणाधार आहेस, हा एक अर्थ, मी आपल्या आईचा एकच मुलगा असून (तिथे) त्याच्या प्राणांचा तू आधार आहेस, हा दुसरा अर्थ. कोणताही अर्थ घेतला तरी असंबद्धता टळत नाही.

मानसाप्रमाणे लक्ष्मण शत्रुघ्न हे दोघे सुमित्रापुत्र असल्याचे लहज सिद्ध आहे. राम रहस्योपनिषद, वा.रा., अ.रा., प.पु.. स्कं.पु., अग्नि.पु., ब्रह्म.पु., व तुलसीदासांची गीतावली यातील वचनाप्रमाणे लक्ष्मण शत्रुघ्न सुमित्रा पुत्रच आहेत. असे असून तिचा एकुलता एक मुलगा आहेस असे येथे शोकार्त, शोकविव्हळ, होऊन म्हटले. "आर्ताचे मनि विवेक नसतो" "आर्त कधी न विचारे वदतो." (क) एक= मुख्य प्रधान असा शब्दार्थ आहे. पण तो येथे घेणे म्हणजे सुमित्रेच्या सु-मित्रा नावाला बट्टा लावणारे ठरेल. शत्रुघ्न लक्ष्मणा एवढा तिला प्रिय नव्हता असे ठरेल. भगवद्भक्त (भगवत्सेवक) आणि महाभागवत-सेवक यांच्यात भेद मानल्यासारखे होईल, म्हणून हा अर्थ मान्य करता येत नाही. (ख) हिंदीत तासु= तिला, त्याला (तिचा, त्याचा) असे दोन अर्थ असल्याने दुसरा वर दिलेला अर्थ- घेतला म्हणजे या चौपाईत विसंगति रहात नाही, पण पुढील 'तिला मी जाऊन काय सांगू' या वाक्याशी विसंगति निर्माण होते. रघुपतीच्या मनात दोन्ही अर्थ आहेत. लक्ष्मण रामाचा प्राणाधार आहे व तो सुमित्रेच्या दोन पुत्रांपैकी एक असला तरी तिचा एक प्राणाधार आहे, असा अर्थ घेतला म्हणजे विसंगति राहणार नाही. पण एवढा अध्याहार करणे म्हणजे ओढून ताणून चंद्रबळ आणण्यासारखे आहे. ल.ठे. तासु याचे दोन्ही अर्थ सांगणारा एक शब्द मराठीत नाही म्हणून 'तिथे' हा शब्द वापरला आहे.

चौ.१५-१६-(१) सोपवि मजसि...गणुनि- कौसल्येने किंवा सुमित्रेने लक्ष्मणाचा हात धरून त्याला रामाच्या स्वाधीन केल्याचा उल्लेख मानसांत कोठेही नाही. वनात जाण्यापूर्वी राम सुमित्रेकडे गेलेले नाहीत व कौसल्येने असे केलेले नाही, म्हणून हा शोकार्ताचा प्रलाप आहे असे मानणे भागच आहे. नानाविध लटपटी करून हे वचन सुसंगत आहे असे दाखविण्याचा प्रयत्न केल्यास पुढील दोह्यातील 'प्रलाप' शब्दच- निरर्थक ठरतो, व शोकाची तीव्रता कमी ठरविली जाते. राम तुझा पिता व वैदेही माता आहे, असे सुमित्रेने म्हटले असले तरी त्यावेळी राम तेथे नव्हते व ते सर्वज्ञ असल्याने कळले असे मानणे हास्यास्पद व विसंगत आहे. सर्वज्ञ असते तर लक्ष्मण मरणार अशी खोटी कल्पना कशाला केली असती? अज्ञानी माणसासारखे बोलत आहेत हे म्हणणे खोटे ठरले असते. या सर्व वर्णनात 'प्रभु' शब्द एकदाही वापरला नाही याचे कारण सुद्धा प्रभुत्व बाजूला ठेवले आहे हे

दाखविणे हेच आहे. (क) उठुनि का न बा! समजाविसि मज- ही शोकार्ताची परमावधीची स्वभावोक्ति व असंबद्धतेची सीमा आहे. लक्ष्मण बसल्यावर मग, 'जाउनि उत्तर काय देउ तिज' हे समजावून सांगण्याची जरूरच नाही राहणार! पण कोणाच्या तरी मरणाने शोक विव्हळ झालेली अति प्रेमाची माणसे असेच विसंगत बोलणार यात संशय नाही. पुत्रवात्सल्याने व बंधुप्रेमाने केलेल्या शोकाची परमसीमा येथे गाठली. सावत्र भावासाठी अशा प्रकारे शोक केल्याचे उदाहरण इतिहासात दुसरे सापडेल की नाही याची शंकाच वाटते. आता शोकवर्णनाचा उपसंहार करतात.

चौ.१७-(१) बहुविध शोचति शोचविमोचन- वर दाखविल्याप्रमाणे नाना प्रकारे शोक करीत राहिले. शोचविमोचन- भक्तांना, सेवकांना शोकचिंतादिकांपासून कायमचे मुक्त करणारे असून शोक करीत आहेत! श्रोत्यां वक्त्यांस सावध केले आहेत की रघुपतिने असा शोक केला तरी त्यास मनुष्य मानू नका, ते शोकमुक्त करणारे भगवान आहेत हे विसरू नका. शोक का केला हे आता महेश उमेला सांगतात.

हिं. *।उमा एक अखंड रघुराई। नरगति भगत कृपाल देखाई।।१८।।*
हि.सो. *।प्रभु प्रलाप सुनि कान बिकल भए बानर निकर।।*
।।आइ गयउ हनुमान जिमि करुना महँ बीर रस।।६१।।

म. *।एक अखंड उमे! जरि रघुपति। नरगति भक्तकृपाल दाखवति ।।१८।।*
म.सो. *।प्रभू प्रलाप महान परिसुनि वानरगण विकल।।*
।।तों आला हनुमान करुणेमधिं सम वीर-रस।।६१।।

अर्थ- उमे! रघुपति जरि एक व अखंड आहेत तरि ते भक्तकृपाल असल्याने नरगति (मनुष्याची दशा) दाखविते झाले.।।१८।। प्रभूचे महा प्रलाप ऐकून वानर समुदाय व्याकुळ झाला आहे तोच करूणारसात वीररस यावा तसा हनुमान आला.।।दो.६१।।

टीका.-चौ.१८-(१) एक अखंड जरि रघुपति- एक व अखंड असे ब्रह्म आहे, परमेश्वर, परमात्मा आहे. त्याच्या ठिकाणी शोकमोहादि असणेच

शक्य नाही. 'चिदानंद मय आपली काया। विगत विकार' पण रघुपति झाले असल्याने मनुष्य शोक कसा करतात व त्यात विसंगति असंबद्धता कशी असते हे दाखविले. (क) भक्तकृपाल- आपल्या अनन्यगतिक भक्तांवर प्रभूचे किती प्रेम असते, भक्त विरहाने भगवान कसे दुःखी होतात हे दाखविले. 'अकामही भगवान सुज्ञ जरि। भक्तविरहदुःखे दुःखी तरि' (१।७६।२). हे शंकरांविषयी म्हटले आहे.

खो- (१) प्रभूप्रलाप= प्रभूचा प्रलापयुक्त शोक. प्रभु आणि प्रलाप हे दोन शब्द एकत्र जोडणे हे एक प्रलापाचेच उदाहरण आहे! ते अपार शोकप्रलाप प्रभूच्या मुखांतून जसजसे निघत गेले तसतसे सर्व वानर सैन्यही त्या शोकसरितेत वाहू लागले. ते सर्व शोक करू लागले. 'मुख सुकती लोचन झरती' अशी सर्व वानरांची दशा झाली. ही येथे स्वभावोक्ती आहे. अशा प्रकारच्या शोकाच्या सागराजवळ राहून जो कोरडा राहील तो हृदयांने वज्रापेक्षाही कठोरच ठरेल. पण ही दशा फार वेळ टिकली नाही.त्या शोकरसातच 'आला हनुमान! तो पहा आला हनुमान!' अशा उत्साहाच्या आरोळ्या ऐकू येऊ लागल्या व याप्रमाणे करूणारसाचे एका क्षणात वीररसात रूपांतर झाले. सर्वत्र उत्साह पसरला.

हिं. ।हरषि राम भेटेउ हनुमाना। अति कृतग्य प्रभु परम सुजाना ।।१।।
।तुरत बैद तब कीन्हि उपाई। उठि बैठे लघिमन हरषाई।।२।।
।हृदयँ लाइ प्रभु भेटेउ भ्राता। हरषे सकल भालु कपि ब्राता ।।३।।
।कपि पुनि बैद तहाँ पहुँचावा। जेहि बिधि तबहिं ताहिं लइ-आवा ।।४।।

म. ।हर्षि राम हनुमाना भेटति। प्रभू परम सुजाण कृतज्ञ अति।।१।।
।वैद्यें सत्वर उपाय केले। लक्ष्मण हर्षित उठून बसले।।२।।
।प्रभु बंधुस हृदिं धरूनि भेटले। भल्लकीशगण सकल हर्षले ।।३।।
।मग वैद्या कपि पोचवि तैसा। प्रथम आणिला तयास जैसा ।।४।।

अर्थ- राम प्रभु, परम सुजाण व अति कृतज्ञ असल्याने, हर्षित होऊन हनुमंतास भेटले।।१।। वैद्याने त्वरेने उपाय केले व लक्ष्मण हर्षित होऊन उठून बसले.।।२।। प्रभु बंधुला हृदयाशी धरून भेटले (तेंव्हा)

सगळे भल्ल-कपि-समुदाय हर्षित झाले.।।३।। वैद्याला प्रथम जसा आणला तसाच मग कपीने (हनुमंताने) परत पोचविला।।४।।

टीका- (१) करूणारसाचे रूपांतर वीररसात कसे झाले हे त्रिवार हर्ष शब्द वापरून येथे तीन चौपायात दाखविले आहे. वीररसाचा स्थायी भाव उत्साह आहे, म्हणून येथे हर्ष=उत्साह हा मुख्य अर्थ आहे. आला हनुमान? तो पहा आला हनुमान! असे कपींचे शब्द ऐकताच करूणारस स्तंभित झाला. रघुपतींचे नेत्र आकाशाकडे, उत्तर दिशेला लागले. लक्ष्मणाला केव्हा खाली ठेवला हे कोणासच कळले नाही. पर्वतासह हनुमान दुरून दिसताच रघुपतीस हर्ष झाला, म्हणून हर्ष शब्द अगदी आरंभी घातला आहे. रघुपती राम महज आनंद निधान झाले. उत्साह इतका वाढला की हनुमान जवळ येऊन नमस्कार करीपर्यंत धीर धरवला नाही. धावत गेले व हनुमान खाली उतरतो न उतरतो तोच त्यास मिठी मारली, म्हणूनच पर्वत खाली ठेवल्याचे व हनुमंताने नमस्कार केल्याचे वर्णन नाही. (क) प्रभू= स्वामी असा अर्थ घेणे योग्य. राम स्वामी व हनुमान सेवक असा संबंध असून इतक्या प्रेमाने, त्वरेने व आदराने भेटले की कोणीही स्वामी अशा रीतीने सेवकाला भेटणार नाहीत. गळ्यात गळा घालून बरोबरीच्या नात्याने भेटले. कारण की ते (ख) अति कृतज्ञ आहेत. औषधीने लक्ष्मण उठल्यावर भेटले असते हनुमंतास तरि कृतज्ञ ठरले असते. पण अजून औषधी त्या पर्वतावर आहेत की नाहीत हे सुद्धा पाहिले नाही तोच भेटले. हे अतिकृतज्ञते मुळेच घडले. वैद्याने संगितलेले अति बिकट कार्य केले याची पूर्ण जाणीव आहे. सीतेचा शोध लावण्यापेक्षाही हे कार्य अधिक तातडीचे व अधिक महत्त्वाचे आहे. "श्रुणु सुत अनृण तुझा मी नाही" असे त्यावेळी भेटून म्हणून दाखविले, त्यापेक्षा अधिक बोलण्यासारखे काही राहिलेले नाही, म्हणून बरोबरीच्या नात्याने अशारीतीने भेटण्यातच परम सुजाणपण व अति कृतज्ञता दिसतात.

चौ.२-(१) वैद्ये सत्वर उपाय केले. हनुमान भगवंताच्या बाहुपाशातून सुटताच क्षणाचा विलंब न लावता सुषेण वैद्याने त्या पर्वतावरील वनस्पती घेऊन त्यांचा उपयोग केला. उपयोग कसा केला याबद्दल ग्रंथातच मतभेद असल्याने येथे सर्व मतांना वाव ठेवला आहे. संजीवनीचा रस काढून पाजला व विशल्यकरणी आणि संधानिनि यांना कुटून वाटून जखमांवर लेप केला

असे म्हटले म्हणजे सर्वमतसंग्रह होतो. विशल्यकरणी = शल्य काढून टाकणारी, संधानिनी = तुटलेले अवयव सांधणारी. चासेजवळ एका गावी एका व्यक्तीला संधानिनीचा अचानकपणे लाभ झाला आहे. नाव त्याला माहीत नाही. मारलेल्या शिकारीच्या मासांचे तुकडे, कुठल्यातरी झाडाची पाने काढून त्यात गुंडाळून घरी घेऊन गेला पाहतो तो सर्व तुकडे एक जीव झालेले त्याला दिसले. तो ती वनस्पती कोणास दाखवित नाही. पाल्याचे चूर्ण देतो व जखमा तेव्हाच भरून येतात. (क) लक्ष्मण हर्षित उठूनी बसती- हर्षित= वीररसाच्या आवेशाने जणू शक्ती लागून कुठे जखमसुद्धा झाली नव्हती. झोपेतून उठल्यावर पूर्वस्थितीची आठवण होऊन त्या कार्यास चटकन लागावे त्या प्रमाणे लक्ष्मण मूर्च्छेतून उठले. ततः सुप्तोत्थित इव बुध्वा प्रोवाच लक्ष्मणः।। तिष्ठ तिष्ठ वच गंतासि हन्यीदानी दशानन (अ.रा.) तेथे रावणशक्ती लागल्यानंतरचे हे वर्णन आहे, म्हणून दशानन म्हटले. तसेच येथे मेघनाद शक्ती लागल्यानंतरचे असणार. थांब थांब! पळून कुठे चाललास? मी आता तुझा वध्र करतो असे जागृत झाल्याबरोबर लक्ष्मण म्हणाले, म्हणून हर्ष=उत्साह, आवेश असा अर्थ करणे जरूर आहे.

चौ.-३-(१) प्रभु बंधुस हृदि धरुनि भेटले. त्या वेळच्या प्रभूच्या प्रेमाचे व भावनाचे वर्णन करणे अशक्य असल्याने ते येथे केले नाही. पण नेत्रातून आनंदाश्रुधारा व शरिरावर रोमांच इतके पाहणारास दिसले असेल. (क) पण लक्ष्मणास हे कोडेच पडले असेल की आज प्रभु असे का भेटतात! ही सगळी वानरसेना रात्री विश्रांती घेण्याचे सोडून, अशी हर्षाने आमच्याकडे बघत का आहे? गीता.पद १५ पाहण्यासारखे आहे.- घाव माझ्या हृदयावर पण पीडा रघुवीराला आहे. पोपट जे बोलतो त्याच्या अर्थाची चर्चा पोपटाशी करावी, तसे तुम्ही लोक मला वारंवार काय विचारता? हिऱ्याच्या योगाने शोभा सुख, हानि, लाभ इ. राजाला होत असतात, हिऱ्याची केवळ कान्ति असते व किंमत होत असते, असे देहभान विसरून लक्ष्मण म्हणाले आहेत. (ख) भल्लकीशगण सकल हर्षले- रामलक्ष्मण प्रेमाने भेटले हे पाहून सर्व कपिसेनेला परमानंद, व हर्ष= उत्साह, आवेग चढला. दोघांच्या नावाचा जयजयकार करून त्यांनी दशदिशा निनादित केल्या असतील.

चौ.४-(१) जसा लघुरूपाने जाऊन घरासुद्धा आणला होता तसा त्याच पद्धतीने लंकेत पोचविला. ल.ठे. येथे कपि शब्द वापरून दाखविले की

हे करणे हनुमंताला केवळ माकडाच्या खेळासारखे वाटले.

श्रीरामविलाप प्रकरण व लक्ष्मण शक्ति प्रकरण समाप्त.

"कुंभकर्ण-बल-पौरूष संहार" प्रकरण (६२/५-७२/५).

हि. *।यह बृत्तांत दसानन सुनेऊ। अति बिषाद पुनि पुनि सिर धुनेऊ ।।५।।*
।ब्याकुल कुंभकरन पहिं आवा। बिबिध जतन करि ताहि जगावा ।।६।।
।जागा निसिचर देखिअ कैसा। मानहुँ कालु देह धरि बैसा ।।७।।
।कुंभकरन बूझा कहु भाई। काहे तव मुख रहे सुखाई।।८।।

म. *।कळे वृत्त हें दशाननाला। अति विषण्ण बहु पिटी शिरांला ।।५।।*
।व्याकुळ घटकर्णाप्रति आला। नाना यत्नें जागवि त्याला।।६।।
।जागे निशिचर कैसा दिसला। काळ देह धरूनी जणुं बसला ।।७।।
।कुंभकर्ण वदला कीं बाबा!। गेली सुकुनि मुखें तव कां बा! ।।८।।

अर्थ- (लक्ष्मण मूर्च्छेतून उठला) ही बातमी दशाननाला (हेराकडून) समजली. तेव्हा तो अति विषादयुक्त (विषण्ण) होऊन आपली कपाळे (शिरे) पुष्कळ बडवून घेऊ लागला.।।५।। तो व्याकुळ होऊन कुंभकर्णाकडे आला, व नाना उपाय करून त्याला जागा करू लागला.।।६।। तो निशाचर जागा झाला तेव्हा असा दिसला की जणू काळच देह धारण करून बसला आहे.।।७।। कुंभकर्णाने विचारले की बाबा! तुझी तोंडे का बरं सुकून गेली?।।८।।

टीका-चौ.५-६-(१) अति विषण्ण- रावणाला हेराकडून बातमी समजली त्याने जाणले की कालनेमी मारला गेला. इंद्रजीताच्या शक्तीचा उपयोग झाला नाही, त्याअर्थी त्याचा वध आता इंद्रजिताकडून होणे शक्य नाही, तथापि इंद्रजिताला पुन्हा त्याच्याशीच लढावे लागणार आणि ब्रह्मास्त्र व वीरघातिनी फुकट गेल्यावर त्याला मारण्यासारखे शस्त्रात्र इंद्रजिताजवळ न राहिल्याने पुत्र वाचत नाही, असे त्यास वाटले, हे विषादाचे खरे कारण

आहे. तरी आता नुसत्या बाहुबळाचा उपयोग करून पाहावा असे वाटून दशमुख (रावण नव्हे) कुंभकर्णाकडे आला. रावणपणा बराच जिरला, त्याचा धीर सुटला व दाही तोंडे म्लान, खिन्न व व्याकुळ होऊन आला. (क) कुंभकर्ण निद्रावश झालेला होता. झोपल्यावर तो सहा महिने जागा होत नसे. मध्येच जागा करावयाचा म्हणजे निजलेला कुंभकर्ण व जागे असलेले रावणाचे चतुरंगीणि सैन्य यांचे मोठे युद्धच होत असे. त्याला अशा पद्धतीने जागा करण्यास तीन अहोरात्र लागले, पुढे एक अहोरात्र (दिवस) त्याने भोजन केले, व नंतर सहा अहोरात्र त्याच्याशी युद्ध करून रघुवीराने त्याला मारला असे प.पु.सांगते. "पञ्चम्या अष्टमी यावद् रावणेन प्रबोधितः ।।५३।।कुम्भकर्ण स्तदा चक्रेऽभ्यवहारं चतुर्दिने।। कुंभकर्णो दिनैः षड्भि र्नवम्यास्तु चतुदर्शीम्।.५४।। रामेण निहतो युद्धे बहुवानर भक्षकः।। माघ कृष्ण पंचमी पासून माघकृष्ण चतुर्दशीपर्यंत कुंभकर्णास जागविणे व युद्ध आणि वध यात गेले. अमावस्येला युद्ध बंद. सार हे की तीन अहोरात्र कुंभकर्णास जागा करण्यासाठी, रावणाचे सर्व सैन्य, रथ, हत्ती, घोडे, उंट, नगारे, तुताऱ्या इत्यादिंसहित झटले तेव्हा तो चौथ्या दिवशी अष्टमीला जागा झाला. नवमीपर्यंत भोजन केले व युद्धास गेला. भावार्थ रामायणात हे वर्णन सविस्तर आहे. त्याच्या छातीवर मोठमोठे हत्ती नाचविले तर ते त्याच्या श्वासाने दूर उडविले जात. व काही श्वासाबरोबर नाकपुड्यात गिळले जात इ. (भा.रा.)

चौ.७-८-(१) रावणाची दहा तोंडे म्लान, चिंतातूर, सुकून गेल्यासारखी दिसली म्हणून कुंभकर्णाने बंधुप्रेमाने कारण विचारले. कुंभकर्ण जागा झाला व प्रेमाने बोलत आहे असे पाहून रावणाला धीर आला व आशा वाटू लागली की आता हा सर्व शत्रु-सैन्याला व दोघां बंधूंना गिळून टाकील.

हिं. ।कथा कही सब तेहिं अभिमानी। जेहि प्रकार सीता हरि आनी ।।९।।
।तात कपिन्ह सब निसिचर मारे। महां महा जोधा संघारे ।।१०।।
।दुर्मुख सुररिपु मनुज अहारी। भट अति काय अकंपन भारी ।।११।।
।अपर महोदर आदिक बीरा। परे समर महि सब रनधीरा।।१२।।

म. ।वदे कथा सब तो अभिमानी। जैसी सीते हरूनी आणी।।९।।

।तात! कपींनीं निशिचर वधले। महा महा योद्धे संहरले।।१०।।
।दुर्मुख सुररिपु मनुजाहारी। भट अति काय अकंपन भारी ।।११।।
।अपर महोदर आदिक वीर। पडले सगळे रणि रणधीर।।१२।।

अर्थ- जशा प्रकारे सीतेला चोरून आणली ती सर्व कथा त्या अभिमानी दशमुखाने सांगितली.।।९।। (व म्हणाला की) हे तात! कपींनी सर्व निशाचर मारले व महा महा योद्धांचा संहार केला.।।१०।। दुर्मुख, सुररिपु, मनुजाहारी असे भट व अति काय, अकंपनासारखे भारी भट व दुसरे महोदरादिक वीर रणधीर असून सर्व सर्व रणांगणात पडले (मारले गेले)।।११-१२।।

टीका.चौ.९-(१) तो अभिमानी- सीताहरणाचे कारण जे शूर्पणखेचे नाक कान कापणे, तेथपासून सीताहरणाची सर्व कथा सविस्तर सांगितली व नंतरची आजपर्यंतची कथा संक्षेपाने सांगितली. त्यात म्हणाला की त्या तापसांनी शूर्पणखेचे नाक कान कापून माझी मानखंडणा केली. युद्ध करून त्यांना दंड द्यावा तर कोवळ्या तापसांना मारण्यात पुरूषार्थ तो काय या विचाराने त्यांची स्त्रीच चोरून आणली. असे केल्याशिवाय माझा मान प्रजेत राहिला नसता. त्या तापसांना मारणे माझ्या पराक्रमाला कमीपणा आणणारे ठरले असते म्हणून सीतेला चोरून आणणे हाच दंड त्यांना केला. सीतेला चोरून आणणे ही गोष्ट अभिमानास्पद आहे असे त्याने भासविले.

चौ.१०-१२-(१) तात! कुंभकर्णाने प्रेमाने विचारले म्हणून वडील भाऊ या नात्याने प्रेमाचा अविर्भाव दाखवून तात! असे म्हणाला.
इंद्रजीतावर पुन्हा युद्धाचा प्रसंगच येऊ नये, कुंभकर्णाने त्या दोघा बंधूंना व वानरांना खाऊन टाकावे, म्हणून त्याने खुषीने युद्धाला जावे या होतूने हे प्रेमाचे नाटक करीत आहे. (क) मुख का सुकली याचे कारण या तीन चौपायात सांगितले. भाव हा की या सर्व महावीरांच्या मरणाचा सूड तू घे म्हणजे माझी उदासीनता चिंता जाईल.

हिं. दो ।सुनि दसकंधर बचन तब कंभकरन बिलखान।।
।।जगदंबा हरि आनि अब सठ चाहत कल्यान।।६२।।

म.दो. *।ऐकूनि दशकंधर वचन कुंभकर्ण सुम्लान।।*
।।जगदंबे चोरुनि, अतां शठ इच्छित कल्याण।।६२।।

अर्थ- दशकंठाचे भाषण ऐकून कुंभकर्ण अति म्लान (खिन्न, दुःखी) झाला, (व मनात म्हणाला की) गाढवाने (शठ) जगदंबेला जगज्जननीला चोरून आणली आणि कल्याण व्हावे असे आता याला वाटते!।।दो.६२।।

टीका. (१) राम जगज्जनक आहेत हे लंकेत बहुतेक सर्व आता जाणतात, पण सीता जगज्जननी आहे हे ही याला कळलेले आहे. राम विरोध केल्याने कल्याण होणार नाही व रावणाचा कुलक्षय होणार हे कुंभकर्णाने ताडले, व त्याला राग आला पण उघड बोलून दाखविले नाही, आता जरा सौम्यपणे स्पष्ट सांगतोच-

हिं. *।भल न कीन्ह तैं निसिचर नाहा। अव मोहि जगाएहि काहा ।।१।।*
।अजहूँ तात त्यागि अभिमाना। भजहु राम होइहि कल्याना ।।२।।
।हैं दससीस मनुज रघुनायक। जाके हनूमान से पायक।।३।।
।अहह बंधु तैं कीन्हि खोटाई। प्रथमहि मोहि न सुनाएहि आई ।।४।।

म. *।कृत न बरें त्वां निशिचर राया। अतां जागवा कां मज वाया ।।१।।*
।अजुन तात! सोडून अभिमाना। भजा राम पावा कल्याणा।।२।।
।दशशीर्षा! मनुज किं रघुनायक। हनुमंता सम ज्याचे पाइक ।।३।।
।हाय! बंधु! अनिष्ट आचरिलें। प्रथम चि येउनि मज न कळविलें ।।४।।

अर्थ- हे निशाचर राया! तू बरे नाही केलेस, आता मला व्यर्थ का जागा केलास? ।।१।। हे तात! अजून तरी अभिमान सोडून रामाला भजा (शरण जा) म्हणजे कल्याण पावाल होईल.।।२।। रे दशशीर्षा! रघुनायक काय मनुष्य आहेत? ज्याचे हनुमंतासारखे दूत (पाइक) आहेत (तो मनुष्य काय रे?)।।३।। हाय हाय! बंधु! तू अगदी वाईट केलेस. पहिल्यानेच मला कळविले नाहीस?।।४।।

टीका- चौ.१-२-(१) कृत न बरे- तू त्रिभुवन विजयी राक्षसराजा असून चोरी केलीस? परस्त्रीची चोरी केलीस? तूला आता यश कसे मिळणार? आता मला जागा केलास त्याचा काही उपयोग होणार नाही. माझ्या पराक्रमाने रघुनायकाला जिंकता येईल व यश मिळेल असे तुला वाटते, पण तो भ्रम आहे. (क) कल्याण व्हावे असे तुम्हाला वाटत असेल तर एकच मार्ग आहे. सर्व अभिमान सोडा, म्हणजेच सीता देऊन टाका रघुनायकाला, रामाला आणि त्यांना शरण जाऊन भजन करा.

चौ.३-४-(१) दशशीर्षा मनुज किं रघुनायक? रघुनायक मनुष्य आहेत असे तुला वाटते तरि कसे? तुला दहा डोकी असून महाबुद्धिमान, नीतीज्ञ तू असून तुला अजून कसे कळत नाही की रघुनायक मनुष्य नसून परमात्मा परमेश्वर आहे. हुनुमान अंगदासारखे वानर दूत कधी कोणत्या नरनाथाचे असल्याचे तू ऐकले पाहिले आहेस काय? (क) हाय हाय! बंधो! तू कुळाचा विध्वंस करून घेणारे फार वाईट कृत्य केलेस, आणि आता गळ्याशी आले तेव्हा माझ्याकडे आलास! ज्यावेळी शूर्पणखेची दुर्दशा केलेली पाहिलीस डोळ्यांनी त्यावेळीच मला का कळविले नाहीस? आता मी काय करणार! कारण की-

हिं. ।कीन्हेहु प्रभु बिरोध तेही देवक। सिव बिरंचि सुर जाके सेवक ।।५।।
।नारद मुनि मोहि ग्यान जो कहा। कहतेउँ तोहि समय निरबहा ।।६।।
।अब भरि अंक भेंटु मोहि भाई। लोचन सुफल करौं मैं जाई ।।७।।
।स्याम गात सरसीरूह लोचन। देखउँ जाइ ताप त्रय मोचन ।।८।।

म. ।प्रभु! विरोध केला त्या देवा। शिव विधि सुर करिती यत्सेवा ।।५।।
।कथिले ज्ञान नारदें मला। कथितों तुला समय लोटला।।६।।
।भेट अतां कडकडून माला। जाउनि सुफल करिन नयनांला ।।७।।
।श्याम गात्र सरसीरुह लोचन। जाउन बघतो त्रिताप-मोचन।।८।।

अर्थ- हे प्रभु! शंकर, ब्रह्मा व इतर सर्व देव ज्यांची सेवा (यत् सेवा) करतात (ज्याचे सेवक आहेत) त्या देवाशी तुम्ही वैर केलेत.।।५।। नारद

मुनींनी मला जे ज्ञान सांगितले ते तुला मी सांगितले असते (पण) तो समय निघून गेला (त्याचे मला वाईट वाटते)।।६।। आता तू (एकदा) मला कडकडून भेट पाहू. मी जाऊन माझ्या नेत्रांना सुफल करतो।।७।। श्याम शरीर, कमलासारखे नेत्र असलेल्या व तापत्रयापासून मुक्त करणाऱ्या रघुनायकास मी जाऊन पाहतो।।८।।

टीका- चौ.५-६(१) ल. ठे... कुंभकर्ण केव्हा रावणाला एक वचनाने तर केव्हां बहुवचनाने संबोधित आहे. बंधुप्रेम उफाळते तेव्हा एकवचन बाहेर पडते. (क) प्रभु- तुम्ही समर्थ आहात, त्रैलोक्य जिंकलेत, हे खरे असले तरी सध्या ज्या देवांशी तुम्ही वैर मांडले आहे त्याला तुम्ही जिंकू शकणार नाही, त्यांच्यापुढे तुमचे चालणार नाही, शंकर ब्रह्मदेवसुद्धा ज्याचे सेवक आहेत त्या रघुनायकाशीच तुम्ही वैर करीत आहात. (क) नारद मुनींनी पूर्वी मला जो उपदेश केला त्यातील एक भाग तुला सांगितला. नारदांनी मला उपदेशिलेले गुह्य ज्ञान तुला मी सांगितले असते, पण (ग) समय लोटला- ज्ञानोपदेश करण्याची ही वेळ नाही ती वेळ निघून गेली. तू व्याकुळ चित्त आहेस, वृथाभिमानाने फुगलेला आहेस, तू क्रोधाच्या स्वाधीन झाला आहेस आणि माझे बोलणे तुला बाणासारखे बोचत आहे. इतका मोठा संहार झालेला, केवळ कपींनी केलेला, डोळ्यांनी पाहून सुद्धा तुझी सीतेवरील ममता सुटत नाही. अशा मनःस्थितीत तू असता ज्ञानाचा उपदेश करून काही उपयोग होणार नाही. 'ममता निरतां ज्ञान कहाणी।.... क्रोध्याशम, काम्या हरिकथा। उप्त बीज ऊषरि फळ तथा' (५।५८।३-४) (घ) ल.ठे- कुंभकर्णाला नारदाने रघुनायकाविषयीचे मर्म सांगून ज्ञानोपदेश केला होता हे येथील उल्लेखावरून स्पष्ट आहे. रावणाने नारदोपदेशाचा उल्लेख मानसांत कोणाजवळ कोठेच केलेला नाही, पण नारदाने रावणास उपदेश केल्याचा उल्लेख वा.रा.उ.कांड आहे व भा.रा. युद्धकांड अ.२२-२४ पाहावे म्हणजे खात्री होईल. तेथे रावणाने मंदोदरीला आपला गुप्त निश्चय स्पष्ट संगितला आहे. (ङ) या साहव्या चौपाईच्या प्रत्येक चरणात १।१ मात्रा कमी आहे. या गति भंगाने दाखविले की रावणाचा विनाश होणार व आता बंधुविरह होणार या भावनेने कुंभकर्णाचे हृदय भरून आले आहे, स्पष्ट बोलवत नाही.

चौ.७-८ (१) भेट अता- भाव हा की ही तुझी माझी शेवटची भेट, तू

वडील भाऊ, निशाचरांचा राजा म्हणून तुझ्या इच्छेप्रमाणे वागणे माझे कर्तव्य आहे, म्हणून मी आता रघुनायकाशी युद्धाला जातो. परंतु ते शिवविरंचिसुरसेव्य देवदेव जगत्पति असल्याने, त्यांच्यापुढे माझा निभाव लागणार नाही. त्यांच्याशी वैर केल्याने तुझ्या व माझ्या ऐहिक हिताचा पूर्ण विनाश होऊन अकीर्ती होईल, हे मी नारदवचनावरून चांगले जाणतो पण माझे पारमिर्थिक हित साधण्यासाठी व तुझ्या इच्छेचे पालन करण्यासाठी मी जातो. ही आपली शेवटची भेट. मला एकदा प्रेमाने दृढ अलिंगन दे. (क) सुफल करिन नयनाला- कुंभकर्णासारख्या मोहराशि, विश्वभयानक, विश्वदुःखद, काळासारख्या राक्षसाला एकवार नारदाचे दर्शन झाले व नारदांनी उपदेश केला, त्या बरोबर नेत्रांचे साफल्य भगवंताचे सगुण साकार रूप डोळे भरून पाहण्यात आहे असा त्याचा निश्चय झाला. मारीच जे मनात म्हणाला तेच कुंभकर्णाने थोडक्यात स्पष्ट सांगितले. 'प्रियतम परम निज बघुनि, लोचन सुफलुनि सुखि होइ मी।....निर्वाणदायी क्रोध ज्याचा भक्ति अवशा वश करी।। निजपाणि शर संधून तो मज वधिल सुखसागर हरि' 'प्रभु पाहिन फिर फिरूनि मी धन्य न मम सम आन' (३।२६।) याच भावना कुंभकर्णाच्या आहेत. येथे सुतीक्ष्णादिकांची वचने आधारास घेणे योग्य नाही. रामविरोधाची अंधुक कल्पनासुद्धा त्यांच्या हृदयास शिवलेली नाही. अंतरी डोळस प्रभुप्रेम व बाह्यतः रघुपति वैर ही कुंभकर्णाची भूमिका अगदी मारीचा सारखी आहे. (ख) कुंभकर्णाचे ज्ञान इतके दृढ झालेले आहे की आकंठ मांस भक्षण व मदिरापान केल्यावरही त्याच्या स्मृतीचा भ्रंश झालेला नाही, हे बिभिषण भेटीत स्पष्ट दिसते. तो बिभिषणाशी अगदी पूर्ण शुद्धीवर असलेल्या वीरासारखा बोलला आहे. व बिभीषण रामभक्त आहे हे त्याने ओळखले असून 'राम शोभासुखसागर' आहे हे मदिरापानापूर्वीचे त्याचे ज्ञान मदिरा पिऊन, रणमदाने धुंद झाल्यानंतर सुद्धा मलीन झाले नाही.

हिं.दो. ।राम रूप गुन सुमिरत मगन भयउ छन एक।।
।।रावन मागेउ कोटि घट मद अरु महिष अनेक।।६३।।

म.दो. ।रामरूप गुण आठवित प्रेममग्न पळ एक।।
।।मागवि रावण कोटि घट मदिरा महिष अनेक।।६३।।

अर्थ- रामचंद्रांचे रूप व गुण स्मरण करता करता कुंभकर्ण एक क्षणभर राम प्रेमात मग्न झाला. (तोच) रावणाने अगणित मद्याचे घट (कोटि घट) व अनेक रेडे वगैरे पशु (कुंभकर्णासाठी) मागविले. (आणवून त्याच्यापुढे ठेवविले) ।।दो.६३।।

टीका- (१) रामरूपगुण...प्रेममग्न- याने दाखविले की कुंभकर्ण रामप्रेमी भक्त आहे. (क) कुंभकर्ण झोपेतून उठण्याच्या दिवशी संपूर्ण दिवसभर बसल्या जागी त्याला भक्ष्य व मद्य न मिळाल्यास तो लंकेतील सर्व राक्षसांना खाऊन टाकील हे रावणास माहित होते, म्हणून तो जागा होण्याच्या दिवशी मदिरेची अगणित पात्रे, शेकडो पशु व अन्नाचे डोंगर तेथे तयार ठेवावे लागत. (भा.रा. पहा) त्या प्रमाणे यावेळी रावणाने आणवून ठेवले पण एक युक्ती लढविली. मद्य पुष्कळ व पशु थोडे ठेवले इतर भक्ष्याचे डोंगर दिले नाहीत. हेतु हा की मद्य पिऊन उन्मत्त झाला व पोट अन्नाने भरलेले नसले म्हणजे कपि सेनेला खाईल.

वि.ल.ठे.- दोहे संख्या व कालनिर्देश

माघ कृष्ण पंचमीला कुंभकर्णाला जागा करण्याचा प्रयत्न सुरू झाला व माघ कृष्ण चतुर्दशीला त्याचा वध केला गेला, म्हणजे एकंदर दहाव्या दिवशी त्याचा वध केला (प.पु.) मानसांत त्याला जागा करण्याचा प्रयत्न ६२व्या दोह्याच्या चौपायात सुरू झाला व ७१ व्या दोह्यात त्याचा वध झाला. म्हणजेच दहाव्या दोह्यात वध झाला. यावरून ठरले की १० दोहे दहा दिवसांचे निदर्शक आहेत. यामुळे या कांडात १२१ दोहे का हे कोडे उलगडण्याची बलवत्तर आशा वाटू लागली आहे कसे जमते पाहू-

प.पु. प्रमाणे प्रभु पौष शुद्ध चतुर्दशीला सुवेल पर्वतावर उतरले व वैशाख शुद्ध चतुर्थीला पुष्पकात बसून प्रयाण केले आहे, म्हणजेच पौष १७ दिवस + माघ ३० + फाल्गुन ३० + चैत्र ३० व वैशाख ४ = १११ दिवस प्रभु सुवेल पर्वतावर होते. मानसांत प्रभु सुवेल पर्वतावर उतरल्याचा उल्लेख नवव्या (९व्या) दोह्यात आहे व ११९व्या दोह्यात सुवेल पर्वतावरून निघाल्याचा उल्लेख आहे. ११९-८=१११ दोहेच बरोबर झाले. किती आश्चर्यकारक हे कालनिदर्शक गूढ संकेत! १२१ दोहे का हे कोडे आता बरोबर उलगडले.

हिं. *।महिष खाइ करि मदिरा पाना। गर्जा बज्राघात समाना।।१।।*
।कुंभकरन दुर्मद रन रंगा। चला दुर्ग तजि सेन न संगा।।२।।

म. *।खाउनि महिष करूनि मद-पान। गर्जे वज्राघात समान।।१।।*
।कुंभकर्ण दुर्मद रणरंगे। निघे त्यजुनि गड सैन्य न संगे।।२।।

अर्थ- महिष खाऊन व मद्यपान करून कुंभकर्णाने वज्राघातासारखी गर्जना केली।।१।। रणमदाने उन्मत्त झालेला कुंभकर्ण लंकागड सोडून बाहेर पडला, सैन्य बरोबर घेतले नाही।।२।।

टीका- (१) वज्राघात- वीज पडताना जसा कडकडाट होतो तसा भयंकर कडकडाट करून गर्जना केली, कारण- (क) दुर्मद रणरंगे- आधीच मद्यपान केलेले त्यात जीवनाशा सोडून भगवंताशी युद्ध करण्याचा निश्चय केला आहे. इतर अनेक मदांप्रमाणे युद्धाचा आवेश हा एक मद-मादक चीज आहे. त्याने धुंदी चढते, इतर कशाचेही स्मरण राहात नाही. या मदाला येथे दुर्मद= दुष्ट मद म्हटले असा मदच चढलेला वीर फार मोठा संहार करतो. पुढे पुढे त्याला आपला परका हे भान सुद्धा राहात नाही. प्रत्यक्ष रणांगणांत अद्याप प्रवेश केला नाही, शत्रु अजून दिसला नाही म्हणून हा रंग अजून तेवढा चढला नाही. अति बलवान असंख्य शत्रूशी युद्ध करण्यास निघाला, पण तलवार, धनुर्बाण वगैरे सुद्धा घेतले नाही, की सैन्य रथ काही घेतले नाही हे अलौकिक आहे.

हिं. *।देखि बिभिषन आगे आयउ। परेउ चरन निज नाम सुनायउ ।।३।।*
।अनुज उठाइ हृदयँ तेहि लायो। रघुपति भक्त जानि मन भायो ।।४।।
।तात लात रावन मोहि मारा। कहत परम हित मंत्र बिचारा ।।५।।
।तेहिं गलानि रघुपति पहिं आयउँ। देखि दीन प्रभु के मन भायउँ ।।६।।

म. *।बघुन, बिभिषण समोर आला। पदिं शिर नमुनि नाम निज वदला ।३।।*
।अनुजा उठवुनि हृदयीं धरला। रघुपति भक्त जाणुनी रूचला ।।४।।
।तात! लाथ मज रावण मारी। वदतां मंत्र परम हितकारी।।५।।

त्या दुःखें रघुपतिपदिं आलों। बघुनि दीन मी प्रभुमनिं रुचलों ।।६।।

अर्थ- (कुंभकर्णाला येताना पाहून) बिभिषण समोर आला, व त्याने पायावर डोके ठेवून आपले नाव सांगितले।।३।। त्याने धाकट्या भावाला उठवून हृदयाशी धरला व रघुपतीभक्त (झाला) आहे हे जाणून तो कुंभकर्णाला रूचला- प्रिय वाटला।।४।। (बिभिषण म्हणाला) तात! मी परम हितकारी मंत्र सांगत असता रावणाने मला लाथ मारली।।५।। त्या दुःखाने मी रघुपतीच्या पायापाशी (शरण) आलो, आणि दीन आहे हे पाहून मी प्रभूच्या मनाला आवडलो।।६।।

टीका- सूचना- या व पुढील काही ओळीत बंधुप्रेमाचा एक सुंदर पण विलक्षण नमुना आदर्श म्हणून दाखविला आहे. कुंभकर्णाने रावणास विनंती केली की मला कडकडून भेट एकदा, पण रावण भेटला किंवा नाही याचा उल्लेख कवींनी केला नाही. यावरून दिसते की रावण जरी भेटला असला तरी ते औपचारिक भेटणे होते. रावण कुंभकर्ण सहोदर! त्या भेटीचा उल्लेख न करण्याइतकेच रावणाचे बंधुप्रेम! येथे बिभिषण सावत्र भाऊ, शत्रूचा अंकित झालेला, शत्रूच्या बाजूने लढण्यास सिद्ध असलेला, म्हणजे व्यवहारदृष्टीने शत्रूच, पण त्याला कुंभकर्ण प्रेमाने हृदयाशी धरतो. भेटतो तोसुद्धा रणरंगे दुर्मद झालेला, मदिरेचे शेकडो घट ज्याने उदर सागरात रिचवलेले आहेत असा असून प्रेमाने भेटतो, त्याची रामभक्ती पाहून प्रसन्न होतो व प्रशंसा करून शुभाशिर्वाद देतो यावरून विचार करावा की मदिरामदांत भर घातलेला रणमद अधिक बलवान की लक्ष्मी-सत्ता-राज्य-मद अधिक बलवान? युद्धात परस्पर विरूद्ध बाजूस प्राणपणास लावून लढणारे दोन सावत्र भाऊ रणभूमीत शुद्ध बंधुप्रेमाने गळ्यात गळा घालून भेटले हा बंधुप्रेमाचा एक आदर्श आहे!

चौ.३-४-(१) बिभिषणाने समोर जाऊन पायावर डोके ठेवून दंडवत नमस्कार केला हे त्याने आपले कर्तव्य केले. (क) निज नाम वदला- सुचविले की कुंभकर्णास समोरून येत असलेला बिभिषण ओळखता आला नाही, इतकी युद्धधुंदी त्याच्या डोळ्यांवर चढली होती, म्हणून नाव सांगावे लागले. मात्र मन व बुद्धी यांच्यावर ती धुंद अजून चढली नव्हती म्हणून नाव

ऐकताच ओळख पटली, व प्रीती जागृत झाली. पूर्वी सांगितले की 'रामरूपगुण आठवत प्रेममग्न पळ एक' व येथे सांगितले की बिभिषण रामभक्त झाला आहे, हे जाणून प्रिय वाटला. या दोन गोष्टींनी सुचविले की कुंभकर्णाच्या हृदयांत रामलक्ष्मणसीता यांची वस्ती आहे. 'राम भक्त वाटती प्रिय जया। वसा ससीता त्याचे हृदयां (२।१३१।४),' 'जो त्याजि सकल तुम्हा हृदयीं धरि। त्याचे हृदिं रघुराज रहा तरि' (२।१३१।६) 'रामतीर्थी पदिं चालत जाती। राम करा मनिं त्यांच्या वसती' (२।१२९।५) सर्वस्वाचा त्याग करून, बायकापोरांचा निरोप घेण्यास सुद्धा न जाता एकटा सडा अनवाणी शस्त्रादिविहीन, गडावरून निघाला व रामशरतीर्थी चालत जात आहे. कुंभकर्ण प्रसन्न आहे असे पाहून बिभिषण आता आपली बाजू मांडतो.

चौ.५-६-(१) मला मंत्र= सल्ला विचारला असता मी परम हिताचा विचार सांगत होतो. ऐहिक सुख व पारमार्थिक सुख ही सहज अनायासे लाभेल असे मत सांगत असता लाथा मारल्या रावणाने म्हणून रघुपतीकडे आलो. (क) बघुनि दीन... रूचलो. येथे सुद्धा दीनता हेच आपले मुख्य भांडवल असल्याचे बिभीषणाने सांगितले. आता कुंभकर्ण बिभीषाणाविषयी आपले मत सांगून बिभिषणाला बंधुद्रोही, राजद्रोही इत्यादि म्हणणारांची तोंडे बंद करण्याचा सफल प्रयत्न करीत आहे.

हिं. ।सुनु सुत भयउ कालबस रावन। सो कि मान अब परम सिखावन।।७।।
।धन्य धन्य तैं धन्य बिभीषन। भयहु तात निसिचर कुल भूषन।।८।।
।बंधु वंस तैं कीन्ह उजागर। भजेहु राम सोभा सुख सागर।।९।।

म. ।श्रणु सुत! असे कालवश रावण। मानि अतां किं परमहित शिकवण।।७।।
।धन्य धन्य तूं धन्य बिभीषण। झालास किं निशिचर कुलभूषण ।।८।।
।बंधु वंश तूं केला भास्वर। भजुनि राम शोभा सुख सागर।।९।।

अर्थ- ऐक सुता! रावण कालवश झालेला आहे, अता का तो परम हितकारक उपदेश मानणार आहे?।।७।। धन्य आहेस, धन्य आहेस, बिभिषणा! तू (मात्र) धन्य आहेस, कारण की तू निशाचर (असून) कुलभूषण झालास।।८।। बंधो! तू शोभासागर व सुखसागर रामाला शरण जाऊन

(भजून) वंश प्रकाशमय केलास।।९।।

टीका.चौ.७-(१) सुत= पुत्र. बिभीषण कुंभकर्णाला किती प्रिय वाटला हे या शब्दाने दाखविले आहे. भगवंतानी हनुमंतास पुत्र मानला, तसाच कुंभकर्णाने धाकट्या सावत्र भावास मानला. आपला पुत्र परम भगवद्भक्त झालेला पाहून एखाद्या धर्मशील व परमार्थाची आवड असलेल्या पित्यास जितका व जसा आनंद होईल, धन्यता वाटेल तसेच तितके बिभीषण रामभक्त झाल्याचे पाहून कुंभकर्णास वाटले. यावरून दिसते की कुंभकर्णाचे हृदय रामभक्तीमय झाले आहे. (क) काळवश रावण- रावण कालवश झालेला असल्याने परमहितकारक शिकवण उपदेश मानीत नाही हा अनुभव जसा मंदोदरी वगैरे अनेकांना आला तसाच कुंभकर्णासही आलाच, म्हणून त्याने हे सांगितले. ल.ठे.- रणमदाने मस्त असून हजारो मदिराघट पोटात रिचवलेले असून कुंभकर्णाच्या भाषणात कुठेही जराही प्रमाद, प्रलाप नाही हे केवढे आश्चर्य! यावरून ठरले की ते हजारो मद्यघट म्हणजे संध्येच्या पळीभर मद्याचेच आचमन असे त्याला वाटले आणि बिभीषणाचे नाव ऐकताच व त्याच्या मस्तकाचा पायास स्पर्श होताच त्याचा रणमद एकदम शांत झाला.

चौ.८-९-(१) कुंभकर्ण इतका प्रसन्न झाला आहे बिभीषणावर की त्रिवार धन्यता दिली. कुलभूषण कोण याची जणू व्याख्याच कुंभकर्णाने येथे दिली आहे. जो शोभासुखसागर रामास भजेल तोच कुलभूषण होय. तो जन्माने कोणत्या का जातीचा असेना. शंकरांनी जवळ जवळ अशीच व्याख्या केली आहे. 'धर्मपरायण तो कुलपालक। ज्याचे मन रत पदि रघुनायक' (७।१२७।२) कुलभूषण= धर्म परायण असून कुलपालक= रघुनायकपदि चित्त रत असेल तो. (क) येथे निशिचरकुल भुषण असा एक शब्द घेणे चुकीचे ठरेल. बिभीषण स्वतः निशिचर असला तरि तो निशाचर कुळातला नाही. 'उत्तम कुल पुलस्तिचा नातू' आहे. 'जन्मुनी अमल पुलस्त्य कुळि अनुपम पूत अमूप।। विप्रशापवश जाहले ते सगळे अवरूप' (१।१७६) निशाचर असून कुलभूषण म्हणजे पुलस्तिकुलभूषण झालास. एकच शब्द घेतल्यास निशिचरश्च असो कूलभूषणश्च असा विग्रह करावा लागेल व अर्थ वर दिला आहे तोच होईल. (ख) कुंभकर्णाच्या मनातील भाव हा आहे की रावण आणि

मी पुलस्तिकुलात जन्मलो असलो तरी आम्ही कुलकलंक, कुलविघातक, धर्मविध्वंसक आहोत. स्वकुलदूषण बनलो आहोत, कारण आम्ही रामवैरी बनलो आहोत! कुंभकर्णाच्या शुद्ध हृदयाची वाहवा करावी तेवढी थोडीच. कुंभकर्णाला स्वतःचे दोष दिसत आहेत.

(२) बंधु! वंश तू केला भास्वर- रावणाने कुळाला काळिमा लावला. मी ही त्याचाच अगदी सख्खा भाऊ! रामवैर करण्यात त्याला मदत करीत आहे. पण तू मात्र पुलस्त्यवंश निष्कलंक, उज्वल, प्रकाशमय केलास, वंशाची कीर्ती वाढविलीस. या सर्व गोष्टींचे एकच कारण की (क) भजुनी राम शोभासुखसागर- 'श्यामगात्र सरसीरूह लोचन' व 'त्रिताप मोचन' असे रामरूपाचे गुणांचे वर्णन रावणाजवळ केले. तेच येथे संक्षेपाने केले आहे. 'श्यामगात्र सरसीरूह लोचन= शोभासागर, आणि त्रितापमोचन= सुखसागर. त्रितापांचा नाश झाल्याशिवाय सुखी होणे शक्यच नाही. आता कुंभकर्ण समारोप करतो.

हिं.दो. ।बचन कर्म मन कपट तजि भजेहु राम रनधीर।।
।।जाहु, न निज पर सूझ मोहि भयउँ काल बस बीर।।६४।।

म.दो. ।तन मन वचनें त्यजुनि छल भज हं! राम रणधीर।।
।।जा, मज निजपर ना कळे, मी ही कालवश वीर।।६४।।

अर्थ- शरिराने (कृतीने) मनाने, व वाणीने छल- कपट सोडून, रणधीर रामाचे भजन (सेवा) कर हं! जा (अतां) वीरा! मी सुद्धा कालवश झालो असून मला आपला की परका हे कळत नाहीसे झाले आहे, (तरी जा तरं!)।।दो.६४।।

टीका-(१) छल= कपट= भगवंताशिवाय इतरांचा भरवसा धरणे व भगवत्कृपेशिवाय इतर साधनांची आशा धरणे हेच भक्तिमार्गातले कपट आहे, हाच छल आहे, हे पूर्वी अनेक वेळा सिद्ध केले आहे. (क) दुसरा भाव हा की रामसेवा करताना लपवालपव, कपट करू नको. बिभीषणाने रावणादिकांच्या ममतेला वश होऊन कधी काहीही कपट केले नाही हे पुढे

दिसेल. ज्याला शरण जावयाचे त्याच्याशी कोणत्याही प्रकारचे कपट न करणे हे शरणागताचे कर्तव्यच आहे. (ख) राम रणधीर 'जो आनंदसिंधु सुखराशी' तो राम. निष्कपट भजन व सेवा केलीस तर तू सदा आनंद-सुख सागरात निवास करशील व ते रणधीर असल्याने युद्धात तुझे रावणादिकांपासून संरक्षण करतील. (ग) जा, मज निजपर ना कळे- असे एकाएकी एका क्षणात कशाने झाले? हे जे घडले हा शब्दांच्या अचिंत्य शक्तीचा एक सुंदर नमुना आहे. बिभीषण नाव व बिभीषणाचा स्पर्श यांनी रणमदाला दडपून टाकला होता. कुंभकर्ण जो पर्यंत वात्सल्य, शान्त व भक्तीरसात पोहत बोलत होता तो पर्यंत रणमदांधता बाजूला सरली होती पण 'रणधीर' हा शब्द मनात व वाणीत येताच रणमदाचे उद्दीपन जोरात झाले व रणमदांधता येऊ लागलेली त्याला कळली, म्हणून आता रामभक्त प्रिय बंधूला शेवटचा निरोप दितो, पण येथे सुद्धा तात, बंधु, सुत, बिभीषण हे शब्द बाहेर न येता वीर! शब्दच बाहेर पडला. कुंभकर्ण स्वतः रणधीर प्रतापपुंज आहे, रणांतच उभा आहे, त्यामुळे रणधीर शब्दाने रणमदाला उकळी आणली आणि तो आता मन व बुद्धी यातही शिरला, म्हणून सांगतो की तू वीर असलास तरि आता माझ्या समोर राहू नकोस चटकन निघून जा. आता माझ्या नेत्रांना व मनाला आपला परका हे कळत नाहीसे झाले आहे. त्यामुळे चुकून माझ्याच भक्ष्यस्थानी पडशील. (घ) मराठीतील हं! च्या समानार्थी शब्द मूळ दोह्यात नाही पण प्रेम, वात्सल्य व मार्दव यांचे निदर्शन करण्यासाठी घातला गेला आहे. 'भजा राम रणधीर' किंवा 'भज रामच रणधीर' असे म्हणता आले असते.

कुंभकर्ण बिभीषण भेट येथे संपली. आता युद्धास प्रारंभ होईल. पुढील चौपायांत वर्णन केल्याप्रमाणे कपिसेनेने कुंभकर्णावर प्रहार केले नसते तर तो सरळ रघुवीर रणधीराशी युद्ध करण्यास गेला असता. वा.रा.लक्ष्मण धनुष्यबाण घेऊन समोर येताच कुंभकर्णाने त्यास सांगितले आहे की तू कोवळा आहेस, तुझ्याशी युद्ध करण्याची माझी इच्छा नाही. मी रघुपतीशीच युद्ध करणार आहे. येथे पुढील वर्णनात दाखविले आहे की हनुमान अंगदादि सर्व कपिवीरांपेक्षा कुंभकर्ण अधिक बलवान आहे.

श्री मानस गूढार्थ चंद्रिका लंका कांड अध्याय ६ वा समाप्त.

अध्याय ७ वा

हिं. ।बंधु बचन सुनि चला बिभीषन। आयउ जहँ त्रैलोक बिभूषन ।।१।।
।नाथ भूधराकार सरीरा। कुंभकरन आवत रनधीरा।।२।।
।एतना कपिन्ह सुना जब काना। किलकिलाइ धाए बलवाना ।।३।।
।लिए उपारि बिटप अरु भूधर। कटकटाइ डारहिं ता ऊपर ।।४।।
।कोटी कोटी गिरि सिरवर प्रहारा।करहिं भालु कपि एक एक बारा।।५।।

म. ।श्रवुनि बंधु वच निघे बिभीषण । येइ जिथें त्रैलोक्य-विभूषण ।।१।।
।नाथ! भूधराकार-शरीर । कुंभकर्ण येतो रणधीर ।।२।।
।हें जेव्हां कपिकर्णी आलें । किलकिलुनी बलवंत धावले ।।३।।
।पर्वत विटप पटापट उपटिति । कटकटुनी घटकर्णी टाकिति ।।४।।
।कोटि कोटि गिरि-शिखरीं मारा । भल्ल कपी करिती प्रतिवारा।।५।।

अर्थ - भावाचे म्हणणें ऐकून बिभाषण निघाला व जिथें त्रैलोक्य विभूषण राम होते तेथे आला. ।।१।। (आणि म्हणाला कीं) हे नाथ ! पर्वताकार शरीर असलेला रणधीर कुंभकर्ण (लढाईला)येत आहे. ।।२।। इतकें कपीच्या कानांवर पडण्याची खोटी तोंच किलकिलाट करुन सर्व धावलें ।।३।। भल्ल आणि कपि कोटि कोटि गिरिशिखरांचा मारा प्रत्येक वेळीं त्याच्यावर करुं लागले. ।।५।।

टीका चौ. १-(१) त्रैलोक्यविभूषण - 'ग्रासिल विश्व जणु' असे कुंभकर्णाविषयी पुढें (६७।५) म्हटले आहे. विश्व-त्रैलोक्य, स्वर्गमृत्यु व पाताळ लोक. या दोन वचनांच्या समन्वयानें सुचविलें की त्रैलोक्य गिळण्यास समर्थ असणाऱ्या कुंभकर्णाचा वध करुन रघुवीर त्रैलोक्यविभूषण होतील. विभूषण धारण करणारास शोभा सुख व समाधान मिळते, तसे रघुवीर विश्वाची शोभा,सुख समाधान वाढवितील. विभूषणाची किंमत तज्ज्ञ करतात. त्याच्या तेजादि गुणांची प्रशंसा वचननागर कवि करतात, पण विभूषणाला त्याचे

काहींच वाटत नाही. कुंभकर्णाचा वध झाला म्हणजे देवमुनि त्रैलोक्यविभूषण रघुनाथाची प्रशंसा करतील, पण मी काही मोठा पुरुषार्थ गाजविला असें त्रैलोक्य-विभूषणास वाटणार नाही. (७१।९-११ पहा).

चौ. २ (१) नाथ ! आपणच जर रक्षण केलेंत तर सर्व कपिसेना सनाथ राहील, नाहीतर कुंभकर्ण सर्वांची अनाथांसारखी दुर्दशा करुन टाकील. रणधीर शब्दाने सुचविलें की जरी तो एकटा येत असला तरी तो वाटेल ते झाले तरि पळून जाणार नाही. (क) बिभीषण कुंभकर्णाकडून निघून प्रभूकडे आला, हकिगत सांगितली, तरि अजून कुंभकर्ण दृष्टीपथांत सुद्धां आला नाही. यावरुन ठरते कीं रणमदांध झाल्यामुळे डुलत डुलत मदांध महावारणासारखा धीमेपणाने, निर्भय येत आहे.

चौ. ३-५ (१) कुंभकर्णास रणधीर म्हटले, व कपींना बलवंत म्हटले याने सुचविले कीं कपि सैन्य पळ काढणार. (क) किलकिला शब्द आनंद व उत्साहदर्शक आहे. 'आला पारहि सिंधु लंघुनी।शब्द किलकिला वानरकानी' (५।२८।२) सूचना - कुंभकर्णावर हल्ला करण्यास धावत गेलेल्या कपीत सुग्रीव, अंगद, हनुमान, नलनील, व्दिविद इत्यादि सर्व प्रसिद्ध महा बलवान कपि आहेत. एकानेही प्रभूला नमन, आज्ञा घेणे, प्रताप हृदयांत धारण करणे इत्यादि काही केले नाही. हनुमंतासुद्धां सर्वानां मूर्च्छित पडावे लागले. हा परिणाम झालेला दिसेल ! (ख) कोट्यावधि कपींनीं प्रत्येक वेळीं अगणित पर्वत त्याच्यावर टाकण्याचा सपाटा चालविला. असेल तेवढा क्रोध आणून व जोर करुन प्रहार-मारा करीत आहेत, पण प्रभूचा प्रताप साह्यास न घेतल्यानें सर्वाची धूळधाण कशी होते व हा कपींनी केलेला मारा कुंभकर्णाला किती व कसा लागला हें आता सांगतात.

हिं. ।मुऱ्यो न मनु तनु टऱ्यो न टाऱ्यो ।जिमि गज अर्क फलनि कोमाऱ्यो ।।६।।
।तब मारुतसुत मुठिका हन्यो । पऱ्यो धरनि ब्याकुल सिर धुन्यो ।।७।।
।पुनि उठिं तेहिं मारेउ हनुमंता । घुर्मित भूतल परेउ तुरंता ।।८।।
।पुनि नल नीलहि अवनि पछारेसि । जहँ तहँ पटकि भट डारेसि ।।९।।
।चली बलीमुख सेन पराई । अति भय त्रसित न कोउ समुहाई ।।१०।।

म /डगे न मन, तन जराही न ढळे । गजा मारितां जशीं रुइफळें ।।६।।
/मारि मुष्टि तैं मारुत सुत । पडे विकल महिं शिर बडवित ।।७।।
/मग तो उठुनि मारि हनुमंता । मूर्छित पडला क्षण न लागतां ।।८।।
/मग महिं आदळि नलनीलांनां/अपटि धरूनि चहुंकडे भटांनां ।।९।।
/जाइ वलीमुख सैन्य पळोनी । अति भयभीत, समोर न कोणी ।।१०।।

अर्थ - तो मनांत डगमगला नाहीं की शरीर (जागेवरुन) जरा सुद्धां ढळले नाही. हत्तीला रुईचीं फळे मारली असतां जशी वाटतात तसाच तो मारा त्याला वाटला. ।।६।। मग मारुतसुताने (मारुतीने) एक ठोसा मारला, तेव्हां तो(कुंभकर्ण) व्याकुळ होऊन खाली पडला व कपाळ बडवूं लागला. ।।७।। मग उठून त्याने हनुमंतास (एक ठोसा) मारला तेव्हां एक क्षण न लागतां तो मूर्छित पडला. ।।८।। मग नलनीलांना जमिनीवर आदळले व इतर भटांना धरुन चोहोंकडे (जिकडे तिकडे) आपटले. ।।९।।(तेव्हां) वलीमुख सैन्य अति भयभीत होऊन (जिकडे तिकडे) पळत सुटले. कोणीही (युद्धास) समोर येईना. ।।१०।।

टीका चौ. ६- (१) गजा मारितां जशी रुइफळें - रुईच्या फळांचा मारा हत्तीवर हजारों लोकांनी एकदम पुनः पुन्हां केला तरि हत्तीला त्याची दाद नसते, उलट ती रुईची फळें चेंडुसारखीं दूर उडून जातात, तसाच गिरिशिखरांचा मारा कुंभकर्णाला वाटला. ती गिरिशिखरेंच पटापट उडूं लागली. त्याचा देह एक रेसभर जागचा हालला नाही कीं तो मनांत कचरला नाही. येथे कुंभकर्णाच्या अफाट धीराची व अचाट देहबलाची सामान्य कल्पना दिली. आतां विशेष कल्पना येण्यासाठी उदाहरणे देतात.

चौ. ७-१० (१) वानरसेनेंत अत्यंत बलवान हनुमान, मारुतसुत, जो फार वाढला किंवा नसला (बंद पडला) म्हणजे मरण येतें, त्याचें उदाहरण प्रथम देतात. मारुतीचा ठोसा म्हणजे प्राण घेणाराच असावयाचा, पण त्यानें कुंभकर्णावर विशेष परिणाम झाला नाही, तो मोठा पर्वत जमिनीवर कोसळला, पण त्याला मूर्च्छा सुद्धां आली नाही, पण उलट जो 'कनकभूधराकार शरिर । समरिं भयंकर अति बल वीर' त्याला हनुमंताला

त्यानें ठोसा मारला तोंच हनुमान मुर्च्छित पडला, व लवकर मूर्च्छेतून उठला सुद्धां नाही. हनुमंताला ज्याने तत्काळ मुर्च्छित पाडला त्याने नलनील अंगद सुग्रीव इत्यादिकांनी धर धरुन भराभर भूमीवर आपटले व मुर्च्छित पाडले यांत नवल नाही. असे कां झाले? 'अंगद हनुमंत बलशीवहि' त्यांचे बळ गेले कुठे? त्यांचे बळ रामप्रतापामुळें होते, तो त्यानी यावेळी मदतीला घेतला नाही. असें झाले नसते तर या रामभक्तांनां अहंकार झाला असता. बिभीषणानें 'नाथ' शब्द ज्या भावाने वापरला त्याची प्रतीति वाचकांना दिली.

हिं दो । अंगदादि कपि मुरुछित करि समेत सुग्रीव ।।
।। काँख दाबि कपिराज कहुँ चला अमित बल सींव ।।६५।।

म.दो. । अंगदादि कपि मूर्च्छित करुनि सहित सुग्रीव ।।
।। खांकें घालुनि कपिपतिसि निघे अमित-बलशीव ।।६५।।

अर्थ - सुग्रीवा सुद्धां अंगदादि सर्व कपींना मूर्च्छित पाडून, कपिपति सुग्रीवाला कांखेत घालून तो अमित बळाची सीमा (कुंभकर्ण, लंकेत जाण्यास) निघाला ।।६५।।

टीका - (१) अंगदादि - अंगद नलनील द्विविद इत्यादी. नलनीलानां व इतरांना जमिनीवर आपटल्याचाच उल्लेख पूर्वी केला आहे. ते मूर्च्छित झाल्याचा स्पष्ट उल्लेख येथें केला. याप्रमाणे एकट्या कुंभकर्णानें शस्त्रास्त्र, गिरिशिखरें इ. काहीं न घेतां, कपट-माया न करता, पादत्राण शिरस्त्राण, चिलखत, रथ, इत्यादि काहीं नसता, केवळ दोन बाहूंच्या बळानें सगळ्या कपि सैन्याचा पक्का पराभव केला, व विजयाची खूण, नजराणा म्हणून रावणास अर्पण करण्यासाठी कपिराज सुग्रीवाला खांकेत घेऊन लंकेत जाण्यास निघाला. ही बातमी ऐकून रावणाला परम हर्ष झाला असेल ! मारुती आपल्या नांवाप्रमाणे प्राण घेऊ शकला नाही. (क) 'अंगद हनुमंत बलशीव हि' (५०।२) अंगद हनुमंतानां बलसीमा म्हटले आहे. त्यांच्यापेक्षां कुंभकर्णाचे बळ अधिक आहे म्हणून त्याला अमित-बलशीव - अमित बळाची

सीमा म्हणणेंच योग्य होते. समन्वय साधण्याची सावधानता दिसली.

हिं ।उमा करत रघुपति नर लीला।खेलत गरुड जिमि अहिगनमीला ।।१।।
।भृकुटि भंग जो कालहि खाई । ताहि कि सोहइ ऐसि लराई ।।२।।
।जग पावनि कीरति बिस्तरिहहिं । गाइ गाइ भवनिधि नर तरिहहिं।।३।।
।मुरुछा गइ मारुतसुत जागा । सुग्रीवहि तब खोजन लागा ।।४।।
।सुग्रीवहु कै मुरुछा बीती ।निबुकि गयउ तेहि मृतक प्रतीती ।।५।।

म. ।उमे! करिति रघुपति नरकेली । जसा गरुड खेळे अहिमेळीं ।।१।।
।भ्रूभंगे जो काळा खाई । शोभे कीं त्या अशी लढाई ।।२।।
।जगपावनि कीर्तिस विस्तरतिल।गा-गाउनि भवनिधि नर तरतिल ।।३।।
।गत मूर्छा मारुतसुत जागे । मग सुग्रीवा सोधूं लागे ।।४।।
।सुग्रीवहि शुद्धीवर आला । गळुन पडे, मृत वाटे त्याला ।।५।।

अर्थ - उमे! गरुड जसा सापांच्या समूहांत (मेळी) क्रिडा करतो तसे रघुपति नरक्रीडा (केलि-केली-क्रीडा, लीला) करीत आहेत. ।।१।। जो केवळ भृकुटी बक्र करुन (भ्रू-भृकुटी) काळाला खातो त्याला का अशी लढाई शोभते? ।।२।। जगाला पावन करणाऱ्या कीर्तीला पसरतील व तिचें पुनःपुन्हां गान करुन मनुष्य भवसागर तरुन जातील ।।३।। मारुतसुताची मूर्छा गेली व तो जागा झाला. आणि मग सुग्रीवाला शोधू लागला. ।।४।। सुग्रीवही शुद्धीवर आला आणि (खाकेंतून) गळून खाली पडला, कुंभकर्णाला वाटलें की मरुन पडला. ।।५।।

टीका चौ. १-३(१) नरकेली - नरलीला, नरक्रीडा. उमेला आश्चर्य वाटले म्हणून महेश मध्येच तिचे समाधान करीत आहेत. (क) जसा गरुड खेळे अहिमेळी - गरुडाला सर्पाचे भय कधींच वाटत नाही, पण तो त्यांना पकडतो व थोडावेळ सोडतो, पण पुन्हां पकडतो, व याप्रमाणें त्यांना काहीं वेळ खेळवतो व शेवटी मारतो. तसेच रघुपति करीत आहेत व करणार आहेत. कुंभकर्ण सुद्धां रामभक्त आहे, म्हणून थोडा वेळ त्याच्या पदरात विजयानंद टाकून त्याला मोठेपणा दिला, व रघुपतीनीं दुर्लक्ष केले म्हणून ही

अशी दुर्दशा झाली. पण आता एकदम बाजू उलटेल. (ख) भ्रूभंगे जो काळा खाई - जो परमात्मा, परमेश्वर आपल्या भृकुटीच्या विलासाने विश्वाचा संहार करुं शकतो त्याला, अशी लढाई होऊ देणे, शोभत नाहीं हे खरे, पण नर रुप घेतलें असल्याने नरलीला करीत आहेत व ती सुद्धां सहेतुक आहे. त्यानी एका बाणानें रावणादि सर्वाचा एका क्षणांत संहार केला असता तर चरित्र कसें निर्माण झालें असते? (ग) जगपावनि....तरतिल. या नरलीला म्हणजे रघुपति कीर्तिरुपी गंगेचा प्रवाह होय. कीर्ति भागीरथी सर्व जगात पसरेल व तिच्यात मार्जन स्नान पानादि वारंवार करतील ते लोक सर्वपापविनिर्मुक्त होऊन सहज भवसागर तरुन जातील, एवढ्यासाठी अशी न शोभणारी लढाई थोडावेळ चालू दिली.

चौ. ४-५-(११) मग सुग्रीवा शोधूं लागे - सुग्रीव हनुमंतादि सर्व बरोबरच युद्धास निघाले होते. हनुमान आधी मूर्च्छित पडला, सुग्रीव मूर्च्छित पडलेला त्याला माहीत नाही. मुर्च्छेतून जागा होऊन मारुति उठून उभा राहिला व चोहोकडे दृष्टि फिरवली, तो सुग्रीव, कपिपतीच दिसेना कुठे, म्हणून मूर्च्छित पडलेल्यांत त्याला शोधूं लागला. (क) याच समयास सुग्रीवाची मूर्च्छा उडाली व तो शुद्धीवर आला, पण कुंभकर्णाच्या खाकेंत आहोंत असे पाहून, शरीराचे आकुंचन करुन मेल्याचे सोंग घेऊन खाली गळून पडला, त्यामुळे कुंभकर्णाला वाटले की मरुन पडला, व त्याने दुर्लक्ष केले.

हिं. ।काटेसि दसन नासिका काना ।गरजि अकास चलेउ तेहिं जाना ।।६।।
।गहेउ चरन गहि भूमि पछारा ।अति लाघवँ उठि पुनि तेहि मारा ।।७।।
।पुनि आयउ प्रभु पहिं बलवाना ।जयति जयति जय कृपानिधाना ।।८।।
।नाक कान काटे जियँ जानी ।फिरा क्रोध करि भइ मन ग्लानी ।।९।।
।सहज भीम पुनि बिनु श्रुति नासा ।देखत कपि दल उपजी त्रास ।।१०।।

म. ।दशनिं नासिका कान कापले । गर्जुनि गगनीं गत त्या कळलें ।।६।।
।धरुनि चरण तो अपटि महिवरी ।उठुनि सुलाधविं तो त्या मारी ।।७।।
।मग ये प्रभुपाशीं बलवान । जयति जयति जय कृपानिधान ।।८।।
।कळत नासिका कान छाटले । फिरे क्रुद्ध मनिं दुःख दाटलें ।।९।।
।सहज भीम ही श्रुति ना नासा । देखत कपिदळ धरि सुत्रासा ।।१०।।

अर्थ - (सुग्रीवाने) त्याचे नाककान कापले व गर्जना करुन आकाशांत गेला, तेव्हां त्याला कळलें (कीं मेला नाही). ।।६।। त्याने त्याचा पाय धरुन त्याला भूमीवर आपटला, (पण) त्यानेहि उठून अति चपळाईने त्याला (ठोसा) मारला. ।।७।। मग बलवान सुग्रीव प्रभुपाशी आला व जयति जयति जय कृपानिधान असा जयजयकार केला. ।।८।। नाक कान कापले आहेत असें (आता) कुंभकर्णाला कळलें, म्हणून तो क्रुद्ध होऊन परत फिरला (युद्धासाठी) पण मनांत दुःखी झाला. ।।९।। स्वभावताच भीम (भयानक) आणि त्यात नाक कान कापलेले, त्यामुळे त्याला पाहताच कपिसैन्य भयभीत झाले. ।।१०।।

टीका. चौ-६-८ (१) सुग्रीव मरुन खाली पडला असे कुंभकर्णास वाटले होतें, पण जेव्हा गर्जना करुन आकाशांत उडाला तेव्हां त्याला कळलें की कपिपति मेला नाही, तो हातावर तुरी देऊन फसवून निसटला. कुंभकर्ण रणमदाने व विजय मदाने इतका धुंद झाला आहे कीं सुग्रीवाने दांतानी नाक कान कापले तरी कापीत असता किंवा कापल्याबरोबर सुद्धां त्याला कळले नाही. (क) धरुनि चरण अपटि महिवरी - वर उडी मारुन धरला पाय व आपटला खाली, पण नाक कान कापले आहेत हे कळले नाही! (ख) उठुनि सुलाघवि तो त्या मारी - सुग्रीव चपळाईने उठला व एक ठोसा अशा अति चपळाईनें (सुलाघविं - अति लाघवाने) मारला की कुंभकर्ण पकडू शकणार नाही. कुंभकर्णापेक्षां सुग्रीव फार चपळ व युक्तिबाज, आणि प्रभूनी कृपा केली म्हणूनच कपिराज बचावला, व लढाईतील यशाचें पारडे कपीच्या बाजूला जड झाले. (ग) मग ये प्रभुपाशीं - मिळालेलें सुयश कशामुळे मिळाले हें सुग्रीवानें जाणलें व अहंकाराच्या भरी भरुन कुंभकर्णाच्या आणखी वाटेस न जातां विजय लक्ष्मी घेऊन प्रभूकडे गेला. जयजयकारानें सुचविलें की कृपानिधानानीं कृपा केली म्हणूनच आज हे पाय दिसले व अशा भयंकर शत्रूवर जय मिळाला, नाहीतर चटणीच झाली असती या कपिपतीची.

चौ. ९-१०(१) कळत नासिका कान छाटले - सुग्रीव तडाका देऊन निघून गेला. तेव्हां कुठे कळलें की नाक कान नाहीत, कापले गेले आहेत. सुग्रीवानें दिलेल्या ठोशाने रणधुंदी थोडी उतरली हें येथे सुचविले.

कपिराजाला खाकेंत घालून विजयमदाने लंकेत जात होता, पण सुग्रीव हातचा गेलाच आणि नाक कान ही गेले, तेव्हां विजय धुंदी साफ उतरली. आतां लंकेत जाणे लज्जास्पद वाटलें, म्हणून या अपमानाचा सूड घेण्यासाठीं क्रुद्ध होऊन परत फिरला, पण मनांत अति दुःखी झाला. (क) आधीच कुंभकर्ण भयानक त्यांत नाक कान कापले गेल्यामुळे इतका भेसूर दिसूं लागला की त्याला पाहताच कपींची भयाने गाळण उडाली.

हिं. दो. । जय जय जय रघुबंसमति धातू कपि दै हूह ।।
।। एकहि बार तासु पर छाडे न्हि गिरि तरु जूह ।।६६।।

म.दो. । जय जय जय रघुवंशमणि धावति कपि हुपहूप ।।
।। सर्व एकदां त्यावरी टाकिति गिरितरु खूप ।।६६।।

अर्थ - 'जयजयजय रघुवंशमणि' असा जयघोष करुन हुपहुप करीत कपि धावले, व सर्वांनी एकाच समयी कुंभकर्णावर खूप गिरितरु टाकले ।।दो.६६।।

टीका - कपि सैन्य कुंभकर्णाला पाहून भयभीत झालें होते, तरी पण धीर धरुन रघुवंशमणीचा जयजयकार करुन त्याच्यावर मारा करण्यासाठी धावले, जवळ न जाता दुरुनच मारा केला. पण हा मारा म्हणजे हत्तीला रुईच्या फळांचा मारा हें पूर्वीच ठरले आहे. मागल्या वेळी कुंभकर्णाने स्वस्थपणे हा मारा सोसला, पण आतां क्रुद्ध होऊन सूड घेण्यासाठी आला असल्याने स्वस्थ बसणार नाही.

हिं. ।कुंभकरन रन रंग बिरुद्धा ।सन्मुख चला काल जनु क्रुद्धा ।।१।।
।कोटि कोटि कपि धरि धरि खाई ।जनु टीडी गिरिगुहा समाई ।।२।।
।कोटिन्ह गहि सरीर सन मर्दा ।कोटिन्ह मीजि मिलव महि गर्दा ।।३।।
।मुख नासा श्रवन्हि की बाटा ।निसरि पराहिं भालु कपि ठाटा ।।४।।

म. ।कुंभकर्ण रण-रंगि विरुद्ध ।जणूं काळ ये सन्मुख क्रुद्ध ।।१।।

।कोटिक कपि धर धरुनी खाई।टोळथवा गिरिगुहें किं जाई ।।२।।
।मर्दुनि देहिं कोटि करि चुर्दा।कोटि पिळुनि करि धुळींत खुर्दा ।।३।।
।मुख कानां नाकाच्या वाटे।निसटुनि पळति भल्ल कपि लाटे ।।४।।

अर्थ - आतां कुंभकर्ण रणांगणांत, विरोध (आक्रमण) करण्यासाठीं क्रुद्ध होऊन जणूं काळच समोर येऊ लागला ।।१।। तो कोट्यावधी कपीनां धरधरुन तोंडात टाकूं लागला, तेव्हा असे वाटले कीं जणू टोळांचे थवेच गिरिगुहेंत शिरत आहेत. ।।२।। कोट्यावधी कपींना आपल्या अंगावर मर्दून त्यांचा चुराडा केला, व कोट्यावधी कपींनां हातानीं पिळून धुळींत खुर्दा करुन टाकले. ।।३।। तोंड, कान व नाकाच्या वाटानी भल्ल कपींचे थवे निसटून पळूं लागले. ।।४।।

टीका- चौ-१-२(१) पहिल्या युद्धांत कुंभकर्ण क्रुद्ध झाला नव्हता व बचावाचीच लढाई केली. त्याच्या अंगावर जे चालून आले जवळ, त्यानांच त्याने मूर्च्छित केले. पण यावेळी क्रुद्ध होऊन सूड घेण्याच्या हेतूने आक्रमक लढाई करण्याचे त्याने ठरविले, म्हणून येथे विरुद्ध - विरोध करणारा, आक्रमण करणारा असे म्हटले. आता जो चालून आला तो जणूं क्रुद्ध झालेला काळच आला. वा.रा. अशाच अर्थाचा उल्लेख आहे. कल्पान्त समयी मृत्यु (काळ) जसा संहार करतो तसा वानरांना गिळूं लागला. (क) टोळथवे गिरिगुहें कि शिरती - या उत्प्रेक्षेने दाखविले की, कुंभकर्णाच्या देहाच्या मानानें कपींचे देह टोळांसारखें क्षुद्र दिसत होते. आणखी सुचविलें की गिरिगुहेत शिरणारे टोळ मरत नाहींत, त्यांना कोणी मारीत नाहींत, योग्यवेळीं गुहेतून सजीव बाहेर पडतात, तसेच तोंडरुपी गुहेंत शिरणारे कपिटोळ, सजीव बाहेर पडणार, असे पुढे घडले आहेच. वा.रा. वर्णन आहे कीं कुंभकर्ण सातशें, आठशें, दोन हजार, तीन हजार कपी बाहूंत पकडून एकेक वेळी तोंडांत टाकूं लागला.

चौ. ४(१) नाकपुड्या, कानांची भोके व मुख यांतून बाहेर पडून कपी पळूं लागले, पण त्याची दादही नाही त्याला. वा.रा. असाच उल्लेख आहे.

हिं. ।रण मदमत्त निसाचर दर्पा।बिस्व ग्रसिहि जनु एहि बिधि अर्पा ।।५।।
।मुरे सुभट सब फिरहिं न फेरे।सूझ न नयन सुनहिं नहि टेरे ।।६।।
।कुंभकरन कपि फौज बिडारी।सुनि धाई रजनीचर धारी ।।७।।
।देखी राम बिकल कटकाई।रिपु अनीक नाना बिधि आई ।।८।।

म. ।रणमदमत्त निशाचर दर्पित।ग्रसिल विश्व, जणुं विधि या अर्पित ।।५।।
।पळति सुभट वळती न वळवतां।नयनिं दिसेना ऐकति वदतां ।।६।।
।कुंभकर्ण कपिफौजे उधळी।ऐकुनि निशिचर धाड धावली ।।७।।
।बघुनी राम विकल कपि कटकें।अरि अनीक नानाविध ठाके ।।८।।

अर्थ - रणमदाने मत्त झालेल्या निशाचराला एवढा दर्प (गर्व) चढला कीं जणूं सगळें विश्व विधीने त्याला अर्पण केले असून तो (आता)गिळून टाकणार! ।।५।। कपि सुभट धूम पळत सुटले, मागे वळवितां वळेनात, त्यांना डोळ्यानी दिसेना कीं कानानीं ऐकू येईना. ।।६।। (या प्रमाणे) कुंभकर्णाने कपिफौज उधळून लावली, (हें)ऐकून निशाचरांची धाड धावत आली. ।।७।। रामचंद्रानीं पाहिले की सगळी कपिकटकें व्याकुळ झाली आहेत व शत्रूंचे नाना प्रकारचें सैन्य येऊन थडकले आहे. ।।८।।

टीका. चौ. ५-६(१) रणमदमत्त निशाचर दर्पित - कुंभकर्ण आधींच रणमदाने मत्त झालेला, त्यांत समोर युद्धाला कोणी उभा राहात नाही, असे पाहिलें तेव्हां कुंभकर्णाचा गर्व-दर्प अति वाढला. त्याला वाटलें कीं आतां सर्व विश्व सहज गिळून टाकावे, कोणी सुद्धां विरोध करणार नाही. भाव हा कीं चण्या फुटाण्या प्रमाणे, कपींना पकडून, तोंडात टाकण्याचा त्याने सपाटाच लावला व रणांत सर्वत्र धावत सुटला, तेव्हां सगळे कपिसैन्य जीव घेऊन पळत सुटले. कुंभकर्ण अतिविशाल असल्यानें पळण्याच्या शर्यतीत मात्र कपीनीं त्याला सहज जिंकला. कपि इतके घाबरलें कीं मागे फिरा, पळूं नका म्हणून मोठ्याने ओरडून सांगितले तर त्यांना ऐकू येईना, हातांनी किंवा इतर खुणानी मागे वळण्यास सांगावे तर त्यांस दिसेना, असे झाले. शोकाने सुमंत्राची अशीच दशा झाली होती. 'सजल विलोचन दृष्टिहि थोडी कान न

ऐकति, बुद्धिहि सोडी' (२।१४५।३) भय, शोक, प्रेम इत्यादि कोणताही विकार तीव्रतम झाला की अशी दशा होऊं शकते.

चौ. ७-८ (१) ऐकुनि निशिचर-धाड धावली - धाड - लूटमार करणारे सैन्य. कुंभकर्णाच्या युद्धाची बातमी लंकेत गुप्तहेरांकडून पोचविली जात होती असें या वाक्याने सुचविले. कपिसैन्य युद्धभूमींत होते तों पर्यत गडाच्या बाहेर पडण्यास निशाचर सैन्य धजत नव्हतें असें या चौपाई वरुन ठरलें. सध्या कपिसैन्याला जसा कुंभकर्णाचा धाक बसला आहे तसा राक्षस सेनेला कपिसैन्याचा धाक बसला होता. याचें कारण राक्षस सेनेत निधड्या छातीचे वीर कोणी फारसे उरले नाहीत. ही राक्षस सेना पळून जाणाऱ्या कपिसैन्यास मारण्यासाठी टोळधाडी सारखी आतां गडावरुन धावत निघाली. आतां राक्षस सैन्याकडून कपींचा निष्कारण संहार होणार असें रामास वाटले. अनीक - अनिकिनी - सेना. नानाविध - रथ, हत्ती, घोडे व पायदळ अशी चतुरंगिणी सेना आली. आतां राम युद्धाला जाणार-

हिं.दो. । सुनु सुग्रीव बिभीषन अनुज सँभारेहु सैन ।।
।।मैं देखउँ खल बल दलहि बोले राजिवनैन ।।६७।।

म.दो ।अनुज सुकंठ बिभिषण! करा सैन्य-सांभाळ ।।
।।बघतो खलबल, दल वदति राजीवाक्ष कृपाळ ।।६७।।

अर्थ - राजीव नयन कृपाळु रामचंद्र म्हणाले कीं अनुजा ! सुग्रीवा ! बिभीषणा ! तुम्हीं सैन्याचा सांभाळ करा. मी त्या खळाचे बळ व त्यांचे सैन्य (दल) यानां पाहून घेतो. ।। दो. ६७।।

टीका. (१) - सुग्रीव नुकताच कुंभकर्णाच्या तडाक्यांतून सुटलेला, लक्ष्मण नुकताच काळाच्या मुखांतून बाहेर काढलेला व बिभीषणाचा कुंभकर्णापुढें टिकाव लागणें अशक्य हें जाणून आणि सुग्रीव-बिभीषण हे दोघे शरणागत असल्यानें त्यांच्या जीवितास धक्का लागूं न देणें हें आद्य कर्तव्य जाणून त्या तिघांना सैन्याचें रक्षण करण्यास सांगितलें. सैन्याचे रक्षण हें

केवळ बाह्य निमित्त आहे, त्याना श्रम होऊं नयेत हा मुख्य हेतु आहे. सैन्यावरील व या तिघांवरील प्रेमामुळें हि त्यांच्यावर कृपाच केली, म्हणून राजीवाक्ष - राजिवनयन या शब्दांत असलेला भाव 'कृपाळ' शब्दाने स्पष्ट केला. सूचना - मानसांत लक्ष्मण कुंभकर्ण युद्ध नाही हे ठरले. वा.रा. कपि सैन्याची पळापळ झालेली पाहून लक्ष्मण धनुष्यावर बाण लाऊन कुंभकर्णाशी युद्ध करुं लागला व त्याला आपल्या बाणांनी जर्जर केला. लक्ष्मणाचे धैर्य व पराक्रम पाहून कुंभकर्णाने त्याची प्रशंसा केली व सांगितलें की मी आतां रघुवीराशी युद्ध करण्यास जातो, एकतर मी त्यांना मारीन किंवा ते मला मारतील. (वा.रा.६७।१०४-११७ पहा) वा.रा. कुंभकर्णयुद्धापुर्वी लक्ष्मणाला शक्ति लागलेली नाही, आणि तो कुंभकर्ण रामभक्त नाही हें लक्षात ठेवले पाहिजे.

हिं. ।कर सारंग साजि करि भाथा।अरि दल दलन चले रघुनाथा ।।१।।
।प्रथम कीन्ही प्रभु धनुष टँकोरा।रिपु दल बधिर भयउ सुनि सोरा ।।२।।
।सत्यसंध छाँडे सर लच्छा । कालसर्प जनु चले सपच्छा ।।३।।
।जहँ तहँ चले बिपुल नाराचा । लगे कटन भट बिकट पिसाचा ।।४।।
।कटहिं चरन उर सिर भुज दंडा । बहुतक बीर होहिं सत खंडा ।।५।।

म. ।सज्य शार्ंग करिं कटिं तूणीर । अरिदलदलनिं जाति रघुवीर ।।१।।
।प्रभुनी कार्मुक टणत्कारलें । घोर रवें रिपु-सैन्य बधिरलें ।।२।।
।सत्यसंध सोडिति शर लक्ष । काळसर्प जणुं जाति सपक्ष ।।३।।
।जिथ तिथ जाति विपुल नाराच । छाटिति बहु भट विकट पिशाच।।४।।
।तोडिति पद उर शिर भुजदंड । भट बहुतेक होति शतखंड ।।५।।

अर्थ - सज्य केलेले शार्ंग धनुष्य हातीं घेऊन व कमरेला भाता कसून रघुवीर शत्रुसैन्याचा संहार करण्यासाठीं चालले-गेले ।।१।। प्रभूंनी प्रथम आपल्या धनुष्याचा टणत्कार केला. तो घोर ध्वनि ऐकून शत्रुसैन्य बधिर झाले. ।।२।। सत्य प्रतिज्ञ रघुनाथानें एक लक्ष बाण सोडले व ते जणूं पंख असलेल्या काळसर्पा सारखे चालले. ।।३।। जिकडे तिकडे पुष्कळ पोलादी बाण (नाराच) जाऊं लागले व ते पुष्कळ विक्राळ राक्षस

वीरानां कापूं लागले. ।।४।। त्यानीं पाय, उर, शिर, बाहु तोडले व बहुतेक वीरांचे शतशः तुकडे झाले. ।।५।।

टीका. चौ. १-३ (१) शार्ङ्ग - हें रामचंद्रांच्या धनुष्याचे नांव आहे. अरिदलदलनिं जाति - सुचविलें कीं पहिल्यानें शत्रुसैन्याचा संहार करणार. (क) प्रभुनीं कार्मुक टणत्कारले. धनुष्याची नुसती दोरी ओढून सोडली म्हणजे जो ध्वनि होतो त्याला टणत्कार, टंकार म्हणतात. प्रभु शब्दाने सुचविलें कीं त्यानीं केलेला टणत्कारही तसाच समर्थ असणार. 'प्रभु आधिं करिति कठोर धनुटंकार घोर भयंकर । तैं बधिर विव्हळ यातुधान, न शुद्धि राहे तिळभर' (३।१९ छं. टीं. प.) खरदूषण युद्धाच्या वेळीं जसे घडले तसेंच आतां घडले. व इतर बाबतीत ही तसेच घडलेले दिसतें. (ख) सत्यसंध - सत्यप्रतिज्ञ. जसे रघुनाथ सत्यप्रतिज्ञ तसे त्यांचे बाणही कधी व्यर्थ न जाणारे, अमोघ असतात. शत्रुसैन्याचा संहार करण्याचा संकल्प करुन रघुवीर निघाले आहेत, म्हणून हे लक्षावधि बाण तें कार्य केल्याशिवाय राहणार नाहीत. (ग) सोडिति शरलक्ष - बाण सोडल्याचेच फक्त वर्णन आहे. शरसंधान केल्याचे वर्णन नाही. सुचविलें कीं भात्यांतून घेतात केव्हां, धनुष्यावर लावतात केव्हां, व धनुष्य ओढतात केव्हां हें कोणालाच कळले नाही. याच्या उलट पहा - 'बोलुनि कठिण बाण संधानी । अति कोपें कर्णातां ताणी ।। तो शर निकरां सोडूं लागत । जणुं सपक्ष बहु नागचि धावत' (५०।४-५) मेघनादाचे बाण जणूं सपक्ष सर्पासारखे जात होते तर रघुवीराचे बाण काळसर्पासारखे जात आहेत. भाव हा आहे कीं हे बाण शत्रुसैन्याला ठार मारल्याशिवाय राहणार नाहीत. पुढे रावणयुद्धांत रघुवीराचे 'जाति बाण जणुं सपक्ष उरगहि।' (९२।१) त्यावेळीं रावणाला ठार मारावयाचा नाही.

चौ. ४-५ (१) जिकडे जिकडे शत्रु सैन्य पसरले होते तिकडे तिकडे सर्वत्र एकाच वेळीं पुष्कळ बाण जाऊं लागले. पिशाच - राक्षस, विकट - विक्राळ.

हिं. ।घुर्मि घुर्मि घायल महि परहीं । उठि संभारि सुभट पुनि लरहीं ।।६।।
।लागत बान जलद जिमि गाजहिं।बहुतक देखि कठिन सर भाजहिं।।७।।
।रुंड प्रचंड मुंड बिनु धावहिं । धरु धरु मारु मारु धुनि गावहिं ।।८।।

दो. *।छन महुँ प्रभु के सायकन्हि काटे बिकट पिसाच ।।*
।।पुनि रघुवीर निषंग महुँ प्रबिसे सब नाराच ।।६८।।

म. *।महिं मूर्च्छित घायाळ हि पडती।सुभट सावरुनि उठुनी लढती।।६।।*
।लागत बाण जलद सम गाजति।बघुन कठिन शर बहु पळ काढति।।७।।
।धावति रुंडे प्रचंड मुंडहि । ध्वनि गर्जति धरधर धर मारहि।।८।।
दो. *।प्रभु बाणांनीं क्षणामधिं वधिले विकट पिशाच ।।*
।।मग रघुवीर-निषंगि ते शिरले सब नाराच ।।६८।।

अर्थ - (निशाचर वीर) घायाळ आणि मुर्च्छित होऊन भूमीवर पडूं लागले. (पण) कोणी सुभट सावरुन उठून पुन्हां लढूं लागले. ।।६।। बाण लागतांच ते मेघासारखी गर्जना करतात व पुष्कळजण तर कठिण बाण पाहूनच पळ काढीत आहेत. ।।७।। प्रचंड रुंडे धावूं लागली व (उडणारी) मुंडे धराधरा मारा धरा असें ओरडूं लागलीं ।।८।। प्रभूच्या बाणानीं क्षणांत सर्व भयंकर राक्षस ठार केले आणि मग ते सर्व नाराच (येऊन) रघुवीराच्या भात्यांत शिरले. ।।दो. ६८।।

टीका (१) रुंड - मस्तकविहीन झालेलें बाकीचे शरीर - धड, मुंड नसलेलें धड सहसा धावूं शकत नाही, व धडापासून वेगळें झालेले मस्तक - मुंड बोलूं शकत नाही, पण या दोन्ही अद्‌भुत गोष्टी येथें घडल्या. रुंडे धावूं लागलीं व मुंडे घोषणा करुं लागली. मुंडे आकाशांत धावुं लागली-उडविली गेली.

दोहा. (१) 'प्रभुनी कार्मुक टणत्कारलें' असा या युद्धाचा उपक्रम केला. व प्रभुच्या बाणांनी निशाचरांचा संहार केला, असा उपसंहार केला. दोन्ही ठिकाणी 'प्रभु' शब्दच वापरुन सुचविलें कीं आरंभापासून शेवटपर्यंत या युद्धांत ऐश्वर्याचाच उपयोग केला, माधुर्यलीला-नरलीला, केली नाही. सर्व सैन्याचा संहार एका क्षणांत म्हणजे अगदीं अल्प काळांत केला. (क) रणांत असलेल्या सर्व निशाचरांनां मारल्यावरच प्रभूचे नाराच परत आले, येथे त्यांचे अमोघत्व दाखविले. 'जिथ तिथ जाति विपुल नाराच' असा उपक्रम केला व

येथे 'निषंगिं ते शिरले सब नाराच असा नाराच' शब्दानेच उपसंहार केला. नाराच - अति तीक्ष्ण केवळ पोलादी बाण (ख) एक लक्ष शर सोडले होते, व भात्यांत सर्व नाराच शिरले. भात्यांत एक लक्ष बाण राहणें शक्य नाही, म्हणून येथें सुचविलें कीं एका नाराचाचे अनेक बाण होऊन सुटत होते, व भात्यांतून जेवढे नाराच घेतले होते तेवढेच परत येऊन भात्यांत शिरले. याप्रमाणें रघुपतीनीं आपलें रघुवीरत्व सिद्ध केले.

हिं. ।कुंभकरन मन दीख बिचारी । हति छन माझ निसाचर धारी ।।१।।
।भा अति क्रुद्ध महाबल बीरा । कियो मृगनायक नाद गँभीरा ।।२।।
।कोपि महिधर लेइ उपारी । डारइ जहँ मर्कट भट भारी ।।३।।
।आवत देखि सैल प्रभु भारे । सरन्हि काटि रज सम करि डारे ।।४।।
।पुनि धनु तानि कोपि रघुनायक । छाँडे अति कराल बहु सायक ।।५।।
।तनु महुँ प्रबिसि निसरि सर जाहीं।जिमि दामिनी घन माझ समाहीं।।६।।
।सोनित स्त्रवत सोह तन कारे । जनु कज्जल गिरि गेरु पनारे ।।७।।

म. ।कुंभकर्ण तैं चित्तिं विचारी । क्षणिं हत राक्षस धाड किं सारी।।१।।
।होई क्रुद्ध महाबल वीर । करि मृगनायक-नाद गंभीर।।२।।
।रोषें उपटुनि घेई भूधर । टाकि जिथें मर्कटभट बहुतर।।३।।
।गिरि गुरु येत पाहिले प्रभुनीं । फोडुनि रजसम करिति शरानी।।४।।
।ओढुनि धनू कुपित रघुनायक । सोडिति अति कराल बहु सायक।।५।।
।घुसुनि तनूंत निघुनि शर फिरती।विजा जशा चमकुनि घनिं शिरती।।६।।
।स्त्रवतें शोणित काळ्या तनुवर । गेरुपाट जणुं कज्जल-गिरिवर।।७।।

अर्थ - तेव्हां कुंभकर्णाने मनांत विचार केला कीं राक्षसांची सगळी धाड एका क्षणांत मारून टाकली कीं! ।।१।। तो महाबलवंत वीर क्रुद्ध झाला व त्यांने गंभीर सिंहनाद केला. ।।२।। त्यानें रोषाने पर्वत उपटून घेतले व जेथे पुष्कळसे मर्कट योद्धे होते तिकडे फेकले-टाकले. ।।३।। मोठे पर्वत येतांनां पाहून प्रभुनी आपल्या बाणांनी ते फोडून रजासारखे करुन टाकले. ।।४।। रघुनायक कुपित झाले व त्यांनी धनुष्य ताणून अति कराल बाण पुष्कळ सोडले. ।।५।। ते कुंभकर्णाच्या शरीरांत घुसून

विजा जशा चमकून मेघांत शिरतात तसे बाहेर पडून परत फिरले. (व रघुवीराच्या भात्यांत शिरले) ।।६।। काळ्या शरीरावर रक्त वाहात असतां तें काजळाच्या पर्वतावर गेरुचे पाट वाहात असल्यासारखे शोभूं लागले. ।।७।।

टीका. चौ-१-२(१) शेतांतील उभे पीक खाऊन टाकण्यासाठीं जशी टोळधाड येते तशी कपिसैन्याला जिवंत पकडून खाण्यासाठीं धावत आलेली राक्षसांची धाड एका क्षणांत कीं हो ठार केली! हे आश्चर्य कुंभकर्णाला वाटलें, व तो चिडला. रघुनाथ राक्षससेनेचा फडशा पाडीत असतां कुंभकर्ण फार जवळ नव्हता. रघुवीराशी युद्ध करण्यासाठीं तो दुरुन आपल्या गतीने येत होता. तो समोर येण्यापूर्वीच राक्षसांचा संहार उडालेला त्याने लांबूनच पाहिला. राम जितक्या अंतरावर होते त्यापेक्षां कपिसैन्य त्याला जवळ दिसले. म्हणून आपल्या सैन्याच्या वधाचा वचपा घेण्याचें त्याने ठरविले, त्याला फार क्रोध आला आणि पुन्हां रणमद चढला, व गंभीर सिंहनाद करुन त्यानें सुचविलें कीं कुंभकर्ण अद्याप येथे जिवंत आहे.

चौ. ३-७(१) कपीचा संहार करण्यासाठीं कुंभकर्णानें पर्वतांचा मारा त्यांच्यावर सुरु केला. सुग्रीव बिभीषण व लक्ष्मण यानां कपिसैन्य संभाळण्यास सांगितलें होतें, पण अकस्मात फेकले गेलेले ते महाशैल निवारण करणे त्यानां कष्टप्रद होणार हें जाणून प्रभूनीं त्या पर्वतांचे मधेंच पीठ पाडले. लक्षावधी बाण एकाच क्षणीं सोडले असले पाहिजेत. याप्रमाणें कृपालु प्रभूनींच कपिसैन्याचे रक्षण केलें व कुंभकर्णावर अति भयंकर बाण सोडले. (क) ते बाण कुंभकर्णाच्या महापर्वताकार शरीरांत घुसून बाहेर पडून पुन्हां भात्यांत आले. याला दृष्टान्त दिला - विजा मेघांतून बाहेर पडून चमकतात व पुन्हां मेघांतच विलीन होतात, तसे बाण रघुपतीच्या भात्यांतून निघून भात्यांतच परतले. या दृष्टांतानें बाणांचे तेज व गति दाखविली. ज्या देहावर लक्षावधि कपींनी केलेला गिरिशिखरांचा मारा रुईच्या फळांच्या मारा सारखा ठरला. त्या वज्रापेक्षां कठिण देहाला राम बाणांनीं आरपार भोकें पाडलीं! (ख) गेरुपाट जणुं कज्जल - गिरिवर - कुंभकर्णाचा देह हा एक काजळाचा पर्वत आहे. त्याला रामबाणांनीं अनेक भगदाडें पाडलीं व त्यातून

रक्ताचे पाट-मोठे प्रवाह, वाहात आहेत, ते गेरुच्या पाटांसारखे त्या कज्जलगिरीवर दिसत आहेत. जवळजवळ असेंच वर्णन वा.रा. त आहे. (६।६७।१२४-१२५ पहा.)

हिं. ।बिकल बिलोकि भालु कपि धाए।बिहँसा जबहिं निकट कपि आए ।।८।।
दो. ।महानाद करि गर्जा कोटि कोटि गहि कीस।।
।।महि पटकइ गजराज इव सपथ करइ दससीस।।६९।।

म. ।विकल बघुनि कपि भल्ल धावले।विहसे जैं कपि निकट ठाकले ।।८।।
दो. ।महानाद करि गर्जे कोटि कोटि धरि कीश।।
।।महिं अपटी गजराज इव करी शपथ दशशीस।।६९।।

अर्थ- कुंभकर्ण व्याकुळ झाला आहे असे पाहून (वाटून) भल्ल कपि त्याच्यावर धावले. कपि जवळ आलेले पाहिले तेव्हा तो खदखदा हसला. (की किती मूर्ख आहेत!)।।८।। मग त्याने महानाद करीत गर्जना केली व दशकंठाची शपथ (घोषणा) करीत कोट्यावधी कीशांना धरून गजराज जसा आपटील तसा आपटू लागला.।।दो.६९।।

टीका.- कुंभकर्णाच्या देहातून रक्ताचे शेकडो पाट वाहात असलेले पाहून कपींना वाटले की तो व्याकुळ झाला असेल व आता त्याचा चांगला समाचार घेता येईल. (क) त्याने तरि युक्तीच केली. कपि भल्लांना जवळ येऊ दिले, आणि तिरस्कारसूचक बिकट हास्य केले. भाव हा की अखेर कपि के कपीच! किती मूर्ख आहेत! मला काय व्याकुळ व निःशक्त झालेला समजलात? जवळ आलात फार बरे झाले! त्याने अशी महागर्जना केली की ते सर्व स्तंभितच झाले. पळण्याचे सुद्धा भान राहिले नाही. (ख) ल.ठे. या दोह्याच्या पहिल्या चरणांत अंत्याक्षर दीर्घ असूनही एकमात्रा कमी आहे. 'गर्जा' चे जागी 'गर्जेउ' व मराठीत 'गर्जला' घालता आले असते. या गतिभंगाने दाखविले की कपिभल्लांची गति त्या गर्जेनेने स्तंभित झाली.

हिं ।भागे भालु बलीमुख जूथा । बृकु बिलोकी जिमि मेष बरूथा ।।१।।
।चले भागि कपि भालु भवानी । बिकल पुकारत आरत बानी ।।२।।
।यह निसिचर दुकाल सम अहई । कपिकुल देस परत अब चहई ।।३।।
।कृपा बारिधर राम खरारी । पाहि पाहि प्रनतारति हारी ।।४।।

म. ।भल्ल वलीमुख पळति घाबरे । वृका विलोकुनि जशीं मेंढरे ।।१।।
।पळत सुटति कपि भल्ल भवानी । विकल पुकारित भयार्त वाणीं ।।२।।
।हा राक्षस दुकाळ-सम आहे । कपिकुल-देशिं अता पडुं पाहे ।।३।।
।कृपा वारिधर राम खरारी ! । पाहि ! पाहि ! प्रणतार्ती-हारी ।।४।।

अर्थ - लांडग्याला (वृका) पाहून जसे मेंढरांचे कळप (अस्ताव्यस्त) पळत सुटतात, तसे भल्लमर्कट घाबरे होऊन पळत सुटले.।।१।। हे भवानी ! भयाने आर्त झालेल्या वाणीने पुकारीत व्याकुळ झालेले भल्ल कपि पळत सुटले.।।२।। हा राक्षस दुकाळासारखा आहे, कपिवंशरुपी देशावर (देशांत) हा आतां पडूं बघत (इच्छित) आहे. ।।३।। कृपारूपी जल धारण करणाऱ्या राममेघा ! हे खरारी !शरणागतांचे दुःख हरण करणाऱ्या ! आमचें रक्षण करा, रक्षण करा ! (असा धावा करीत पळत आहेत).।। ४।।

टीका. चौ-१-२ (१) वृक - लांडगा - मेंढरांचे कळप कितीही मोठे असले तरि एका लहानशा लांडग्याला पाहतांच, सर्व मेंढरें अस्ताव्यस्तपणें जीव घेऊन पळत सुटतात तसे ऋक्षवानरगण पळूं लागले. खरें पाहतां प्रभूंनीं जखमी केलेल्या कुंभकर्णाच्या अंगावर धाऊन जाण्याचें या सैन्याला काहीं कारण नव्हतें. त्याच्यावर हल्ला करण्यास जातानां प्रभूची आज्ञा घेणे, प्रभूचें व प्रभुप्रतापाचें स्मरण करणें हें काहींच केले नाही, व त्यामुळे मेंढरां सारखी दुर्दशा झाली, म्हणून शंकर सुचवितात कीं आतां यानां भगवंताची आठवण होईल. ।। दुःखी स्मरती सर्वही, कुणि न सुखीं स्मरतात ।। सुखीं स्मरण करती तयां दुःख न कधि होतात. ।।प्रज्ञा।। हा सिद्धांत या काण्डांत वारंवार दाखविला जात आहे.

(२) विकल पुकारित भयार्तवाणीं - पुकारणे-नांव घेऊन मोठ्यानें हाक मारणें, कोर्टात साक्षीदारानां वगैरे पुकारतात तसें हाक मारीत मोठ्याने बोलणे. धावा करणें असा अर्थ येथे आहे. नलनीलादिसुद्धां यांच्यातच आहेत. भवानीला मुद्दाम सांगण्यांत हेतु हा आहे कीं भगवंताचे सेवक प्रभूला विसरुन आपल्याच बळाच्या व बुद्धीच्या भरंवशावर कार्य करुं लागले कीं बुद्धींत भ्रम उत्पन्न होऊन केलेले अंदाज चुकतात, आणि मग प्राणसंकटांत पडतात, व्याकुळ, भयभीत, कष्टी (आर्त) होतात तेव्हा मग त्यानां भगवंताची आठवण होते, ती सुद्धां प्रभूकृपेनेच. मग जे हरिसेवक नसतील त्यांची कशी दुर्दशा होत असेल याचा विचार करा. रघुपति जर मनुष्य असते तर अशा महा भयंकर कुंभकर्णापुढे त्यांचा टिकाव लागला असता का याचा विचार करा. हा भवानीला मुद्दाम सांगण्यांत अंतरस्थ हेतु आहे.

चौ. ३-४(१) या दोन चौपायांत दुष्काळाचें रुपक आहे. दुकाळ - दुष्काळ, पडला असें म्हणतात. दुकाळ ज्या देशांत पडेल त्या देशांतील लोक दुष्काळाने मरत असत. हजारो लोक दुष्काळाला बळी पडत असत. पाऊस पडला म्हणजे दुष्काळाची उग्रता कमी होते. कपिकुल - कपिभल्लवंश हाच देश आहे, कुंभकर्ण हा उग्र दुष्काळ आहे, कपिकुळरुपी देशावर पडून या देशाला बेचिराख करुन टाकण्याच्या बेतांत आहे. म्हणून हे पळणारे मेघाना प्रार्थना करीत, धावा करीत आहेत. कृपावारिधर राम प्रभु आहेत. कृपारूपी जलाची वृष्टि केलीत, तरच धडगत आहे, नाहीतर सर्व कपिवंशाचा संहार हा दुकाळ (कुंभकर्ण) करणार, अशी चिन्हें दिसत आहेत. आपण खरारि - खराचे शत्रु आहांत. हा दुकाळ अतिशय खर-प्रखर, उग्र आहे. भाव हा कीं आतां कृपा करा आणि याला ठार मारा. प्रणतार्ती हारी - आपण प्रणतार्ति भंजन करणारे आहात 'प्रणतार्ती भंजन माझा पण' (६।९४।१) असें प्रभूच म्हणतात. हें आमच्यावर प्राणसंकटच नव्हे, तर कपींची जातच जगांतून नष्ट होण्याची वेळ आली आहे. आम्हीं आपल्याला शरण आलो आहोत. आमचें रक्षण करा, आम्हांला वाचवा हो! असा धावा करीत पळत आहेत बिचारे. अशा रीतीनें सर्वभावें, सर्वस्वाचा त्याग करुन, सर्वांची आशा, भरंवसा सोडून शरण जाऊन धावा केल्यावर प्रभूला कसा धीर धरवेल? धावले प्रभु -

हिं. ।सकरुन बचन सुनत भगवाना । चले सुधारि सरासन बाना ।।५।।
।राम सेन निज पाछें घाली । चले सकोप महा बलसाली ।।६।।
।खैंचि धुनष सर सत संधाने । छुटे तीर सरीर समाने ।।७।।
।लागत सर धावा रिस भरा । कुधर डगमगत डोलति धरा ।।८।।
।लीन्ह एक तेहिं सैल उपाटी । रघुकुलतिलक भुजा सोइ काटी ।।९।।
।धावा बाम बाहु गिरिधारी । प्रभु सोउ भुजा काटि महि पारी ।।१०।।

म. ।सकरुण वचन कळत भगवाना। निघति स-सज्यशरासन बाणा ।।५।।
।राम सैन्य निज मागें घालुनि ।निघति महाबलशाली कोपुनि ।।६।।
।शत शर लाउनि धनू ताणलें । सुटले तीर शरीरीं शिरले ।।७।।
।धावे क्रुद्ध विद्ध शरवरीं । डोल धरे डगमग भूधरीं ।।८।।
।शैल एक उपटुनी घेत तो । रघुकुळटिळक छाटिती भुज तो ।।९।।
।धावे वाम करीं गिरि घेउनि । प्रभु पाडिति महिं तो भुज छेदुनि ।।१०।।

अर्थ - करुणेने भरलेले तें वचन भगवंतास कळतांच (कानीं पडताच) सज्य केलेलें धनुष्य व बाण घेऊन भगवान निघाले. ।।५।। रामचंद्रानीं आपले सैन्य आपल्या पाठीशी घातलें, व महाबलशाली क्रोधानें चालले (पुढे) ।।६।। शंभर बाण धनुष्यावर लाऊन धनुष्य ओढलें, तेव्हा ते तीर सुटून कुंभकर्णाच्या शरिरांत घुसले ।।७।। त्या तीक्ष्ण बाणांनी घायाळ झालेला तो क्रुद्ध होऊन (जोराने) धावला, तेव्हां पृथ्वी डोलूं लागली व पर्वत डगमगूं लागले ।।८।। त्यानें (उजव्या हाताने) एक पर्वत उपटून घेतला तेव्हां रघुकुळटिळकानी त्याचा तो बाहु छाटून टाकला ।।९।। तो (पुन्हा) डाव्या हातांत पर्वत घेऊन धावला (पण) प्रभूंनी तो बाहु सुद्धां तोडून भूमीवर पाडला. ।।१०।।

टीका. चौ. ५(१) सकरुण वचन कळत भगवाना - जो पर्यंत जीव करुणेने आर्द्र झालेल्या व्यथित हृदयाने, तळमळीनें कळवळून भगवंतास हाक मारीत नाही. तो पर्यंत त्याचे ते शब्द जणूं भगवंताच्या कानापर्यंत जात नाहीत. श्रीसमर्थानी करुणाष्टके लिहिलीं आहेत ती एवढ्याच साठी. पण ती म्हणतानां आमचे म्हणणाऱ्यांचे हृदयच करुणाशून्य असेल तर प्रभू हृदयस्थ

असले तरि ते शब्द ऐकून त्यांस आमची करुणा कशी येईल ? तळमळ असल्याशिवाय प्रार्थना करतानां करुणा कशी उत्पन्न होणार ! 'पडतां जड भारी । दासें आठवावा हरि । मग तो लागों नेदी क्षण । आड घाली सुदर्शन ।।' असेंच येथे झालें, एका क्षणाचा सुद्धां विलंब लावला नाही. भगवान शब्दानें सुचविले कीं आतां ऐश्वर्य उपयोगात आणणार, यावेळी नरलीला करणार नाहीत.

चौ-६ (१) सैन्य निज मागे घालुनि निघति - कुंभकर्णाच्या प्रहारांची भीति राहूं नये व त्याने सैन्यावर हल्ला करु नये म्हणून सर्व सैन्य आपल्या पाठीमागे ठेऊन स्वतः एकटे पुढे झाले. 'प्रणतार्ति भंजन माझा पण' (९४।१) हें येथें खरें करुन दाखवीत आहेत. विभीषणाचे असेच रक्षण करणार आहेत. (दो. ९३-९।३ पहा) (क) महाबलशाली - ज्याच्या ठिकाणी महाबल सहज स्वाभाविक आहे असे. कुंभकर्ण लंकेत जाण्यास निघाला तेव्हां 'अमित बलशीव' (६५) निघाला होता, कारण बलशीव हनुमंताला सुद्धां मूर्च्छित पाडून सुग्रीवाला काखेत घालून चालला होता. पण नाककान कापले गेल्यावर तो साहजिकच अमित बलशीव उरला नाही. प्रभूंनी निशाचर धाडीचा नाश केलेला पाहिल्यावर तो 'होई क्रुद्ध महाबल वीर' (६९।२) क्रुद्ध होऊन सुद्धां महाबल वीरच राहिला. सध्यां कुंभकर्ण महाबलवीर आहे व 'महाबलशाली' राम त्याच्यावर चाल करुन जात आहेत. सुचविलें कीं कुंभकर्णाच्या बळाचा संहार आतां होणार.

चौ. ७-८ (१) शंभर बाण सोडले, पण सुटल्यावर ते किती झाले हे सांगणे अशक्य आहे. हे बाण शरीरांतून आरपार निघून न जातां, शरीरांतच घुसून राहिले. कमीत कमी शंभर रामबाण शरिरांत शिरलेले असतां त्याल व्यथा नाही कीं धीर खचला नाहीं की. चीत्कार, दुःखाची आरोळी नाहीं! हें मोठेंच आश्चर्य आहेत. (क) धावे क्रुद्ध विद्ध शखरीं - या व पुढील चरणांत १।१ मात्रा कमी आहे. गतिभंग होऊन वाचताना वाणीला धक्का बसतो. तसे धक्के कुंभकर्णाच्या धावण्यांने पृथ्वीला बसूं लागले, भूकंपासारखी हादरुं लागली, डोलूं लागली धरणी. डोंगरपर्वत डळमळूं लागले. 'जो चालत अशि डोले धरणी । चढत मत्तराज जशि लघुतरणी' (२५।७) असे रावणाने स्वतः विषयी सांगितले आहे.

कुंभकर्णापुढें रावण म्हणजे हिमालयापुढे मुंग्यांचे मोठ्ठें वारुळ! मग

कुंभकर्ण क्रोधाने धावत निघाल्यावर अशी स्थिति होईल यांत नवल काय ?

चौ ९-१० (१) शैल एक उपटूनी घेत तो - रामचंद्रांस मारण्यासाठी त्यानें उजव्या हातानें एक मोठा पर्वत उपटून हातांत घेतला. त्यानें त्या हातानें पुन्हा कोणावर कशाचाही प्रहार करुं नये म्हणून रघुकुल टिळकानें त्याचा तो हात खांद्यापासूनच बाणानें तोडून टाकला. रावणाच्या बाहूंना मोठ्या शाखा असलेल्या वृक्षांची उपमा दिली आहे. मग कुंभकर्णाच्या बाहूंच्या विशालतेचें वर्णन कसें करणार? त्याने डाव्या हातानें पर्वत उचलून घेतला पण तो बाहु सुद्धां तसाच छाटून टाकला. वा.रा. व भा.रा. यांत कुंभकर्णाचे पाय सुद्धां तोडल्याचे वर्णन आहे. 'निकृत बाहुर्विनिकृत्तपादो विदार्थ वक्त्रं वडवामुखाभं ।। दुद्राव रामं सहसाभिगर्जन् राहुर्यथाचंद्रमिवान्तरिक्षे' (वा.रा. ६७।१७६) पाय साफ तोडल्यावर सुद्धां तो रामचंद्रांवर धावला आहे. मानसांतील रघुवीराने त्याला आपल्यावर चाल करुन येण्यास असमर्थ केला नाही, त्याचे पाय तोडले नाहींत.

हिं. ।काटें भुजा सोह खल कैसा । पच्छहीन मंदर गिरि जैसा ।।११।।
।उग्र बिलोकनि प्रभुहि बिलोका । ग्रसन चहत मानहुँ त्रैलोका ।।१२।।
दो. ।करि चिक्कार घोर अति धावा बदनु पसारि ।।
।।गगन सिद्ध सुर त्रासित हा हा हेति पुकारि ।।७०।।

म. ।छिन्न बाहु खल दिसला तैसा । पक्षहीन मंदर गिरि जैसा ।।११।।
।उग्र विलोकें प्रभूस विलोकी । गिळूं पाहतो जणूं त्रिलोकी ।।१२।।
दो. ।करुन घोर चीत्कार अति धावे मुख वासून ।।
।।गगनिं सिद्ध सुर घाबरे हा हा! हाय! करुन ।।७०।।

अर्थ - पंख नसलेला मंदर पर्वत जसा दिसावा तसा बाहु तोडलेला खल कुंभकर्ण दिसूं लागला ।।११।। तो उग्र दृष्टीनें प्रभूकडे पाहूं लागला तेव्हा असें वाटलें कीं तो त्रैलोक्याला गिळूं पाहात आहे. ।।१२।। अति घोर चीत्कार करुन व तोंड अति वासून तो (प्रभूवर) धावला, तेव्हां आकाशांत (असलेले) सिद्ध आणि सुर घाबरे होऊन, हा! हा! हाय हाय! करुं लागले. ।।दो. ७०।।

टीका. चौ. ११-१२ (१) खल म्हणण्याचे कारण कीं प्रभूच्या सामर्थ्याची इतकी प्रचीती येऊन सुद्धां त्यांच्याकडे उग्र दृष्टीनें पाहून जणूं सांगत आहे कीं बाहू तोडलेत तरी हा कुंभकर्ण पळून जाणार नाहीं व कुंभकर्णावर तुम्हीं विजय मिळविलात असें ही नाही. आलो तुम्हांला गिळण्यास, काय प्रताप असेल तो दाखवा.

दोहा - जबडा वासून प्रभूला गिळण्यासच धावला. आकाशांत जमलेले देव व सिद्ध घाबरुन गेले. त्यानां वाटलें की हा दुष्ट आतां रघुपतीस गिळणार व आमच्या कपाळचा बंदिवास व रावणाचें भय यांतून सुटका होत नाही. (क) येथे मुनींचा उल्लेख नाही, कारण त्यांची खात्री आहें कीं रघुवीर याचा व रावणाचा वध करणार आहेत म्हणून ते घाबरले नाहींत.

हिं. ।सभय देव करुनानिधि जान्यो । श्रवन प्रजंत सरासनु तान्यो ।।१।।
।बिसिख भिकर निसिचर मुख भरेऊ ।तदपि महाबल भूमि न परेऊ ।।२।।
।सरन्हि भरा मुख सन्मुख धावा । काल त्रोन सजीव जनु आवा ।।३।।
।तब प्रभु कोपि तीव्र सर लीन्हा । धर ते भिन्न तासु सिर कीन्हा ।।४।।
।सो सिर परेउ दसानन आगें ।बिकल भयउ जिमि फनि मनि त्यागें ।।५।।
।धरनि धसइ धर धाव प्रचंडा । तब प्रभु काटि कीन्ह दुइ खंडा ।।६।।

म. ।सभय देव करुणानिधि जाणति । श्रुतिपर्यंत शरासन ताणति ।।१।।
।विशिख निकरिं निशिचरमुख भरती ।तदपि महाबल पडे न धरतीं ।।२।।
।शरपूरितमुख सम्मुख धावे ।काळतूण सजीव जणुं यावें ।।३।।
।प्रभु तैं क्रुद्ध तीव्र शर घेती ।धडावरुनि शिर त्यांचे हरती ।।४।।
।दशमुख सम्मुख शिर तें पडलें ।मणि विण फणि तेवींच विव्हळे ।।५।।
।धसे धरा धड प्रचंड धावत । प्रभु दुखंड कापुन तें टाकत ।।६।।

अर्थ - देव भयभीत झाले आहेत हें करुणानिधीनें जाणलें, व आपले धनुष्य श्रुति (काना) पर्यंत ताणलें ।।१।। बाणांच्या (विशिख) समूहानें निशाचराचें मुख भरलें, तरी सुद्धा तो महाबलवंत धरतीवर (धरती-पृथ्वीवर) पडला नाहीं. ।।२।। बाणांनी परिपूर्ण भरलेल्या

तोंडाने समोर धावला, तो जणूं काळाचा सजीव भाताच आला (असें वाटलें) ।।३।। तेव्हां प्रभूनीं क्रोधाने तीव्र शर घेतला व धडावरुन त्याचें शिर हरलें (धडावेगळें केले) ।।४।। ते शिर दशाननाच्या पुढें (लंकेत)पडलें, तेव्हां मणिविहीन झालेल्या फणीसारखा तो व्याकुळ झाला. ।।५।। तें प्रचंड धड धावूं लागलें तेव्हा धरणी (धरा) खचूं (धरूं) लागली. प्रभूनीं कापून त्याचे दोन तुकडे केले. ।।६।।

टीका. चौ. १-१(१) सभय देव....जाणत - देवांची दया आली म्हणून, नाहीं तर रणांगणांत कुंभकर्णाला आणखी पुष्कळे खेळवावा असें रघुवीराला वाटत होते. (क) विशिख - बाण. विशिख निकरिं.....भरती .....निकर - समूह. एकाच वेळी इतके बाण सोडले कीं त्याचे ते वासलेलें तोंड एकदम बाणानीं ठासून भरलें. हवा जाण्या येण्यास सुद्धां वाट राहिली नाहीं, अगदी नरडीच्या भोकांत बाण बसले. वा.रा. (६७।१७७) तीक्ष्ण अग्रें असलेल्या व सुवर्णाचा पिसारा असलेल्या बाणानीं त्याचें मुख परिपूर्ण भरलें, तो बोलू शकेना. मोठ्या कष्टाने कू कू करीत मूर्च्छा येऊन पडला. याप्रमाणें वाल्मीकींतील कुंभकर्णाला मूर्च्छा आली आहे, पण इतके झालें तरि मानसांतील कुंभकर्ण खाली पडला नाहीं कीं मूर्च्छा आली नाहीं. मूर्च्छा आली नाहीं हा फायदाच झाला, नाहींतर मूर्च्छा उडेपर्यंत त्याला ठार मारता आला नसता. मूर्च्छितावर प्रहार करणे हा अधर्म आहे. (ख) काळ तूण सजीव जणुं यावें काळाचा सजीव भाताच जणूं रामचंद्रास मारण्यासाठी समोर धावत येऊं लागला. धडक्या देऊन खालीं पाडून चिरडून टाकण्याच्या हेतूंनें धावला. काळाचा सजीव भाता वारंवार छातीवर आदळला तर मरण्यास वेळ लागणार नाहीं हें खरेंच. पण ज्या काळाचा हा भाता, तो काळ रघुवीराच्या मुठींत आहे. 'काल यस्य कोदंड' (अं-दो) रामधनुष्यच काळ आहे.

चौ. ४-५ (१) एकाच बाणानें त्याचें डोकें उडवलें, व ते नेमकें लंकेत दशाननाच्या पुढे त्याच्या वाड्यांत पडलें. रामबाणानेंच तें नेऊन टाकलें, भाव हा आहे कीं हा घे 'तुझा कुंभकर्णसम बंधु मम ?'एका निर्जीव बाणाने महापर्वत शिखरासारखे हें डोके तुझ्या घरांत आणलें, आणि तुझा जो 'सुत विश्रुत शक्रारि' त्याला तूं म्हणतोस त्या तापसाची तनु उचलतां आली नाही (क) तें मस्तक पाहून रावण फार व्याकुळ झाला. मणिविहीन झालेल्या

सर्पासारखी त्याची दशा झाली. निस्तेज, अति दुःखी होऊन तळमळूं लागला. आपलें सर्वस्व नष्ट झाल्यासारखे त्याला वाटलें.

चौ. ६- (१) धसे धरा धड प्रचंड धावत - मस्तक नसलेला तो देह धडाधडां धावूं लागला. त्या धावण्याने भूमी खचू लागली. त्या धावत्या धडाच्या धडकीनें सुद्धां हजारों कपि मारले जातील हें जाणून प्रभूंनी त्या धडाचे दोन तुकडे केले. आरंभी भगवान शब्द वापरला, येथे शेवटीं प्रभु शब्द वापरला. हे. युद्ध ऐश्वर्यभावानेच केले हे सिद्ध झाले. गतप्राण कुंभकर्ण सुद्धां किती विघातक आहे पहा.

हिं. ।परे भूमि जिमि नभ तें भूधर । हेठ दाबि कपि भालु निसाचर।।७।।
।।तासु तेज प्रभु बदन समाना । सुर मुनि सबहि अचंभव माना ।।८।
।सुर दुंदभी वजावहिं हरषहिं । अस्तुति करहिं सुमन बहु बरषहिं ।।९।।
।करि बिनती सुर सकल सिधाए । तेहि समय देबरिषि आए ।।१०।।
।गगनोपरि हरि गुन गन गाए । रुचिर वीररस प्रभु मन भाए ।।११।।
।बेगि हतहु खल कहि मुनि गए । राम समर महि सोभत भए ।।१२।।

म. ।जसे नभांतुनि भूधर पडले । तळिं निशिचर कपि भल्ल चिरडले ।।७।।
।प्रभु-वदनीं तत्तेज समावत । सुर मुनि सकल अचंबा मानित।।८।।
।वाजविती सुर दुंदुभि हर्षति । स्तुती करुनि बहु सुमनें वर्षति ।।९।।
।विनति करुनि सुर सकल परतले । देवर्षी त्या समयिं ठाकले।।१०।।
।गगनीं मुनि हरिगुणगण गाती । रुचिर वीररस, प्रभुला रुचती।।११।।
।शीघ्र वधा खल वदुनि गत मुनी । राम शोभले रण-अंगणीं ।।१२।।

अर्थ - आकाशांतून जसे दोन पर्वत पडावे तसं (ते दोन खंड) पडले, व त्याखालीं (तळिं) निशाचर, कपि व भल्ल चिरडले गेले. ।।७।। त्याचें तेज प्रभूच्या मुखांत सामावले, (ते पाहून) सुर व मुनि इ. सर्वांनी आश्चर्य मानले. ।।८।। देवानां दर्ष झाला व त्यानीं दुंदुभी वाजविल्या आणि स्तुती करुन पुष्कळ पुष्पवृष्टी केली. ।।९।। विनंती करुन सर्व परत गेले व त्या समयींच देवर्षि नारद आले. ।।१०।। आकाशांत राहून त्यांनी श्रीहरीच्या सुंदर वीररसप्रधान गुणसमूहांचे गान-वर्णन केले

व असे प्रभू देवर्षिला आवडले ।।११।। खलाचा शीघ्र वध करावा असें सांगून मुनि गेले व राम (त्या) रणांगणांत शोभते झाले. ।।१२।।

टीका . चौ.७-८(१) नभांतुनि भूधर पडले. पर्वतप्राय दोनखंडानी राक्षसांस व भल्ल कपींना चिरडले तर नवल नाहीं. 'धरणि पडे दो खंडा पसरुनि । मर्कटभल्ल समूहां चिरडुनि' (१०३।६) असें रावणाच्या धडाच्या खंडानी केले आहे. त्यावेळी निशाचर निःशेष झालेले आहेत. कुंभकर्णाच्या धडाच्या दोन खंडानी किती जणांचे पीठ केलें असेल याची कल्पना करावी. (क) प्रभुवदनीं तत्तेज समावत - कुंभकर्णाच्या शरीरांतून एक दिव्य तेज निघाले व तें प्रभूच्या मुखांत शिरुन तेथेंच राहिले. 'प्रभुवदनी तत्तेज समावत । बघुनि शंभु विधि हर्षा पावत.' (१०३।९) असें पुढे रावणाच्या तेजाविषयींही म्हटले आहे. 'योगिबृंद-दुर्लभ गति देति तुला भगवान' (१०४) असें मंदोदरीनें रावणाविषयी म्हटले आहे. म्हणून कुंभकर्णाला सुद्धां योगिवृंद दुर्लभ गति मिळाली हें ठरलें. ही कोणती गति याचा विचार पुढे (१०४) टीकेंत केला आहे. सायुज्य मोक्ष दिला. (ख) सुर मुनि अचंबा मानत - 'निशिचर अधम मलाकर तया दिलें निजधाम' हेंच आश्चर्य-अचंबा मानण्याचे कारण आहे.

चौ-१०-१२ (१) देवर्षी त्या समयि ठाकले - देव निघून गेल्यावर देवर्षि नारद आले. नारदानीं वीररसप्रधान गुणांचे रुचिर गान केलें, व असे प्रभु नारदास रूचले - प्रिय वाटले. (क) शीघ्र वधा खल - कुंभकर्णाचा वध झाला असला तरि रावणाचा वध झाल्या शिवाय देवांची भीति नष्ट होणार नाहीं, म्हणून त्यास खेळवीत न बसता त्याचा वध असाच झटपट करावा, कारण तोच मुख्य खल आहे. (ख) राम शोभले रण-अंगणी - या चरणांत एक मात्रा कमी आहे. भाव हा कीं कोमल मधुर, सर्वांगसुंदर नीलवर्ण तनुवर वीररसांचे अनुभाव झळकत असून शृंगार व वीररसांच्या अद्भुत संमिश्रणाने ती शोभा परम आश्चर्यकारक, अति नयन मनोहर व अति अवर्णनीय आहे. पाहणारा स्तंभित होतो. 'वर्णु शकति न शेष' असें पुढें म्हटले आहेच.

हिं. छं. ।संग्राम भूमि बिराज रघुपति अतुल बल कोसल धनी ।
।श्रम बिंदु मुख राजीव लोचन अरुन तन सोनित कनी ।।

।भुज जुगल फेरत सर सरासन भालु कपि चहु दिसि बने।
।कह दास तुलसी कहि न सक छबि शेष जेहि आनन घने ।।१।।

दो. *।निसिचर अधम मलाकर ताहि दीन्ह निज धाम ।।*
।गिरिजा ते नर मंदमति जे न भजहिं श्रीराम ।।७१।।

म.छ. *।संग्राम महिं रघुपतिं विराजति अतुलबल कोसलधनी ।।*
।।श्रमबिंदु मुखिं राजीव लोचन अरुण, तनुं शोणित-कणी ।।
।भुज युगलि फिरविति शर शरासन कीश रीस सभोंवती ।
।।म्हणतसे तुलसी वर्णु शकति न शेष छविं वदनीं अती ।।१।।

दो. *।निशिचर अधम मलाकर त्यास दिलें निज धाम ।।*
।।गिरिजे! ते नर मंदमति भजति न जे श्रीराम ।।७१।।

अर्थ - अतुल बल असलेले कोसलेश रघुपति रणभूमींत सुशोभित दिसत आहेत. श्रमानें आलेले घामाचें बिंदु मुखावर आहेत, नेत्र लाल कमळासारखे लाल असून, शरिरावर रक्ताचे कण आहेत. दोन्ही हातांत धनुष्य व बाण फिरवीत असून, कीश व रीस सभोंवती (जमलेले) आहेत. तुलसीदास म्हणतात कीं ते रूप शेष आपल्या पुष्कळ मुखांनी सुद्धां वर्णु शकत नाहीत (मग मी एका मुखानें काय वर्णन करणार!) (महेश म्हणाले) हे गिरिजे! कुंभकर्ण नीच, राक्षस व पापांचा सागर (मलाकर)होता, पण त्याला आपलें धाम दिलें! (म्हणून) जे मनुष्य श्रीरामाला भजत नाहींत ते मंदबुद्धि होत. ।।दो. ७१।।

टीका - छंद (१) रघुपति, कोसलधनी - हे दोन्ही शब्द सत्ता व राजैश्वर्य सूचक आहेत. ज्या कुंभकर्णासमोर उभा राहण्यास सुद्धां इंद्रादि देवांपैकी कोणीहि धजत नसे त्याचा कोसलेश रघुपतींनीं हां हां म्हणतां विनाश केला - रघुपति असल्याने रघुवंशाचे नांव अजरामर केले. (क) श्रम बिंदु मुखिं - राम मुखमंडलावर घामाचे बिंदु श्रमबिंदु पुष्पवाटिकेंत फुले तोडतानां सुद्धा आले होते. 'भाळि टिळे, श्रमबिंदु विराजति' (१।२।३३।३) फुलें खुडतांना सकाळी सुंदर पुष्पवाटिकेंत जितके श्रम झाले तितकेच श्रम पांच अहोरात्र युद्ध करण्याने झाले. म्हणजे काहीच श्रम झाले नाहींत.

नीलवर्णमुखावर मोत्यांसारखे ते श्रमबिंदु फारच मनोहर दिसत आहेत. नेत्रांचा लाल वर्ण येथे वीररसाचा अनुभाव आहे. क्रोधाने डोळे अरुण - थोडे लाल झाले आहेत. (ख) तनुं शोणित कणी - तनुं - तनुंवर, शोणित - रक्त, कणी - कणिका, बारीक बिंदु सुंदर नीलवर्ण. तनूवर त्या राक्षसाच्या देहांतून उडालेले रक्ताचे बारिक बारिक थेंब फार सुंदर दिसत आहेत. कुंभकर्णाला बाण लागल्यावर ज्या रक्ताच्या चिळकांड्या उडत त्यांचे तुषार वाऱ्यानें अंगावर उडाले आहेत. एका हाताने धनुष्य व दुसऱ्या हाताने बाण गरगर फिरवीत आहेत. याने ही सुचविलें कीं श्रम मुळीच झालेले नसून उत्साह अजून भरपूर आहे. (ख) कीश रीस सभोवती जमलेले असून या नयन मनोहर अद्‌भुत रूपाकडे कृतज्ञता पूर्ण नेत्रांनी बघत आहेत. या रूपाचे वर्णन हजार मुखांच्या शेषाला सुद्धां करता येणार नाही. सूचना - या छंदाची तुलना रावणवधानंतरच्या वर्णनाशीं करावी.

दो. (१) भक्तीचा संबंध आल्याबरोबर महेश सार सांगण्यास हजर झाले.- निशिचर, अधम आणि मलाकर या तीन विशेषणांनी कुंभकर्णाची पूर्ण अपात्रता दाखविली. नरकांत जाण्याच्या लायकीचा असून त्याला निज धाम दिले. (क) नुकतेच सांगितले कीं 'प्रभुवदनी तत्तेज समावत' येथे महेश सांगतात कीं निज धाम दिले. यामुळे विसंगति वाटते, पण हा उल्लेख कल्पभेदानुसार भेद दाखविण्यासाठी केला आहे, पण मागील वचनाशी समन्वय करण्यास धाम शब्दांत जागा ठेवली आहे. धाम - तेज, निजतेज - आपले स्वतःचे तेज. आपल्या स्वतःच्या तेजांत कुंभकर्णाच्या तेजाला स्थान दिले, अंश अशींत लीन झाला. हा अर्थ घेतला म्हणजे सगुण सायुज्य मोक्ष दिला असें ठरते, व आत्मतेज असा अर्थ घेतला कीं निर्गुण सायुज्य - कैवल्य असा अर्थ होतो. यद्‌गत्वा न निवर्तन्ते तध्दाम परमं मम त्याला दिले, असा सुसंगत अर्थ लागतो. (ख) अशा नीच पापसागराला सुद्धां, त्याने एक क्षणभर भजन केले. - 'रामरूपगुण आठवत प्रेममग्न पळ एक', तर असें परम दुर्लक्ष पद दिलें, असे उदार राम आहेत. मग जे स्वधर्माने वागून त्यांचे भजन करतील 'किं पुन ब्राम्हणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा' त्यानां काय काय देणार नाहीत? इहपर सौख्य देऊन निजधाम म्हणजे जी पाहिजे असेल ती गति देतील. असे असता अशा रामाला जे भजत नाहींत, त्यानां

मंदमति, मूर्ख, पढतमूर्ख म्हणणेच योग्य आहे. (ग) श्रीराम - श्री - ऐश्वर्य, लक्ष्मी व तेज. राम - 'आनंदसिंधु सुखराशी' हा भक्तिवाचून मिळूं शकत नाही. ऐहिक सुखैश्वर्य, मोक्षलक्ष्मी (जीवन्मुक्ती) व प्रेमभक्ति या सर्व गोष्टी रघुपति देऊं शकतात हें 'श्रीराम' नें सुचविले. सूचना - कुंभकर्ण युद्धाला आल्यापासून (माघ कृष्ण नवमी) पांच अहोरात्र युद्ध झाल्यावर सहाव्या माघ कृष्ण चातुर्दशीला महाशिवरात्रीचे दिवशी, त्याचा वध केला. असे पद्मपुराणाधारें पूर्वीच दाखविले आहे. येथे मानसांत मात्र असें भासतें कीं एकाच दिवसांत सर्व कारभार केला गेला, पण येथेही पद्मपुराणानुसारच काळ लागला हे दो. ६३ च्या टीकेंत सिद्ध केले गेले आहे. दो. ६३ टीका पहावी. माघकृष्ण अमावास्येला कुंभकर्ण निधनानिमित्त युद्ध बंद राहिले.

हिं ।दिन के अंत फिरीं दोउ अनी । समर भई सुभटन्ह श्रम घनी।।१।।
।रामकृपाँ कपिदल बल बाढा । जिमि तृन पाइ लाग अति डाढा।।२।।
।छीजहिं निसिचर दिनु अरु राती।निज मुख कहें सुकृत जेहिं भाँती।।३।।
।बहु बिलाप दसकंधर करई । बंधु सीस पुनि पुनि उर धरई।।४।।
।रोवहिं नारि हृदयँ हति पानी । तासु तेज बल बिपुल बखानी।।५।।

म. ।वळति उभय दळ गत दिनमाणी । झाले सुभटां श्रम अति रणीं ।।१।।
।रामकृपें कपिदल-बल गाढें । जसा मिळत तृण कृशानु वाढे ।।२।।
।घटती निशिचर दिवसा रातीं।स्वमुखे वदत सुकृत जशिं जाती ।।३।।
।दशकंधर बहु विलाप करतो । पुनः पुन्हां शिरं उराशि धरतो ।।४।।
।रडति नारि करिं ऊर बडवती । तद्बल-तेजा विपुल वर्णिती ।।५।।

अर्थ- सूर्य (दिनमणी) अस्तास जाताच दोन्ही सैन्ये परत फिरली. सुभटांना युद्धात अति श्रम झाले.।।१।। तृण मिळाले म्हणजे अग्नि जसा वाढतो तसे रामकृपेने कपिसेनेचे बळ वाढून गाढ झाले.।।२।। केलेले सुकृत-पुण्य- स्वतःच्या मुखाने सांगितल्याने जसे नष्ट होते तसे रात्रंदिवस निशाचर घटू लागले.।।३।। दशकंधर फार विलाप करीत भावाचे शिर वारंवार उराशी धरू लागला.।।४।। स्त्रिया हातांनी ऊर बडवीत व त्याच्या विपुल बलाचे व तेजाचे वर्णन करीत रडू

लागल्या.।।५।।

टीका - चौ-१(१) साहव्या दिवशीं सूर्यास्तसमयीं दोन्हीं सैन्ये परत गेली, पण सुभटानां युद्धांत फार श्रम झाले आहेत. प्रभूनीं निशाचर धाडीचा एकदां संहार केला पण ५।६ दिवस युद्ध चालू होते. एक निशाचर धाड मारली गेली तरि राम-कुंभकर्ण युद्ध सुरु झाल्यावर कपींबरोबर युद्ध करण्यास रोजच्यारोज राक्षस सुभटांचे सैन्य रावण पाठवत राहिला व कपिभल्ल सुभटांनी त्याच्याशी युद्ध चालू ठेवले होते. हा भाव 'घटती निशिचर दिवसा राती' (चौ-३) वरुन सिद्ध होतो. पांच दिवस अहोरात्र कपिसुभटही लढत होते, त्यामुळे त्याना विशेष श्रम झाले. (क) या चौपाईच्या दोन्ही चरणांत १।१ मात्रा कमी आहे. कुंभकर्णाचा वध झाल्यामुळे दोन्हीं सैन्यांत विरुद्ध भावना जागृत झाल्या आहेत. राक्षससेना निराश, गलित धैर्य, दुःखी, शोकभयग्रस्त होऊन जड पावलाने परत चालली आहे. ऋक्षवानर सेनेला परमानंद, परम हर्ष झाला आहे, पण त्या अद्‌भुत रामरुपाकडे पाहिल्यानें हृदय प्रेम व कृतज्ञता यानीं भरुन आले आहे. त्यामुळें त्यांचे ही पाऊल मंदच पडत आहे. 'सांज वेळिं फिरल्या वाहिनी । गणूं लागले निज निज अनी' (५५।४) यांत सुद्धां १।१ मात्रा, अशाच भावना प्रदर्शित करण्यासाठीं कमी ठेवलेली आहे. लक्ष्मण मूर्च्छे नंतरचे तें वर्णन आहे. टीका पाहावी. ।। दशा एक भावना निराळी।। अशीं दोन्ही दळें दोन्ही वेळीं परत गेली आहेत. सूचना - हिंदीत येथे 'श्रम भई' असे स्त्री लिंग वापरले आहे, हिंदींस श्रम पुल्लिंगी वापरतात. परंतु श्रम हा संस्कृत शब्द आहे, तो प्राकृतात वापरतानां 'लिंग विपर्यय' करण्याची मुभा संस्कृत व्याकरणानें दिलेली आहे, म्हणून हा काव्यदोष नाहीं (त्रिपाठीजी कृत मानस व्याकरण पृ-८८ पहा.)

चौ. २-३(१) रामकृपें कपिदल बलगाढे - रामसेनेंतील लाखों कपिभल्लांचा संहार झाला असला तरी अगणित अपार संख्येच्या दृष्टीने मृतांची संख्या नगण्यच आहे. उलट, शिलकी वानर सेना महासागराच्या बळाला रामचंद्राच्या कृपाकिरणांनीं चांगली मोठी भरती आली, त्यांचें बळ वाढून ते प्रगाढ झाले. राक्षस सेनेची संख्याच अहोरात्र सारखी कमी होत

चालली आहे. मेघनाद प्रथम युद्धाला येण्यापूर्वीच महामहा योद्धे मारले गेले होते व अर्धे सैन्य कपीनींच संहारले होते. (क) दिवसा-राती- अहोरात्र, असा उल्लेख करुन सुचविले कीं हें युद्ध अनेक अहोरात्र चालले होते, नवी नवी राक्षस सेना रणांत येत होती व मारली जात होती. आपण केलेले सुकृत आपल्या मुखानें सांगितलें कीं ते नष्ट होते. रावणानें आपल्या सुकृतांचा पाढा आपल्याच मुखानें अनेकां पुढें वाचून दाखविला आहेच. 'यज्ञोऽ नृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात ।। आयुर्विप्राप वादेन दानंच परिकीर्तनात्' (म.र.मृ.)

चौ. ४-५ (१) दशकंधर- दाही डोकीं बडवीत, दहा तोंडानी रडत, कुंभकर्ण मरणाचा शोक करीत आहे. इंद्रजितानें कबूल करुन सुद्धां काहींच करुन दाखविलें नाहीं, म्हणून मोठ्या आशेने रावणानें कुंभकर्णास झोपेंतून उठवून पाठविला होता, पण त्या सर्व आशा धुळीस मिळाल्या, आता जयाची आशा उरली नाही, त्यामुळे फारच दुःख होत आहे. (क) रडति नारि - कुंभकर्णाच्या व रावणाच्या स्त्रिया ऊर बडवून घेत शोक करीत आहेत. १०४ मधील मंदोदरीविलाप वर्णन पाहावे.

कुंभकर्ण-बल-पौरुष-संहार प्रकरण समाप्त